

Buddhist Sanskrit Texts—No. 12

BODHICĀRYĀVATĀRA

OF

ŚĀNTIDEVA

with the Commentary Pañjika

OF

PRAJÑĀKARAMATI

Edited by

Dr. P. L. VAIDYA

PUBLISHED BY

THE MITHILA INSTITUTE

OF

Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning
Darbhanga

1960

बौद्ध-संस्कृत-ग्रन्थावली-१२

शान्तिदेवविरचितः

बो धि च र्या व ता रः ।

प्रकाशरमसिविरचितया पञ्चिकाव्याख्याया संवलितः ।

वेणोपाह्वयश्रीपरशुरामशर्मणा

श्लोकव्यादिभिः संस्कृतः ।

मिथिलाविद्यापीठप्रधानेन प्रकाशितः ।

शक्यब्दः १८८१

संवत् २०१६

ऐश्वरीयाब्दः १९६०

*Copies of this Volume may be had, postage paid, from your usual Book-seller or from the Director
Mithila Institute, Darbhanga, on pre-payment either in cash, Postal Order or M. O. of
Rs. 18.00 for Ordinary edition and Rs. 18.50 for Library edition.*

*The entire cost of preparation and production of this Volume has been met
out of a subvention kindly placed at the disposal of the Institute
jointly by the Government of India (Ministry of Scientific
Research and Cultural Affairs) and the State of Bihar*

Printed by Laxmibai Narayan Chaudhary, at the Narmada Sagar Press,
26-28 Kolbhat Street, Bombay 2, and Published by Dr. P. L. Vaidya,
for the Director, Mithila Institute, Darbhanga, Bihar.

अनुक्रमणिका ।

INTRODUCTION IN ENGLISH AND HINDI	...	VII
ABBREVIATIONS	...	XVII
१ बोधिविज्ञानशंखः	...	१
२ पापदेशना	...	२२
३ बोधिविज्ञानपरिग्रहः	...	३७
४ बोधिविज्ञानप्रभावः	...	४४
५ सर्वज्ञानलक्षणम्	...	५०
६ क्षान्तिपारमिता	...	८१
७ वीर्यपारमिता	...	११६
८ ध्यानपारमिता	...	१३६
९ प्रज्ञापारमिता	...	१६७
१० परिणामता	...	२८३
प्रथमं परिशिष्टम्—		
श्लोकसूची	...	२८९
द्वितीयं परिशिष्टम्—		
टीकाकरोद्गतानां पद्यानां सूची	...	३०१
तृतीयं परिशिष्टम्—		
अभिर्दिष्टग्रन्थ-ग्रन्थकर्तृनामकानां गद्यांशानां सूची		३०४
चतुर्थं परिशिष्टम्—		
आचार्य-ग्रन्थ-शास्त्रादिसूची	...	३०४
पञ्चमं परिशिष्टम्—		
टीकाकारनिर्दिष्टानां महायानमूत्रोद्घरणानां सूची		३०५

INTRODUCTION

1. THE TEXT

THE bare text of Śāntideva's *Bodhicaryāvatāra* (BCA) was first brought to the notice of scholars by the Russian Scholar Minayef in an edition published in the Russian Oriental Journal *Zapiski*, IV, 1889. It was based on three independent Mss. which were available in Russia to the editor. Two more Mss. of the bare text were subsequently noticed in the Bibliothèque Nationale, Paris, Devanāgarī 78, and Burnouf 98. They were used by Louis de la Vallée Poussin, first in his edition in Roman script of the 9th chapter of the text as well as the text and commentary of Prajñākaramati's *Pañjikā* in his work: *Bouddhisme, Études et Matériaux* Vol. I, Bruxelles, Académie, and Luzac, London, 1898; he also published the text and *Pañjikā* in Devanāgarī script of the first nine chapters, in the *Bibliotheca Indica*, Calcutta, 1902-14, (P in the margin), but the edition is still incomplete because the promised appendix containing missing portions of the text of *Bodhicaryāvatāra* and the Tibetan Translation of *Pañjikā* as well as other useful and usual indexes which are characteristics of this author's editions of Buddhist works, have not yet seen the light of the day, and we do not expect them any longer.

When, therefore, it was decided to include the *Bodhicaryāvatāra* and *Pañjikā* in the present series, I thought I should put the missing portions of the text at least in their proper place, but leave out completing the missing portion of the *Pañjikā* either in its Tibetan translation or in its Sanskrit restoration. I have, however, added the usual indexes of verses, of quotations in verse and prose in the commentary traced to their sources as far as possible upto date, and a list of Buddhist Sūtras from which extracts are taken as are required to make the edition complete and more useful to the reader. It was also decided to publish earlier a new edition of Śāntideva's *Śikṣasāmauccaya* and give references to this new edition in the present work, which is now published as BST. No. 11.

The text of the *Pañjikā* on the first eight chapters is based on a single Ms. in Nepalese script, many folia of which are

missing. It ends with the 9th chapter, and does not contain commentary on the 10th chapter. For the 9th chapter which philosophically is very important, another Ms. in Maithili script was available and has been used by Poussin. As one Ms. of the work was found in Maithili script, I tried my best, since I came to Darbhanga, to find out by search either in the country-side or in the Raj Library, if a second Ms. in the same script could be traced in Mithila, but in vain. I am, therefore, bringing out a fresh edition of this important work, filling gaps in the text of *Bodhicaryāvatāra*, and adding useful indices. I have not attempted to give the Tibetan translation of Pañjikā on verses of the text where it was missing, because the text by itself is very lucid and simple, and stands in no need of a commentary, and also because a full text of the commentary is available on the 9th chapter where need of a commentary is felt most. In Appendix V, I have given references to Tibetan translations in Tanjur and Kanjur of those Mahāyāna texts cited in Pañjikā from "A Complete Catalogue of Tibetan Buddhist Canon" published by Tohoku Imperial University, Sendai, Japan, 1934, as in the case of similar texts cited in *Śikṣasamuccaya*. Some of the sūtras cited in *Śikṣasamuccaya* and *Pañjikā* are planned to be restored in Sanskrit and included in a volume entitled Mahāyānasūtrasaṅgraha, Vol. II in this Series.

A word about the commentary called *Pañjikā* of Prajñākaramati. It has been stated above that it is not available on the 10th chapter of the *Bodhicaryāvatāra*. In this connection Poussin remarks: "On the 10th chapter of the Avatāra, the authenticity of which is rather doubtful, there is no commentatary by Prajñākaramati". Poussin seems to think that the authenticity of the 10th chapter of *Bodhicaryāvatāra* is doubtful or questionable because Prajñākaramati has not commented upon it. I think this assumption is not justified. In the first place, all independent Mss. (about 5 in number) of the text of *Bodhicaryāvatāra* contain this chapter; secondly, the contents of that chapter are mostly identical with, or have a close resemblance to the contents of the concluding chapter (19th) of *Śikṣasamuccaya*. This is sufficient to prove the common authorship of these works; and lastly the close of the subject-matter with the 9th chapter in *Bodhicaryāvatāra* looks rather abrupt and sudden. The Tibetan Translation of the 10th chapter is available.

Let us examine this question of Prajñākaramati's commentary more closely and a bit further. The text of the commentary on first eight chapters is available in a single Nepalese Ms. with a large number of folia missing. The Maithili Ms. which contains only the 9th chapter seems to be an independent Ms. and a work complete in itself. This commentary on the 9th chapter, both in Nepalese and Maithili Mss., has introductory invocatory stanzas, which, if it was merely a continuation of commentary on the first eight chapters, is unnecessary and out of place. My own conjecture, therefore, is that Prajñākaramati first wrote his commentary on the 9th, the most important chapter in *Bodhicaryāvatāra*, and also in need of interpretation, as references to pages 443 and 445 (in Poussin's edition) suggest. I, therefore, feel on sure grounds that Prajñākaramati first wrote his commentary on the 9th chapter, and added the same to first eight chapters at a later date. The 10th chapter has nothing important philosophically, and hence he ignored it altogether. I see, therefore, no justification for Poussin's view questioning the authenticity of the 10th chapter of the *text* on the ground that Prajñākaramati did not comment on it. On the contrary, there is evidence enough to prove its authenticity in the eyes and in the age of Prajñākaramati, as he refers (on page 37 of Poussin's edition and on page 18 of the present edition) to a verse of the 10th chapter prefaced by बह्वलि-

आकाशस्य स्थितिर्वायुं यावत् जगतः स्थितिः ।

तावन्मम स्थितिर्भूवाज्जातुःकानि विद्वतः ॥

[BCA 10.55]

There is a verse in the closing chapter of *Śālistambucarya*:

यानदाकाशानिष्ठस्य निष्ठा लोकास्य संभवैत् ।

तावत्स्थास्यामि लोकार्थं कुर्वन् ज्ञानपुरःसरः ॥

[ŚS 19]

which corresponds with the contents of the above-cited verse but the wording is quite different, and hence बह्वलि cannot refer to *Śālistambucarya*. I, therefore, see no reason to doubt the authenticity of the 10th chapter of this work which thus did form an integral chapter of *Bodhicaryāvatāra*.

The *Bodhicaryāvatāra* which is often called *Bodhisattvacaryāvatāra* in Tibetan, is found translated in Tanjur (T No. 3871) by Sarvajñadeva and revised by Dharmasribhadra and Sumatī-kīrti. It is also rendered in Chinese. See Nanjio No. 1354. The

Pañjikā of Prajñākaramati is also found translated in Tanjur (T No. 3872) by Sumatīkīrti. This translation contains all the 10 chapters of Pañjikā, while the 9th chapter is also found as a separate book in Tanjur (T No. 3876). There is also a Tīppaṇ called *Viśeṣadyotant* by Vibhūticandra, fragments of which are found in the original Sanskrit and in Tanjur (T No. 8880) and they were used by Poussin. An abridgement of the BCA, called *Piṇḍārtha* in thirtysix verses is prepared by Kamalśīla and is found translated in Tanjur by Dipaṅkaraśrījñāna. It appears that the book was very popular with the later writers on Buddhism. In addition, there are several other helps for the correct understanding of the text such as Kṛṣṇapa's *Duravabodhanirṇaya*, *Parīṇāmanapañjikā* on 9th chapter only, *Vīrtipañjikā Saṁskāra*, and Vairocana Dīkṣita's Pañjikā. The existence in Tibetan of Prajñākaramati's commentary on 9th chapter as a separate work goes to prove my assumption that he wrote it first and added commentary on first eight chapters later and prefixed it to that on the 9th chapter.

The Bodhicaryāvatāra is a very popular work among European scholars, perhaps for its devotional character which appealed to them most. It was translated into French by Poussin, Paris, 1912; and also by L. Finot, Paris, 1920; in English by L. D. Barnett, London, 1909; in German by R. Schmidt, Paderborn, 1923; and in Italian by G. Tucci, Torino, 1925. The late Dharmanand Kosambi translated it into Gujarati and Marathi, the former of which is published in Ahmedabad, and the latter is contemplated to be published by a Trust founded in Bombay to perpetuate his memory.

2 THE AUTHOR.

In my Introduction to *Śikṣasāmnasāra* (page viii) I have already spoken about Śāntideva, his age and his works. I feel I need not repeat the same here.

About Prajñākaramati our knowledge is scanty. We know that he was a Buddhist monk well-versed in scriptures. He may have lived either in Nālandā or Vikramaśīlā. He is positively later than 800 A. D. as he quotes from *Tattvasaṁgraha* profusely. He may belong to the last quarter of the 8th or first quarter of 9th century.

The text of *Bodhicaryāvatāra* is divided into 10 chapters, containing over 900 stanzas. *Bodhicaryāvatāra* means an Introduction to the code of conduct leading to the attainment or realization of Bodhi, enlightenment or perfect knowledge, as is understood in Mahāyāna Buddhism. The work is written and interpreted, according to its commentator Prajñākaramati, in accordance with the tenets of the Mādhyamika School of Buddhists (मध्यमार्गविभाजम्). Śāntideva in the text and Prajñākaramati in his commentary refer to other schools of Buddhist thought, viz., Sautrāntika, Vaibhāṣika and Yogācāra, as also non-Buddhist Schools of Sāṃkhya-Yoga, Naiyāyika-Vaiśeṣika and Upaniṣadists, and other minor schools of thought of his age, all this in the 9th chapter. The earlier eight chapters deal with the underlying theological current similar to Śikṣāsamuccaya. The first chapter speaks of the advantages of securing the seed of Bodhi or enlightenment; the second deals with the need of confessing sins and worship of the Buddhas; the third deals with merit and acceptance of some underlying concepts of Buddhism preliminary to acceptance of the faith; the fourth emphasises watchfulness to preserve and persevere in the ideas of Bodhicitta already attained; the fifth chapter speaks of the constant vigilance and recollection of what the person under training should do and what he should not do, and a constant reflection over the condition and behaviour of mind and body; the sixth chapter advocates forbearance or Kṣāntipāramitā; the seventh of constant effort or Viryapāramitā, and the eighth of meditation or Dhyānapāramitā. The ninth chapter speaks of Prajñāpāramitā, the doctrine of void of all concepts, based upon or preceded by a critique of doctrines of other schools of thought including sub-schools of Buddhism which do not correctly understand it, and which is antagonistic to Kleśa, soiling of mind, which obscures right understanding :

श्रेयसोपाप्तितमःप्रतिपक्षो हि दुस्तथा ।

सीमे सर्वज्ञताकामो न आशयति तां कथम् ॥

[BCA 9.55]

The last chapter winds up the subject, emphasizing the cult of Bodhisattvahood.

We may now compare the contents of the two known works of Śāntideva. The Śikṣāsamuccaya is a very short work in 27 kārīkās followed by their brief exposition. The chief merit of this work is the wealth of quotations from the Mahāyāna

Buddhist works to illustrate the theological back-ground to the attainment of Bodhi. It is characterised by a "loquacious learnedness" as Winternitz calls it, while Bodhicaryāvatāra is a genuine piece of religious poetry rising to the loftiest flight of devotional fervour and inspired expression of the poet's feelings. The first eight chapters are theological in outlook, but the 9th chapter gives a philosophical exposition of the Mahāyāna doctrine from the point of view of the Mādhyamika School.

Poona,
1st December 1959 }

P. L. VAIDYA

प्रस्तावना ।

१ संहिता

शांतिदेव की रचना बोधिचर्यावतार (BCA) का मूल पाठ रूसी पौर्वात्य पत्रिका मापिस्क—४ (१८८९) में रूसी पंडित मिनायेफ द्वारा प्रकाशित संस्करण में प्रथम बार विश्वनों के सामने उपस्थित किया गया । वह तीन अलग मातृकाओं पर आधारित था । ये मातृकाएँ संपादक को रूस में उपलब्ध हुईं । और दो मातृकाएँ बाद में विन्डिओथेक मॅशनेल पारिस में मिली—देवनागरी ७८ और वर्तुफ ९८ । छुई द ला ईमी पुसे ने नवम अध्याय के रोमन लिपि के अपने संस्करण में तथा प्रज्ञाकरमतिकृत पंजिका की संहिता और टीका में उन मातृकाओं से अपने ग्रंथ — *Buddhisme, Etudes et Materiaux, Vol. I* मुसेस्स, अकादमी, और लुआफ, लंदन (१८९८) में काम लिया है । पहले नौ अध्यायों का मूलपाठ पंजिका के साथ उसने देवनागरी लिपि में (विन्डिओथेका इंडिका—कलकत्ता १९०२-१४) प्रकाशित किया (हाशिये में 'P' से उल्लिखित) । किन्तु यह संस्करण अब तक अधूरा ही रहा है, क्योंकि वह प्रतिभूत परिशिष्ट, जिसमें बोधिचर्यावतार के अनुपलब्ध अंश तथा पंजिका का तिब्बती अनुवाद समाविष्ट किये जानेवाले थे, तथा अन्य उपयुक्त साधरण अनुसूचियाँ, जो उसके बौद्धग्रंथों के संस्करणों की विशेषताएँ अक्सर रह करती हैं, अब तक अप्रकाशित रही हैं, और उनके प्रकाशन की आगे भी कोई संभावना नहीं नजर आती ।

जब यह तथ्य हुआ कि प्रस्तुत ग्रंथमाला में बोधिचर्यावतार तथा पंजिका समाविष्ट की जाएँ, तब मैं यह सोचा कि संहिताके अब तक अनुपलब्ध अंशों को उनके अपने स्थान पर रख दूँ, किन्तु पंजिका के अनुपलब्ध अंशोंको उसके तिब्बती अनुवाद या संस्कृत पुनरवतार के लिए छोड़ दूँ । छन्दों की अनुसूची, टीका में उल्लिखित गद्य और पद्य उद्धरणों के मूल स्थानों के यथासंभव अक्षयावत् निर्देशों की अनुसूची, उद्धृत बौद्ध सूत्रों की सूची, तथा अन्य जानकारी जो कि किसी संस्करण की पूर्णता प्रदान करती है और पाठकोंके लिए अधिक कामकारी है, मैंने प्रस्तुत संस्करण में समाविष्ट की है । शांतिदेव-ग्रणीत शिक्षासमुच्चय का नया संस्करण इसके पहले प्रकाशित करना तय किया गया ताकि इस नये संस्करण का उल्लेख प्रस्तुत प्रकाशन में किया जा सके । प्रस्तुत प्रकाशन बौद्ध संस्कृत ग्रंथमाला—कर्मक ११ (BST No. 11) के रूप में प्रकाशित हो रहा है ।

पहले आठ अध्यायों पर पंजिका का मूल पाठ नेपाली लिपि में उपलब्ध एकाकी मातृका पर आधारित है, जिसके अनेक पंक्तें गायब हैं । नवम अध्याय की टीका ही उसका अंतिम अंश है, दसवें अध्याय पर टीका उसमें नहीं मिलती । नवम अध्याय के

लिए, जो कि दार्शनिक दृष्टि से अतीव महत्त्व रखता है, दूसरी हस्तलिपि मैथिली लिपि में उपलब्ध हुई है। पूसे ने उससे काम लिया है। चूँकि मैथिली लिपिमें एक मातृका मिल गयी थी, मैंने दरभंगा आनेपर राजप्रयाग में या कहीं जनपदमें अन्य हस्त-लिखित प्रति प्राप्त करने की भरसक कोशिश की, पर सफलता नहीं मिली। अतः मैं इस महत्त्वपूर्ण रचना का नया संस्करण बोधिचर्यावतार के अनुपलब्ध अंशों को जोड़कर, उपयुक्त अनुसूचियों के साथ प्रकाशित करने जा रहा हूँ। जहाँ लोकोंकी पंजिका का तिब्बती अनुवाद नहीं मिला, वहाँ उसे पुनः प्रथित करने की कोशिश मैंने नहीं की है। क्यों कि मूलसंहिता ही इतनी सरल और सुबोध है कि उसके लिए टीका की आवश्यकता महसूस नहीं होती, और इस लिए भी कि नवम अध्याय पर टीका की आवश्यकता है तो वहाँ वह पूर्णरूप से उपलब्ध है। पंजिका में उद्धृत महायान ग्रंथों के तंतुर और कंतुर में जो तिब्बती अनुवाद (तिब्बती बौद्ध धर्म ग्रंथों की सम्पूची सूची, टोहोकु इंपीरिअल युनिवर्सिटी, वेदर, जापान १९३४) है उनकी तरफ मैंने अंगुलिनिर्देश किया है, जैसा कि शिक्षासमूहय में उद्धृत इस प्रकार की रचनाओं के बारे में किया गया है। शिक्षासमूहय तथा पंजिका में उद्धृत कतिपय नूतनों का पुनः संस्कृतीकरण करके इस माला के महायान-सूत्रसंग्रह, भाग-२ में समा-विष्ट करने की आयोजना बन चुकी है।

प्रज्ञाकरमतिप्रणीत पंजिका के विषय में कुछ कहना चाहूँगा। बोधिचर्यावतार के दसवें अध्याय पर टीका उसमें नहीं मिलती यह मैं पहले ही कह चुका हूँ। इस संबंध में पूसे का कहना है—“अवतार के दसवें अध्याय—जिसकी विश्वसनीयता संदेहास्पद है—पर प्रज्ञाकरमति द्वारा रचित टीका नहीं मिलती।” उसका मतव्य है कि चूँकि प्रज्ञाकरमतिने दसवें अध्याय पर टीका नहीं लिखी है, इस लिए उस अध्यायकी विश्वसनीयता संदिग्ध या चिन्म है। उसका यह मतव्य मेरी राय में उचित नहीं है। एक कारण यह है कि बोधिचर्यावतार की लगभग पाँच अलग अलग मातृकाओं में दसवें अध्याय विद्यमान है, और दूसरा कारण यह कि शिक्षासमूहय के अंतिम (१९ वें) अध्याय की विषय सामग्री से इसकी विषयसामग्री लगभग मिलती जुलती है या उससे अधिकांश में समानता रखती है। इन रचनाओं की एककर्तृकता सिद्ध करने में यह पर्याप्त प्रमाण हो सकता है। अंत में यह कहना है कि नवम अध्याय के अंत के साथ ग्रंथ की समाप्ति अज्ञानक सी लगती है। दसवें अध्याय का तिब्बती अनुवाद भी उपलब्ध है।

प्रज्ञाकरमति की टीका की इस समस्या की हम ज़रा बारीकी से ज्यादा जानबीन करें। पहले आठ अध्यायों की टीका का पाठ एक ही नेपाली हस्तलिपि में विद्यमान है, जिसके बहुतसे पन्ने गायब हैं। मैथिली हस्तलिपि जिसमें केवल नवम अध्याय पर टीका है। एक अलग ही मातृका दील पड़ती है, और वह अपने में पूर्ण रचना माह्रम

पढ़ती है, नेपाली तथा मैथिली दोनों हस्तलिपियों में नवमाध्याय की यह टीका प्रास्ताविक बंदनापरक श्लोकों से संबद्ध है। यदि यह टीका पहले अध्यायों की टीका का केवल प्रसार रहती, तो ये श्लोक अनावश्यक तथा व्यर्थान्वित से लगते। अतः मेरा निजी अनुमान है कि प्रज्ञाकरमतिने नवम अध्याय पर पहले टीका लिखी, क्योंकि वह विषय तथा अर्थनिर्धारण की दृष्टि से बोधिसत्त्वचर्यावतार का सबसे महत्त्वपूर्ण अध्याय है। पूरों के संस्करण के ४४३ तथा ४४५ वें पृष्ठों पर के उद्धरणों से भी यही सूचित होता है। अतः ठोस प्रमाणों के आधार पर मेरी यह मान्यता है कि प्रज्ञाकरमतिने पहले नवम अध्याय पर टीका रचना की और बाद में पहले आठ अध्यायों की टीका के साथ उसे जोड़ दिया। दार्शनिक दृष्टि से दसवें अध्याय में कुछ भी महत्त्वपूर्ण नहीं है, इस लिए उसने उसकी तरफ ध्यान नहीं दिया। अत एव पूरों की राय कि प्रज्ञाकरमति की टीका के अभाव में दसवें अध्याय की विश्वसनीयता विन्य है, मुझे तथ्यपूर्ण नजर नहीं आती। उसके विरोध में काफी सबूत मिलता है कि वह अंश विश्वासयोग्य है, और खुद प्रज्ञाकरमति की दृष्टि से भी। दसवें अध्याय का एक श्लोक वह 'यद् वक्ष्यति' कहकर उद्धृत कर लेता है (देखिये—पूरों पृ. ३७; प्रस्तुत संस्करण पृ. १८)।

आकाशस्य स्थितिर्यावद् यावच्च जगनः स्थितिः ।

तच्चन्म स्थितिर्भूयाःअगुःखानि निव्रतः ॥ (बोधि. १०५५)

शिक्षासमुच्चय के अंतिम अध्याय में एक श्लोक है :—

यावदाकाशनिष्ठस्य निष्ठा लोकस्य संभवेत् ।

तावत्त्वास्यामि लोकायै कुर्वन् ज्ञानपुरःसरः ॥ (वि. स. १९)

यह श्लोक ऊपर उद्धृत श्लोकसे विषयमें मिलता जुलता है, पर शब्दयोजना भिन्न है। अतः 'वक्ष्यति' का अभिप्राय शिक्षासमुच्चय से नहीं। इसलिए मुझे कोई कारण नहीं दीखता जिसे कि दसवें अध्याय की विश्वसनीयता पर संदेह किया जाय। यह अध्याय उस रचना का निजी अंश है।

बोधिसत्त्वचर्यावतार को तिब्बती में बोधिसत्त्वचर्यावतार कहते हैं। इसका अनुवाद तंजुर में (T. 3871) सर्वज्ञदेवने किया है, जिसका संस्कार धर्मश्रीयद तथा सुमति-कीर्तिने किया है। चीनी भाषामें भी इसका तर्जुमा हुआ है (देखिये—पंजिको १३५४)। इस अनुवाद भी सुमतिकीर्तिद्वारा किया हुआ तंजुर में मिलता है। (T. 3872)। इस अनुवाद में पंजिका के दस दस अध्याय विद्यमान हैं, और नवम अध्याय भी अलग रचना के रूप में तंजुरमें उपलब्ध है (T. 3876)। विभूतिचंद्र—प्रणीत विशेषघोतनी नामक एक टिप्पणी भी है, जिसके कई अंश मूल संस्कृत में तथा कई

तंत्र में पाये जाते हैं (T. 3880)। पूसे ने इसका उपयोग किया है। बोधिचर्यावतार का संक्षिप्त रूप पिंडार्थ के नाम से छत्तीस छंदों में कमलशीलने बनाया है, जिसका अनुवाद तंत्र में दीपंकरश्रीज्ञान द्वारा किया हुआ मिलता है। बौद्धधर्म के परवर्ती लेखकों में इस रचना का बड़ा आदर दिखाई पड़ता है। ग्रंथ का ठीक ठीक अर्थ निर्धारित करने में और भी कतिपय सहायक रचनाएँ मिलती हैं :- कृष्णपकृत दूरवबोध-निर्णय, परिणमनपंजिका (केवल नवम अध्याय की टीका), विवृतिपंजिकासंस्कार तथा वैरोचन दीक्षित कृत पंजिका। तिब्बती में प्रज्ञाकरमति की नवमाध्याय पर टीका एक स्वतंत्र रचना के रूप में विद्यमान है, जिससे मेरा अनुमान कि उसने नवम अध्याय पर पहले टीका लिखी, और बाद में पहले आठ अध्यायों पर टीका लिख कर दोनों को इकट्ठा किया और भी परिपुष्ट हो जाता है।

यूरोपीय पंडितों में बोधिचर्यावतार बड़े सम्मान की वस्तु है, शायद इस लिए कि उसकी रससिक्तता ने उन्हें अत्यधिक प्रभावित किया है। पूसे ने इसका अनुवाद फ्रेंच भाषा में किया (पारिस १९१२); और एल्. फिनो ने भी (पारिस १९२०)। एल्. डी. नोर्मंटने इसका अनुवाद अंग्रेजी में किया (लंदन १९०९)। जर्मन अनुवाद आर्. स्मिट्ज़ने किया (पैडरबर्न १९२९)। जी. टुच्चीने इतालियन भाषा में इसका तर्जुमा किया (तोरिनो १९२५)। बुद्धलोकवासी श्री. धर्मानंद कोसंबी ने इसका अनुवाद गुजराती तथा मराठी में किया है। गुजराती अनुवाद अहमदाबाद में प्रकाशित हुआ है। मराठी अनुवाद बंबई में उनके स्मारकार्थ स्थापित विभक्त निधि द्वारा प्रकाशन के मार्ग पर है।

२. रचयिता

शिक्षासमुच्चय के अपने संस्करण में (पृ. xxi) मैं शान्तिदेव, उसके काल तथा रचनाओं के बारे में लिखा ही है। उसे यहाँ दुहरानेकी आवश्यकता मैं महसूस नहीं करता। प्रज्ञाकरमति के संबंध में हमारी जानकारी अल्प है। हम इतना ही जानते हैं कि वह एक शास्त्रविशारद बौद्ध भिक्षु था। उसका निवासस्थान या तो नालंदा रहा हो या विक्रमशिला। उसका जीवनकाल निश्चय ही ८०० ई. के उपरान्त है। क्योंकि 'तत्त्वसंग्रह' से उसने प्रचुर उद्धरण लिये हैं; अतः वह आठवीं सदी के अंतिम चरण में या नौवीं सदी के प्रथम चरण में रहा होगा।

बोधिचर्यावतार की संहिता दस अध्यायों में विभक्त है। उनमें कुल मिलाकर ९०० से अधिक श्लोक हैं। महायान बौद्धधर्म में मान्य बोधि या पूर्णज्ञान तक पहुँचने के लिए आचारविषयक नीतिनियमों का संग्रह बोधिचर्यावतार में निविष्ट है। प्रज्ञाकरमति के अनुसार इस ग्रंथ की रचना तथा विवेचना बौद्धों के माध्यमिक संप्रदाय के सिद्धान्तों का अनुसरण करते हुए की गयी है (मध्यमानीतिभाष्य)। संहिता में शान्तिदेव तथा

पंजिका में प्रज्ञाकरमति सौत्रान्तिक, वैभाषिक, योगाचार आदि बौद्धधर्म की शाखाओं का उल्लेख करते हैं, तथा सांख्य-योग, नैयायिक-वैशेषिक, वीथिनिपादिक और अन्य अवर दर्शनसंप्रदायों का नाम-निर्देश भी करते हैं । यह सब नवम अध्याय का विषय है । पहले आठ अध्यायों में शिक्षासमुच्चय के समान ही धर्मविद्याविषयक अंतःप्रवाह को लेकर ही चर्चा की गयी है । प्रथमाध्याय में बोधिबीज प्राप्त कर लेने के लक्ष्य का विवेचन है, तो द्वितीयाध्याय में पाप-खींकार तथा बुद्धों की पूजा की आवश्यकता का विवरण है । तीसरे अध्याय में धर्मदीक्षा से पूर्व आवश्यक आधारभूत तत्त्वों के अवलंब तथा मूल्य की चर्चा है । पूर्वाजित बोधिचित्त की विचारधारा की रक्षा तथा निराला आचार के लिए आवश्यक जागरूकता पर चौथा अध्याय बल देता है । पाँचवें अध्याय में साधकके कर्तव्याकर्तव्य का निरंतर निरीक्षण तथा स्मरण, तथा मन और शरीर की अवस्था और आचार का सतत चिंतन प्रतिपादित है । छठे अध्याय में क्षांतिपारमिता यानी सहनशक्ति का निरूपण है, तो सातवें में वीर्यपारमिता परिश्रमसातत्य का । आठवें अध्याय का विषय है ध्यानपारमिता । नवमाध्याय में प्रज्ञापारमिता का विवेचन है, जो सभी संस्कारों की शून्यता का सिद्धान्त है । यह सिद्धान्त अन्य दर्शनसंप्रदायों की, जिनमें बौद्धों के अन्य आंत धारणावाले उपसंप्रदाय भी सम्मिलित हैं, आलोचना से अनुप्राणित हैं, और सम्यक् ज्ञान को तिरोहित करनेवाले क्लेश याने मनोमालिन्य का विरोधी है ।

हेतुहेतुयावृत्तितमःप्रतिपक्षो हि शून्यता ।

शीघ्रं सर्वज्ञताकामो न माययति तां कथम् ॥ (बोधि. ९, ५५)

अंतिम अध्याय में बोधिसत्त्वता के सिद्धान्त पर बल देते हुए विषय का उपसंहार किया गया है ।

शांतिदेव की इन दो विख्यात रचनाओं की विषयसामग्री की तुलना अब हम करेंगे । शिक्षासमुच्चय एक छोटी रचना है, जिसमें केवल २७ कारिकाएँ हैं, जिनका संक्षिप्त विवेचन बाद में किया गया है । इस रचना की प्रमुख विशेषता यह है कि इसमें बोधि की अवाप्ति की धर्मविद्याविषयक पार्श्वभूमि का समर्थन करने के लिए महायान बौद्ध ग्रंथों से प्रचुर उद्धरण लिये गये हैं । विटरनिद्रुह इस विशेषता का वर्णन 'शब्दबहुल पांडित्य' से करता है । पर बोधिसत्त्व्यावतार एक सत्मा धर्मप्रधान काव्य है, जो भक्तिभावना के परमोत्कर्ष तक पहुँच जाता है, और जो कवि के भावों की उत्कृष्ट अभिव्यंजना है । पहले आठ अध्याय धर्मविद्यापरक हैं, तो नवमाध्याय साम्यिक संप्रदाय के अनुसार महायान सिद्धान्तसंरक्षण का दार्शनिक विवेचन करता है ।

पुना,

१९२१/१९५९

प. ल. वैद्य

ABBREVIATIONS

- AK (अ० क०)—*Avatāna-kalpalatā* of Kṣemendra, Bibliotheca Indica edition; our edition in BST Nos. 22-23.
- AS (अ० ञ०)—*Avadāna-Śataka* by J. S. Speyer, Bibliotheca Buddhica edition; our edition in BST No. 19.
- Aṣṭa (अष्ट०)—*Aṣṭasahasrikā* Prajñāpāramitā, ed. by Rajendralal Mitra.
- BC—*Buddhacarita* of Aśvaghoṣa, edns. by Cowell and Johnstone.
- BCA—*Boṭhicaryāvatāra* of Śāntideva, with *Pañjikā* of Prajñā-karamati, ed. by Poussin; bare text in Zepiski.
- BCP—*Boṭhicaryāvatārapañjikā* of Prajñā-karamati, ed. by Poussin.
- CP—*Carigyaḍṣipaka*, PTS edition; also by B. C. Law.
- CS—*Cūṭahastava* of Nāgārjuna (I. *Nirupāṇa*, II. *lokāṭṭha*, III. *Asāṅga*, and IV. *Paramārtha*)
- DA (दिग्वा०)—*Dīnyāvadāna*, our edition in BST No 20; also Cowell and Neil's edition.
- DBh (द० भ०)—*Databhūmikasūtra* ed. by Rahder.
- GM—*Gīgā Mā*, ed. by N. Dutt.
- GV (गण्ड०)—*Gaṇḍavyūhasūtra*, ed. by Suzuki and Idzumi, Kyoto, Japan, 1949.
- J (जा०)—*Jātaka*, ed. by Fausbøll.
- JM (जा० मा०)—*Jātakamālā* of Ārya Śūra, ed. by H. Kern, HOS; our edition in BST No. 21.
- KV (काण्व०)—*Kāraṇḍavyūha*, BTS edition.
- LA (लघु०)—*Laṅkāvatārasūtra*, ed. by B. Nanjio, Kyoto, Japan, 1923; reprint 1956.
- LV (ललित०)—*Lalitā-Vistara*, our edition in BST No. 1.
- MS (म० मा०)—*Madhyamakasāstra* of Nāgārjuna, our edition in BST No. 10.
- MV (म० व०)—*Madhyamakavyūṭṭi* called *Prasannapadā* of Candrakīrti, our edition in BST No. 10.
- MVastu (म० व०)—*Mahāvastu*, ed. by E. Senart.
- MVy (म० व्य०)—*Mahāvinyūṣatti* ed. by I. P. Minayeff, Bibliotheca Buddhica.

PP—*Prajñāpāramitā*.

RP (रूपः)—*Rāṣṭrapālāpariprecheḥ*, ed. by L. Feer, Bibliotheca Buddhica.

SS (संज्ञः)—*Śikṣasamuccaya* of Śāntideva, ed. by Bendall in Bibliotheca Buddhica; our edition in BST No. 11.

SA (संज्ञः)—*Sātrāntakāra* of Asaṅga, ed. by S. Lévi.

SN—*Saundarananda* of Aśvaghoṣa, eds. by H. P. Shastri and Johnstone.

SR (संज्ञः)—*Samādhirājasūtra* ed. by N. Dutt, in GM; our edition in HST No. 2.

SDP (संज्ञः)—*Saḍḍharmapūṇḍarikasūtra*, ed. by N. Dutt; also by Kern and Nanjio.

SP (संज्ञः)—*Suparṇaprabhāsasūtra*, ed. by B. Nanjio and H. Idzumi, Kyoto, Japan, 1931; also by J. Nobel.

SV (संज्ञः)—*Sukhāvatīgūḥa* ed. by Max Müller.

T—Tibetan translation.

T—(followed by number)—Tohoku Catalogue.

TG (संज्ञः)—*Tathāgata-guhyasūtra* or *Guhyasamāja*, GOS edn.

TS (संज्ञः)—*Tattvasaṃgraha* of Śāntarakṣita, GOS edition.

TTP—Taisho Tripitaka, Tokyo, 1924–1934.

VCh (संज्ञः)—*Vajracchedikā*, ed. by Max Müller.

(N. B.—Most of the works mentioned above are planned to be included in the **BUDDHIST SANSKRIT TEXTS** Series).
The list will be found at the end of the Volume.)

शान्तिदेवविरचितः

बोधिचर्यावतारः ।

प्रज्ञाकरमतिविरचितया पञ्चिकाव्यव्याख्या संवलितः ।

॥ ॐ नमो सुदाय ॥

१ बोधिचिदानुसंसो नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

सुगतान् समुताम् सधर्मकायान्

प्रणिपत्यावृत्तोऽखिलांश्च वन्द्याम् ।

सुगतात्मजसंभारावतारं

कथयिष्यामि यथागमं समासात् ॥ १ ॥

३.....अखिलांश्च वन्द्यामिति कल्याणमित्रप्रभृतीनाम् । सुगतात्मजसंभारावतार- 10
मिति अभिषेयकथनम् । कथयिष्यामीति प्रयोजनाभिधानम् । संबन्धप्रतिपादनपदं तु न
विद्यते, सामर्थ्यादेव तु स प्रतिपत्तव्यः । यथागममिति स्वातन्त्र्यपरिहारपदम् । समासादिति
पुनरुक्ततापरिहारवचनम् । इति समुदायार्थः । अवयवार्थस्तु उच्यते । सुगतानित्यत्र
गतशब्देन सर्वपृथग्जनेभ्यो भगवतां व्यवच्छेदं दर्शयति, तेषां संसारान्तर्गतत्वात्, भगवतां
तु संसारविनिर्गतत्वात् । सुशब्दस्तु प्रशस्ताधर्मत्रयवृत्तिविशिष्टं सुग..... । तेनाय- 15
मर्थः—प्रशस्तं यथा भवति एवं मध्यमप्रतिपदा क्लेशाचारणप्रहाणं गताः सुगताः । अनेन
प्रहाणसंपत्तिरुक्ता । यदि वा । प्रशस्तं सर्वधर्मनिःस्त्रभावतातत्त्वं गता अधिगताः सुगताः ।
अनेन अधिगमसंपदृपदर्शिता । य[दि वा].....तीर्थिकज्ञास्तृप्त्यो भगवतां
विशेषोपदर्शितो भवति । तेनामात्मादिभावविनिर्देशवशात् प्रशस्तगमनाभावात् । आत्मादीनां
च प्रमाणव्यतिरेकत्वात् । संसाराप्रतिपन्नाश्च अप्रशस्तं गमन् । अपुनरावृत्त्या वा 20
गताः, पुनर्जन्मनो रागादिना...हंकारदुःखा अहंकारबीजस्य अविद्यायाः सर्वथा प्रहाणात्
सुगताः । अनेन श्रोतआपन्नसकृदागामिबोधिसत्त्वेभ्योऽपि भगवतां विशेषो दर्शितः । तेषां
प्रशस्तगमनेऽपि सर्वधर्मप्रहाणात् पुनरावृत्तिसंभवात् । निःशेषं वा.....सर्ववासनाया
अपि कायवागबुद्धिवैगुण्यलक्षणयाः स्वयमधिगतमार्गोक्तावपाठवस्य वा सर्वथा प्रहाणात्
सुगताः । एतावता संपूर्णगामित्वं भगवतां प्रतिपादितम् । अनेनापि अनागामिब्रह्मकप्रत्येक- 25
बुद्धेभ्यो भगवतामसाधारणगुणत्वमावेदितम् । तेषां...कायवागबुद्धिवैगुण्यस्य स्वाधि-
गतमार्गोक्त्यपाठवस्य च संभवात् । एवं च बुद्धत्वमशेषगुणस्वरसमसाधारणमपरयोगिभिः
सुगतशब्देन ह्यापितम् । तानेवंभूतान् सुगतानादरतः परमप्रसादेन प्रणिपत्येति नमस्कृत्य

१ This stanza is found in SS p. 3. २ SS reads समुत्तितावकाव्यैः for यथागमं समासात् ३ The first folio of the Pāñjika is missing. ४ P प्रशस्ता-
यर्थः against Mss. ५ Ms. सर्वधर्मैस्त्वं for सर्वधर्मैः.

सुगतमजसंस्वरवतारं कथयिष्यामीति संबन्धः । किमुतान् ! समुतानिति । सुताश्च सुनीना-
 मिह लब्धप्रमुदितादिभूमयो बोधिसत्त्वा एव गृह्यन्ते । तेषामेव अत्र अधिकृतत्वात् ।
 तैः सह । अनेन विशेषणेन आर्यसंघस्य नमस्कारोऽन्तर्भावितः । अपरं विशेषणमाह-
 सधर्मकायानिति । सर्वा[हि] सुतो मगवतां स्वाभाविको धर्मकायः । स एव च अधिगम-
 स्वभावो धर्मः । समुद्रार्थो वा कायशब्दः, जनकायो बलकाय इति वक्ष्यते । तेन प्रवचनस्यापि
 ग्रहणम् । तेन सह । अनेनापि धर्मस्य नमस्कारोऽन्तर्भावितः इति । रत्नत्रयनमस्कारो-
 ऽयमित्यु[क्तं भवति] ॥

P 4

ननु बुद्धाद्यैर्धर्मतश्च आर्यसंघ इति क्रमः । तत् किमिति बुद्धानन्तरमार्यसंघः,
 तदनु धर्म इति व्यक्तिक्रमनिर्देशः ? सत्यम् । इह श्लेषजन्धानुरोधाद् व्यक्तिक्रमनिर्देशो
 वेदितव्यः । योजनानु सुगतान् सधर्मकायान् समुतान् प्रणिपत्य, इति अनुक्रमेणैव । न
 कश्चिदत्र दोषः । अथवा । बोधिसत्त्वानामपि अधिगतधर्मत्वादानुरूपेण धर्मकायो विद्यत
 एव । वेपथुमपि सह धर्मकायेन नमस्कारेण प्रतिपादनीयम् । तेऽपि हि समधिगतधर्मतया
 सुगतत्वनियताः सुगतप्रायाः । इति धर्मात् पूर्वं निर्देशः । इति न किञ्चिदयुक्तम् ।
 किमेतानेव ! नैयाह-अस्मिन्नाश्च वन्द्यानि । अपरानपि समस्तान् वन्दनीयान् आचार्यो-
 15 पाध्यायप्रभृतीनापि । आदरतः प्रणिपत्येति । इति पूर्वार्थेन सुगतादीनां नमस्कृतिमभिधाय
 अपराधेन अभिधेयादीनि प्रतिपादयन्माह-सुगतप्रमजेत्यादि । आत्मनो जाताः आत्मजाः ।
 सुगतानामात्मजाः जिनपुत्राः, बोधिसत्त्वा इत्यर्थः । तेषां संस्वरवतारम् । संवरणं संवित्ते
 वा अनेनेति संवरः, बोधिसत्त्वसमूहपूर्वकं बोधिसत्त्वशिक्षासमादानम् । तच्च यथावसरं
 वक्ष्यामः । तस्य अवतरणम् । अवतीर्यते तस्मिन् वा अनेनेत्यवतारो मार्गः, येन
 20 बोधिसत्त्वपदप्राप्तौ सुगतत्वमाप्यते । तं कथयिष्यामि प्रतिपादयिष्यामि । अनेन
 ग्रन्थेनेत्यर्थः । एवमेव प्रतिपाद्यमानत्वात् संस्वरवतारः अभिधेयस्य, अयमभिधानं
 संस्वरवतारस्य, इति अभिधानाभिधेयलक्षणः संबन्धोऽप्यर्थात् कथितः । तत्कथनं च
 अभिधानप्रयोजनम् । परमार्थतस्तु अभिधेयस्वरूपव्युत्पत्तिरेव तत्प्रयोजनम् । अभिधेयस्य
 पुनः श्रुतमत्यादिप्रज्ञोत्पादनक्रमेण सर्ववरणविगमाद् बुद्धत्वमेव प्रयोजनमिति प्रयोजन-
 25 निष्ठम् । इदं च सुगतात्मजसंस्वरवतारशब्दे एव अन्तर्भावितम् । नम्रमन्तरमेवेति ।
 यदनुशंसकपणेन च सूचयिष्यति ।

P 5

अनुचितप्रतिमामिमां गृहीत्वा जिनरत्नप्रतिमां करोत्यनर्घाम् ।

[बोधिचर्यावतार-१.१०]

इति संबन्धाभिधेयप्रयोजनानि प्रवृत्त्यङ्गतया प्रतिपादितानि । अन्यथा अनभिधेयादि-
 30 शङ्कया प्रेक्षावतामत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् । ननु त्वया स्वातन्त्र्येण कथितं कथनं कथं
 प्रदीप्यन्तीत्याह-यथागममिति । आगमानतिक्रमेण । यथैव प्रवचने मगवद्भिः प्रति-

पादितः, तथा मयापि तदर्थानतिवृत्त्या प्रतिपादयितव्यः । अनेन आगमात् स्वातन्त्र्यं
परिहृतं भवति । उल्लङ्घनमिदं न भवतीत्यर्थः । प्रवचनार्थावगाहनमपि च अवकतया
अनेन आत्मनो दर्शितम् । इदमपि प्रवृत्त्यङ्गमेव । ननु यदि यथागमं कथयितव्यः,
तर्हि आगमे एव तदभिलाषिणः प्रवर्तिष्यन्ते, तत्किमनेनेत्याह—समाप्तादिति ।
संक्षेपात् । यदि नाम आगमेऽपि कथितः, तथापि तत्र अतिविस्तरेण नानासूत्रान्तेषु
प्रतिपादनात् । अहं तु पिण्डीकृत्य संक्षेपेण कथयिष्यामीति विशेषः । अनेन पुनरुक्तमिदं
भवतीति परिहृतम् । अयमपि च अप्रवृत्त्यङ्गतापरिहारः । तस्मात् प्रवृत्त्यङ्गतादभिधेयादि-
कथनमसंगतं न भवति—तर्हि प्रणामकरमपार्थक्यम् । तदपि श्रेयोलाभार्थमभिधीयमानं
कथमपार्थक्यम् ? अयमस्याभिप्रायः—सुगतादिप्रणामसमुद्भूतपुण्यसंभारसमाक्रान्तविचरतानस्य
प्रतनुत्पुराकृतपापवृत्तेरुपशान्तविप्रस्य आरब्धार्थपरिसमाप्तिरुपजायते । समस्तसाधुजन-
गणमार्गानुगमनमपि च अनेन आत्मनः प्रकाशितं भवेत् । इष्टदेशतादिनमस्कृतिश्रवणा-
दास्तिकत्वसंभावनया श्रोतृशामासन्त्ये च गौरवमापादितं स्यात् । अत्र च सुगतशब्देन
उद्भावितमगवद्गुणमाहात्म्यश्रवणात् तदभिलाषिणः तदुपार्जनप्रवर्णमानसाः सुगतसमज-
संवरावतारपरिहानाय यत्नवन्तः अस्मिन् प्रवर्तन्ते । इदमभिमतदेवतादिप्रणामफलम् । एतेन
इदमपि—येन यदभिमतमभिप्रेतं कर्तुम्, स तदेव करोतु नान्यत् । अन्यकरणे अप्रस्तुता-
भिधानमतिप्रसङ्गञ्च स्यात् । तदयमपि संवरावतारकथने कृताभिप्रायः किमप्रस्तुतमिष्टदेव-
तादिप्रणामं करोति ! प्रागुक्तोपद्वयप्रसङ्गादिति यदुच्यते, तदपि निराकृतं भवति,
तदुपयोगस्य वर्णितत्वात् नाप्रस्तुताभिधानम् । यत् प्रकृतोपयोगि तद्वक्तव्यं नान्यत्,
इत्यतिप्रसङ्गे नास्तीति सर्वं सुखम् ॥

ननु आगमानतिरिक्तं संक्षेपेणाभिधीयमानमपि कथमर्थविशेषाद्यभावाद्दिशेषेण २०
प्रवृत्त्यङ्गताया कस्यचिदुपादेयं स्यात् ? तस्मादागमादधिकमपि किञ्चिदत्र वक्तव्य-
मित्याशङ्क्याह—

तं हि^१ किञ्चिदपूर्वमत्र वाच्यं

न च संप्रथनकौशलं ममास्ति ।

अत एव न मे परार्थचिन्ता

२५

स्वमतो बोधयितुं कृतं मयेदम् ॥ २ ॥

नैव किञ्चिदपूर्वमपरमागमादतिरिक्तमस्मिन् वक्तव्यमस्ति मम । यस्मादर्थे वा
हिशब्दः । तर्हि तदधिकप्रमेयानभिधानेऽपि पदार्थरचनाविशेषो भविष्यति । तस्मादपि
विशेषेण प्रवृत्तिः स्यादिति । अत्राह—न चेति । नापि संप्रथनमर्थपदवित्यासविशेषः, तत्र
कौशलं नैपुण्यं ममास्ति । अवधारणे वा चकारः । यथेयम्, कथमस्य परार्थोपयोगित्व- २०

१ P अधिमतं for अधिमतः. २ This stanza is also found in SS p. 3.
३ SS च for हि. ४ SS परार्थयत्नः for चिन्ता. ५ SS आदयितुं. ६ SS नमेदमित्यम्.

P 8

मिति । आह—अत एवेति । परप्रसन्नितमेव अस्युपगच्छति । यस्मादपूर्वं वक्तुं मम शक्ति-
र्नास्ति । नापि संभ्रमनकौशलमस्ति । न च परार्थचिन्तापि । परार्थोपयुक्तमिदं भवतीति
विकल्पोऽपि मे नास्ति, तत्र शक्तिवैगुण्यात् । किमर्थं कर्तव्यं यत्न इति चेदाह—समन
इति । आत्मचित्तं सुगतामजसंभवावताराम्यास्तरसेन अधिकार्थिकं वासयितुं कृतं प्रणीतं
मया प्रकरणमिदम् । संभवावतारकथनं वा । अतीतकालनिर्देशः अन्तस्तत्त्वनिष्पन्नं (!)
मनसि निधायेति ॥

ननु नामार्थं ग्रन्थप्रणयनं दृष्टम्, न च स्वयंकृतेनैव आत्मनि विशेषाधानम्,
तावतः संस्कारविशेषस्य प्रारोवापनि विद्यमानत्वादिति । अत्राह—

मेव नावदनेन याति वृद्धि

10

कुशलं भाषयितुं प्रसादवेगः ।

अथ मत्समघातुरेव पश्ये-

पररोऽप्येनमतोऽपि सार्थकोऽयम् ॥ ३ ॥

अनेन ग्रन्थेन वा । कुशलं शुभमनस्कारं भाषयितुमाराधयितुम् । वृद्धि याति
प्रसादवेगः । उत्तरोत्तरवर्धमानस्य प्रसन्नचित्तसंतानस्य प्रवाहवाहितया प्रवृत्तिः । अनेन
सार्थकारित्वमनुभवसिद्धमस्य निदर्शयति । परार्थकारित्वमपि लेशतः संभवति इति
दर्शयन्नाह—अथ मत्समेल्यादि । अथेति प्रकारान्तरोपन्यासे । स्वार्थकारित्वमस्य तावदनु-
भवसिद्धम् । यदि पुनर्मम समानप्रकृतिरेव कश्चिदन्यः पश्येदीक्षेत, एनं ग्रन्थमर्थं वा, अतोऽपि
परार्थोपयुक्तत्वादपि सार्थकः सप्रयोजनोऽयम् । परार्थोपयोगस्यापि कथंचित् संगत्वात् ।
अनेन श्लोकेन निरभिमानतामात्मनो दर्शयति ॥

P 8

20

इदानीं संभवावतारकथां भाषयितुमुपोद्घातं रचयन्नाह—

क्षेणसंप्रियं सुदुर्लभा

प्रतिष्ठन्वा पुरुषार्थसाधनी ।

यदि नात्र विचिन्त्यते हितं

पुनरप्येष समागमः कुतः ॥ ४ ॥

20

अष्टाक्षणविनिर्मुक्तस्य क्षणस्य संपत्तिः समग्रता । इयं सुदुर्लभा सुदुःक्षेण लभ्यते
इति कथंचिन्नाह ।

महार्णवयुगाच्छिद्रकूर्मप्रीवार्पणोपमा ।

प्रतिष्ठन्वा प्राप्ता, सा च पुरुषार्थसाधनी । पुरुषस्य अर्थः अभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणः,
तस्य साधनी निष्पादनी । तदङ्गत्वात् तत्र समर्थेति यावत् । यदि च एवंभूतायामपि

अस्यां न हितं विचिन्त्यते, स्वपरसुखहेतुः स्वर्गापवर्गसाधनं नोपादीयते, तदा पुनरपि
मूयोऽपि एष तथागतोत्पादः श्रद्धाक्षणाविमुक्तो मनुष्यभावः इत्ययं समागमः समावेशो
भिल्लनमिति यावत् । कुतः कथम् ? न कथंचिद्विचिन्त्यति सुदुर्लभत्वात् । अक्षणावस्थायां
धर्मप्रविचयस्य कर्तुमशक्यत्वात्, इत्यभिप्रायः । यथोक्तमार्थगण्डव्यूहसूत्रे आर्यत्रयोभ्यायतन-
विमोक्षे—

P 10

5

दुर्लभा अष्टाक्षणाविनिवृत्तिः । दुर्लभो मनुष्यभावप्रतिलम्भः । दुर्लभा क्षणसंप-
दिशुद्धिः । दुर्लभो बुद्धोत्पादः । दुर्लभा अविकल्पेन्द्रियता । दुर्लभो बुद्धधर्मश्रवणः । दुर्लभं
सत्पुरुषसमवधानम् । दुर्लभानि भूतकल्याणमित्राणि । दुर्लभो भूतनयानुशासन्युपसंहारः ।
दुर्लभं सम्यग्जीवितं मनुष्यलोके इति ॥ [गण्डव्यूहसूत्र-११६]

इदमेवाभिसंधायोक्तम्—

10

मानुष्यं दुर्लभं लोके बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः ।
ततोऽपि श्रद्धाप्रज्ज्याप्रतिपत्तिः सुदुर्लभा ॥
बोधी चित्तं हृदं सर्वस्त्वनानामनुकम्पया ।
सर्वदुःखप्रशान्त्यर्थं दुर्लभानां परंपरा ॥ इति ॥

अक्षणाः पुनरिमे—

15

नरकप्रेततिर्यङ्गो म्लेच्छा दीर्घायुषोऽमराः ।
मिथ्याद्यबुद्धकान्तारो मूकताष्टाविहाक्षणाः ॥ इति ।

तस्मादिदानीमेव उद्योगः कर्तव्य इति ॥

संप्रतं बोधिचित्तप्रहणाय तत्राभिलायमुत्पादयितुमनुशासाम्बतारयन्नाह—

रात्रौ यथा मेघघनान्धकारे
विषुन् क्षणं दर्शयति प्रकाशम् ।
बुद्धानुभावेन तथा कदाचि-
ल्लोकस्य पुण्येषु मतिः क्षणं स्यात् ॥ ५ ॥

20

P 11

निशायां यथा जलदागमसमये मेघैर्बहुले तमसि सति सौदामनी क्षणलवमात्रमालोक-
यति किंचिद्वस्तुजातं प्रकाशयति । सैवोपमा अत्रापि इत्याह—बुद्धानुभावेनेत्यादि । बुद्धा 25
एव हि भगवन्तो हितसुखोपसंहाराय सदा मय्यामव्यतया सर्वस्वसंतानमबलोकयन्त-
स्तिष्ठन्ति । यदा यत्र येनोपायेन यस्यै यं भव्यं पश्यन्ति तदा तत्र तेनोपायेन तस्मै तमधि-
तिष्ठन्ति । अमय्यावस्थायामुपेक्ष्य विहरन्ति । इति तपायताधिष्ठानेन कथंचिदुर्लभोत्पत्ति-
कत्वात् । लोकस्य जनस्य पुण्येषु हितसुखहेतुषु कुशलेषु कर्मसु बुद्धिर्मुहूर्तमेकं भवेत् ।
तत्र तस्या अस्मिरत्वात् । अनादिसंसारे लोकेन अकुशलवक्षस्त्यैव अभ्यस्तत्वात् ॥

30

यदि नाम एवम्, ततः किमिच्छाह —

नस्मान्छुभं दुर्यलमेव नित्यं

बलं तु पापस्य महत्सुषोःम् ।

तच्चीयतेऽन्येन शुभेन वेन

४

संबोधिविचित्रं यदि नाम न खान् ॥ ६ ॥

P 12

यत् एवम्, तस्मान्छुभं पुण्यं दुर्बलं सामर्थ्यविकलमेव, विमुदुन्मेवप्रायत्वाद् अति-
कृशम् । नित्यं सर्वकालम् । कस्य तर्हि अतिसंशयवद् बलमस्तीत्याह—बलं त्विति । सामर्थ्यं
पुनरशुभस्य महत्, मेघवनान्धकारसदृशत्वात्तस्य । सुषोःमतिभयंकरं नरकादिदुःखदयक-
त्वात्, सुदुर्जयत्वाच्च । भवतु नाम महद् सामर्थ्यमस्य, तथापि तदपरेण बलवता पुण्येन
१० जेष्यते, तथा च न काचित् क्षतिरिति, आह—तदित्यादि । तत् तादृशं महासामर्थ्यं
जीयते अभिभूयते । अन्येन इतरेण । केन ! न केनापीत्यर्थः । कुतः पुनरेवमुच्यते ? संबोधि-
त्यादि । सम्पत्संबोधौ बुरुवे यश्चित्तं सर्वमत्त्वसमुद्गरणाभिप्रायेण तत्प्राप्त्यर्थमव्याशयेन
मनसिक्कारः । तद्यदि नाम न भवेद्, महासामर्थ्यं हि तदपरेण महीमसा पराजीयते सूर्य-
णेन निशान्धकारः । न च संबोधिविचित्रात् प्रतिप्रक्षो महीयानपरः संभवति । तस्मात्
१५ तत्प्रतिपत्ताय संबोधिविचित्रमेव उपादेयं नान्यदित्यभिप्रायः ॥

इतोऽपि संबोधिविचित्रमुपादेयमित्याह—

कल्पाननरूपान् प्रविचिन्तयद्भि-

रुदं मुनीन्द्रैर्हितमेतदेव ।

यतः सुखेनैव सुखं प्रवृद्ध-

२०

मुखावयत्प्रमितोऽनुवाच ॥ ७ ॥

P 13

एकोऽन्तरकल्पः कल्पः । विशतिरन्तरकल्पाः कल्पः । अशीतिरन्तरकल्पाः कल्पः ।
स च महाकल्प इत्यभिधीयते । तदिह महाकल्पस्यैव प्रश्नम् । अन्तरूपान् बहून् प्रपमा-
संख्येयान्तर्गतान् । प्रविचिन्तयद्भिः तात्पर्येण परिग्राहयद्भिः । दृष्टमधिगतम् । मुनीन्द्रैः
बुद्धैर्भगवद्भिर्बोधिसत्त्वान्स्थापाम् । हितं सर्वार्थसाधनयोग्यम्, तद्बीजभूतत्वात् । एतदेव
२५ संबोधिविचित्रमेव । कस्य पुनरिदमेव हितमित्याह—यत् इत्यादि । यस्मात् सुखं प्रवृद्धं
प्रकर्षगतं बुद्धत्वलक्षणम् । अप्रमितान् अप्रमेयान् । जनीयान् सत्त्वसंगृहान् । उन्मूलयति
उच्चारयति संसारदुःखमहार्णवात् । तस्मादिदमेव हितम् ॥

अथवा । यस्मात् सुखं देवमनुष्यसंपत्तिलक्षणम् । प्रवृद्धं बुद्धिं गतम् । अर्थात्
संबोधिविचित्रादेव । उन्मूलयति अतिसंशयेन संतर्पयति । शौकर्योदधिकतरं यद्वति तदुन्मूलयन-
३० मुच्यते । यथा दग्धा वयमुन्मूलयिता इति शौकर्योदधिकतरं दधि भूतमित्यर्थः ॥

यदि वा । यतः संबोधिचित्ताद् सुखं प्रवृद्धमिति योजनीयम् ॥

कथं प्रवृद्धमित्याह- सुखेनैवेति । न अकृच्छ्रं । न शिरोलुब्धनादिना महता कष्टेन । तथा हि बोधिचित्तसंभवादेव बोधिसत्त्वोऽमितपुण्यज्ञानसंभवाद् प्रवर्धमानो देवमनुष्यसंपत्तीः सुखमधिगच्छन् सत्त्वानेव अधिकतरं ताभिः संतर्पयतीति । यद्वक्ष्यति—

एवं सुखासुखं गच्छन् को विपीदेत्सचेतनः ।

५

बोधिचित्तरथं प्राप्य सर्वखेदश्मापहम् ॥ इति ॥

[बोधिवर्षावसार-७.३०]

ननु भगवतामपि मैत्रीबलदिजातकेषु [जातकमाला-८] मङ्गुत्थरं भूयते । तत् कथं सुखेनैव सुखं प्रवृद्धमिति ? नैव दोषः । यतः उत्पाद्यमेव परहितसुखाधायकं दुःखं स्वपरयोः । कृपात्मभिः । सुखमेव तादृशं दुःखं परदुःखदुःखिनां धीमतमिति । प्रतिपादयिष्यते ॥

P 14

अस्मादपि स्वपरहितहेतुत्वाद्बोधिचित्तं न परित्याज्यमेवेति दर्शयन्त्याह—

मयदुःखशतानि तर्तुकामै-

रपि सत्त्वव्यसनानि हर्तुकामैः ।

बहुसौख्यशतानि मोक्षुकामै-

15

र्न विमोक्ष्य हि सदैव बोधिचित्तम् ॥ ८ ॥

संसारदुःखशतानि नरकादिगतिदुःखानामसातवेदिनानां शतानि अपर्यन्तसमूहा- स्तर्तुकामैः परित्यक्तुमिच्छद्भिः श्रावकप्रत्येकबुद्धगोत्रैः । न केवलमात्मीयानि, लोकानां जात्यादिदुःखान्यपि हर्तुकामैरपनेतुकामैर्बोधिसत्त्वगोत्रैः । न फलं स्वपरदुःखानि हर्तुकामैः, अपि च, बहूनि सुखान्येव सौख्यानि तेषां शतानि देवमनुष्योपपत्तिलभ्यानि अनुभवितुकामैः संसारसुखाभिलाषैरपि । सदैव सर्वकालं न विमोक्ष्यमपरित्याज्यं बोधिचित्तम् । स्वीकर्तव्यमिच्छार्थः । अथवा संबोधिकाङ्क्षिणामेव विशेषणानि ॥

P 15

अस्मादपि गुणविशेषाद्बोधिचित्तं प्राह्यमित्याह—

भवचारकबन्धनो बराकः

सुगतानां सुत उच्यते क्षणेन ।

25

मनरामरलोकबन्धनीयो

भवति स्मोक्षित एव बोधिचित्ते ॥ ९ ॥

संसार एव बन्धनागारम्, तत्र बन्धनं बन्धो रामादय एव यस्मेति विग्रहः । तादृशो बराकस्तपस्वी सन् । उदिते एव बोधिचित्ते प्रथमतः बोधिचित्तसंक्रमणसमये । सुगतानां सुत उच्यते, बुद्धपुत्र इत्यभिधीयते । क्षणेन तादृशमेव । न केवलमेवमित्याह—

30

सनराम्रेत्यादि । सह नरामरेः मनुष्यदेवैर्वर्तन्ते ये जसुरादयो लोकाः, तेषामपि बन्दीयो नमस्करीयः स्तवनीयश्च भवति स्म । स्मरन्नेन अतीतकालाभिद्योतनाद्बोधिविचोदयसमये एव भूतः ॥

अस्मादपि गुणानुशंसदर्शनाद्बोधिविचित्रप्रवृत्ते यतः करणीय इत्याह—

अशुचिप्रतिमामिमां गृहीत्वा

जिनरत्नप्रतिमां करोत्यनर्घाम् ।

रसजातमतीव वेधनीयं

सुदृढं गृह्यत बोधिविचित्रसंज्ञम् ॥ १० ॥

अमेध्यप्रतिमामिमां मनुष्यादिकलेवरस्वभावां तद्भातुकां तत्स्वभावाम् । तेन संवर्धिता-
 10 मिल्यर्थः । तां गृहीत्वा आदाय । जिन एव रत्नम्, दुर्लभप्रतिष्ठादिगुणयोगात् ।
 तस्य प्रतिमां करोति निष्पादयति बोधिविचित्रम् । तथगतविग्रहं निर्वर्तयतीत्यर्थः । कि-
 मूताम् ! अनर्घाम् । न विद्यते अर्घो भूयं यस्याः । सर्वत्रेधातुकातिशायिगुणत्वाद् गुण-
 पर्यन्तापरिहानाच्च । तथोक्तां ताम् । अत एव रसजातं रसप्रकारम् । अत्युच्चवेधकातिवा-
 दतीव वेधनीयम् । कर्तरि अनियः करणे वा । तत् तादृशम् । बोधिविचित्रं संज्ञा यस्य
 15 रसजातस्य । बोधिविचित्रपरव्यपदेशम् । सुदृढं गृह्यत यथा गृहीते पुनर्न चळति गृहीतेति
 प्राप्ते गृह्यतेति यथागमपाठात् । तस्माज्जिनरत्नमात्मानं कर्तुं कर्मिर्बोधिविचित्रमहारसः सुदृढं
 प्रदीतव्यः । उक्तं च आर्यसैत्रेयविमोक्षे [गण्डव्यूहसूत्र-५.०२]—

तथया कुलपुत्र अस्ति हाटकप्रभासं नाम रसजातम् । तस्यैक पलं लोहपलसहस्रं
 सुवर्णकरोति । न च तद्रसपलं शक्यते तेन लोहपलसहस्रेण पर्यादातुं लोहीकर्तुं वा ।
 20 एवमेव एकः सर्वज्ञताचिन्तोत्पादरसधातुः कुशलमूलपरिणामनाज्ञानसंगृहीतः सर्वकर्मकेशा-
 वरणलोहानि पर्यादाय सर्वधर्मान् सर्वज्ञतासुवर्णान् करोति । न च सर्वज्ञताचिन्तोत्पादरस-
 धातुः शक्यते सर्वकर्मकेशावरणलोहादिभिः पर्यादातुं तत्कर्तुं वेति ॥

भवगतिषु निभूतिकामैरपि नात्र संशयो विपर्यासो वा कर्तव्यः इत्युपदर्शयन्नाह—

सुप्रीक्षितमप्रमेयधीभि-

25

र्षेदुमूल्यं जगदेकसार्यबाहैः ।

गतिपत्तनविप्रवासशीलाः

सुदृढं गृह्यत बोधिविचित्ररत्नम् ॥ ११ ॥

गतय एव पत्तनानि पुण्यद्वयक्रयविक्रयनगराणि इह पत्तनानि । तद्वत् शुभाशुभ-
 कर्मपुण्यद्वयक्रयविक्रयस्थानानि गतिपत्तनानि । तेषु विप्रवासो विप्रवसनमेव शीलं स्वभावो
 30 येषां ते तथोक्ताः । तेषां संबोधनम् । हे गतिपत्तनविप्रवासशीलाः, सुदृढं गृह्यत बोधि-
 विचित्ररत्नम् । बोधिविचित्रमेव रत्नं रत्नमिव । यथा चिन्तामणिमहारत्नं सर्वदासिद्धदुर्गति-

प्रशमनहेतुः, तथा इदमपि बोधिचित्तरत्नम् । अयमभिप्रायः—वणिज एव सुखसंपत्ति-
लामार्थिनो यूयम् । अतः इदमेव महारत्नं महतादरेण गृह्यत । कुतः ? बहुमूल्यमिति
हेतुपदमेतत् । यस्मादनर्थमिदं सर्वातिशयाय लौकिकलोकोत्तरसंपत्तिनिदानभूतत्वात्,
तस्मादिदमेव प्राद्वमित्यर्थः । कथमिदं ज्ञायत इति चेदाह—सुपरीक्षितमिति । सुष्ठु निरूपितं
सम्यक् निर्णीतमित्यर्थः । कैरित्याह—अप्रमेयधीभिः । अप्रमेया प्रमातृमशाय धोर्बुद्धिर्येषां तैः ०
महाप्राज्ञैः बुद्धबोधिसत्त्वैः । एतावता परीक्षायां स्फुलितमपि नास्ति इति सुपरीक्षितमुच्यते ।
पुनरपि किमूने ? जगदेकसार्यवाद्यैः । सार्यं वाक्ष्यन्तीत्यण् । जगतामेक एव सार्यवाद्याः
करुणावशवर्तिनो बुद्धा भगवन्तो बोधिसत्त्वाश्च, तैः । यथा खलु वणिजां हिताहितप्राप्ति-
परिहारयोर्हितैरूपिणो ज्ञानवन्तश्च सार्यवाद्या नेतारो भवन्ति, इति न तत्र त्रिसंवादसंभावना,
तथा अत्राप्येवमित्यभिप्रायः । तस्मादिदमेव बोधिचित्तरत्नमनर्थं सुष्ठु प्राद्वमिति । एतच्च 10
तत्रैवेकम्—

तद्यथा कुलपुत्रं यावच्छन्दस्यौ मण्डलप्रमया अवभासेते । अत्रान्तरे ये केचिद्वन-
धान्यरत्नजातरूपरजतपुष्पधूपगन्धमाल्यविलेपनपरिभोगाः, ते सर्वे वशिराजमहामणिरत्नस्य
मूल्यं न क्षमन्ते, एवमेव यावत् त्रिष्वपि अयसु सर्वज्ञानं धर्मवातुविषयमवभासयति । अत्रा-
न्तरे यानि कानिचित् सर्वदेवमनुष्यसर्वसत्त्वसर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धकुशलमूलानि साक्षाद्वाना- 15
वाणि सर्वाणि तानि बोधिचित्तोत्पादवशिराजमहामणिरत्नस्य मूल्यं न क्षमन्ते ।
[गण्डव्यूहमूत्र—५.००] इति ॥

इदमपरमसाधारणमतिशयवत् कल्पतरोरेव माहात्म्यमस्य उपदर्शयन्नाह—

११

कदलीव फलं विहाय याति

श्रयमन्यन् कुशलं हि सर्वमेव ।

२०

सततं फलति क्षयं न याति

प्रसवत्येव तु बोधिचित्तपृष्ठः ॥ १२ ॥

कदली यथा फलमेकवारं दत्त्वा न पुनः फलति, तथा बोधिचित्तादन्यदपि कुशलं
सर्वमेव किञ्चिदेव विपाके परिपके न पुनः फलदानसमर्थं भवति । तावतैवायं परिश्रयात्,
विपाकस्य च अध्याहृततया पुनः फलानुबन्धमाभावात् । बोधिचित्तस्य पुनरपि विशेषः 20
इत्याह—सततमित्यादि । सर्वकालं फलति देवमनुष्योपपत्तिषु सुखसंपत्तिप्रदानात् क्षयं न
याति तदन्यकुशलवत्, स्थिरस्वभावत्वात् । प्रतिक्षणमनेकप्रकारैः क्षुभनेप्रवाहैरापूर्यमाण-
त्वाच्च प्रसवत्येव तु बोधिचित्तपृष्ठः, अविच्छिन्नसुखसंपत्तिफलप्रसवत्वात्, उत्तरोत्तरमपरा-
परगुणविशेषजननाच्च । बोधिचित्तं वृद्ध इव । उपमितं व्याख्यादिभिः [पा० २. १. ५६]
इति समाप्तः । यस्मादेवम्, तस्मादनुपरतमतिशयवत्सर्वसुखसंपदः प्राप्तुकामैः प्रेक्षावद्भि- 30
रिदमेव प्राद्वम् । कथितं चैतदार्याक्षेपमतिनिर्देशे—

१२

तद्यथापि नाम भदन्त शारद्वर्तपुत्र महाप्रमुद्रपतितस्योदकबिन्दोर्नास्त्वन्तरा परि-
क्षयः पर्यादानं यावन्न कल्पपर्यन्तः इति, एवमेव बोधिपरिणामितस्य कुशलमूलस्य नास्त्व-
न्तरा परिक्षयः पर्यादानं यावन्न बोधिमण्डनियदनम् ॥ इति ॥

न केवलं सर्वशुभसंचयकारणम्, अकुशलपक्षक्षयहेतुरपि बोधिचिच्छमिति
५ सार्धश्लोकेनाह—

कृत्वापि पापानि सुदारुणानि

वदाभ्यादुत्तरति क्षणेन ।

शूराश्रयेणेव महाभयानि

नाश्रीयते तत्कथयद्भगवत्स्वैः ॥ १३ ॥

१० बोधिचित्तप्रवृत्त्यापूर्वं कृत्वापि पापानि अकुशलकर्माणि नरकादिषु दुःसहदुःखदायक-
त्वात् सुदारुणानि अतिभयकराणि महानि वा यस्य बोधिचित्तस्य श्रयादाश्रयणात्
तदुत्पादनरक्षणवर्धनसंबलक्षणात् उत्तरति निस्तरति । तत्सामर्थ्याभिमयेन अतिक्रामती-
त्यर्थः । क्षणेन एकस्मिन्नेव क्षणे महतः पुष्परशेः समुपार्जनात् । तदुत्पादनमात्रेण ।
कथमिदमुत्तरति ? शूराश्रयेणेव महाभयानि बलवत्पुरुषाश्रयेण यथा महापराधं कृत्वापि
१५ कश्चिदुत्तरति तदपराधफलान्निर्मयो भवति, तथा प्रकृतेऽपि । तदेवंभूतं बोधिचित्तं कथं
किमिति नाश्रीयते न सेव्यते ! अज्ञसत्त्वैः प्रज्ञाविकलैर्मूढजनैरित्यर्थः । आश्रयणीयमेव
तद्वेदिति भावः । इदमपि तत्रैवोक्तम्—

तद्यथा कुलपुत्र शूरसंनिभः पुरुषः सर्वशत्रुभ्यो न बिभेति, एवमेव बोधिचित्तो-
त्पादशूरसंनिभो बोधिसत्त्वः सर्वदुःखरितशत्रुभ्यो न बिभेतीति ॥

२० अपरमपि बोधिचित्तापापक्षयदृष्टान्तमाह—

युगान्तकालानलवन्महान्नि

पापानि नभिर्दहति क्षणेन ।

युगान्तकाले प्रलयसमये अनलो वह्निः सप्तसूर्योदयसमुद्भूतः यथा सर्वं कामघातं
सप्रथमप्यानं निर्दहति, निःशेषं दहति यथा भस्मापि नावशिष्यते, तद्वत् पापानि ।
२५ किंभूतानि ? महान्नि सुमेरुप्रस्थानि महारौरवादिदुःखविपाकानि यद् बोधिचित्तं निर्दहति
तद्विपाकोपघाताभिर्मूलयति । क्षणेन नशिरेण । नाश्रीयते तत्कथयद्भगवत्स्वैरिति संबन्धः
कार्यः । एतदपि तत्रैवोक्तम्—कल्पोदाहाम्निभूतं सर्वदुष्कृतनिर्दहनतया । पातालभूतं सर्वा-
कुशलधर्मपर्यादानवर्तणतया इति ॥

ननु कृतकर्माविप्रणाशवादी भगवान्, तत् कथमिदमभिधीयते ? सत्यमुच्यते । बोधि-
३० चित्तप्रसूते प्रतिक्षणमाकाशघातुज्यापके यद्वति पुण्योद्यन्तभूततया लवणपलोपमन्यायेन
अप्रज्ञायमानत्वात्, बलवता प्रविपक्षेण अभिमूतत्वाच्च, फलदानसमर्थं दग्धमेव तदित्य-
दोषः । यदि वा निरुपायाभिसंधिना तदुक्तम्—नाशुकं क्षीयते कर्मेति । इदं तु सर्वपाप-

निर्भूतने महानुपायः । तथा हि—यदा बोधिसत्त्वः सर्वसत्त्वानाकाशधातुव्यापिनः सर्व-
दुःखात् समुद्भूत सर्वसुखसंपन्नान् करिष्यामीत्यप्याशयेन विचिन्तयति । पूर्वकृतं च पापं
विदूषणासमुदाचारादिभिः क्षपयति, तदा बोधिचित्तवत्त्वादेव तत्संताने पापस्य कः सन्नाहः,
येन बोधस्यैवकाशः स्यादिति सर्वं निराकुलम् । एतावता यदुक्तम्—तस्मीयतेऽन्येन शुभेन
केन [१. ६.] इति, तदपि विस्पष्टीकृतम् । अन्ये पुनः—अनियतविपाकापेक्षया सर्वमेत- ०
दुच्यते, नियतविपाकस्य तु कर्मणः केनचिद्व्यतिपेदुमशस्यत्वादित्याहुः ॥

इदमपि बोधिचित्तमुपादेयमित्याह-

यस्यानुशंसानभिनानुवाच

मैत्रेयनाथः सुधनाय धीमान् ॥ १४ ॥

यस्य बोधिचित्तस्य अनुशंसान् स्वाभाविकान् गुणान् अभितान् अप्रमाणान् १०
मैत्रेयनाथः भगवानजितः । किंभूतः ? धीमान् बोधिसत्त्वः । उवाच उक्तवान् । सुधनाय
सुधननाम्ने बोधिसत्त्वाय । तथा च आर्यगण्डव्यूहसूत्रे [वर्णितम् :-

P 28

बोधिचित्तं हि कुलपुत्र बीजभूतं सर्वबुद्धधर्मोपायम् । क्षेत्रभूतं सर्वजगच्छुद्धिधर्मविरो-
हणतया । धरणिभूतं सर्वलोकप्रतिशरणतया । यावत् पितृभूतं सर्वबोधिसत्त्वारक्षणतया ।
पे० .... । वैश्रवणभूतं सर्वदारिद्र्यसंछेदनतया । चिन्तामणिगिराजभूतं सर्वार्थसंसाधनतया । १५
भद्रघटभूतं सर्वाभिप्रायपरिपूरणतया । शक्तिभूतं क्लेशशत्रुविजयाय ॥ इत्यादि विस्तरः ॥

नाश्रीयते तत् कथममृतसत्त्वैः [१.१३] इति अप्रापि योजनीयम् ॥

इदानीं बोधिचित्तस्य प्रभेदं दर्शयन्त्याह—

तद्बोधिचित्तं द्विविधं विज्ञातव्यं समासतः ।

बोधिप्रणिधिचित्तं च बोधिप्रस्थानमेव च ॥ १५ ॥

20

तत् समनन्तरप्रदर्शितानुशंसं बोधिचित्तं द्वित्रिधं द्विप्रकारं विज्ञातव्यं वेदितव्यम् ।
गोत्रमूल्यादिगतानेकप्रकारसंभवेऽपि कथं द्विविधमित्याह—समासतः । अपरप्रकारसंभवेऽपि
संश्लेषतः इदं द्विविधमुच्यते । द्विविधमपि कथम् ? बोधिप्रणिधिचित्तमित्येकम्, बोधिप्रस्थान-
मिति द्वितीयम् । बोधौ प्रणिधिः, तद्वै चित्तं तत्र वा चित्तम् । यचित्तं प्रणिधानानुत्पत्ते
भवति दानादिप्रवृत्तिकारके च, तत् प्रणिधिचित्तम् । तद्यथा—सर्वजगत्परिग्राणाय बुद्धो २०
भवेयमिति प्रयत्नतरं प्रार्थनाकारा चेतना । प्रस्थाने चित्तं प्रस्थानमेव वा चित्तम् । चित्तस्य
तत्त्वभावत्वात् । पूर्वकर्मनस्कारपुरःसरमेव यतः प्रवृत्तिः संवरप्रद्वयपूर्वकं संभारेण प्रवर्तते,
तत् प्रस्थानचित्तम् । इति उक्तकमेण द्वैविध्यम् । इयमेव भेदः इति एवकारेण प्रतिपाद-
यति । चकारद्वयं परस्परसमुच्चये । द्वयोरपि बोधिचित्तत्वं दर्शयति । तेन पूर्वकं बोधिचित्तं
न भवतीति शङ्कां निरस्यति । शूरंगमसूत्रे आद्योत्पादितस्यापि बोधिचित्तस्य बुद्धत्वहेतुत्वा- ३०
भिधानात् । तथा आर्यगण्डव्यूहे चोक्तम् :-

P 34

दुर्लभाः कुलपुत्र ते सत्त्वाः सत्त्वलोके ये अनुत्तरस्यां सम्यक्संबोधौ चित्तं प्रणिदधति ।
ततोऽपि दुर्लभतमाले सत्त्वाः ये अनुत्तरां सम्यक्संबोधिमनुप्रस्थिताः । इति ॥

इदानीमुक्तमेव प्रभेदमुदाहरणेन व्यक्तीकृतमाह-

गन्तुकामस्य गन्तुञ्च यथा भेषः प्रतीयते ।

तथा भेदोऽनयोर्ज्ञेयो यायासंख्येन पण्डितैः ॥ १६ ॥

यथा कश्चित् पुरुषः अमिमतदेशप्राप्तये गन्तुकामः गमनाभिप्रायः, न तु पुनर्गच्छ-
त्येव, अन्यः पुनस्तप्राप्तये प्रस्थितो गच्छत्येव । यद्वद्वया तयोर्भेदो विशेषः प्रतीयते अवग-
म्यते, तद्वत्तया भेदो नानालम्बनयोर्बोधिप्रणिधिप्रस्थानचेतसोर्ज्ञेयः अवबोद्धव्यः पण्डितैर्बिच-
क्षणैः । कथम् ? याथासंख्येन । स्वार्थेऽप्ययम् । प्राक्तनं प्रणिधिचित्तस्य निदर्शनं पश्चात्तनं
प्रस्थानचेतसः इति संख्यायः ॥

तदेतत् प्रणिधिचित्तं प्रतिपत्तिविकल्पमपि संसारे महाफलं भगवता वर्णितमित्याह-

बोधिप्रणिधिचित्तस्य संसारेऽपि फलं महत् ।

यदि नाम तत् प्रतिपत्तिविकल्पम्, तथापि तस्य आस्तां तावद् बुद्धत्वम्, संसारेऽपि
देवमनुष्योपपत्तिस्वभावं सुखसंपत्तिलक्षणं फलं महत्, अन्यस्मात् कुशलाद् बृहत् । सततं
फलतीत्यादिविशेषणविशिष्टत्वात् । तथा चोक्तमार्थमैश्वर्यविमोक्षे [=गण्डव्यूहसूत्र-५०८]-

तद्यथापि नाम कुलपुत्र भिन्नमपि वज्ररत्नं सर्वप्रतिविशिष्टं सुवर्णालंकारमभिभवति,
वज्ररत्ननाम च न विजहाति, सर्वदारिद्र्यं च विनिवर्तयति, एवमेव कुलपुत्र प्रतिपत्तिभिन्न-
मपि सर्वज्ञानविद्योदावज्ररत्नं सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्बुद्गुणसुवर्णालंकारमभिभवति, बोधिचित्त-
नाम च न विजहाति, संसारदारिद्र्यं च विनिवर्तयतीति ॥

तस्माद् योऽपि पारमितासु सर्वेण सर्वं सर्वथा शिक्षितुमसमर्थः, तेनापि बोधिचित्त-
मुत्पादनीयम् । एवमुपायपरिग्रहेण महाफलत्वात् । यथोक्तमार्थापरराजव्यादकसूत्रे-

यस्मात् त्वं महाराज बहुकृत्यो बहुकरणीयः, असहः सर्वेण सर्वं सर्वथा सर्वदा
दानपारमितायां शिक्षितुम्, यावत् प्रज्ञापारमितायां शिक्षितुम् । तस्मात्तर्हि त्वं महाराज
एवमेव संबोधिच्छन्दं श्रद्धां प्रारब्धनां प्रणिधिं च, गच्छन्नापि तिष्ठन्नापि नियमणोऽपि शया-
नोऽपि जाग्रदपि भुक्तामोऽपि पिबन्नपि, सततमस्मिन्मनुस्मर, मनसि कुरु, भावय । सर्वबुद्ध-
बोधिसत्त्वप्रत्येकबुद्बुद्द्वयश्रावकपृथग्जनानामात्मनश्च अतीतानागतप्रत्युत्पन्नानि कुशलमूल्यानि
पिण्डयित्वा तुल्यित्वा अनुमोदयस्व अग्रया अनुमोदनया । अनुमोक्षं च सर्वबुद्धबोधिसत्त्व-
प्रत्येकबुद्बुद्द्वयश्रावकाणां पूजाकर्माणि निर्यातय । निर्यात्य च सर्वसत्त्वसाधारणानि कुरु ।
ततः सर्वसत्त्वानां यावत् सर्वज्ञताप्रतिलम्भाय सर्वबुद्धधर्मपरिपूरणाय दिने दिने त्रैकाल्यमनु-
त्तरायां सम्यक्संबोधौ परिणामय । एवं खलु त्वं महाराज प्रतिपन्नः सन् राज्यं च कार-
विध्यसि, राज्यकृत्यानि च न हापयिष्यसि, बोधिसत्त्वभाराश्च परिपूरयिष्यसि ॥ इत्यादिक-

मुक्त्वाह- स खलु पुनस्त्वं महाराज सम्यक्संबोधिविनकुशलमूलविपाकेन अनेककृत्वो देवेषु
उपपन्नोऽमृः । अनेककृत्वो मनुष्येषु उपपन्नोऽमृः । सर्वासु च देवमनुष्योपपत्तिषु आधिपत्यं
कारयिष्यसि । इति विस्तारः ॥

इति चर्याविकलेऽपि बोधिचित्ते तावन्मन्या कार्या । तस्यापि अनन्तसंसारे
सुखप्रसवनात् । यत् पुनः प्रतिपत्तिसारं बोधिचित्तं तदतितरां विपुलफलमेवेति ॥
सिद्धमित्याह—

न त्वविच्छिन्नपुण्यत्वं यथा प्रस्थानचेनमः ॥ १७ ॥

न तु न पुनः । यथा प्रस्थानचित्तस्य अविच्छिन्नपुण्यत्वं निरन्तरशुभप्रवाह-
वाहित्वम्, न तथा अत्येति भावः ॥

इदमेव अविच्छिन्नपुण्यत्वं दृष्टद्वयेन प्रसाधयन्नाह—

10

यतःप्रभृत्यपर्यन्तसम्बन्धानुप्रमोक्षणे ।

समाददाति तच्चित्तमनिवर्त्येन चेतसा ॥ १८ ॥

ततःप्रभृति सुप्तस्य प्रमत्तस्याप्यनेकशः ।

अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः प्रवर्तन्ते नभःसमाः ॥ १९ ॥

यतःप्रभृति यस्मादारभ्य । न विषते पर्यन्तः इयसा अत्येति अपर्यन्तस्य आकाश- 15 P 28
धातुव्यापिनः सत्त्वधातोः । प्रमोक्षणे प्रमोक्षे सर्वदुःखोपशमनिमित्ते । समाददाति तच्चित्तम्,
सम्यक्संबोधिचित्तं समादाय वर्तते । कथम् ! अनिवर्त्येन चेतसा अप्रभृतिभटेन मनसा ।
ततःप्रभृति तदादि कृत्वा । सुप्तस्य मिद्विज्ञानचित्तस्य प्रमत्तस्य विक्षिप्तचित्तस्यापि ।
उभयत्रापि संबन्धे । उपलक्षणं चैतत् । गच्छतोऽपि तिष्ठतोऽपि निपण्णस्यापि भुञ्जानस्यापि
मूर्च्छीपवस्थायामपीत्यादि द्रष्टव्यम् । अनेकश इति । प्रतिक्षणमनेकवारम् । अविच्छिन्नाः 20
पुण्यधाराः निरन्तरसंततयः शुभवेगाः प्रवर्तन्ते । नभःसमाः प्रतिक्षणमाकाशधातुप्रमाणाः ।
तस्मात् प्रतिपत्तिसारेण बोधिसत्त्वेन भवितव्यम् । आर्यसमाधिराजे चोक्तम्—

तस्मात् प्रतिपत्तिसारे भविष्यामि, इत्येवं कुमार शिक्षितव्यम् । तद् कस्य
हेतोः ! प्रतिपत्तिसारस्य कुमार न दुर्लभा भवति अनुत्तरा सम्यक्संबोधिरिति
[समाधि०-१०] ॥

25

अविच्छिन्नपुण्यत्वमस्य भगवतैवोक्तमित्युपदर्शयन्नाह—

इदं सुबाहुवृष्ट्यायां सोपपत्तिकमुक्तवान् ।

हीनाधिमुक्तिसत्त्वार्थं स्वयमेव तत्रागतः ॥ २० ॥

इदमेव अग्रमेवपुण्यत्वं स्वयमेव आत्मनैव तत्रागतो बुद्धो भगवानुक्तवान् कथित-
वान् । क ! सुबाहुवृष्ट्यायां सुबाहुवृष्ट्यानां मूत्रे । कथम् ! सोपपत्तिकं सद्युक्तिकम् । 30
किमर्थम् ! हीनाधिमुक्तिसत्त्वार्थम् । हीने श्रावकप्रत्येकबुद्धयाने अधिमुक्तिः श्रद्धा छन्दो वा

P 29

येषां ते । ते सत्त्वाश्च । तेभ्य इदं तदर्थम् । तत् प्रयोजनमुद्दिश्यैतर्थाः । तथा हि—ये अनियतगोत्राधिरतरकालेन बहुतरसंभारोपाज्जनमीता महायानाश्चित्तं व्याप्य लघुतरकालेन अल्पतरसंभारसाध्ये श्रावकप्रत्येकबुद्धस्थाने चित्तमुत्पादयन्ति, तद्व्यावर्तनार्थं भगवानुप-
पत्तिमाह ॥

८ तामेवोपपासि बृत्तद्वयेन कथयन्माह—

शिरःशूलानि सत्त्वानां नाशयामीति चिन्तयन् ।

अप्रमेयेण पुण्येन गृह्यते स्म हितायः ॥ २१ ॥

किमुताप्रतिमं शूलमेदैकस्य जिहीर्षतः ।

अप्रमेयगुणं सत्त्वमेकैकं च जिहीर्षतः ॥ २२ ॥

- 10 कल्पियजनानां मस्तकपीडां नाशयामि मध्येण अगदेन वा, इत्येवं मनसि कुर्वन्
P 30 अप्रमाणेन सुकृतेन अस्मी कल्याणाभिप्रायो गृहीतो द्रष्टव्यः । किं पुनरप्रमाणं संसारदुःखं
प्रतिसत्त्वप्रमाणस्य जगतो हर्तुमिच्छतः । अपि च तच्छूलमपनीय सर्वसत्त्वान् सर्वगुण-
समन्विताः कर्तुमिच्छन्तः किमप्रमेयं पुण्यं न भवति ? इति विभक्तिविपरिणामेन योजनीयम् ।
अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः किमुत तस्य न प्रवर्तन्ते न भवन्समा इति । तस्माद् यथा संभारबाहुल्य-
15 साध्यं बुद्धत्वम्, यथा संभारवैपुल्येऽपि प्रतीक्षणमिति हेतुविशेषादत्रैव महायाने महान् लाभः ।
अतो नास्मच्चित्तमभयस्थाने क्वातरतया विनिवर्तनीयमित्युपदर्शितं भवति । यद्वक्ष्यति—

क्षपयन् पूर्वपापानि प्रतीच्छन् पुण्यसागगन् ।

बोधिचिच्चलादेव श्रावकैक्योऽपि शीघ्रगः ॥

[बोधिचर्या ० ७. २९]

20 इति ॥

यथैवं सर्वसत्त्वानां हितसुखार्थमुद्युज्यते, स देवादिभ्योऽप्यसाधारणगुणत्वात् प्रशस्य
इत्युपदर्शयन्माह—

कस्य मातुः पितुर्वापि हिताग्रंसेयमीदृशी ।

देवतानामृषीणां वा ब्रह्मणां वा भविष्यति ॥ २३ ॥

- 25 कस्य सत्त्वस्य । मातुर्जनन्याः । कस्य पितुर्वा जनकस्य । देवतानां सोमवरुणादी-
नाम् । ऋषीणां वा वसिष्ठगोतमादीनाम् । ब्रह्मणां वा वेदेषाम् । इयमीदृशी हिताग्रंसा
P 31 हितोपसंहारमतिः यादृशी समनन्तरं प्रतिपादिता बोधिसत्त्वस्य भविष्यति इति । आस्तां
तावत् भूता भवन्ति वा, भविष्यन्त्यपि नैव कस्यचिद्बोधिसत्त्वमन्तरेणान्यस्य ॥

कुतः पुनरेतदित्याह—

30 तेषामेव च सत्त्वानां स्वार्थेऽप्येव मनोरथः ।

नोत्पन्नपूर्वं स्वप्नेऽपि परार्थे संभवः कुतः ॥ २४ ॥

तेषां मात्रादीनां स्वार्थेऽपि आत्मनः कृतेऽपि एव मनोरथः सर्वदुःखमपहर्तुम्,
अप्रमाणगुणानाधातुं नोपपन्नपूर्वः अभूतपूर्वः स्वप्नेऽपि । आस्तां तावज्जाग्रदवस्थायां बुद्धि-
पूर्वकमुत्पन्नः । परार्थे कदाचिदुत्पद्येत इत्याह—परार्थे संभवः कुतः । आत्मा हि बल्लभो
लोकस्य परस्मात् । तत्रैव चेन्नास्ति, परार्थे संभावनापि कुतः ? अथवा । स्वप्नेऽपि परार्थे
संभवः कुतः इति योग्यम् ॥

तदेवमसाधारणत्वं बोधिसत्त्वस्य प्रतिपाद्य उपसंहरन्नाह—

सत्त्वरत्नविशेषोऽयमपूर्वो जायते कथम् ।

यत्परार्थाद्योऽन्येषां न स्वायंऽप्युपजायते ॥ २५ ॥

एवमत्यद्भुतकर्मकारितया दूर्लभोत्पादात् सत्त्व एव रत्नविशेषः अपूर्वः अनुपलब्ध-
पूर्वः । अयमिति यादृशगुणोऽत्र कथितः । जायते कथम् । कथमित्यद्भुते । कस्मात् पुनरेव- 19
मुच्यते ? आह—यत्परार्थेति । यस्य महात्मनः परार्थाशयः अन्येषां सत्त्वानामुक्तक्रमेण न
स्वार्थेऽप्युपजायते इत्यस्मात् ॥

अत्र च अन्येऽपि बोधिचित्तोत्पादकस्य गुणा वक्तव्याः । यथा आर्यगण्डव्यूहे
भगवता आर्यमैत्रेयेण सुधनमधिकृत्य उद्गाविताः । ते च अतिवित्तरेण शास्त्रकृता शिक्षा-
समुच्चये दर्शिताश्च, तत्रैव अवधारयितव्याः ॥

P 22

16

पुनरपि बोधिचित्तानुशांसाद्वारेण बोधिसत्त्वस्याप्रमेयपुण्यत्वमाह—

जगदानन्दवीजस्य जगद्भुःस्त्रीषधस्य च ।

चित्तरत्नस्य यत्पुण्यं तत्कथं हि प्रमीयताम् ॥ २६ ॥

सर्वसत्त्वानां सर्वप्राणोद्योतारणस्य देवादिर्षवसंपत्तिनिदानभूतत्वात् । चित्तरत्नस्य
बोधिचित्तस्य यत् पुण्यं तत् कथं हि प्रमीयताम्, केन प्रकारेण नाम संख्येयताम् । अति- 20
विपुलतया प्रमातुमशक्यत्वात् । एतदुक्तमार्थविरदत्तपरिपृच्छायाम्—

बोधिचित्तादि यत्पुण्यं तच्च रूपि भवेच्छदि ।

आकाशधातुं संपूर्णं भूयश्चोत्तरि तद्भवेत् ॥ इति ॥

यदि नाम सामान्येन निर्देशः, तथापि प्रस्थानचित्तस्येति ब्रह्मण्यम्, तस्यैव प्रकृत-
त्वात् । पुनरपि तस्यैव विशेषणमाह—जगद्भुःस्त्रीषधस्य चेति । सर्वप्राणभृतां कायिक- 25
चैतसिकसर्वदुःखनिवर्तनतया सर्वव्याधिहरणमहागदस्त्रभावत्वात् । तदनेन अशुद्ध्यनिः-
श्रेयसहेतुत्वं बोधिचित्तस्य प्रतिपादितं भवति । अतो युक्तमेव असंख्येयपुण्यत्वमित्युक्तं
भवति ॥

P 23

कथं पुनरप्युक्तमित्याशङ्क्य प्रतिपादयन्नाह—

हिताशंसनमात्रेण जुहूपूजा विशिष्यते ।

20

किं पुनः सर्वसत्त्वानां सर्वसौख्यार्थमुद्यमानम् ॥ २७ ॥

सर्वजगत्परित्राणाय बुद्धो भवेयमित्यप्याशयेन आशंसनात् प्रार्थनात् केवलात् प्रति-
पत्तिविकलाद्बोधिचित्तादित्यर्थः । यत्पुण्यं भवति तद्बुद्धपूजामतिशेते इत्यागमाद्वक्ष्येव
पुण्यस्त्वन्वयप्रसवहेतुः । इति प्रथमस्य बोधिचित्तस्य माहृत्यमुक्तम् । एतदपि तत्रैवोक्तम्—

गङ्गावालिकसंस्थानि बुद्धक्षेत्राणि यो नरः ।

६ दद्यात्सद्ब्रह्मपूर्णानि लोकनाथस्य एव हि ॥

यक्षैकः प्राञ्जलिर्मूला चित्तं बोधाय नामयेत् ।

इयं निशिष्यते पूजा यस्यान्तोऽपि न विद्यते ॥ इति ॥

किं पुनः सर्वदुःखितजनानां सर्वदुःखमपनीय सर्वमुखसंपन्नान् करिष्यामीत्युद्योग-
करणादतिशयवत् पुण्यं न भवति ॥

१० ननु हिताहितप्राप्तिपरिहारयोः स्वयमेव सुखा विचक्षणः । तत् कुत्रोद्यमस्योपयोग-
इति वृत्तत्रितयेन परिहरन्नाह—

P 34

दुःखमेवामिधावन्ति दुःखनिःसरणाशया ।

सुखेच्छयैव संमोहात् स्वमुखं भ्रन्ति शत्रुवत् ॥ २८ ॥

यस्मैषां सुखरङ्गाणां पीडितानामनेकशः ।

१५ तृप्तिं सर्वसुखैः कुर्यात्सर्वाः पीडाश्छिनन्ति च ॥ २९ ॥

नाशयत्यपि संमोहं साधुत्वेन समः कुतः ।

कुतो वा तादृशं मित्रं पुण्यं वा तादृशं कुतः ॥ ३० ॥

दुःखाभिः सरणाभिप्रायाः प्राणातिपातादिभिरकुशलैः कर्मभिः सुधादिदुःखप्रतीकार-
भिच्छ्रन्तः । दुःखमेव नरकादिप्रपातेवेदनास्वभावम् । अमिधावन्ति तदभिमुखाः प्रवर्तन्ते ।
२० दुःखमेव प्रविशन्तीत्यर्थः । शूलभा इव दीपशित्वामिति । अत एव सुखेच्छयैव सुखाभि-
लाशेणैव स्वमुखं भ्रन्ति शत्रुवत् । आत्मसुखधातय कथमात्मनैव शत्रवो भवन्तीति चेत्,
संमोहाद् विपर्ययवशात् हिताहितप्राप्तिपरिहारयोः परिज्ञानाभावात् ॥

अतो यः पुण्यान्मा अकारणवत्सलः तेषां विपर्ययस्तानां सुखरङ्गाणां सुखाभिला-
क्षाणां सर्वशोऽलम्बसुखानां पीडितानां दुःखिगानाम् । अनेकश इति अनेकैर्दुःखशतैर्विबुधा
२५ बाधितानां तृप्तिमाप्पायनं सर्वसुखैः कुर्यात् कायिकचैतसिकैः । यदि वा । अनेकशः
अनेकप्रकारं तृप्तिं सर्वसुखैः कुर्यात् इति योजनीयम् । न सुखतृप्तिमात्रं जनयति, किं
तर्हि सर्वाः पीडाः समस्ता दुःखा वेदनाश्छिनन्ति च शमयति च ॥

न केवलं दुःखप्रशान्तिं सुखतृप्तिं च करोति, नाशयत्यपि संमोहम्, अपरिज्ञान-
मपि निवर्तयति ।

P 35

३० अपथमिदमेव पन्था मयमल इत् एत मात माऽऽस्तादम् ।

इति हेयोपादेयमार्गप्रकाशनात् । यक्षैवं परव्यसननिवर्तनपरतन्त्रो हितसुखविधानतत्परश्च

सर्वभूतानाम् । साधुस्त्वेन समः कुतः, तेन मूढात्मना तुल्यः साधुः कुतः ? नैव कुतश्चिद्विद्यते अकारणपरमवस्तुस्वभावात् । कुतो वा तादृशं मित्रम्, हितमुखोपसंहार-
प्रवणमानसं परमविश्वासस्थानं तादृशं तत्समं मित्रम्, सुदृढं कुतः ? नैव संभवति । पुण्यं
वा तादृशं कुतः ? एवं विहरतो बोधिसत्त्वस्य यत् पुण्यमुपजायते, तदपि न केनचि-
त्पुण्येन समानम् ॥

कृते यः प्रतिकुर्वीत सोऽपि नावदप्रशस्यते ।

अव्यापारितसाधुस्तु बोधिसत्त्वः किमुच्यताम् ॥ ३१ ॥

पूर्वं भयसंकटव्यसनेषु उपप्लवनेन इत्युपप्लवते स्मिति प्रात्युपकारं करोति यः, सोऽपि
नावत् प्रशस्यते लोकेन स्तव्यते साधुरयमिति । यः पुनरव्यापारितसाधुः अनम्यार्थितकल्याणोप-
नेता बोधिसत्त्वः, किमुच्यतां किमपरमभिधीयताम् ? तस्य प्रशंसा कर्तुमशक्येत्यर्थः ॥ 10

दृष्टव्यवहारमपेक्षयापि बोधिसत्त्वस्य पुण्यमाहाम्यमुद्गाढयन्नाह—

कतिपयजनसत्त्वदायकः

कुशलकृदित्यभिपूज्यते जनैः ।

क्षणमशनकमात्रदानतः

सपरिभयं दिवसार्धयापनान् ॥ ३२ ॥

परिमितसत्त्वानामाहारपानमात्रदानमैमादानमादिशन् पुण्यकर्मा अयमिति पूज्यते
सत्किपते जनैः सत्कर्मरतैर्लोकैः । तदपि दानं क्षणम्, न मुक्त्यमहः, तदर्थं वा, अपि तु
मुहुर्नमैकम् । अशनकमात्रदानत इति । कुक्षितमशनमशनकम्, अप्रणीतं भोजनम्, तदेव
केवलं तन्मात्रम्, तथाविधव्यञ्जनरहितम् । तस्य दानतः परित्रागतः । कथम् ? सपरिभवम् ।
क्रियाविशेषणमेतत् । सतिरस्कारं नमस्कारापुरःसरम् । दृढात्सच्चागारं प्रविशतः खट्वपेटा- 20
दिना प्रहृष्टेति यावत् । पुनः किंनृतात् ? दिवसार्धयापनान् प्रहरद्वयोपस्तम्भनात् ।
मण्याहे मुक्त्वा सायं पुनराहारान्वेषणात् ॥

बोधिसत्त्वस्य पुनरेतद्विपरीतं दानमिति प्रतिपादयन्नाह—

किमु निरवधिसत्त्वसंख्यया

निरवधिकालमनुग्रहच्छतः ।

गगनजनपरिक्षयाभयं

सकलमनोरथसंपूरणम् ॥ ३३ ॥

न निषते अवधिरिपता । इयद्भयः शतसहस्रलक्षकोटिसंख्येभ्यो दास्यामि, ततः
परं नेति न सत्त्वानां गणनया ददाति, किं तु निरवधिसत्त्वसंख्यया । नापि नियत-

१ Ms. अपेक्षमपि for अपेक्षयापि which is confirmed by T. २ समादानं निष्क-
र्मेति हेमचन्द्रः ।

कालम्, अपि तु निरवधिकालम् । कल्पशतसहस्रककोटिशतं यावदास्यामि, ततः परं
नेति सावधिकं न ददाति । गगनेति । गगनमिव जनाः गगनजनाः । यथा आकाशमपर्यन्तं
तथा जनोऽपीत्यर्थः । यदि वा । गगनं च जनाश्च ते गगनजनाः । तेषां परिश्रुयः पर्यव-
दानम् । यावदाकाशधानुर्यावच्च सत्त्वा न परिनिर्वृताः तावद्वधिकम् । यद्वक्ष्यति—

४ आकारास्य स्थितिर्यावद्यावच्च जगतः स्थितिः ।

तावन्मम स्थितिर्भूयात्

इति ।

[बोधि० १०. ५५]

तस्मादश्रयम्, न विषते श्रयः पर्यन्तोऽस्येति कृत्वा । अयमभिप्रायः—गगन-
जनपरिश्रयावधि यद्दानं तद्वस्तुतोऽक्षयमेव, तेषां परिश्रयाभावात् । नापि प्रतिनिधित्वं वस्तु,
१० अपि तु सकलमनोरथसंपूरणम् । यद्यस्याभिप्रायं तत् सर्वमनवधमभिप्रायाद्भादनकृतं परम-
प्रेमगौरवसाकारप्रियवचनपुरःसरं प्रमुदितमनसा अनुप्रयच्छतो बोधिसत्त्वस्य किं पुनः पूजा
न युज्यते ? तस्य सुतरां युज्यते इति योज्यम् । यदुक्तं नारायणपरिशुद्धायाम्—

न तद्वस्तु उपादातव्यं यस्मिन् वस्तुनि नास्य त्यागचित्तमुत्पद्यते । न त्यागबुद्धिः

कमेत । यावत् अयं ममात्मभावः सर्वसत्त्वैर्म्य उत्सृष्टः परित्यक्तः, प्रागेव बाह्यानि वस्तूनि ।

१५ यस्य यस्य सत्त्वस्य येन येन यद्यत् काचैर् भविष्यति, तस्यै तस्यै तत्तदास्यामि । तत्संविद्यमानं
हस्तं हस्तार्थिकेभ्यो दास्यामि, यावत् शिरः शिरोपिकेभ्यः परित्यक्ष्यामि, कः पुनर्वादो बाधेषु
वस्तुषु । यदुत धनधान्यजैर्निरूप्यजतरत्नाभरणहृदयरथगजवाहनग्रासमगरनिगमजनपदराज्य-
राष्ट्राजधानीपत्तनदासीदासकर्मकरपौरुषेयपुत्रदुहितृपरिवारेषु । इति विस्तरः ॥

एवं च गुणरत्नसमुच्चयस्याने परहितसुखविधानैकपरममहाव्रते बोधिसत्त्वे स्वात्म-

२० हितकामैः स्वचित्तं रक्षितव्यं श्रयतनतः इत्युपदर्शयन्नाह—

इति सत्त्वपती जिनस्य पुत्रे

कलुषं स्वे हृदये करोति यच्च ।

कलुषोदयसंस्थया स कल्पान्

नरकेष्वावसतीति नाथ आह ॥ ३४ ॥

२५ इत्येवमुक्तव्रजेण सत्त्वपती सर्वदा सुखदानपती जिनस्य पुत्रे सुगतस्य भुते ।
बोधिसत्त्वे इत्यर्थः । कलुषं पापचित्तं स्वे हृदये आत्मचित्तसंताने करोति उत्पादयति
दुरात्मा यः, स नरकेष्वावसति इति नाथो बुद्धो भगवानाह भूते । उपान्वय्याद्वैवसः
[पा० १. ४. ४८] इति कर्मत्वे प्राप्ते अधिकरणविग्रहा । किमिदं यावत् कलुषोदय-
संस्थया कल्पान् । यावतः क्षणास्तत्संताने कलुषचित्तमुत्पद्यते, तावतः कल्पान् कलुष-

३० चित्तक्षणसंस्थान् नरकेषु तिष्ठतीति भावः । यदुक्तं प्रेरणन्तिविनिश्चयप्राप्तिहार्यसूत्रे—

यावन्नि मञ्जुश्रीबोधिसत्त्वो बोधिसत्त्वस्यान्तिके प्रतिवर्त्तितान्युत्पादयति अवमन्य-
नाचितानि वा, तावतः कल्पास्तेन संनाहः संनद्धव्यः—वस्तव्यं मया महानरकेषु इति ॥

ननु तथागतस्य दुष्टचिन्तेन रुधिरमुत्पादयतो नाशीची चित्तोत्पादनक्षणसंख्यया
कल्पाभू अवस्थितिरुक्ता । न तथागतात् कश्चिदधिकतरः संभवति त्रैलोक्ये । तद् कथमिद-
मतिदुर्घटं नीयते ? सस्यम् । न खलु यथाभूतमस्मिन् नये वस्तुतत्त्वव्यवस्था । सर्वस्य
प्रवचनस्य नेयेनीतार्थतया व्यवस्थापनात् । न हि कश्चित् तथागते सदेवकोऽपि लोको
दुष्टचित्तमुत्पादयितुं क्षमते । अनल्पकल्पसंख्यया अभ्यासेन सर्वसत्त्वेषु भैत्रचित्तस्य सात्मी-
भावात्, नास्य काये शङ्खं क्रमतीति भैत्रचित्तस्यानुशांसकपनात् । न च कर्मश्रुतिरिह
वस्तुनो दर्शिता । कर्मपरणस्य बुद्धानां प्रहीणत्वात् । तस्माद्देनयजनाभिसंधिना तदुप-
दर्शिनं न परमार्थतः । बोधिसत्त्वापकारे तु बुद्धस्वमेव सम्मलोपशानमुपहृतं भवेत् । तथा च १०
सदेवकस्य लोकस्य अर्थः उपहृतो भवेत् । यथागमभिरमुक्तम् । परमार्थमिह भगवानेव
जानाति । इदमुक्तं च श्रद्धावलाधानावतारमुद्रासूत्रे—

P 40

यः कश्चिन्मञ्जुश्रीः कुलपुत्रो वा कुलदृष्टिना वा मङ्गलनदीबालकासमान् स्वपाद-
विनिपातयेद्देहा, यश्चान्यः कुलपुत्रो वा कुलदृष्टिना वा महायानाभिसुक्तस्य बोधिसत्त्वस्य
महासत्त्वस्य व्यापादक्किञ्चिद्विचित्रमुत्पाद्य आक्रोशयेत् परिभाषयेत्, अयं ततोऽसंख्येयतरं १०
पापं प्रविशति । तद् कस्माद्देतोः ? बोधिसत्त्वनिर्जाता हि बुद्धा भगवन्तः, बुद्धनिर्जाताश्च
स्वपाः सर्वसुखोपाधानानि च सर्वदेवनिकायाश्च । बोधिसत्त्वमस्तकूल सर्वबुद्धा असंकृता
भवन्ति । बोधिसत्त्वं संकृत्य सर्वबुद्धाः संकृता भवन्ति । इत्यादि ॥

यस्य पुनस्तत्र प्रसन्नं चित्तमुत्पद्यते, तस्य कियत् पुण्यफलमुपजायते, इत्याह—

अथ यस्य मनः प्रसादमेति

20

प्रसवेत्तस्य ततोऽधिकं फलम् ।

महता हि बलेन पौषकं

जिनपुत्रेषु शुभं त्वयल्लतः ॥ ३५ ॥

यस्य पुनः पुण्यात्मनो मनः प्रसादमुपयाति बोधिसत्त्वे, प्रसवेत्तस्य ततोऽधिकं
फलम्, तस्य प्रसन्नचित्तस्य प्रसवेद्दुःखायेत ततोऽधिकं फलं तस्मात्पूर्वकपापफलाद् २०
बहुतरं पुण्यकर्मफलं विपाकविशेषात् प्रसवेद्दुःखयेत । यदि वा । तत्समधिकविपाकफला-
धायकं कर्मैव फलमुप्यते । अधिकतरकलजनकं कर्म उपजायते इति यावत् । उक्तं च
नियंतानियतावतारमुद्रासूत्रे—

P 41

तच्चेन्मञ्जुश्रीः दशसु दिक्षु सर्वलोकधातुषु सर्वसत्त्वा उत्पाटिताश्वा भवेयुः परिकल्प-

१ P नयनीतार्थं for नेयनीतार्थं. २ SS p. 51. ३ P पापकर्म for पापं against
most of Mss. & Minayef शुभत्वं बलतः for शुभं त्वयल्लतः. ५ SS p. 52.

मुपादाय । अथ कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तेषां सर्वसत्त्वानां मैत्रचित्तस्तान्यक्षीणि जनयेत् परिकल्पमुपादाय । योऽप्यो वा मञ्जुश्रीः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा म्हायानाधिमुक्तं बोधिसत्त्वं प्रसन्नचित्तः पश्येत्, अयं ततोऽसंख्येयतरं पुण्यं प्रसन्नति । इति ॥

तस्मादस्मिन् महति पुण्यक्षेत्रे शुभचित्तमेव करणीयमानमर्थैः ॥

५ अपि च । इतोऽपि शुभचित्तमेव कर्तुमुचितम् । यस्मान्महता प्रत्येन परमकृच्छ्रेण पापकं पापमेव पापकं कुस्तिनत्वाद्वा द्रुक्कृतं धर्मं बोधिसत्त्वेषु क्रियते, तेषां सक्लृपाय-वाध्यनःप्रचारस्य प्रभादजनकत्वात् । बोधिचित्तप्रभावाच्च न बोधिसत्त्वेषु कस्यचिदपकार-चित्तमुत्पद्यते । एतदुक्तमर्थमञ्जुश्रीविमोक्षे -

P 42

तद्यथा कुलपुत्र चिन्तामणिरत्नराजमुकुटावबद्धानां महानगराणां नास्ति परोपक्रम-
१० मयम्, एवमेव बोधिचित्तमहाकरुणाचिन्तामणिरत्नराजमुकुटावबद्धानां बोधिसत्त्वानां नास्ति दुर्गत्वापायपरोपक्रममयम् । इति ॥

अतः किमर्थमनर्थोपार्जनं कटुकफलं तेषु प्रयत्नतः प्रारभ्यते ! अत एव शुभं त्यज्यतः, संग्रहवत्त्वादिभिः सर्वसत्त्वहितप्रयत्नकर्मकारित्वात् परिशुद्धकर्मकारितया, कचिदपि स्ववृत्तिभावाच्च । अप्रयत्नत एव प्रातिप्रसादप्राप्तिरनुपजायते तेषु । अतः कुशलं पुन-
१५ र्यत्नत एव प्रसूयते ॥

सांप्रतमुपादितबोधिचित्तेषु अतिशयवता आत्मना मनःप्रसादमाविष्कुर्वन् शास्त्र-कारस्तान् नमस्करोति—

तेषां शरीराणि नमस्करोमि

यत्रोदितं तद्वरचित्तरत्नम् ।

२०

यत्रापकारोऽपि सुखानुबन्धी

सुखाकरांस्तान् शरणं प्रयामि ॥ ३६ ॥

तेषां पुरुषकुक्षराणां शरीराणि आत्मभावान् नमस्करोमि प्रणिपत्य वन्दे । यत्र येषु (येषां ?) संतानेषु उदितमुत्पन्नं तद्रुक्कानुशंसं वरचित्तरत्नम् । चित्तमेव रत्नं चिन्तामणि-सदृशम् । वरं श्रेष्ठं सर्वदारिद्र्यदुःखापहारित्वात् । तच्च तद्वरचित्तरत्नं चेति विग्रहः । तदिति
२५ भिन्नं वा । इयं च अधिकगुणाधारस्य सत्कृतिः । अपरमांषं तद्विशेषमाह—यत्रापकारोऽपीति । येषु परमकल्याणहृदयेषु बोधिसत्त्वेषु अपकारोऽपि परामवोऽपि कृतः तत्कर्तुः सुखानुबन्धी परंपरया सुखमावहतीति । अयमभिप्रायः—तत्रापकारः कर्तुमशक्यः । संभवे वा कर्मचित्त-तदपकारमेव निमित्तं कृत्वा प्रवृत्तानां दृष्टाभिप्रायाणां पुनः केनचिन्निमित्तेन तत्प्रसादसमु-त्पादनात् । तत्र अपकारो निवर्ति सुखमनुबध्नाति । तद्यथा मैत्रीयलजातके [जलक-
३० माला—८] पञ्चकानधिकृत्योक्तम् । बोधिसत्त्वप्रणिधानाद्वा अपकारोऽपि सुखानुबन्धी-न्युत्पद्यते । यद्वक्ष्यति—

P 43

अभ्याख्यास्यन्ति मां ये च ये चान्येऽप्यपकारिणः ।

उत्प्रासकास्तथान्येऽपि सर्वे त्वुर्बोधिभागिनः ॥ इति ।

[बोधि-०-३. १६]

अथवा । यत्रापकारोऽपि वेयमपकारोऽपि महाकरुणाध्यायात् प्रियपुत्रेण कृत
इव दुःखहेतुरपि सुखमेव जनयति, यथा क्षान्तिपरिच्छेदे [६. १०६-१०७] कथ-
यिष्यामः । एवं सर्वथा सुखहेतुत्वात् सुखार्थिनां रत्नाकर इव रत्नार्थिनामाश्रयणीया बोधिसत्त्वा
इत्युपदर्शयति । सुखाकारास्तान् शरणं प्रयामि । सुखस्य आधरः सर्वसुखैकप्रभवत्वात् । तान्
उक्तक्रमेण अपकारेऽपि सुखहेतुन् । शरणं प्रयामि । ते मम त्राणं भवन्तु इति भावः ॥

इति प्रज्ञाकरमतिशिरचित्तायां बोधिचर्यावतरपञ्चिकायां

बोधिचित्तानुशासो विवरणं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

10

२ पापदेशना नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

P 44

सांप्रतमेवं श्रणसंपन्नमागमं दुर्लभमधिगम्य विदितबोधिचित्तानुशंसः बोधिचित्त-
प्रहणार्थं बुद्धबोधिसत्त्वानामुत्पीड्य वन्दनपूजनशरणगमनपापदेशनापुण्यानुमोदनबुद्धाभ्ये-
षणायाचनाबोधिपरिणामनां च कुर्वन्नाह—

8

तच्चित्तरत्नग्रहणाय सम्यक्
पूजां करोम्येष तथागतानाम् ।
सद्धर्मरत्नस्य च निर्मलस्य
बुद्धात्मजानां च गुणोदधीनाम् ॥ १ ॥

तस्य सभनन्तरप्रतिपादितानुशंसस्य चित्तरत्नस्य ग्रहणाय स्वीकाराय । तदुत्पाद-
10 यितुमित्यर्थः । तथागतानां बुद्धानां भगवतां पूजां करोमि । एषोऽहमिति बोधिचित्तमाह-
कोऽयमागमनं निदर्शयति । अयं बुद्धरत्नस्य निर्देशः । सद्धर्मरत्नस्य चेति आगमाधिगम-
लक्षणस्य । निर्मलस्येति त्रिकल्पागतया त्रिकोटिशुद्धस्य प्रकृतिप्रभास्वरस्य च । सर्वदा
सर्वमलानामस्थानत्वात्, क्लेशानामागन्तुकत्वात्, समस्तमलापहरणपटुत्वाच्च । अयं च
धर्मरत्नस्य निर्देशः । तदात्मजानां च बुद्धसुतानाम् । गुणोदधीनां गुणरत्नसमुद्राणाम्
15 आपाविलोकिताभ्युद्योतप्रवृत्तीनाम् । अयं तु संस्मरत्नस्य निर्देशः । इत्यादौ सनत्रयपूजा-
विधिः । पूजां करोमिति सर्वत्र संबन्धनीयम् । सम्यगिति पूजाया एव विशेषणम् । सम्य-
गविंपरीतं यथा भवति । तीव्रचित्तप्रसूदेन वा ग्रहणस्य वा विशेषणम् । सम्यग्ग्रहणाय
अतिशयप्रसन्नचित्तेन न परानुरोधादिना । यथा गृहीतं न पुनर्भक्षयति इति ॥

P 45

पूजापेक्ष कथयन्नाह—

20

यावन्ति पुष्पाणि फलानि चैव
भैषज्यजातानि च यानि सन्ति ।
रत्नानि यावन्ति च सन्ति लोके
जलानि च स्वच्छमतोरमाणि ॥ २ ॥

यत् परिमाणमेवास्ति यावन्ति निरवशेषाणि । पुष्पाणि फलानि चैव । आकाश-
25 धातुप्रसरत्तधीनि सर्वाण्यपीमानि अपरिमहाणि । आदाय बुद्धया मुनिपुंगवैर्म्यो निर्यात-
याम्येष सपुत्रकेभ्यः [२-६] इति सर्वत्र पूर्वेषु योजनीयम् । भैषज्यजातानि औषध-
प्रकाराः । स्वच्छमतोरमाणीति रत्नानामपि विशेषणम् ॥

P 46

महीधरा रत्नमयासलान्ये
वनप्रदेशाश्च विवेकम्याः ।
छात्राः सपुष्पाभरणोज्ज्वलाश्च
दुमाश्च ये सत्तत्त्वनवशब्दाः ॥ ३ ॥

30

देवासिलोकेषु च गन्धधूपाः

कल्पद्रुमा रत्नमयाश्च दृक्ताः ।

सरांसि चाम्भोरुहभूषणानि

हंसस्वनात्यन्तमनोहराणि ॥ ४ ॥

महीधराः पर्वताः । रत्नमया रत्नसम्भवाः । विवेकोपरम्या ३
मनोहराः । विवेकास्तु कूला इति यावत् । तु पुष्पाभरणोज्ज्वलाश्चेति शोभनपुष्पाभ्येव भरणानि
मण्डनानि तैरुज्ज्वला अतिभाजिष्णवः । सफलनम्रशाखा इति सन्ति च शोभनानि
वर्णगन्धरससंपन्नानि तानि फल्गानि चेति तैर्नम्रा अवनता मृमिलन्ना इव शाखा येषां ते
कल्पद्रुमाः कल्पवृक्षाः । अम्भोरुहभूषणानि पद्मान्येव भूषणानि येषां तानि तथा ।
हंसस्वनात्यन्तमनोहराणि हंसानां स्वनै रतैरत्यन्तमनोहराणि रमणीयानि तानि 10
तथा ॥

अकृष्टजातानि च शस्यजाता-

न्यन्यानि वा पूज्यविभूषणानि ।

आकाशघातुप्रसरावधीनि

सर्वाण्यपीमान्यपरिग्रहाणि ॥ ५ ॥

P 43

15

अकृष्टान्येव ह्यवबिलेखनमन्तरेणैव जानानि प्रादुर्भूतानि । शस्यजातानि वीहि-
विशेषाः । अन्यानि वा पूज्यविभूषणानि पूज्यानामाश्रयानां विभूषणानि शोभाकराणि ।
अन्यानि अपराणि आकाशघातुप्रसरावधीनि आकाशघातोः प्रसरोज्ज्वलाशः विस्तारो वा,
तावदवधीनि तत्पर्यन्तानि । सर्वाण्यपीमानि उक्तानि उक्तसदृशानि अपरिग्रहाणि अममानि
न केनचित् स्वीकृतानीत्यर्थः ॥

20

आदाय बुद्ध्या मुनिपुंगवैभ्यो

निर्यातयाम्येष सपुत्रकेभ्यः ।

गृह्णन्तु तन्मे वरदक्षिणीया

महाकृपा मामनुकम्पमानाः ॥ ६ ॥

आदाय बुद्ध्या गृहीत्वा मनोविज्ञानेन । मुनिपुंगवैभ्यो मुनिवृषभेभ्यो निर्यातयामि 35
प्रयच्छामि । सपुत्रकेभ्यः सवोचिसत्त्वगणेभ्यः । गृह्णन्तु तन्मे स्वीकुर्वन्तु तदेतत् सर्वं
मम वृजोपहृतवस्तु । वरदक्षिणीया अनुत्तरदक्षिणापत्राणि बुद्धबोधिसत्त्वाः । महाकृपाः
सर्वसत्त्वहितमुखविधानैकमनसः । मां दीनदुःखितसत्त्वमनुकम्पमानाः कृपायमानाः ।
ममानुग्रहायेति यावत् ॥

स्यादेतत्-किं पुनरेवं मनोमयपूजाभात्रं विधीयते यावता तत्तद्वस्तु मनोहरं साक्षात् 30
देव कस्मान्नोपनीयते इत्याशङ्क्याह-

P 46

अपुण्यवानस्मि महादरिद्रः

पूजार्थमन्यन्मम नास्ति किञ्चित् ।

अतो ममार्थाय परार्थचित्ता

गृह्णन्तु नाथा इदमात्मशक्त्या ॥ ७ ॥

अकृतपुण्योऽस्मि, अत एव महादरिद्रः । पुण्ये सर्वोपकरणसंपत्तिभिर्भवति । तद्भावात् पूजार्थमन्यद्रुपकरणं मम नास्ति किञ्चित् । अतो ममार्थाय मम पुण्यकामतया भगवन्तश्च परार्थचित्ताः परहितसुखाभिप्रायिणो महाकाङ्क्षुणिकत्वात् । अतो गृह्णन्तु नाथा इदमुक्तं पूजोपकरणं मया निर्यातितम् । आत्मशक्त्येति क्षीयार्थेन ॥

अयं पुनरात्मभावे ममायत्तोऽस्ति । तं निर्यातयामीत्याह—

१० वदामि चात्मानमहं जिनेभ्यः

सर्वेण सर्वं च तदात्मजेभ्यः ।

परिग्रहं मे कुरुतामसत्त्वा

युष्मासु दासत्वमुपैमि भक्त्या ॥ ८ ॥

आत्मानं च प्रयच्छामि जिनेभ्यः । सर्वेण सर्वं च सर्वप्रकारेण । आत्मस्वीकारं परि-

१५ त्वज्य तदात्मजेभ्योऽपि । मां प्रतिगृहीत नरवृक्षभाः । युष्मासु दासत्वं दासमात्रं स्वीकरोमि । न जीविकादिलोभात्, अपि तु भक्त्या परमगौरवेण । श्रद्धाविद्येन चेतसेत्यर्थः ॥

ननु कः पुनरत्र गुणोऽस्तीत्याह—

परिमहेणास्मि भवत्कृतेन

निर्भीमेवं सत्त्वहितं करोमि ।

२० पूर्वं च पापं समतिक्रमामि

नान्यच्च पापं प्रकरोमि भूयः ॥ ९ ॥

भवत्कृतेन सुन्दर्यायेन महादश्रेणे विगतभयः तसारे लोकानां हितमर्थं संपादयामि । महादश्रेयोऽपि नाकुशलकर्मावृतस्य स्वाहितकरणेऽपि सामर्थ्यमस्तीत्याह—पूर्वं चेत्तादि । पूर्वमपरिहानात् कृतमकुशलकर्मात् सगतिक्रमामि, विदूषणासमुदाचारादिभिर्निर्हीरामि । समतिक्रामस्तीत्युक्ते समतिक्रमाभीयुक्तं शान्दव्यवहारेष्वनादरात्, अर्थप्रतिशरणाभावात्प्रधानत्वाच्च । अपरं च पापं न पुनः करोमि । आयत्ना पुनरकरणसंबन्धं निदधे ॥

इति सर्वमात्मनिर्यातनाप्रभृतिपूजोपहारं निर्यात्य पुनर्विशेषेण पूजां विधातुमाह—

रत्नोज्ज्वलस्तम्भमनोरमेषु

मुक्तामयोद्भासिविवानकेषु ।

३० स्वच्छोज्ज्वलत्काटिककुट्टिमेषु

सुगन्धिषु स्नानगृहेषु तेषु ॥ १० ॥

रनेरिन्द्रनीलादिभिरुज्ज्वलाः प्रभासरा ये स्तम्भाः तैर्मनोहराः कमनीयाः । तेषु
ज्ञानगृहेषु ज्ञानं वरोमीति [२.११] योज्यम् । पुनः किमूतेषु ? मुक्तामया मौक्तिक-
रचनाखचिता उद्भासिनः उद्भासराः विताना इव वितानकाः येषु ते तथा, तेषु । खण्डाः
सुनिर्मलाः, उज्ज्वला दीप्तिमन्तः, स्फटिकत्येव स्फटिकाः, कुट्टिमाः भूमिरचनाविशेषा येषु,
तेषु । सुगन्धिषु कृष्णागुरुचन्दनादिधूपितवामितेषु । ज्ञानाय गृहाः तेषु ॥ ६

मनोज्ञगन्धोदकपुष्पपूर्णैः

कुम्भैर्महारत्नमयैरनेकैः ।

स्तानं करोम्येष तथागतानां

तदात्मजानां च संगीतिवाद्यम् ॥ ११ ॥

उदकं च पुष्पाणि च मनोज्ञगन्धानि च तानि । तैः पूर्णाः कुम्भा घटाः, तैः । १०
महारत्नमयैः महान्ति वैदूर्य (दी)नि च रत्नानि च तानि, तत्सम्भवैः । अनेकैः शतसङ्ख्य-
कोटिभिः । संगीतवाद्यं सह मनोहरगीतनृत्तमुरजादिवाद्यैः ॥

प्रधूपितैर्धौतमलैरतुल्यै-

र्वर्जैश्च तेषां तनुमुन्मृषामि ।

ततः सुरक्तानि सुधूपितानि

ददामि तेभ्यो वरचीवराणि ॥ १२ ॥

15 P 51

प्रधूपितैरगुरुप्रभृतिधूपैः । धौतमलैः प्रक्षालितकल्मषैः । निर्मलैरिस्वर्गैः । अतुल्यै-
रप्रतिसमैः । वर्जैर्दुकूलैः । तेषां तथागतानां तदात्मजानां च । तनुं शरीरम् । उन्मृषामि
संमार्जयामि । ततस्तस्यादुन्मर्षणानन्तरम् । सुरक्तानि शोभनरागैः सुहृ वा रक्तानि । शोभन-
धूपेन धूपितानि । ददामि तेभ्यो जिनेभ्यः । वरचीवराणि अनुत्तराण्याच्छादनानि ॥ 20

दिव्यैर्मृदुश्लक्ष्णविचित्रशोभै-

र्वक्षिरलंकारवरैश्च तैस्तैः ।

समन्तभद्राजितमञ्जुषोष-

लोकेष्वपादीनपि मण्डयामि ॥ १३ ॥

दिव्यैर्दिव्यमवैर्दवाहैः । मृदुनि च सुकुमारस्पर्शानि, श्लक्ष्णानि च सूक्ष्माणि । 25
विचित्रा नानावर्णकृता शोभा येषां तैर्वक्षैः । अलंकारवरैश्च विभूषणप्रधानैः । तैस्तैरिति मुकुट-
फटककेयूरहारनूपुरादिभिः । समन्तभद्राजितमञ्जुषोषलोकेष्वपादीनपि अविश्रान्तान् मण्डयामि
अलं करोमि ॥

सर्वत्रिसाहस्रदिसारिगन्धै-

र्गन्धोत्तमैस्ताननुलेपयामि ।

सूतप्तसून्मृष्टसुधीतहेम-

प्रमोज्ज्वलान् सर्वभुनीन्द्रकायान् ॥ १४ ॥

30

P 52

सहस्रं चतुर्द्वीपिकानां तथा चन्द्रसूर्यमेरूणां प्रत्येकं कामदेवानां ब्रह्मलोकानां च । साहस्रं भूल्लोको मतः । स एव सहस्रगुणिते द्विसाहस्रः । तस्साहस्रं त्रिसाहस्रः । शत-
कोटिः चातुर्द्वीपिकानामिच्छर्थः । एवं सर्वास्तु दिक्षु लोकधातुरनन्तोऽपर्यन्तश्च । सर्वत्रिसाह-
स्राणि । विसर्तुं शीलं येषां ते तथा । तथाविधा गन्धाः परिमला येषां ते तथा । तैर्गन्धो-
५ चर्मैर्यक्षकर्महर्षिचन्द्रनादिभिः । तान् मुनीन्द्रकायाननुलेपयामि समालम्बे । किंभूतान् ?
सूतसं पुटपाकादिना परिशोषितान्तर्मलम् । सन्मृष्टं रोषाणादिमणिसंमार्जितम् । सुधीतं
क्षाराम्ललवणादिप्रक्षालितवर्हिर्मलम् । तपामृतं च तद्धेम चेति । तस्य प्रभा, धुतिरिच्छर्थः ।
तद्भद्रदुज्ज्वलान् धुतिमतः । एतच्च यथाश्लोकप्रसिद्धितः कथितम् । न तु तद्यत्तत्कथ-
शोभाया लौकिकं किञ्चिदुपमानमस्ति ॥

10 सांप्रतं मान्यपूजामुपक्षिपति —

मान्दारवेन्द्रीवरमल्लिकार्जुनैः

सर्वैः सुगन्धैः कुसुमैर्मनोहरैः ।

अभ्यर्चयाम्यर्चयन्तमान् मुनीन्द्रान्

स्रग्मिभश्च संस्थानमनोरमाभिः ॥ १५ ॥

15 मान्दारवं देवेभ्यः पुष्पविशेषः । इन्द्रीवरमुत्तमम् । मल्लिका वार्षिकी । एतत्प्रसूतेः सर्वैः
शोभनगन्धैः पुष्पैर्मनोहारिभिः भूषयन्तमान् मुनीन्द्रान् पूजयामि । स्रग्मिभश्च मालामिभश्च प्रथन-
रचनाविशेषकमनीयाभिः ॥

भूपपूजामाह —

स्फीतस्तुरङ्गधमनोरमेभ्यः

तान् भूपमेघैरुपधूपयामि ।

20

स्फीता मांसलाः । स्फुरन्तश्च दिगन्तव्यापिनः बहुलगन्धोद्धारिणो वा । तादृशा
गन्धा येषां भूपमेघानां ते तथा, तैः । भूपा मेघा इव अम्बरतलावलम्बिबिम्बाः । उपमितं
व्याघ्रादिभिः [पा० २.१.२६] इति समासः । भूपानां वा मेघाः, तैः, मेघवद्गुच्छलद्भि-
रिच्छर्थः । तानिति मुनीन्द्रान् उपधूपयामि ॥

25

मैवेष्टपूजामाह —

भोभ्यैश्च स्थायैर्विविधैश्च पेयै-

स्तैर्भ्यो निवेद्यं च निवेदयामि ॥ १६ ॥

भोभ्यं यन्मुखमापूर्य भुज्यते । स्थायं यत् कवलशः । छेद्यं धृतपूरादि । पेयं यत्
पीयते एव पानकादि । एभिर्विविधैर्नानाप्रकारोपसंस्कृतैः । तैर्भ्यो मुनीन्द्रेभ्यो निवेद्यं च

30 निवेदयामि ॥

दीपपूजामाह —

रत्नप्रदीपांश्च निवेदयामि

सुषर्णपद्मेषु निविष्टपङ्कजान् ।

गन्धोपलिप्तेषु च कुट्टिमेषु

किरामि पुष्पप्रकरणं मनोज्ञान् ॥ १७ ॥

रत्नमयाः प्रदीपाः तान् । निविष्टा पङ्क्तिमाला येषां ते तथा । केति ? सुवर्णपद्मेषु ।
सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वाद् समासः । गन्धोपलिप्तेषु चन्दनकुङ्कुमादिगन्धैश्चरितेषु ॥

प्रलम्बमुक्तामणिहारशोभा-

नाभास्वरान् दिक्मुखमण्डनान्ताम् ।

विमानमेघान् स्तुतिगीतरम्यान्

भैत्रीमयेभ्योऽपि निवेद्यामि ॥ १८ ॥

प्रलम्बैर्मुक्तामणिहारैः शोभा येषां तान् विमानमेघान् विमानसमूहान् आलोक-
कारिणः सर्वदिक्शोभाकरान् ॥

सुवर्णदण्डैः कमनीयरूपैः

संस्तुत्युक्तानि समुच्छ्रितानि ।

प्रधारयान्येष महामुनीनां

रत्नातपत्राण्यतिशोभनानि ॥ १९ ॥

कनकमयदण्डैः कान्तिमत्संस्थानैः । मुक्ताक्षयितानि रत्नमयानि छत्राणि । १९ P ६६
समुच्छ्रितानीति उदण्डितानि ॥

इदानीं पूजोपहारमुपसंहरन्नाह—

अतः परं प्रतिष्ठन्तां पूजामेवा मनोरमाः ।

सूर्यसंगीतिमेवाश्च सर्वसत्त्वप्रहर्षणाः ॥ २० ॥

इतः प्रवृत्ति एते पूजामेवा मया निर्यातिताः, अन्ये वा देवादिभिरूपनीताः कल्प्य-
वा कल्पराशेर्षे वा प्रतिष्ठन्ताम् प्रकर्षवृत्तिस्थिता भवन्तु । सूर्यसंगीतिमेवाश्च सूर्याणि
मुरजादिवायानि । संगीतयः समस्त गीतयः । समुदायगीतानीत्यर्थः । अथवा । संगीतकानि
नृत्तगीतवादितानि समुदितान्युच्यन्ते । तेषां मेवाः अनेकसमुदायाः । ते च सर्वसत्त्वप्रह-
र्षणाः सर्वसत्त्वानां प्रमोदकारिणः, न पुनरशक्त्यश्रवणाः । प्रतिष्ठन्तामिति संबन्धः ॥

सामान्येनाभिसंक्षिप्य सद्धर्मादिषु पूजामाह—

सर्वसद्धर्मरत्नेषु सैत्येषु प्रतिमासु च ।

पुष्परत्नादिवर्षाश्च प्रवर्तन्तां निरन्तरम् ॥ २१ ॥

द्वादशाङ्गप्रवचनात्मकेषु सर्वसद्धर्मरत्नेषु । रत्नमिव रत्नं वस्तुतत्त्वालोककारित्वाद्,
परमनिर्द्विन्द्वेतिवाच्यम् । स्वपेषु भगवत्सैत्येषु । प्रतिमासु चेति बुद्धबोधिसत्त्वविग्रहप्रति-
कृतिषु । पुष्पवृष्टयो रत्नवृष्टयश्च । आदिशाम्बाबन्दनचूर्णवक्त्रादिवर्षाः । निरन्तरमिति ३०
आप्तसारमनवच्छिन्नम् ॥

P 58

अनुत्तरपूजामतिदिशसाह—

मञ्जुश्रोपप्रभृतयः पूजयन्ति यथा जिनाम् ।

तथा तयागतास्त्राथान सपुत्रान् पूजयाम्यहम् ॥ २२ ॥

मञ्जुश्रोपसमन्तभद्राजितलोक्तावधप्रमुखा दशभूमीश्वरा बोधिसत्त्वाः यथा येन अप्या-
शयेन तयागतान् पूजयन्ति, तथा तेन अधिमोक्षेण अहमपि तयागतान् सह पुत्रैः बोधि-
सत्त्वगणैः पूजयामि ॥

स्तुतिपूजामाह—

स्वराज्ञसागरैः स्तोत्रैः स्तोमि चाहं गुणोदधीन ।

स्तुतिसंगीतिमेषाञ्च संभवन्त्वेष्वनन्यथा ॥ २३ ॥

10 स्वराः सप्त गान्धर्वादयः । तेषामङ्गानि प्रमेदाः कामोदादयः । तेषां सागरवदति-
बाहुल्यात् सागराः, तैः स्तोत्रैः । स्तुतय एव संगीतयः, स्तुतीनां वा संगीतयः समुदायाः ।
तासां मेषाः संभवन्तु उपतिष्ठन्ताम् । एषु बुद्धबोधिसत्त्वेषु । अनन्यथा अविपरीता यथा
मयोपकल्पितास्तथैवेत्यर्थः ॥

बुद्धधर्मसंघरत्नेषु प्रणामपूजामाह—

15 सर्वक्षेत्राणुसंख्येय प्रणामैः प्रणमाम्यहम् ।

सर्वत्र्यध्वगतान् बुद्धान् सहधर्मगणोत्तमान् ॥ २४ ॥

P 57

यावन्ति दशसु दिक्षु बुद्धक्षेत्राणि, तेषु यावन्तोऽणवः, तत्संख्यैः प्रणामैः ।
सर्वत्र्यध्वगतानिति अतीतप्रत्युत्पन्नानागतान् तयागतान् । किंभूतान् ? सहधर्मगणोत्तमान्
गणानामुत्तमोऽप्रभूतो बोधिसत्त्वगणः । धर्मश्च गणोत्तमश्च नाम्नां सह ॥

20 तयागतस्त्वेषु प्रणाममाह—

सर्वचैतानि बन्धेऽहं बोधिसत्त्वाश्रयांस्तथा ।

नमः करोम्युपाध्यायानभिधन्यान् यतींस्तथा ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वतिर्यग्धस्तनासु दिशासु विदिशासु च । सशरीराशरीरेषु स्त्वेषु प्रणमाम्यह-
मित्यर्थः । बोधिसत्त्वाश्रयानपीति जातकावदानजन्मादिस्थानानि । अभिवन्दनानिति वृद्धान्
20 बन्धनार्हान् । तदनेन पूजाबन्धनाविधिरुक्तः ॥

अयं च पूजाविधिस्त्रिसंमपराजे कर्तव्यतः । यथोक्तम्—स्थलजा रत्नपर्वताः । जलजा
रत्नपर्वताः । स्थलजजलजानि रत्नानि दशदिगवस्थितानि । अममान्यपरिमहाणि । देयानी-
त्युक्तम् । अनया च दिशा सर्वत्र्यध्वानि सर्वरसायनानि सर्वसलिलानि । अनवधानि
आमण्डलानि (!) सर्वकाञ्चनमण्डलानि । विष्वक्तेषु वा लोकधातुषु परमरसस्पर्शसंघना
30 भूपर्पटका अमृतलता । अह्वयोः शालयः । सर्वोत्तरकुट्टीपेषु च परिशुद्धेषु च लोकधातुषु
ये रमणीयाः परिभोगाः ॥

P 58

यथा आर्यरत्नमेषे चाह—

स यानीमानि सूत्रान्तेषु उदारारणि पूजोपस्थानानि शृणोति, तान्माश्रयतस्तीव्रेणा-

ध्याशयेन बुद्धबोधिसत्त्वैर्मयः परिणामयति । तथा स विविधानि पुत्रोपस्थानान्यनु-
विचिन्तयति इति ॥

संप्रति रत्नत्रयशरणगमनपूर्वकं पापदेशनामाह—

बुद्धं गच्छामि शरणं यावदा बोधिमण्डतः ।

वर्मं गच्छामि शरणं बोधिसत्त्वगणं मया ॥ २६ ॥

ब्राणार्थं शरणार्थम् । गमनं तदाज्ञापरिपालनम् । यो हि यं शरणं गच्छति, स
तदाज्ञां नातिक्रमतीति भावः । बोधिमण्डत इति । मण्डशब्दोऽयं सारवचनम्, घृतमण्ड इति
यथा । तथा च सति बोधिप्रधानं यावत् । पावत् सम्यक्संबोधिं नाधिगच्छामि इत्यर्थः ॥

विज्ञापयामि संयुधान् सर्वदिक्षु व्यपस्थितान् ।

महाकारुणिकांश्चापि बोधिसत्त्वान् कृताञ्जलिः ॥ २७ ॥

विज्ञापयामीत्यनेन बुद्धबोधिसत्त्वानामप्रगतमात्मानं व्याख्या अध्याशयेनैतद्वक्तव्य-
मित्युपदर्शितम् । कृताञ्जलिरिति कायचिह्नसिद्धका । अञ्जलिः करद्वयेन संपुटं कृत्वैत्यर्थः ॥

अनादिमति संसारे जन्ममृत्यवैव वा पुनः ।

यन्मया पशुना पापं कृतं कारितमेव वा ॥ २८ ॥

यच्चानुमोदितं किञ्चिदात्मघाताय मोहतः ।

तदस्यैव देशयामि पश्चात्तापेन तापितः ॥ २९ ॥

अनादिमतीति पूर्वजन्मपरंपरासु । जन्ममृत्यवैवेति अस्मिन्नपि जन्मनि, न केवलं
पूर्वत्र । पशुनेति मोहवद्भुक्तामात्मनो दर्शयति । त्रिविधं कर्म कायवाक्यनोभिस्तत्र कृतम् ।
विभिरपि कारितमिति । वाक्यनोम्यामनुमोदितमित्यपि । आत्मघातायेति तत्पापकर्मफलस्य
मम आन्तेयव विपाकात् । तदस्यमिति तदपत्तिम् । देशयामि प्रकाशयामि उत्तामीकरोमि, न
प्रच्छादयामि । पश्चात्तापेनेति अकुशलकर्मणो नरकादौ दुःखविपाकश्रवणात् ॥

अधुना यथाप्रधानमव्ययदेशनामाह—

रत्नत्रयेऽपकारो यो मातपितृषु वा मया ।

गुरुष्वन्येषु वा क्षेपात् कामवाग्बुद्धिभिः कृतः ॥ ३० ॥

रत्नत्रये इति अनुत्तरगुणक्षेत्रे । मातेव्यादिना उपकारक्षेत्रे । तत्रापकारस्य विस्तार-
तीव्रदुःखविपाकत्वात् ॥

अनेकदोषदृष्टेन मया पापेन नायकाः ।

यत्कृतं दारुणं पापं तत्सर्वं देशयाम्यहम् ॥ ३१ ॥

अनेकदोषदृष्टेनेति रागादिद्वेषादृष्टितेन, न स्वतन्त्रेणैवैव्यः ॥

१ Arter st. 31, the Mss. read the following stanza as st. 32:

कथं च निःसहाम्बुधिलोद्रेपीऽस्मि नायकाः ।

वा भूमे भुत्तुरिदं दृष्ट्वाणि पश्यन्त्येव ॥ ३२ ॥

This stanza is omitted in Ms. M of Minayeff's edition, as also in
Tibetan translation. It looks to repeat the contents of st. 31, and
therefore may be an interpolation.

पापकर्मणि संविगमाह—

कथं च निःसंशयस्मात् परित्रायत सत्वरम् ।

कथं केन प्रकारेण । अस्मादशुभात् । सत्वरं शीघ्रम् । कथं त्वरा भवत इत्याह—

मा ममाशीणपापस्य मरणं शीघ्रमेष्यति ॥ ३३ ॥

5 यावत् पापक्षयं न करोमि, तावन्मम मृत्युर्भविष्यति न । अन्यथा दुर्गति-
गमनमयात् ॥

ननु च अकृतपापपरिक्षयस्य भवतो मृत्योः कोऽवकाश इत्याह—

कृताकृतापरीक्षोऽयं मृत्युर्विश्रम्भघातकः ।

स्वस्थास्वस्थैरविश्रास्य आकस्मिकमहाशननिः ॥ ३४ ॥

10 इदं कृतमिदमकृतं तावदिति न परीक्षते मृत्युः । विश्रम्भो विश्रामः । तेन घातकः ।
नापि नीरोगोऽहं युवा बलवत्कायो वेति विश्रमनीयम् । कुतः ! आकस्मिकमहाशनिरिति
अचिन्तितवज्जपातसदृशः ॥

यद्येवं पापाद् भयम्, किमर्थं तर्हि तत् कृतमित्याह—

प्रियाप्रियनिमित्तेन पापं कृतमनेकधा ।

15 सर्वमुत्तुज्य गन्तव्यमिति न ज्ञातमीदृशम् ॥ ३५ ॥

P 61 प्रिय आत्मा आत्मीयश्च, अप्रियस्तदपकारी । प्रियस्य हितमुत्तमप्रियस्य च
तद्विपरीतमिच्छता कृतं पापमनेकधा प्राणातिपातादत्तादानादिभेदेनानेकप्रकारम् । ननु
सर्वमेतन्नधिरेण परित्यज्य गन्तव्यम्, तत् किमिति निरर्थकं पापमुपचीयते इत्याह—
सर्वमित्यादि । सर्वं प्रियमप्रियं वा उत्तुज्य विहाय गन्तव्यम् । एतत् न मया मुग्धेन
20 परिभाषितम् ॥

अप्रिया न भविष्यन्ति प्रियो मे न भविष्यति ।

अहं च न भविष्यामि सर्वं च न भविष्यति ॥ ३६ ॥

किमिदानीं परिशिष्टमवस्थितमित्याह—

तत्तत्स्मरणतां याति यदाहस्वबुभूयते ।

25 स्वप्नानुभूतषत्सर्वं गतं न पुनरीक्ष्यते ॥ ३७ ॥

यदाहस्त्विति सुषुप्तेतुर्दुःखेतेतुर्वा । अनुभूयते संवेद्यते । कथं पुनरेवमित्याह—
स्वप्नानुभूतवदिति । यथा स्वप्नावस्थायामुपद्रव्यं विनष्टं न पुनरीक्ष्यते, तत्र स्मरणमात्रमेव
अवशिष्यते ॥

तथा अन्यदपि सर्वं प्रियादिसंगतमस्मिरमस्मिन्नेव जन्मनीत्युपदर्शयन्त्याह—

30 इहैव निवृत्तस्तावद्वता नैकं प्रियाप्रियाः ।

तन्निमित्तं नु यत्पापं तत्स्थितं पोरमप्रतः ॥ ३८ ॥

1 There is no commentary on this stanza by Prajñākarmatī.
All Mss. however give it and it is also found in Tibetan.

तिष्ठतः आसीनस्यैव मम पश्यतः । गता अनित्यतया ग्रसिताः । यत्नेवं तर्हि तदर्थं कृतं पापमपि तैः सह यास्यतीत्याह—तन्निमित्तमित्यादि । तेषां प्रियादीनां निमित्तं तदर्थं यत्कृतं पापं तत्पुनरग्रत एव स्थितं मे । तन्मया सह यास्यतीत्यर्थः ॥

तन्नेवं पश्यन्मपि कथं मूर्च्छितोऽसीत्याह

एवमागन्तुकोऽस्मीनि न मया प्रत्यवेक्षितम् ।

8

मोहानुनयविद्वैरैः कृतं पापमनेकधा ॥ ३९ ॥

नाहं कस्यचित् परितः, न मे कश्चित्, इत्येवं न मया प्रत्यवेक्षितं विचारितम् । तेन कारणेन । अनुनय आत्मः आत्मनि आत्मीये च । विद्वेषः प्रतिघः । तत् प्रतिकूल-माचरति ॥

चिरतरमतिदीर्घायुयो भवतः का मरणाशङ्का ! तत् किमेवं विभेषीत्याह—

10

रात्रिदिवमविश्राममायुयो वर्धते व्ययः ।

आयस्य चागमो नास्ति न मरिष्यामि किं ब्रह्म ॥ ४० ॥

अहर्निशम् । आयुषो वर्धते व्ययः, आयुःसंस्काराः क्षीयन्ते । अविश्राममिति क्षणमपि न व्यवविच्छित्तिरस्ति । आगमनागमः अनुप्रवेशः । स च आयस्य उपचयस्य लेशतोऽपि न संनिधत्ते । तदहमेवं किं नु न मरिष्यामि ! अपि तु चिरमपि स्थित्वा जीवितं १५ मरणपर्यवसानमिति ॥

स्यादेतत् । यमिमित्तं कृतं पापं तेऽपि न नरकादिषु तत्कलदुःखानुभवकाले संवि- भागिनो भविष्यन्ति । तत् किमिति कातरभावमवलम्बसे इत्यत्राह । आस्तां तावत्परलोके—

इह शय्यागतेनापि बन्धुमन्येऽपि तिष्ठता ।

मयैवेकेन सोढव्या मर्मच्छेदादिवेचना ॥ ४१ ॥

20

इह अस्मिन्नेव मने मरणान्तिकादिदुःखाधारां स्वजनपरिजनमन्यगतेनापि । मर्मच्छेदादिवेदेनेति पिपासागात्रस्तापादिदुःखं मयैवेकेन सोढव्यम् । न तत्र क्लृप्तिमानपि भागोऽन्यस्य संभवति ॥

किं पुनर्नरकादावित्याह—

यमद्वैतैर्गृहीतस्य कुतो बन्धुः कुतः सुहृत् ।

25

पुण्यमेकं तदा त्राणं मया तच्च न सेवितम् ॥ ४२ ॥

कालद्वैतैर्गृहीतस्य अधिष्ठितस्य गलपाशेन बद्धस्य मुद्गरैराकोच्यमानस्य अटवी- कान्तारगहनकण्टकविषमशिलाशकलैर्वितुष्यमानचरणस्य असहायस्य कर्मानुभवभूमि नीय- मानस्य । कुतो बन्धुः कुतः सुहृत् इति न तत्र केचित् सहायास्त्राणं संभवन्ति । पुण्यमेकं तदा त्राणं स्यात् । मया तच्च न सेवितम्, तच्च पुण्यं त्राणमूर्तं मया ३० नोपार्जितम् ॥

पुनरपि पापात् संवेगमाह—

अनित्यजीवितासङ्गादिर्दं भयमज्ञानता ।

प्रमत्तेन मया नाथा बहु पार्ष्णुपाशितम् ॥ ४३ ॥

अस्यायिनि जीविते । आसङ्गादाप्रज्ञात् । इदमामासि नरकादिदुःखमयमज्ञानता
८ अपश्यता । प्रमत्तेनेति यौवनरूपधनाधिपत्यादिमदमत्तेन ॥

किं पुनरेवं संवेगबहुलो भवानित्याह

अङ्गच्छेदार्थमप्यथ नीयमानो विशुष्यति ।

पिपासितो दीनदृष्टिरन्यदेवेक्षते जगत् ॥ ४४ ॥

अत्यल्पमिदं कर्त्तरणादिच्छेदनं दुःखं नरकदुःखात् । तथापि तत्रैयमवस्था
10 भवति । विशुष्यति सर्वमिना दोषमुपयाति । पिपासितस्तृष्यार्तः । दीनदृष्टिरिति कृपण-
दृष्टिः । अन्यदेवेति विपरीतम् ॥

नरकदुःखस्यातिशयमाह—

किं पुनर्भैरवाकारैर्यमदूतैरधिष्ठितः ।

महात्रासज्वरप्रक्षतः पुरीयोत्सर्गवेष्टितः ॥ ४५ ॥

15 कातरैरदृष्टिपातैश्च प्राणान्वेषी चतुर्दिशम् ।

भैरवाकारैरिति भयंकररूपैः । अधिष्ठितः आत्मसात्कृतः । महात्रासज्वरस्तेन
प्रक्षते गृहीतः । पुरीयमुच्चारः, तस्योत्सर्गो विनिर्गमः, तेन वेष्टितो निक्षिप्तः । कातरैरिति
दीनैः । चतुर्दिशं प्राणान्वेषी । कथमित्याह

को मे महाभयावस्थात्तापुष्पायं भैविष्यति ॥ ४६ ॥

20 साधुरकारणवत्सलः । प्राणं परित्राता ॥

प्राणशून्या दिशो दृष्ट्वा पुनः संमोहमागतः ।

तदाहं किं करिष्यामि तस्मिन् स्थाने महाभये ॥ ४७ ॥

एवमापि यदा कुत्रचिदपि प्राणं न पश्यति, तदा प्राणामवात्, पुनः संमोहमागतः ।
तदा तस्मिन् काले किं करिष्यामि ! सर्वकियासु असमर्थः सन् । तस्मिन् स्थाने
25 प्रतापनादिनरकभूमौ ॥

तस्मादिदानीमेव प्रतीकारानुष्ठानं युक्तमित्याह -

अथैव शरणं यामि जगन्नाथान् महाबलान् ।

जगद्रक्षायंमुद्युक्तान् सर्वत्रासहरान् जिनान् ॥ ४८ ॥

जगतां नाथान् सर्वत्रासनिर्मुक्तिस्थानभूतान् नायकान् । महाबलानिति सर्वत्रा-
30 प्रतिहनसामर्थ्यान् । जगद्रक्षार्थमुद्युक्तानिति सर्वसत्त्वपरित्राणार्थमुद्युक्तान् । एवमपि

१ Some Mss. of the text used by Minayef read दुःखं for पापम्; T supports पापम्. २ Minayef reads करिष्याति against Mss. and T.

प्राणानाश्रित्य भयोपशमो न श्वात्, तदा किं शरणगमनेनेत्यत्राह—सर्वत्रासहरानिति सर्वव्यसनापहर्तुन् ॥

धर्मसंघश्शरणगमनमाह—

तैश्चाप्यधिकातं धर्मं संसारभयनाशनम् ।

P 66

शरणं याभि भावेन बोधिसत्त्वगणं तथा ॥ ४९ ॥

6

तैर्युद्धैर्भयद्विः । अधिकातं ताक्षाकृतम् । धर्मं निर्वाणमित्यर्थः । संसारभयनाशनं सर्वत्रासप्रतिपक्षत्वात् । भावेनेति परमप्रसादेन न मायाशाब्देन विनिर्दिष्टतया वा । बोधिसत्त्वगणमिति संघम् । तथेति भावेन ॥

इदानीं यथाप्रधानं बोधिसत्त्वेभ्य आत्मनिर्यातनं कुर्वनाह—

समन्तभद्रायात्मानं ददामि भयविह्वलः ।

10

पुनश्च मञ्जुघोषाय ददाम्यात्मानमात्मना ॥ ५० ॥

समन्तभद्राय बोधिसत्त्वाय । आत्मानं ददामि निर्यातयामि । भयविह्वलो नरकादि-भयव्याकुलः । पुनश्च मञ्जुघोषाय मञ्जुनाथाय । आत्मेनेति न परंप्रेरणया । स्वयमेव प्रसन्नचित्त इत्यर्थः ॥

तं चाबलोकितं नश्यं कृपाभ्याकुलचारिणम् ।

16

विरोन्मार्तरवं भीतः स मां रक्षतु पापिनम् ॥ ५१ ॥

आर्याबलोकितेश्वरम् । कृपया व्याकुलं चरितं शीलमस्येति कृपाभ्याकुलचारिणमिति तस्यैव विशेषणम् । विरोमि आरवं क्षरोमि । आर्तरवमिति क्रियाविशेषणम् । दुःखदौन-कातरस्वरम् । भीतः जलः पापकर्मफलात् । स भगवानबलोकितः मां रक्षतु पापिनं कृतपापं मां त्रायताम् ॥

20

आर्यमाकाशगर्भं च क्षितिगर्भं च भस्वतः ।

सर्वान् महाकृपांश्चापि प्राणान्वेषी विरोन्महम् ॥ ५२ ॥

P 87

आर्यमाकाशगर्भं च बोधिसत्त्वम् । क्षितिगर्भं च बोधिसत्त्वम् । विरोमीति परेण संवन्धः । सर्वान् महाकृपांश्चापि, येषां न नामग्रहणेनोदाहृताः, तानपि परमकारुणिकान् परदुःखदुःखिनः ॥

26

यं हृद्ग्रथं च संव्रज्जाः पलायन्ते चतुर्दिशम् ।

यमदूतादयो दुष्टास्तं नमस्यामि वञ्चिणम् ॥ ५३ ॥

यस्य दर्शनमात्रेण यमदूतादयः । आदिशब्दादन्येऽपि यक्षराक्षसादयो दुष्टा भीताः सन्तः पलायन्ते, दूरमपगच्छन्ति । तं नमस्यामि नमस्करोमि । वञ्चिणमिति वञ्चमस्यास्तीति वञ्चाणि बोधिसत्त्वम् । तदनेन शरणगमनादिना पापक्षयार्थमाश्रयन्नलमुपदर्शितम् । यदुक्तं ३० चतुर्थमेकसूत्रे—

तत्राश्रयत्वं बुद्धधर्मसंघशरणगमनमुत्सृज्यबोधिविचिन्ता च । स बलवत्संनिधयेन न शक्यते पापेनाग्निभक्षितुम् । इति ॥

पुनरन्यथात्वशंकां निराकर्तुमाह—

अतीत्य युष्मद्वचनं सांप्रतं भयदर्शनात् ।

५ शरणं यामि वो भीतो भयं नाशयत हुतम् ॥ ५४ ॥

P 68

अतिक्रम्य युष्मदाज्ञाम् । संप्रितमिदानीम् । भयदर्शनात्, तदतिक्रमे यस्मादनिष्ट-
फलसंभयदर्शनात्, वो गुप्मान् शरणं यामि भीतः अनिष्टफलादुन्मत्तः । तस्मात्पुनरन्यथा-
शङ्का न कर्तव्या । अतो भयं नाशयत, पूर्वकृतपापाद् भयमपनयत । हुतं शीघ्रम् ।
ममेत्यप्याहार्यम् ॥

10 ननु एवमपि कंः प्रत्येक्यति त्वद्वचनादित्याशङ्क्य पुनरत्रापि दृढतामाह—

इत्थरव्याधिमीनोऽपि वैशवाक्यं न लङ्घयेत् ।

किमु व्याधिशतैर्भस्मभृतुर्मिश्रदुरुत्तरैः ॥ ५५ ॥

इत्थरो म्वरो नखरोऽधिरम्यायीत्यर्थः । लघुर्वा । स चानौ व्याधिक्षेति, तस्माद्
भयेन । वैशवाक्यं न लङ्घयेत् वैशोपदेशं नातिक्रमेत् । मा अयं व्याधिर्मम बृद्धिमुपगच्छेत् ।
15 किमु किं पुनः । व्याधिशतैर्भस्मो लङ्घयेत् । चतुर्मिश्रदुरुत्तरैरिति चतुरधिकैश्चतुर्भिः शतै-
रित्यर्थः । इतमकालमृत्युनाम्, एकं काष्ठभरणमित्येकोत्तरं शतं मृत्युनाम् । ते च प्रत्येकं
यातपित्तश्लेष्महृताः तत्संनिपातकृताश्चेति चतुरुत्तराणि चत्वारि शतानि भवन्ति । इति
कारणभेदाकार्यभेदः, कार्यभेदाच्च कारणभेदव्यवस्था ॥

ननु तथापि किमत्र भयकारणं यन्नास्तीत्याह—

20 एकेनापि यतः सर्वं जम्बुद्वीपगता नराः ।

नश्यन्ति येषां भेषज्यं सर्वविष्टु न लभ्यते ॥ ५६ ॥

P 69

एकेनापि व्याधिना कुपितेन यस्मात्सर्वं जम्बुद्वीपगता नराः प्राणिनो नश्यन्ति
म्रियन्ते । अन्यच्च । येषां व्याधीनां भेषज्यं औषधं चिकित्सार्थं कचिदपि न प्राप्यते ।
अत्र काशिराजपक्षकजातकमुपनेमम् । तत्रयत्नश्रूयते—बोधिव्याख्यानं भगवानतीते-
25 ऽप्यनि पणो नाम काशिराजो बभूव । तस्मिन् समये सर्वे जम्बुद्वीपका मनुष्या महता
रोगेण विकलीभूता म्रियन्ते च । तेरिदमालोचितम्—अयमेव अस्माकं स्वामी राजा
परमकारुणिकः प्रतीकारं विधास्यतीति अस्यैव आत्मदुःखं निवेदयामः । ते च एवमवधार्य
मिलित्वा, भो महाराज, भवति स्वामिति परमहितैरिणि संविद्यमानेऽपि इममस्माकमवस्था,
इति तस्मिन् राजनि दुःखमाविष्टवन्तः । स च राजा करुणापरवशाद्बुद्धयः तेषां दुःख-
30 मसहमानः शीघ्रममीषां रोगपीडामपनयत इति वैधानाज्ञापयामास । तेऽपि तथेति प्रतिश्रुत्य

चिन्तिताशास्त्राणि व्यबलोक्य सद्योरोहितमस्त्यमांसादन्यद् भैषज्यमलभमानाः तथैव राक्षः
प्रत्युक्तवन्तः । इति विस्तारः । इदमेव जातकं भवोपलक्षणं दर्शितम् ॥

तत्र सर्वज्ञवैराग्य सर्वज्ञस्यापहारिणः ।

वाक्यमुल्लङ्घ्यामीनि धिह मामत्यन्तमोहितम् ॥ ५७ ॥

कायिकमानसिकानेकशान्त्योद्धारिणः । आत्मानं जुगुप्सते । धिह् मामत्यन्तमोहित- ५ P 70
मिति । एवं जानन्नपि यदि तदागताज्ञाया वैमुख्यमासेवे, तदा मम मोहस्य पर्यन्तो नास्ति ।
कुत्सनीयोऽस्मीत्यर्थः ॥

किं पुनरेवमित्याह—

अत्यग्रमस्तस्मिन्नामि प्रपातेऽथितरेष्वपि ।

किमु योजनसाहस्रे प्रपाते दीर्घकालिके ॥ ५८ ॥

10

पर्वतादिप्रपातेषु अत्यतरेषु यत्रास्थिभङ्गमात्रं मरणमात्रं वा दुःखं स्यात् । किमु
योजनसाहस्र इति । योजनसहस्रं परिमाणस्य [पा० ५. १. २७] इत्यण् । अनेक-
योजनसहस्रपरिमाणे अभीष्पादिकप्रपाते इत्यर्थः । दीर्घकालिक इति यत्रान्तरकल्पादिमि-
रायुषः क्षयः ॥

सद्यो मरणमदृष्ट्वैः किमकाण्डे कातरतया सुखासिकां अहर्सीत्याह—

15

अथैव मरणं नेति न युक्ता मे सुखासिका ।

अवश्यमेति सा वेला न भविष्याम्वहं यदा ॥ ५९ ॥

अवश्यमिति निश्चितमेतत् ॥

तथापि भयमयुक्तमित्याह—

अभयं केन मे दत्तं निःसरिष्यामि वा कथम् ।

20

अवश्यं न भविष्यामि कस्मान्मे सुस्थितं मनः ॥ ६० ॥

अभयं मा भैरिति केन सत्पुरुषेण मम दत्तं येन निर्भयो बिह्रिष्यामीति भावः ।
यदि वा निःसरणोपायोऽपि यदि भवेत्, तथापि भयमयुक्तम् । तदपि नास्ति । निःसरि-
ष्यामि वा कथं ततो दुःखात् । अवश्यं न भविष्यामीति । सर्वजीवितं मरणपर्यवसान-
मित्युक्तं भगवता ॥

25

इत्थमपि न युक्ता मे सुखान्तिकेत्याह—

पूर्वानुभूतनष्टेभ्यः किं मे सारमवस्थितम् ।

वेषु मेऽग्निनिषिष्टेन गुरूणां लङ्घितं वचः ॥ ६१ ॥

अग्निनिषिष्टेनेति आसकेन । गुरूणामिति बुद्धवोधिसत्त्वकल्याणमित्राणाम् ॥

तस्मादिदमहर्निशं मम मनसि कर्तुमुचितमित्याह—

30

जीवलोकमिमं त्यक्त्वा बन्धून् परिचितांस्तथा ।

एकाकी कापि यास्यामि किं मे सर्वैः प्रियाप्रियैः ॥ ६२ ॥

जीवलोकं सत्त्वलोकम्, इमं मनुष्यादिसभागतालक्षणम् । एकाकीत्यसहायः ।
कापीत्यनिश्चितस्यानम् ॥

इयमेव तु मे चिन्ता युक्ता रात्रिदिपं तवा ।

अशुभाभियनं दुःखं निःसरेयं ततः कथम् ॥ ६३ ॥

P 72

8

अशुभादिति अकुशलात् कर्मणः । तत इत्यशुभात् ॥

सांप्रतं कृतकर्मकल्संकन्धनिक्षयो महतामिनिवेशेन पुनरत्ययदेशनामारभत इत्याह—

मया बालेन मूढेन यत्किञ्चित्पापमाचितम् ।

प्रकृत्या यच्च सावधं प्रहृष्टयावद्यमेव च ॥ ६४ ॥

तत्सर्वं देशयाम्येव नाथानामग्रतः स्थितः ।

10

कृताञ्जलिर्दुःखभीतः प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥ ६५ ॥

अत्ययमत्ययत्वेन प्रतिगृह्णन्तु नायकाः ।

बालेनेति अजानता । मूढेनेति मोहान्धेन । यत्किञ्चिदिति कायेन वाचा मनसा
वा । प्रकृतिसावधं प्राणातिपातादिदशाकुशलस्वभावम् । प्रहृष्टिसावधं यद् भगवता
गृहीतसंभराणामेव प्रहृतमकालभोजनादिरूपम् । देशयामीति वाक्पिबन्तिमुत्पापयति ।
16 कृताञ्जलिरिति कापयिज्ञप्तिः । प्रणिपत्य पुनःपुनरिति अतिशयवचिपत्सवेगमुपदर्शयति ।
अति यतल्यनेन नरकादिषु इति अत्ययः, अशुभं कर्म । तमत्ययत्वेन दोषत्वेन प्रतिगृह्णन्तु
जानन्तु पश्यन्तु विदन्तु व्यक्तीकृतं मया । अनावरणचित्तेन, न प्रच्छादना अत्र ममाक्षीति
भावः ॥

पुनः स्खलितशङ्कामपाकर्तुं पुनरजरणसंवरं कुर्वन्नाह—न भद्रकमिस्मादि ।

20

न भद्रकमिदं नाथा न कर्तव्यं पुनर्मया ॥ ६६ ॥

यदार्यकान्तं विह्वलप्रशस्तं न भवति तदभद्रकं गृहीतम् अनार्यं कर्मेत्युच्यते । तदद्य-
प्रकृति अजानता पश्यता बुद्धिपूर्वकं संचिन्त्य पुनर्मया न कर्तव्यम् । आयत्यां पुनरजरण-
संवरमापत्ये इत्यर्थः । एतच्च त्रिस्कन्धप्रवर्तनप्रस्तावे [बोधि. ५.९८-९९] व्यक्तीकरिष्यते ॥

इति प्रहाकरमतिविरचितायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां

25

पापदेशना नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

३ बोधिविचित्रपरिग्रहो नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

अधुना पापदेशनानन्तरं पुण्यानुमोदनामाह—

P 74

अपायदुःखविग्रामं सर्वसत्त्वैः कृतं शुभम् ।

अनुमोदे प्रमोदेन मुखं तिष्ठन्तु दुःखिताः ॥ १ ॥

नरकादिगती दुःखमनुभवन्तो हि परिश्रान्ताः मुक्तविपाकमधिगम्य प्रतिलब्धमुखा ६
विश्राम्यन्ति कियत्कालम् । अनुमोदे प्रसादेन इति संप्रहर्षयामि प्रसन्नचित्तः । अनुमोदनापि
त्रिविधा—मनसा कायेन वाचा च । तत्र प्रसन्नचित्तः संप्रहर्षयति मनसा, कायेन
रोमहर्षक्षुपातगात्रकम्पादिकमनुभवन्, वाचा च संप्रहर्षयेततः तथाविधोऽपि वाचमुच्चारयन्,
सशु कृतं भद्रकं कृतमिति । मुखं तिष्ठन्तु दुःखिता इति यदर्थं नैस्तत्कर्म कृतम्, तदपि
तेषां समुच्यते इति भावः ॥

P 75

10

लौकिकं कर्मानुमोच लोकोत्तरमनुमोदमानः प्राह—

संसारदुःखनिर्मोक्षमनुमोदे शरीरिणाम् ।

बोधिसत्त्वत्वबुद्धत्वमनुमोदे च तायिनाम् ॥ २ ॥

दुःखनिर्मोक्षमिति श्रावकबोधिः प्रत्येकमुद्धवोर्ध्वा । चित्तं वा तदर्पमुत्पादितं
तपोभ्यते । तदा बोधित्रयमपि तद्ग्राहः । शरीरिणामिति प्राणिनाम् । बोधिसत्त्वत्वबुद्धत्वमिति 15
बोधिसत्त्वत्वं भगवतां हेत्ववस्थाम्, बुद्धत्वं फलवस्थामिति । तायिनामिति स्वाधिगर्तमार्ग-
देशकानाम् । यदुक्तम्—तापः स्वदृष्टमार्गोक्तिः इति । तद्विद्यते येषामिति । अथवा—तापः
संतानार्थः आसंसारमप्रतिष्ठितनिर्वाणतयावस्थायिनाम् ॥

बोधिसत्त्वानां पुण्यानुमोदनां कुर्वन्नाह—

चित्तोत्पादसमुद्रांश्च सर्वसत्त्वमुत्पादयन् ।

20

सर्वसत्त्वहिताधानाननुमोदे च शासिनाम् ॥ ३ ॥

चित्तोत्पादाः प्रतिक्षणभाविनोऽप्यन्तगाधनया समुद्रा इव समुद्राः तान् ।
किमूतान् ! सर्वसत्त्वमुत्पादयन् सर्वसत्त्वानां सुखमायहन्तीति तद्विषयनिश्चयभावानिर्णयः ।
सर्वसत्त्वहिताधानानिति हितविधायकान् । शासिनामिति शासनं शासः बुद्धत्वोपायाम्पासः,
तदर्पत्वादुपचारात् । तद्विद्यते येषामिति शासिनो बोधिसत्त्वाः । तदुक्तम्—

25

उपायाम्पास एवायं तादर्थ्याच्छासनं मतम् । इति ॥

अथवा—शासितुं शीलं येषामिति शासिनः । बोधिसत्त्वा हि दानादिभिः संयह-
वस्तुभिः सत्त्वान् संगृह्य सन्मार्गेऽवतारयन्ति ॥

एतावता अनुमोदना कथिता । अध्येयणां कथयन्नाह—

सर्वासु दिक्षु संबुद्धान् प्रार्थयामि कृताञ्जलिः ।

30

धर्मप्रदीपं कुर्वन्तु मोहादुत्थमपानिनाम् ॥ ४ ॥

धर्मप्रदीपं कुर्वन्त्विति अज्ञानतमोवृत्तानां सत्त्वानां मार्गमार्गविशेषपरिज्ञानविकलानां
धर्मदेशनान्मकमालोकं कुर्वन्तु ॥

एतत्तत्ता अध्येषणा कथिता । याचनामुपदर्शयन्नाह—

निर्वातुकामांश्च जिनान् याचयामि कृताञ्जलिः ।

6 कल्पाननन्तांस्तिस्रन्तु मा भूदन्धमिदं जगत् ॥ ५ ॥

P 77 कृतकृत्यतया परिनिर्वाणं गन्तुमनसः । अपर्यन्तकल्पान् स्थितये याचयामि । मा
भूदन्धमिति पूर्ववन्मार्गाज्ञाननिश्चेतनं मा भूत् । अनेनापि याचना प्रोक्ता ॥

याचनानन्तरमिदानीं परिणामनामाह—

एवं सर्वमिदं कृत्वा यन्मयासादितं शुभम् ।

10 तेन स्यां सर्वसत्त्वानां सर्वदुःखप्रशान्तिकृत् ॥ ६ ॥

एवमुक्तकृमेण सर्वमिदं पूजापापदेशनापुण्यानुमोदनादि कृत्वा विधाय यन्मया
आसादितं प्राप्तं शुभं सुकृतं तेन शुभेन स्यां भवेयं सर्वसत्त्वानां समस्तप्राणभूतां सर्वदुःख-
प्रशान्तिकृदिति निःशेषव्यसनप्रशमनसमर्थो भवेयम् ॥

इति सामान्येन परिणमस्य पुनर्विशेषेणाह—

15 ग्लानानामग्निं भेषज्यं भवेयं वैज एव च ।

तदुपस्थायकश्चैव यावद्भोग्यापुनर्भषः ॥ ७ ॥

तेनेति सर्वत्र यथायोगं संबन्धनीयम् । ग्लानानामिति व्याधिपीडितानाम् ।
भेषज्यमिति औषधम् । वैद्यविकित्सकः । तदुपस्थायकः तस्य ग्लानस्य परिचारकः ।
रोगापुनर्भष इति यावद् व्याधिनिवृत्तिः स्यात् ॥

P 78 20 क्षुत्पिपासाव्यथां हन्यामन्नपानप्रवर्षणैः ।

तुर्भिक्षान्तरकल्पेषु भवेयं पानमोजनम् ॥ ८ ॥

क्षुद् बुभुक्षा । पिपासा तृष्णा । तयोर्व्यथा, ताभ्यां वा व्यथा । तां हन्यां
निवर्तेयम् । अन्नपानप्रवर्षणैः प्रबन्धाहारपानसंपादनैः । तुर्भिक्षान्तरकल्पेष्विति—

कल्पस्य शब्दरोगाभ्यां दुर्मिक्षेण च निर्गमः । इति ॥

25 तत्र दशवर्षाद्युपि प्रजायामन्तरकल्पपर्यन्ते दुर्मिक्षेण संवर्तः प्रादुर्भवति वर्धमान् सन्,
मासान् सन्, दिवसानपि सत्तेव । यदुक्तम्—

कल्पस्य शब्दरोगाभ्यां दुर्मिक्षेण विनिर्गमः ।

दिवसान् सन् मासांश्च वर्षांश्चैव यथाक्रमम् ॥ इति ।

तत्र अन्नपानाभावादन्त्योन्यमांसास्थिमक्षुण्णमेव आहारः । तदपि केचिदलममाना

30 आहारवैकल्याच्च म्रियन्ते । तत्र भवेयं पानमोजनम् ॥

वृत्रिद्राणां च मत्त्वानां निधिः स्वामहमक्षयः ।

नानोपकरणाकारैरुपतिष्ठेयममृतः ॥ ९ ॥

दरिद्राणामिति धनविकलानाम् । अक्षय इति आकृष्यमाणधनोऽपि यो न क्षीयते । नानोपकरणकारैरिति शयनासनवसनमोजनाभरणविलेपनप्रसृति यद्यदभिलषन्ति सत्त्वाः, तैस्तैरुपकरणविशेषकारैः अहमेव उपतिष्ठेयं प्रत्युपस्थितो भवेयम् । तेषां दरिद्राणां सत्त्वानामप्रतः पुरतः । इदं च परिणामनमार्थब्रह्मजम्त्रे विस्तरेण प्रणिपादितम् । तत्रेदमुक्तम्—

6

स तानि कुशलमूलानि परिणामयन् एवं परिणामयति—अनेनाहं कुशलमूलेन सर्वसत्त्वानां लयनं भवेयं सर्वदुःखस्कन्धविनिवर्तनतया । सर्वसत्त्वानां प्राणं भवेयं सर्वज्ञेश-परिमोचनतया । सर्वसत्त्वानां शरणं भवेयं सर्वभयारक्षणतया । सर्वसत्त्वानां गतिर्भवेयं सर्वभूम्यनुगमनतया । सर्वसत्त्वानां परायणं भवेयमत्यन्तयोगक्षेमप्रविलम्बनतया । सर्वसत्त्वानामालोको भवेयं वितिमिद्धानसंदर्शनतया । सर्वसत्त्वानामुल्लासं भवेयमविद्यातमोन्मथक-¹⁰ विनिवर्तनतया । इत्यादि विस्तरः । इदमुक्त्वा पुनरिदमाह—तत्राप्याशयतः परिणमयति न वचनमात्रेण । तद्योदप्रचित्तः परिणमयति । हृष्टचित्तः परिणमयति । प्रसन्नचित्तः परिणमयति । प्रसुदितचित्तः क्षिप्रचित्तः परिणमयति । मैत्रचित्तः प्रेमचित्तोऽनुग्रहचित्तो हितचित्तः सुखचित्तः परिणमयति । इति विस्तरः ॥

इदानीमात्मभावादिरित्यागं कुर्वन्नाह—

15

P 80

आत्मभावांस्तथा भोगान् सर्वव्यवगतं शुभम् ।

निरपेक्षस्यत्राय्येष सर्वसत्त्वार्थमिद्वये ॥ १० ॥

आत्मभावानिति सर्वगतमित्युत्पत्तिश्च सर्वज्ञायान् । निरपेक्षः सर्वप्रकारेण निरासृष्ट इत्यर्थः । त्यजामि उत्सृजामि । ददामीत्यर्थः । भोगानिति उपभोग्यवस्तूनि हयगजवध-प्रासादाद्याश्रयस्त्वचन्दनवस्त्राभरणकन्यादीनि । सर्वव्यवगतं शुभमिति सर्वत्रैधानुक्तसंगृहीतं ²⁰ पुण्यानेक्यसम्भावम् । यदि वा दानशीलादिप्रसूतं भावनामयं च । व्यवगतम् अतीतानागत-प्रयुत्पन्नम् । त्यादेतत्—अनागतस्य असत्त्वभावस्य कोऽयमुत्सर्गो नाम ! सत्यम् । किं तु तत्संभवकाले तत्रासृजनिवारणार्थमेवमुच्यते, इदानीमेव तत्परित्यागात्, आशयस्य विबुद्धि-वर्धनार्थं च । एतदेवाह—निरपेक्ष इति । तद्विपाकस्य स्वार्थेऽनपेक्षः । किमर्थमेवमनुशीयते इत्याह—सर्वसत्त्वार्थमिद्वये इति । सर्वसत्त्वानां त्रैधानुक्तवर्तमानमुत्पद्यतिः श्रेयसलक्षणार्थ-²³ निष्पत्तये । अतीतानागतशुभोत्सर्गस्तु आर्याश्रेयमतिवृत्तरेप्रसिद्धतः । यदुक्तम्—

P 81

कुशलानां च चित्तचित्तसिक्तानामनुत्पत्तिः, अनुत्पत्त्य च बोधिपरिणामना, इद-मतीतकौशल्यम् । या अनगतानां कुशलमूलानां निष्पत्तिर्बोधेरामुत्तीकर्ममन्त्राहारः, ये ये उत्पत्त्यन्ते कुशलाभितोत्पादाः, ताननुत्तरायां सम्यक्संबोधौ परिणामयिष्यामि । इदमनागत-कौशल्यम् । इति विस्तरः । सर्वत्यागाधिमुक्ति परिपूर्वैः परित्यागचित्तत्रेगात् तेन कायप्रयोगेण ³⁰ उत्सृष्टसर्वपरिग्रहः । सर्वपरिग्रहमूलाद्भवदुःखादिमुक्तो मुक्त इत्युच्यते । इति विस्तरः ॥

ननु च आत्मार्थमपि किञ्चिद्विश्रितुमुचितमिति मात्सर्यं निराकुर्वन्नाह—

सर्वत्यागश्च निर्वाणं निर्वाणार्थं च मे मनः ।

त्यक्तव्यं चेन्मया सर्वं वरं सत्त्वेषु दीयताम् ॥ ११ ॥

P 82

सर्वेषां साक्षवात्मभावादनिर्वाणं मोक्षः । तदर्थि-च मे मनः, तदर्थि च मम
चित्तम् । त्यक्तव्यं चेदिति । निर्वाणसमये यदि सर्वसाक्षभावादि अवश्यं परित्यज्य दानव्यं
मया, तदा वरं सत्त्वेषु दीयताम्, किम्मेन मात्सर्यहेतुना विधृतेनेति भावः ॥

तस्मादिदमिहानुरूपमित्याह

यश्चासुखीकृतञ्चात्मा मयायं सर्वदेहिनाम् ।

यथाकामंगम्यकारितायां नियुक्तो मयायमात्मा कायः । सर्वदेहिनां सर्वसत्त्वानां कृते ।

10 एतदेव दर्शयन्नाह—

प्रणु निन्दन्तु वा नित्यमाकिरन्तु च पांसुभिः ॥ १२ ॥

क्रीडन्तु मम कायेन हसन्तु विलसन्तु च ।

दत्तस्तेभ्यो मया कायश्चिन्तया किं ममानया ॥ १३ ॥

कारयन्तु च कर्माणि यानि तेषां सुखावहम् ।

15 दण्डादिभिराढयन्तु वा, अवर्णवादैर्दुःखप्लव्णु, आकिरन्तु च पांसुभिः, धूलिभिर्व-
किरन्तु । दत्तस्तेभ्यो मया काय इति, सर्वः सर्वेण मया तेषां परित्यक्तः, किं मम
समविषमचिन्तया ? कारयन्तु कर्माणीति अनवधानि । एतदेवाह—

अनर्थः कस्यचिन्मा भून्मामालम्ब्य कदाचन ॥ १४ ॥

अनिष्टं कस्यचिद्व्याणिनो मा मूढ, मामाश्रित्य कदाचन, इह परत्र वा ॥

P 82

20

येषां क्रुद्धाप्रसन्ना वा मामालम्ब्य मतिर्भवेत् ।

तेषां स एव हेतुः स्थाभित्यं सर्वार्थसिद्धये ॥ १५ ॥

येषां क्रुद्धा येषामप्रसन्ना वा मतिश्चित्तं भवेत्, तेषां क्रुद्धाप्रसन्नमनीनां स एव हेतुः
स्यात्, क्रुद्धा अप्रसन्ना मतिरेव । पुंस्त्वं तु तच्छब्दस्य हेतुसमानाधिकरणतया । सर्वार्थ-
सिद्धय इति आत्मपराभ्युदयनिःश्रेयसनिष्पत्तये ॥

25

अभ्याख्यास्यन्ति मां ये च ये चान्येऽप्यपकारिणः ।

उत्प्रासकालान्येऽपि सर्वे स्युर्बोधिभागीनः ॥ १६ ॥

अभ्याख्यास्यन्ति इति मित्यागेपितदोषेण दूषयिष्यन्ति । अन्येऽपि ये कायिकं
मानसिकं वा अपकारं करिष्यन्ति । उत्प्रासका इति उपहासकाः विडम्बकारिणो वा । तथा
अन्येऽपि उदासीनाः प्रसन्नाश्च । सर्वे भवेद्युर्बुद्धन्वत्प्रभिनः ॥

30

अनाथानामहं नाथः सार्थवाहश्च यायिनाम् ।

पारेष्युनां च नौभूतः सेतुः संक्रम एव च ॥ १७ ॥

अनाथानामिति सांन्यायान्वेषिणाम् । सार्धब्राह्मणं याविनामिति सार्धमुद्यो मार्ग-
प्रपन्नानाम् । पोरप्सुनामिति नषादीनां पारिमर्कलं गन्तुकामानाम् ॥

दीपार्थिनामहं दीपः शय्या शय्यार्थिनामहम् ।

दासार्थिनामहं दासो भवेयं सर्वदेहिनाम् ॥ १८ ॥

दीपार्थिनामिति अन्धकारावस्थितानाम् । शय्यार्थिनामिति शयनाभिलाषिणाम् । ४
दासार्थिनामिति उपस्वानां ये मूलकर्मकरादीनिच्छन्ति ॥

चिन्तामणिर्भद्रघटः सिद्धविद्या महीपथिः ।

भवेयं कल्पवृक्षश्च कामधेनुश्च देहिनाम् ॥ १९ ॥

चिन्तामणिरिति चिन्तितफलदाता रत्नविशेषः । भद्रघट इति यद्यदस्तु अभिलषित-
मभिसंधाय अस्मिन् इत्थं प्रक्षिपेत्, तत्सर्वं संपद्यते । सिद्धविद्येति सिद्धमन्त्रः, यद्यत्कर्म १०
तथा कियते, तत्सर्वं सिध्यति । महीपथिरिति यदेकैव सर्वोपद्रवपीडाप्रशमनहेतुः ।
कल्पवृक्षश्चेति कल्पितार्थसंपादको वृक्षविशेषः । कामधेनुश्चेति या वाञ्छितदोहं दूष्यते ॥

पृथिव्यादीनि भूतानि निःशेषाकाशवासिनाम् ।

सत्त्वानामप्रमेयाणां यथाभोगान्यनेकधा ॥ २० ॥

एवमाकाशनिष्ठस्य सत्त्वधातुरेनेकधा ।

15

भवेयमुपजीव्यं यत् सर्वं न निर्बुताः ॥ २१ ॥

P 85

पृथिव्यादीनीति पृथिवी वसुंधरा । आदिशब्दादापस्तेजो वायुरिति चत्वारि महा-
भूतानि । तानि यथा शयनाशनसत्यफलमूलाद्याधारतया, तथा धानावगाहनादिहेतुतया ।
एवमन्यत्रापि योज्यम् । अनन्ताकाशधातुव्यापिनामसंख्यानां सत्त्वानां परिभोगमुपयान्ति,
एवमेव अहमपि सर्वसत्त्वानामनेकप्रकारेण उपभोग्यो भवेयम् । यावत्सर्वं न निर्बुता इति २०
यावत् सर्वं न संसारदुःखनिर्मुक्ताः ॥

तस्मादेयमात्मभावादीनामुत्सर्गः कार्यो बोधार्थिना । एतच्च दानमतिविस्तरेण शिक्षा-
समुच्चये प्रदर्शितम् । तद्यथा तत्रैव बोधिसत्त्वप्रानिमोक्षे कथितम्—

पुनरपरं शारिपुत्र बोधिसत्त्वः सर्वधर्मेषु परकीयस्त्रासुत्पादयति, न कंचिद्वाच-
मुपादत्ते । तत्कस्य हेतोः ? उपादानं हि भयमिति ।

25

इदमुक्त्वा तत्रैव पुनरिदमुक्त्वा—

तथा चित्तशूराः खलु पुनः शारिपुत्र बोधिसत्त्वा भवन्ति । यावत् खलुस्तपरित्यागी
भवति, पादपरित्यागी नासापरित्यागी शीर्षपरित्यागी अङ्गपरित्यागी, यावत्
सर्वस्वपरित्यागीति ॥

एवं नारायणपरिपृच्छायामप्यभिहितम्—

30

न तद्वस्तु उपादातव्यं यस्मिन् वस्तुनि नास्य त्यागचित्तमुत्पद्येत, न त्यागबुद्धिः क्रमेण,

P 86

इति यावत्, अपि तु खलु पुनः कुलपुत्र बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन एवं चित्तमुद्रादयितव्यम्—अयं
ममामभावः सर्वसत्त्वस्य उत्सृष्टः परित्यक्तः, प्रागेव बाह्यानि वस्तूनि । इति विस्तरः ॥

तथा बौद्धाश्चयमतिमुनेऽपि देशितम्—

अयं मया कायः सर्वसत्त्वानां विकर्णयिषु क्षणितव्यः । तद्यथा इमानि चत्वारि
महाभूतानि पृथिवीधातुरग्निधातुस्तेजोधातुर्वायुधातुश्च नानासुखैः नानापथ्यैः नानारम्भैः
नानोपकरणैः नानापरिभोगैः सत्त्वानामुपभोगं गच्छन्ति, एवमेव अहमिमं चतुर्माहृतसमुच्छ्रयं
कायं नानासुखैः नानापथ्यैः नानारम्भैः नानोपकरणैः नानापरिभोगैर्विस्तरेण सर्वसत्त्वाना-
मुपजीव्यं करिष्यामीति विस्तरः ॥

तच्चित्तस्तेत्यारम्भ्य [२.१] सर्वमिदं पूर्वकं बोधिचित्तसंवरप्रवृत्त्याय प्रयोगो वेदितव्यः ।

१० तदेवं पूजादि विधाय आत्मभाषादिदानमुत्सृज्य प्रणिपन्नबोधिसत्त्वानुशंसः क्षणसंपदं
परमदुर्लभमवेत्य श्रद्धामूलं दृढमुपस्थाय सत्त्वानन्त्राणानपरायणान् करुणायमानः स्वसुख-
निरपेक्षः परदुःखदुःखी तत्समुदरणाशयाभिप्रायो बुद्धत्वमेव तदुपायं समुत्पश्यन् तत्र
वदसंनाहः—

P 87

यदात्मनः परेषां च भयं दुःखं च न प्रियम् ।

16

तदात्मनः को विज्ञेयो यस्तं रक्षामि नेतरम् ॥ इति ।

[शिक्षा. स. कारिका-१]

तेन आत्मनः सत्त्वधातोश्च—

दुःखान्तं कर्तुं कामेन सुखान्तं गन्तुमिच्छता ।

श्रद्धामूलं दृढीकृत्य बोधो कार्या मतिर्दृढा ॥ इति ॥

20

[शिक्षा. स. कारिका-२]

सम्पन्नसंबोधिचित्तमुत्पादयितुमुपक्रमते—

यथा गृहीतं सुगतेर्बोधिचित्तं पुरातनैः ।

ते बोधिसत्त्वशिक्षायामानुपूर्व्यां यथा स्थिताः ॥ २२ ॥

येनाशयेन सर्वसत्त्वानां सर्वदुःखप्रहाणार्थम् । यदि वा यथा गृहीतं तदेव भगवन्तो
२३ जानन्ति । बोधिचित्तमिति बोधिर्बुद्धत्वं सर्वत्रणप्रहाणात् सर्वधर्मानिःस्वभावतः प्रविगमः ।
एतच्च सप्रचयं प्रज्ञापरिच्छेदे वक्ष्यामः । तत्र चित्तमध्याशयेन तत्प्राप्तये मनस्विकारः—बुद्धो
भवेयं सर्वसत्त्वहितसुखसंपादनायेत्यर्थः ॥ इति पूर्वार्धेन बोधिचित्तोत्पादं प्रतिपाद्य शिक्षा-
संवरप्रवृत्तं प्रतिपादयन्नाह—ते बोधिसत्त्वेत्यादि । बोधिसत्त्वशिक्षा यदुत्पादितबोधिसत्त्वेन
बोधिसत्त्वेन सदा करणीयम्, तत्रेत्यर्थः । आनुपूर्वीति जेतु.....

P 88

तद्वदुत्पादयाम्येष बोधिचित्तं जगद्विते ।

तद्वदेव च ताः शिक्षाः शिक्षिष्यामि यथाक्रमम् ॥ २३ ॥

एवं गृहीत्वा मतिमान् बोधिचित्तं प्रसादयः ।

पुनः पृष्ठस्य पृष्ठपर्यं चित्तमेवं प्रहर्षयेत् ॥ २४ ॥

अथ मे सफलं जन्म सुलब्धो मानुषो भवः ।

अथ सुदृक्कुले जातो बुद्धपुत्रोऽस्मि सांप्रतम् ॥ २५ ॥

तथाधुना मया कार्यं स्वकुलोचितकारिणाम् ।

निर्मलस्य कुलस्यास्य कलङ्को न भवेत्तथा ॥ २६ ॥

अन्धः संकारकूटेभ्यो यथा रत्नमबामुयात् ।

तथा कथं चिदप्येतद् बोधिचित्तं ममोदितम् ॥ २७ ॥

जगन्मुत्सुविनाशाय जातमेतद्रसायनम् ।

जगद्धारिद्वयशमनं निधानमिदमक्षयम् ॥ २८ ॥

जगद्धृत्ताधिप्रशमनं शेषश्वसिद्धमुत्तमम् ।

भवाध्वभ्रमणश्रान्तजगद्द्विभ्रामपादयः ॥ २९ ॥

दुर्गत्सुत्तरणे सेतुः सामान्यः सर्वयायिनाम् ।

जगत्लेशोपशमनं उदितश्चित्तचन्द्रमाः ॥ ३० ॥

जगद्विज्ञानतिमिरप्रोत्सारणमहारविः ।

सद्धर्मक्षीरमथनाजवनीतं समुत्थितम् ॥ ३१ ॥

सुखभोगसुसुभ्रितस्य वा जनसार्थस्य भवाध्वधारिणः ।

सुखसञ्चमिरं द्युपस्थितं सकलाभ्यागतमत्तवर्षणम् ॥ ३२ ॥

जगदद्य निमज्जितं मया सुगतत्वेन सुखेन चान्तरा ।

पुरतः स्मृतुं सर्वतायिनामभिनन्दन्तु सुरासुरादयः ॥ ३३ ॥

इति प्रज्ञाकरमतिविरचितायां बोधिचर्यायतारपञ्चिकायां

बोधिचित्तपरिग्रहो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

४ बोधिविज्ञानप्रमादो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

- एवं गृहीत्वा सुदृढं बोधिविचिंतं जिनात्मजः ।
 शिक्षानतिक्रमे यत्नं कुर्यान्नित्यमतन्द्रितः ॥ १ ॥
- सहसा बत्समारब्धं सम्यग् यदविचारितम् ।
 तत्र कुर्यान्न वेत्येवं प्रतिज्ञायापि युज्यते ॥ २ ॥
- विचारितं तु यद्बुद्धैर्महाप्राज्ञैश्च तत्सुतैः ।
 मयापि च यथाशक्ति तत्र किं परिलम्ब्यते ॥ ३ ॥
- यदि चैवं प्रतिज्ञाय साधयेयं न कर्मणा ।
 एतां सर्वां विसंयाद्य का गतिर्मे भविष्यति ॥ ४ ॥
- मनसा चिन्तयित्वापि यो न दयात्पुनर्नरः ।
 स प्रेतो भवतीत्युक्तमल्पमात्रेऽपि वर्तुनि ॥ ५ ॥
- किमुतानुत्तरं सौख्यमुच्चैरुदुष्य भावतः ।
 जगत्सर्वं विसंयाग्य का गतिर्मे भविष्यति ॥ ६ ॥
- वेत्ति सर्वज्ञ एवेतामचिन्त्यां कर्मणो गतिम् ।
 यद्बोधिविचित्तमात्रेऽपि नोच्यतेऽव तां नरान् ॥ ७ ॥
- बोधिसत्त्वस्य तेनैवं सर्वोपनिर्णीयसी ।
 यस्मादापद्यमानोऽसौ सर्वसत्त्वार्थहानिकृत् ॥ ८ ॥
- योऽप्यन्यः क्षणमप्यस्य पुण्यविघ्नं करिष्यति ।
 तस्य दुर्गतिपर्यन्तो नास्ति सत्त्वार्थघातिनः ॥ ९ ॥
- एकस्यापि हि सत्त्वस्य हितं हत्वा हतो भवेत् ।
 विशेषाकाशपर्यन्तवासिनां किमु देहिनाम् ॥ १० ॥
- एवमापनिबलतो बोधिविचित्तबलेन च ।
 दोष्कायमानः संसारे भूमिशोरो चिरायते ॥ ११ ॥
- तस्मात्प्रथाप्रतिज्ञानं साधनीयं मयादरान् ।
 नाद्य चेत्क्रियते यन्नसल्लेनास्मि तलं गतः ॥ १२ ॥
- अप्रमेया गता बुद्धाः सर्वसत्त्वगवेषकाः ।
 नैवामहं स्वदोषेण चिकित्सागोचरं गतः ॥ १३ ॥
- अद्यापि चेत्तथैव स्यां यथैवाहं पुनः पुनः ।
 दुर्गतिव्याधिमरणच्छेदभेदाद्यबामुयाम् ॥ १४ ॥
- कदा तथागतोत्पादं शब्दां सानुष्यमेय च ।
 कुशलाभ्यामयोग्यत्वमेवं लप्स्येऽतिदुर्लभम् ॥ १५ ॥

आरोग्यं शिवत्वं चैवं सम्भक्तं निरुपद्रवम् ।

आयुःक्षणं विसंवादि कायोपाशितकोपमः ॥ १६ ॥

न हीदृशैर्मन्त्रितैर्मानुष्यं लभ्यते पुनः ।

अलभ्यमाने मानुष्ये पापमेव कुतः शुभम् ॥ १७ ॥

यदा कुशलयोगोऽपि कुशलं न करोम्यहम् ।

६

अपायदुःखैः संमूढः किं करिष्याम्यहं तदा ॥ १८ ॥

अकुर्वतश्च कुशलं पापं चाप्युपचिन्वतः ।

ततः सुगतिशन्दोऽपि कल्पकोटिशतैरपि ॥ १९ ॥

अत एवाह भगवान्—मानुष्यमतिदुर्लभम् ।

महार्णवयुगच्छिद्रूर्ध्वमीश्वर्यलोपमम् ॥ २० ॥

१०

एकक्षणकृतात् पापाद्वीची कल्पमास्थते ।

अनाविकालोपक्षितात् पापात् का सुगती कथा ॥ २१ ॥

न च तन्मात्रमेवास्मै वेदयित्वा विमुच्यते ।

तस्मात्तद्देयमेव पापमन्यत् प्रसूयते ॥ २२ ॥

नातः परा वञ्चनास्ति न च मोहोऽस्त्यतः परः ।

१५

यदीदृशं क्षणं प्राप्य नाभ्यस्तं कुशलं मया ॥ २३ ॥

यसि चैवं विमृश्यामि पुनः सीदामि मोहितः ।

शोचिष्यामि चिरं भूयो यमदूतैः प्रचोषितः ॥ २४ ॥

चिरं घक्ष्यति मे कायं नारकाग्निः सुदुःसहः ।

पञ्चात्तापानलञ्चितं चिरं घक्ष्यत्यशिशितम् ॥ २५ ॥

२०

कथंचिदपि संप्राप्तो हितभूमिं सुदुर्लभाम् ।

जानन्नपि च नीयेऽहं घानेव नरकान् पुनः ॥ २६ ॥

अत्र मे चेदता नास्ति मन्त्रैरिव विमोहितः ।

न जाने केन गुह्यामि कोऽत्रान्तर्मम तिष्ठति ॥ २७ ॥

हस्तपादाक्षिरक्षितास्तृणाद्वेषादिशयवः ।

२५

न शूरा न च ते प्राज्ञाः कथं दासीकृतोऽस्मि तैः ॥ २८ ॥

मक्षित्तावस्थिना एव म्रन्ति मामेव सुस्थिताः ।

तत्राप्यहं न कुप्यामि शिवाज्ञानसहिष्णुताम् ॥ २९ ॥

सर्वे देवा मनुष्याश्च यदि स्युर्मम सत्रवः ।

तेऽपि नावीचिकं बहिं समुदानयितुं क्षमाः ॥ ३० ॥

३०

- मेतेरपि यदासङ्गात्त भस्माप्युपलभ्यते ।
 क्षणान् क्षिपन्ति मां तत्र बलिनः क्लेशशत्रवः ॥ ३१ ॥
 न हि सर्वान्यशत्रूणां दीर्घमायुरपीदृशम् ।
 अनाद्यन्तं महादीर्घं यन्मम क्लेशवैरिणाम् ॥ ३२ ॥
 सर्वे हिताय कल्पन्ते आनुकूल्येन सेविताः ।
 सेव्यमानास्त्वमी क्लेशाः सुतरां दुःखकारकाः ॥ ३३ ॥
 इति संततदीर्घवैरिषु व्यसनोपप्रसवैकहेतुषु ।
 हृदये निवसत्सु विभेयं मम संसाररस्तिः कथं भवेत् ॥ ३४ ॥
 भवचारकपालका इमे नरकादिष्वपि बन्धधातकाः ।
 मतिवैदमनि लोभपञ्जरे यदि विष्टन्ति कुतः सुखं मम ॥ ३५ ॥
 तस्मान्न तावदहमत्र धुरं क्षिपामि
 यावन्न शत्रव इमे निहताः समक्षम् ।
 स्वल्पेऽपि तावदपकारिणि बद्धरोषा
 मानोज्ञास्त्वमनिहत्य न यान्ति निद्राम् ॥ ३६ ॥
 प्रकृतिमरणदुःखितान्वकाराम् । रणशिरसि प्रसभं निहन्तुमुपाः ।
 अगणितशशक्तिघातदुःखा न विमुक्ततामुपयान्तसाधयित्वा ॥ ३७ ॥
 किमु न सततसर्वदुःखहेतून् प्रकृतिरिपूतपहन्तुमुद्यतस्व ।
 भवसि मम विषादवैयम्यमय व्यसनशतेरपि केन हेतुना वै ॥ ३८ ॥
 अकारणेनेष रिपुक्षतानि गात्रेऽप्यलंकारवदुद्गृह्णन्ति ।
 महार्यसिद्धौ तु समुद्यतस्व दुःखानि कस्यान्मम बाधकानि ॥ ३९ ॥
 स्वजीविकामात्रनिबद्धचित्ताः केवर्तचण्डालकूपीबलायाः ।
 शीघ्रातपादिव्यसनं महन्ते जगद्विवर्धं न कथं सहेऽहम् ॥ ४० ॥
 वशविग्रहोमपर्यन्तजगत्क्लेशविमोक्षणे ।
 प्रतिज्ञाय मद्वत्मापि न क्लेशेभ्यो विमोचितः ॥ ४१ ॥
 आत्मप्रमाणमज्ञान्या मुदभ्रान्मत्तकस्तदा ।
 अनिवर्ती भविष्यामि तस्मात्क्लेशबधे सदा ॥ ४२ ॥
 अत्र गृही भविष्यामि बद्धवैरञ्च विप्रही ।
 अन्यत्र तद्विधात्क्लेशात् क्लेशपातानुबन्धिनः ॥ ४३ ॥
 गलन्त्वन्नाणि मे कामं क्षिरः पततु नाम मे ।
 न त्वेवावनर्ति यामि सर्वथा क्लेशवैरिणाम् ॥ ४४ ॥
 निर्वासितस्त्वापि तु नाम शत्रोर्वेशान्वरे स्थानपरिग्रहः स्यात् ।
 वतः पुनः संभूतशक्तिरेति न क्लेशशत्रोर्गतिरीदृशी तु ॥ ४५ ॥

ॐ नमः, न तु केशरात्रोः । न तस्य इतराश्रयस्तमाचरो दृश्यते । कुतः पुनरेव-
मिच्छया लभ्यत इत्याह—

कासौ शयान्ममनःस्थो निरस्तः

स्थित्वा यस्मिन् भवधाम्यं यतेन ।

नोद्योगो मे केवलं मन्दबुद्धेः

केशः प्रज्ञादृष्टिसाध्या वराकाः ॥ ४६ ॥

मम चिन्तानिर्वासितः असौ केशरिपुः कुत्र गत्वा अवस्थानं कुर्यात्, यत्रावस्थिति
कृत्वा मम वधाय यतेत ! नैव तस्मान्मनुष्यामि, निर्मलितस्य पुनरुद्धानायोगादिति
भावः । अहमेव तु केवलमनुसाही, अपदुबुद्धिप्रचारत्वात् । केशः पुनरिमे निर्मलत्वात्
परमार्थतत्त्वदर्शनमात्रप्रहेयास्तपस्विनः ॥

एतदेव प्रसाधयन्नाह—

न केशा विषयेषु नेन्द्रियगणे नाप्यन्तराले स्थिता

नातोऽन्यत्र कुह स्थिताः पुनरमी मग्नन्ति कृत्वा जगम् ।

मनोवादिविषयदर्शनेऽपि केषांचित्संयुतेन्द्रियाणां केशानुपपत्तेः परमाणुशो विचारेऽपि
तत्रादर्शनात् । न विषयेषु, नापि चक्षुरादीन्द्रियगणे पूर्ववत्, धर्मचिन्ताष्ववस्थापामिन्द्रिय-
सद्भावेऽप्यनुपलब्धेः । नापि विषयेन्द्रिययोरन्तराले मध्ये तिष्ठन्ति, दृश्यानामनुपलब्धेरेव ।
न च एतेभ्योऽन्यस्मिन् स्थाने कचिदवस्थिता निश्चिताः । अतो निर्मलतया तत्त्वज्ञान्या
आगन्तुका एव, अभूतपरिकल्पमात्रप्रसूतत्वात् । तथाभूता अपि जगदशेषं मग्नन्ति । तथा
च किमत्र समुचितमस्ति ? आह—

मायैवेयमतो विमुक्त इदं त्रासं भवत्वोद्यमं

प्रज्ञार्थं किमकाण्ड एव नरकेष्वत्मानमावाधसे ॥ ४७ ॥

यथा हि माया ह्रस्वाकारतया तदाकारशून्यापि मग्नौषधप्रभावादिदंप्रत्ययतया
मग्नौ तत्त्वरहितापि प्रतिभासते, तथा अमी अपि केशा विपर्यासनिमित्ता अयोनिशोमनसि-
कारसमुद्भूता इदंप्रतीत्यतामात्रतो निस्तत्त्वा एव प्रकाशन्ते । अतो विजहीहि इदं त्रासं
केशेभ्यः । के नाम अमी वराकाः परमार्थतो विचार्यमाणाः ! अनौ भजस्त उद्यमम्, २६
उत्साहं कुरुष्व प्रज्ञार्थं तत्त्वप्रविचयाधिगमाय । किमकाण्ड एव निष्प्रयोजनमेव नरकेषु
संघातादिषु केशवशगतया आत्मानमावाधसे, पीडयसि ?

इदानीं प्राक्तनमर्ममशेषमुपसंहरन्नाह—

एवं विनिश्चित्य करोमि यत्नं

यथोक्तशिक्षाप्रतिपनिर्हेतोः ।

वेद्योपदेशाबलतः कुतोऽस्ति

त्रैषज्यसाध्यस्य निगमयत्वम् ॥ ४८ ॥

एवं समनन्तरसकलपरिच्छेदप्रतिपादितमयं विनिश्चित्य दृष्टीकृत्य अनन्तरमाया-
स्वभावतां वा, करोमि यत्नम् । किमर्थम् ? यथोक्तशिक्षाप्रतिपत्तिहेतोः, यथोक्तशिक्षा बोधि-
सत्त्वस्य तेषु तेषु सूत्रान्तेषु याः करणीयतया प्रतिपादिताः, इद्वैव वा शास्त्रे संक्षेपेण तत्र
तत्रोपदर्शिताः, तासां शिक्षणार्थम् ॥

६ उक्तानि च भगवता सूत्रान्तेषु बोधिसत्त्वशिक्षापदानि । यथोक्तमार्थरत्नमेवे—

कथं च कुलपुत्र बोधिसत्त्वो बोधिसत्त्वशिक्षासंवरसंहृतो भवति ? इह बोधिसत्त्व
एवं विचारयति— न प्रातिमोक्षसंवरमात्रकेण मया शक्यमनुचरां सम्यक्संबोधिमभिस्नोद्धुम् ।
किं तर्हि यानीमानि तयागतेन तेषु तेषु सूत्रान्तेषु बोधिसत्त्वसमुदाचारा बोधिसत्त्वशिक्षा-
पदानि प्रवृत्तानि, तेषु मया शिक्षितव्यम् । इति विस्तरः ॥

१० तस्मादस्यद्विधेन मन्दबुद्धिना

दुर्विद्वेभ्यो विस्तरोकत्वाद् बोधिसत्त्वस्य संवरः ।

ततः किं युक्तम् ?

मर्मस्थानान्यतो विद्याभेदानापत्तिको भवेत् ।

[शिक्षा. स. कारिका-३]

१६ कतमानि च तानि मर्मस्थानानि ? यदुत—

आत्मभावस्य भोगानां व्यप्यवृत्तेः शुभस्य च ।

उत्सर्गः सर्वसत्त्वेभ्यस्तद्विषयवर्धनम् ॥

[शिक्षा. स. कारिका-४]

इत्युक्तम् । एष बोधिसत्त्वसंग्रहो यत्र बोधिसत्त्वानामम्यसंविश्रामेऽपि आपत्तयो
२० व्यवस्थाप्यन्ते । यथोक्तं बोधिसत्त्वप्रातिमोक्षसूत्रे—

ये बोधिसत्त्वेन मार्गः परिगृहीतः सर्वसत्त्वानां कृते दुःखक्षयगामी, सत्त्वेद्वेबोधिसत्त्वस्य
तं मार्गं परिगृह्णावस्थितस्य अपि कल्पकोटरत्वेन एकं सुखचित्तमुत्पद्येत, अन्तश्चो
निषष्वाचित्तमपि, तत्र बोधिसत्त्वेन एषं चित्तमुत्पादयितव्यम्—सर्वसत्त्वानामास्ययिकं परिगृह्य
एतदपि मे बद्ध यन्निपीदार्थम् ॥

२६ अत एवाह—वैद्योपदेशादिति । यथा वैद्योपदेशमकुर्वाणस्तस्य भैषज्यसाध्यं करणीयं
यस्य भैषज्येन वा सुगन्धस्य रोगिणः कुतोऽस्ति निरामयत्वं निरोगता ? तथा सर्वसत्त्वमहावैद्यो-
पदिष्टशिक्षाप्रतिपत्तिमुक्त्वतः कुतो निरामयत्वं कर्महेतोषजनितजात्यादिदुःखमहाभया-
विमुक्तिः ?

तैदेवं समाप्तसंवरस्य सामान्यमापत्तिविक्षणमुपपद्यते येन आपत्तिविक्षणेन युक्तं वस्तु
३० स्वयमनुप्रेक्ष्य परिहरेत् । न च आपत्तिप्रतिरूपकेषु अनापत्तिप्रतिरूपकेषु च संमुखेत् ।
बोधिसत्त्वः सर्वसत्त्वानां वर्तमानानागतमर्षदुःखदीर्घमनस्योपशमाय वर्तमानानागतसर्वसुख-
सौमनस्योत्पादाय च निःशाठ्यतः कायवाङ्मनःपराक्रमे प्रयत्नं न करोति, तत्रत्यस्यसामग्री

नान्वेषते, तदन्तरायप्रतीकाराय न घटते, अल्पदुःखदौर्मनस्यं बहुदुःखदौर्मनस्यप्रती-
कारमूलं नोत्पादयति, महार्थसिद्धयै वा स्वल्पहानिं न करोति, क्षणमप्युपेक्षते, सापत्तिको
भवति । संक्षेपतोऽनापत्तिः स्वशक्त्यविषयेषु कार्येषु, तत्र निष्कलतया शिक्षाप्रसङ्गभावात् ।
प्रकृतिसावबतया वा अन्यद् गृह्यत एव । यत्र तु स्वशक्त्यगोचरेऽपि योगसामर्थ्यादापत्तिः
स्यात्, तत्र चिन्त्यम्, सामान्यपापदेशनान्तर्भावात्ततो मुक्तिः । एतत् समासतो बोधिसत्त्व- ५
शिक्षाशरीरम् । विस्तरतस्तु अप्रमेयकल्पपर्यवसाननिर्देश्यम् ॥

अथवा संक्षेपतो द्वे बोधिसत्त्वस्यापत्ती । यथाशक्त्या युक्तयुक्तमसमीक्ष्यारभते, न
निवर्तते उपेक्षते वा, सापत्तिको भवति । निरुप्य यथाहमतिक्रामति अन्तःसंक्षण्डा-
दासेनापि बोधितः, सापत्तिको भवति । यः पुनरेतदम्यासार्यं व्युत्पादमिच्छति, तेन
शिक्षासमुच्चये तावच्चर्यामुखमात्रशिक्षणार्थमभियोगः करणीयः, शिक्षणारम्भस्यैव महाफलभावात् । 10
यद्योपवर्णितं प्रशान्तविनिश्चयप्राप्तिद्वार्यमुत्रे --

इति बोधिसत्त्वशिक्षा समासतो यदोपदेशतः कथितेति ॥

इति प्रज्ञाकरमतिविरचितायां बोधिचर्यावृत्तारपञ्चिकायां
बोधिचित्ताप्रमादश्चतुर्थः परिच्छेदः ॥

५ संप्रज्ञप्तरक्षणं नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

P 85

एवमात्मभावादीनामुत्सर्गं रक्षां च प्रतिपाद्य पुनर्विस्तरेण रक्षाशोधनवर्धनानि प्रतिपादयितुमुपक्रमते । उत्पादितबोधित्वेन हि बोधित्वेन उत्सृष्टस्यापि चात्मभावस्य रक्षाशोधनवर्धनानि कार्याणि । यस्मात्—

- ८ परिभोगाय सत्त्वानामात्मभावादि दीयते ।
अरक्षिते कुतो भोगः किं दत्तं यन्न भुज्यते ॥
तस्मात्सत्त्वोपमोर्गार्थमात्मभावादि पाळयेत् ।
कल्याणमित्रानुसर्गात्सूत्राणां च संदेहनात् ॥

[शिक्षा स. कारिका—५-६]

- 10 तच्च आत्मभानादिपरिपालनादि शिक्षारक्षणादेव स्यात् । अन्यथा नरकादिविनि-
पातगमनात् तन्न स्यात् । अत इदमभिधीयते—

शिक्षां रक्षितुकामेन चित्तं रक्ष्यं प्रयत्नतः ।
न शिक्षा रक्षितुं शक्या चलं चित्तमरक्षता ॥ १ ॥

शिक्ष्यते उपादीयते गृहीतसंवरणेनेति विहिनेषु करणीयता, प्रतिपिद्धेष्वाकरणं

P 86

- 15 शिक्षा, तां रक्षितुं परिपालयितुं कामेन इच्छता बोधित्वेन आत्मचित्तं रक्षितव्यं प्रयत्नत
इति कथयिष्यमाणात् । अप शिक्षारक्षणाधिकारे किमिति चित्तं रक्ष्यत इत्याह—न शिक्षेति ।
अन्यथा शिक्षैव रक्षितुमशक्या चलमनायत्तं चित्तमरक्षता । चित्तस्य चलतायां शिक्षायाः
स्यैर्यायोगात् ॥

इतोऽपि चित्तमेव रक्षणीयमित्याह—

अवान्ता मत्तमावज्ञा न कुर्वन्तीह तां व्ययाम् ।

- 20 करोति यामवीच्यादौ मुक्ताश्चित्तमतङ्गजः ॥ २ ॥

अपरिकर्मिता मत्तवरधारणा न जनयन्ति तां पीढामिहलोके । परलोके अवीच्यादौ
यां करोति स्फुटन्दतयावस्थितं चित्तमेव मतङ्गज एव । तथागताङ्गाकुशेन कथंचिद्
वशीक्रियमाणत्वाद् ॥

तस्यापत्तीकरणे गुणमाह—

- 25 बद्धश्चेचित्तमातङ्गः स्मृतिरज्या समन्ततः ।

अयमस्तंगतं सर्वं कृत्स्नं कस्याजमागतम् ॥ ३ ॥

यदि बद्धः कथंचिद् भवेत् । स्मृतिर्वक्ष्यमाणलक्षणा । सैव रज्ज्वन्धनोपायत्वात् ।
समन्ततः सर्वथा असम्पक्षे प्रचारनिरोधत्वात् । तदा भयमस्तंगतं प्रत्यस्तमितं सर्वमशेषम् ।
सर्वं कस्याजमप्युदयनिःश्रेयसलक्षणम् । आगतं संप्राप्तम् । देवदेद् वृद्धो निष्पन्नाः

P 97

- 30 शालय इति यथा ॥

ननु बहवश्च मृगव्यालादयोऽप्युपद्रवकारिणः सन्ति, तेभ्यः कथं चित्तस्य वशी-
करणाद् भयं न भविष्यतीत्याह—

व्याघ्राः सिंहा गजा क्रुद्धाः सर्पाः सर्वे च शत्रवः ।

सर्वे नरकपालाश्च शक्तिभ्यो शङ्कमास्तया ॥ ४ ॥

सर्वे बद्धा भवन्त्येते चित्तस्यैकस्य बन्धनात् ।

5

चित्तस्यैकस्य दमनात् सर्वे दान्ता भवन्ति च ॥ ५ ॥

सुत्रोपमम् ॥

कुतः पुनरेवमित्याह—

यस्माद्भयानि सर्वाणि दुःखान्यप्रमितानि च ।

चित्तादेव भयन्तीति कथितं तत्त्ववादिना ॥ ६ ॥

10

सर्वे होते कर्मक्षेपवशादनिष्टदायका भवन्ति । कर्म च चित्तमेव । चेतना कर्मेति
वचनाद् । वाक्यायकर्मणोरपि चित्तमेव समुत्पापकम् । तदन्तरेण तयोरनुत्पत्तेः । चेतनिका
कर्मेति वचनाद् । तस्माद् सर्वमिह कर्मनिर्मितमेव । तच्च चित्ताच्चान्यत् । तदाह—

कर्मजं लोकत्रैविध्यं चेतना तत्कृतं च तत् ।

1* 08

चेतना मानसं कर्म तज्जे वाक्यायकर्मणी ॥ इति ।

16

[अभि- कोष-४-१]

न च अनपकारचित्तस्य केचिदपकारिणो नाम । यस्मात्—

निवृत्तपापचित्तस्य नास्ति लोके भयं द्विपः ।

सुखहानिर्न तस्यास्ति यस्य चित्तं वशे स्थितम् ॥

अत इदमुक्तम्—

20

चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुलाबहम् । इति ।

[=धम्मपद-२५]

तत्त्ववादी भगवान् वस्तुतत्त्वकथनशीलत्वात् । तैत्तिरीयं तत्त्वं कथितं प्रकाशितम्—सर्वं
चित्तप्रसूतमिति । अतः सर्वत्र चित्तमेव प्रधानम् ॥

इत्थमेवैतन्नान्यथा इति प्रसाधयन्नाह—

25

शस्त्राणि केन नरकं घटिष्यन्ति प्रयत्नतः ।

तन्नाथः कुट्टिमं केन कुतो जाताश्च नाः स्त्रियः ॥ ७ ॥

नरकपालानां कुन्तासिमुसलादीनि, असिपत्रवनसमुद्भूतानि वा केन कृतानि ? न
तत्र कश्चित् कर्तास्ति ईश्वरादिः, तत्कर्तृत्वस्य अन्यत्र निषिद्धत्वात्, इहापि निषेत्स्यमान-

P 89

त्वाद् । तत्तलोहमयी च भूमिः केन घटिता ? ताश्च क्षियः कुतः कारणसामग्रीतो जाताः,
याः पारदारिकैः शास्मलीवृक्षस्य अधस्तादुपरि च दृश्यन्ते ! स च शास्मलिर्वा ! अतो
नान्यत् कारणमत्र चित्तादुपकरणनीयम् । यदुक्तम्—

सत्त्वलोकमथ भाजनलोकं चित्तमेव रचयत्यतिचित्रम् ।

६ कर्मजं हि जगदुक्तमशेषं कर्म चित्तमवधूय च नास्ति ॥ इति ॥

[मय्यमकाशतार-६.८९]

तस्माच्चित्तमेवात्र कारणं नान्यदित्यत आह—

पापचित्तसमुद्भूतं तत्तत्सर्वं जगौ मुनिः ।

तस्मान्न कश्चिन् त्रैलोक्ये चित्तादन्यो भयानकः ॥ ८ ॥

१० पापकर्मोपस्कृतं चित्तमेव तेषां कारणं भगवान् कथितवाद् । नापरं किञ्चित् ।
यत एवम्, तस्मान्न त्रिजगति पापचित्तादपरः कश्चिद् भयहेतुरस्ति । तस्माच्चित्तमेव
वशीकर्तव्यम् । यदुक्तमार्थरत्नमेवे—

चित्तपूर्वगमाः सर्वधर्माः । चित्ते परिहृते सर्वधर्माः परिहृता भवन्ति ॥

अपि च—

१६ चित्तेन नीयते लोकक्षिप्तं चित्तं न पश्यति ।

चित्तेन धीयते कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ॥

चित्तं भ्रमते अलातवद् । चित्तं विभ्रमते तरंगवद् । चित्तं दहते दवाग्निवद् । चित्तं
रोहयते (हरते) महाम्बुवद् । इति च ॥

P 100

एवं व्युपपरीक्षमाणश्चित्ते सुपस्थितस्पृनिर्बिहरति, न च चित्तस्य वशं गच्छति ।

२० अपि तु चित्तमेवास्य वशं गच्छति । चित्तेनास्य वशीभूतेन सर्वे धर्मा वशीभवन्तीति ॥

स्यादेतद्—दानपारमितादिषु कथमिव चित्तं प्रधानम् ? सा हि सर्वसत्त्वानां
दारिद्र्यापनयनलक्षणेत्याह—

अद्विद्रं जगत्कृत्वा दानपारमिता यदि ।

जगद्विद्रमद्यापि सा कथं पूर्वतायिनाम् ॥ ९ ॥

२६ दारिद्र्यं हि नाम साक्षवस्तुवभोग्यसुभया चित्तकार्पण्यम् उपकरणवैकल्यं वा ।
तदपनीय जगतो यदि दानपारमितापरिपूर्तिर्भवतीत्युच्यते, तदा सा कथम् ? न कथंचिदपि
पूर्वतायिनां पूर्वमभिसंबुद्धानां भगवतां युज्यते । कुतः ? जगद्विद्रमद्यापि, नाद्यापि
यावज्जगद्विद्रमुपशम्यति ॥

१ Cf. ŚS p. 68 ; Cf. Dhammapada, 1. २ Cf.—सङ्गा-चित्तेन धीयते कर्म
भनता च विधीयते-१.१८.

यद्येषं नेष्यते, कथं सा भवतीत्याह—

फलेन भद्रं सर्वस्वत्यागचित्ताज्जनेऽखिले ।

दानपारमिता प्रोक्ता तस्मात्सा चित्तमेव तु ॥ १० ॥

सर्वस्वं बाह्याप्यात्मिकं सर्वं वस्तु दानं दानफलं च सर्वसत्त्वेभ्यः परित्यजतो-
ऽप्यासेन प्रकर्षगमनाद् यदा अपगतमात्सर्यमलं निरासङ्गतया चित्तमुत्पद्यते, तदा दानपार- ९
मिता निष्पन्नेत्युच्यते । तस्मात् सा चित्तमेव, नान्या दानपारमिता ॥

शीलपारमिता तु सुतरां चित्तमैवेत्यत्र आह—

मत्स्वादयः क नीयन्तां वारयेयं यतो न तान् ।

लब्धे विरतिचित्ते तु शीलपारमिता मता ॥ ११ ॥

प्राणातिपातादिसर्वाविविरतिचित्तमेव हि शीलम्, न पुनस्तदाश्रयभूतबाह्यविषय- 10
निवृत्तिस्वभावम् । यदि पुनर्वधादिविषयवस्त्वभावेन तद्बधाद्यभावाच्छीलं स्यात्, तदा ते
मत्स्वादयः क नीयन्तां यत्र तेषां दर्शने न स्यात् ? अन्यथा तद्बधाद्युपक्रमे शीलं न स्यात् ।
न चैवम् । तस्मात्तेषु विषयभावेऽपि लब्धे विरतिचित्ते निवृत्तिमनसिकारे शीलपारमिता
मता संमता तत्स्वभावविदाम् । तस्मात् सा चित्तमेव ॥

श्रान्तिपारमितापि न चित्ताद्विभेद्याह—

क्रियतो मारयिष्यामि दुर्जेनान् गगनोपमान् ।

मारिते क्रोधचित्ते तु मारिताः सर्वशत्रवः ॥ १२ ॥

परापकारादिसंभवेऽपि चित्तस्याक्रोपनता श्रान्तिः । अन्यथा यदि सर्वशत्रूणां
तद्विनिपातनेन वैरिनिर्यातनं कृतवतः केनचिद्द्वैराभावादुपशान्तपौरस्य न कश्चिदपकारी
स्यात् । इति मर्येण श्रान्तिः । तदा एतदशक्यानुप्राप्तम् । शत्रवो हि गगनसमत्वादपर्यन्ताः ॥ २०
तेषां मारणमशक्यम् । तस्मात् क्रोधादिनिवृत्तिचित्तमेव तेषामुपायेन मारणमिव, तत्कृता-
पकारस्यागणनात्, जन्मान्तरवैरासंभवाच्च मारितप्रायास्तो ॥

अत्र अशक्यतायामुपायेन प्रवृत्तौ दृष्टान्तोपदर्शनेन शक्यतामाह—

भूमिं छादयितुं सर्वां कुतश्चर्म मविष्यति ।

उपानहर्ममात्रेण छात्रा भवति भेदिनी ॥ १३ ॥

कष्टकाद्युपधातरक्षणार्थं पृथ्वीं छादयितुमुचिता । न चैतच्छक्यम्, तावतश्चर्मणो-
ऽभावाद्, भावेऽपि छादनस्याशक्यत्वात् । उपायेन पुनः शक्यम् । उपानहश्चर्मणा केवलेन
सर्वा भूमिश्छादिता भवति ॥

दृष्टान्तोक्तमर्थं प्रकृते योजयन्नाह—

बाह्या भावा मया तद्बच्छक्या वारयितुं न हि ।

स्वचित्तं वारयिष्यामि किं नमन्त्रैर्निवारिणः ॥ १४ ॥

शत्रुप्रभृतयो भावा मया वारयितुमशक्याः । तद्वद् यदिनीचमैच्छादनवत् अपकार-
क्रियायाः । अतः स्वचित्तमेव शक्यं वारयिष्यमि । अन्यवारणस्यापार्थक्यत्वात्, स्वचित्त-
वारणादेव तत्सिद्धेः । तस्मात् सा चित्तमेव ॥

P 103

वीर्यपारमिता तु कुशललोसाहस्रभावा अतिविस्पष्टं चित्तमेवेत्याह—

० सहापि वाक्शरीराभ्यां मन्दवृत्तेन तत्फलम् ।

यत्पटोरेककस्यापि चित्तस्य त्रयतादिकम् ॥ १५ ॥

वचनकायसहितस्यापि चित्तस्य कुशलपक्षे भन्दप्रचारस्य न तादृशं फलमुपजायते,
यादृशं ध्यानदिविषये पदुप्रवृत्तेरेकाकिनोऽपि चित्तस्य फलं ब्रह्मभूयादिकम् । तस्मात्
सा चित्तमेव ॥

10 ध्यानं तु चित्तैकाग्रतालक्ष्णं चित्तादन्यथा वतुमशक्यमित्याह—

जेषास्तर्पासि सर्वाणि दीर्घकालकृतान्यपि ।

अन्यचित्तेन मन्त्रेन श्रुयैवेत्याह सर्वविम् ॥ १६ ॥

मन्त्राद्यवर्तितलक्षणा वचनध्यापारा जपाः । तर्पासि च इन्द्रियदमनलक्षणाः
कायिकाः । तानि अतिबहुकालमभ्यस्तान्यपि अन्यत्र सूक्तचित्तेन सिद्धाद्युपहृतचित्तेन वा ।
10 समानपाठवदिकलेमेत्यर्थः । वृषैश्च निष्फलमेव, अत्यर्थकृशफलत्वात्, अभिमतायैऽनुप-
योगाद्वा । पुत्रोऽप्यपुत्र एव, पुत्रकार्योत्तराण्यथा । इत्याह मगधान् सर्वज्ञः । तस्माद्
ध्यानपारमितापि चित्तमेव ॥

B 194

प्रज्ञा तु निर्विवादा चित्तमेवेत्याह—

दुःखं हन्तुं सुखं प्राप्तुं ते भ्रमन्ति सुधाम्वरे ।

20 येरेतद्धर्मसर्वस्वं चित्तं गुप्तं न भावितम् ॥ १७ ॥

पञ्चागतिसंसारजात्यादिदुःखं प्रहातुं तत्प्रहाणे निर्वाणसुखमधिगन्तुं ते सत्त्वा मुधा
निरर्पका एव भ्रमन्ति अम्वरे कर्सापुष्पमिव निष्फलं संसारे । यदनुष्ठितं कचिदपि न
लग्नमिति तदेवमभिधीयते पञ्चाग्निस्त्रिशिरोलुञ्चनादिबतम् । के पुनरेवं भ्रमन्ति ? यैः
संसारभयभीरुभिः सुसार्थिभिश्च धर्मसर्वस्वं सर्वलौकिकलोकोत्तरकर्मनिदानभूतं चित्तं
25 बालानामगोचरस्वभावतया गुप्तं न भावितं तत्त्वचित्ततया पुनः पुनः स्थिरीकृतम् ।
तस्मादियमतितरां चित्तमेव । यद्योपवर्गितमार्थैर्मण्डभ्यूहैः—

स्वचित्ताधिष्ठानं सर्वबोधिसत्त्वचर्या । स्वचित्ताधिष्ठानं सर्वसत्त्वपरिपाकविनयः ।

पेयालं । तस्य मम कुलपुत्र एवं भवति—स्वचित्तमेवोपस्तम्भयितव्यं सर्वकुशात्मलैः ।

स्वचित्तमेव परिस्यन्दयितव्यं धर्मेभ्यः । स्वचित्तमेव परिशोधयितव्यमावरणीयधर्मेभ्यः ।

30 स्वचित्तमेव हृद्दीर्घकालं दीर्घेण । इत्यादि ॥

इति चित्तस्वभावतां सर्वत्र प्रतिपाद्य उपसंहराह—

तस्मात्स्वधिष्ठितं चित्तं मया कार्यं सुरक्षितम् ।

P 108

चित्तरक्षाव्रतं मुक्त्वा बद्धभिः किं मम व्रतैः ॥ १८ ॥

एवमुपादितबोधिविचित्तेन शिक्षारक्षणे यत्नवता मनसि कर्तव्यम्—स्वधिष्ठितं स्मृत्या सुरक्षितं संप्रजन्येन वक्ष्यमाणरीत्या मया स्वचित्तं कर्तव्यं तदेकाग्रमानसेन । अत्रैव सर्वेषा- ६
मन्तर्मावाद् । अतश्चित्तरक्षणमेव प्रधानं व्रतम् । तद्विहाय किमन्यैर्व्रतैर्नहुभिरपि मम प्रयो-
जनम् ? न किञ्चित् । तद्वहितस्य निष्फलत्वाद् । एतावता चेयं बोधिसत्त्वशिक्षा बद्ध
चित्तपरिकर्म । एतन्मूलत्वाद् सर्वसत्त्वार्थानाम् । तथाया धर्मसंगीतिस्तुत्रे कीर्तितम्—

मतिविक्रमबोधिसत्त्व आह—योऽयं धर्मो धर्म इत्युच्यते, नायं धर्मो देशस्थो न प्रदेश-
स्थोऽन्यत्र स्वचित्ताधीनो धर्मः । तस्मान्मया स्वचित्तं स्वाराधितं स्वधिष्ठितं सुपरिजितं १०
सुसमारब्धं सुनिगृहीतं कर्तव्यम् । तत्कस्य हेतोः ? यत्र चित्तं तत्र गुणदोषाः । तद्बोधि-
सत्त्वो दोषेभ्यश्चित्तं निवार्य गुणेषु प्रवर्तयति । तदुच्यते—चित्ताधीनो धर्मः, धर्माधीना
बोधिरिति ॥

एवं चित्तायत्ततां सर्वत्र निश्चित्य चित्तदृढतायामुदाहरणमाह—

P 109

यथा चपलमध्यस्थो रक्षति व्रणमाहरन् ।

15

एवं दुर्जनमध्यस्थो रक्षेत्तन्व्रणं मया ॥ १९ ॥

अस्माद्व्रतजनमध्ये पुनरुपघातभयान्नव्रतमनसा यथा व्रणं रक्षति कश्चिदग्रमतः,
एवं तथा शिक्षारक्षणकामः अकारणवैरिबालजनमध्ये संवसन् तत्परश्चित्तं व्रणमिव रक्षेत्
सर्वकालम् ॥

यथाप्रसिद्धित इदमुदाहरणम् । न तु पुनर्मनागपि सादृश्यमस्तीत्याह—

20

व्रणदुःखलबाद्धीनो रक्षामि व्रणमाहरन् ।

संधातपर्वतापाताद्धीनश्चिन्तव्रणं न किम् ॥ २० ॥

ईदम्मात्रं दुःखं दुःखलवो व्रणकृतः । तस्माद्धीनो रक्षामि व्रणम् । प्रकृतापुरोवे
रक्षतीति पाठो शुक्लः । आदराद् तात्पर्येण । संधातनग्नप्रभवाद्नेकर्षसहस्राद्युभयमान-
दुःखात् पर्वतापातात्सर्वतो व्याप्तिप्रद्वारात् भीतः चित्तव्रणं न किं रक्षेदिति प्रकृतेन संवन्धः । 25
यदि वा । अहं तु किं न रक्षामीति परिणामेन योजनीयम् । अथवा । एवमुपादितबोधिविचित्तेन
मनसा चिन्तयितव्यमिच्छवतायेति । तदा रक्षामीति ॥

कः पुनरेवं सति गुणः स्यादित्याह—

अनेन हि विद्वारेण विहरन् दुर्जनेष्वपि ।

प्रमदाजनमध्येऽपि यतिर्धरो न खण्ड्यते ॥ २१ ॥

30 P 107

यस्मादेवंमनसिकारेण विचरन् वनिताजनमच्येऽपि प्रासादपृष्ठे अयमनिकार्योऽतिशयेन कामरागेषु । तेनेदमुकं यत्तिथीर इति । अस्मिन् मनसिकारे निष्पद्यचित्तः । न खण्ड्यते शिष्टारक्षणमनसिकारात् सञ्जति ॥

पुनरेवं क्षणीयमित्यत्रार्थे दृढमभिव्येष्टं दर्शयन्नाह—

० छात्रा नश्यन्तु मे कामं सत्कारः कायजीवितम् ।

नश्यत्वन्वयं कुशलं मा तु चित्तं कदाचन ॥ २१ ॥

बीशरपिण्डपातादयो नश्यन्तु, विलयं यान्तु मम कामं यथेष्टम् । सत्कारो गौरवेण आसनदानपादवन्दनादिपूजा । कायो जीवितं च सर्वमेतज्जश्यतु । अन्यदपि यमिच्छित् मुखमौगनस्यनिमित्तं तदपि नश्यतु । कुशले पुनरेव चित्तं मा कस्मिंश्चिदपि काले न दृक्षीदिति ॥

अत्र पुनरादरमुत्पादयितुं शास्त्रकार आह—

चित्तं रश्मिस्तुकामानां मयैव कियतेऽञ्जलिः ।

स्मृतिं च संप्रजन्यं च सर्वयज्ञेन रक्षत ॥ २३ ॥

अञ्जलिं कृत्वा प्रार्थयामि । किमर्थम् ? स्मृतिं च संप्रजन्यं च । न केवलं

F 108 16 स्मृतिम्, नापि केवलं संप्रजन्यमिति परस्परपेक्षया चकारद्वयम् । तत्र स्मृतिरार्थरश्मिभूद-
सूत्रेऽभिहिता—

यया स्मृत्या सर्वकृत्यानां प्रादुर्भावे न भवति । यया स्मृत्या सर्वमारकर्मणामवतारं न ददाति । यया स्मृत्या उत्पत्ते कुमार्गे वा न पतति । यया स्मृत्या दीवारिकभूतया सर्वेषामकुशलानां चित्तचैनसिकानां धर्माणामवकाशं न ददाति, इयमुच्यते सम्यक्स्मृतिरिति ॥

20 संक्षेपतः पुनरियं स्मृतिर्ह्यन्ते—विहितप्रतिषिद्धयोर्यथायोगं स्मरणं स्मृतिः । यच्चाह—
स्मृतिरालम्बनासंप्रमोष इति ॥

संप्रजन्यं तु प्रैजापारमितायामुक्तम्—

चरंश्चरामीति प्रजानाति । स्थितः स्थितोऽस्मीति प्रजानाति । निपण्णो निपण्णो-
ऽस्मीति प्रजानाति । शयानः शयितोऽस्मीति प्रजानाति । यथा यथास्य कायः स्थितो
25 भवति तथा तथैवं प्रजानाति । पेयालं । सोऽतिक्रामन् वा प्रतिक्रामन् वा संप्रजानचारी
F 109 भवति । आलोकिते विलोकिते संमिश्रिते प्रसारिते संवाटीपटपात्रचीवरधारणे अशिते पीते
खादिते निद्राक्रमप्रतिबन्धोदने आगते गते स्थिते निषण्णे सुप्ते जागरिते भाषिते दूष्णीमात्रे
प्रतिसंलयने संप्रजानचारी भवतीति ॥

इदमेव वक्ष्यति—

30 एतदेव समासेन संप्रजन्यस्य लक्षणम् ।

यन्कायचित्तोपेक्षायाः प्रत्यवेक्षा मुहुर्मुहुः ॥ इति ॥

[बोधि. ५.१०८]

कः पुनरनयोर्व्यतिरेके दोषः, येनैते यत्नेन रक्षणीये कथिते इत्याह—

व्याध्याकुलो नरो यद्वज्र क्षमः सर्वकर्मसु ।

तथाभ्यां विकलं चित्तं न क्षमं सर्वकर्मसु ॥ २४ ॥

रोगोपहतसामर्थ्यो यथा पुरुषः सर्वकर्मसु गमनभोजनादिषु अकर्मण्यो भवति,
तथा स्मृतिसंप्रजन्याभ्यां विकलं चित्तं सर्वकर्मसु ध्यानाप्ययनादिलक्षणेषु ॥ 5

जनयोः समुदायामावे दोषमुक्त्या प्रत्येकमभावे कथयितुमाह

असंप्रजन्यचित्तस्य श्रुतचिन्तितभाषितम् ।

सच्छिद्रकुम्भजलवन्न स्मृताववतिष्ठते ॥ २५ ॥

न विद्यते संप्रजन्यं यस्मिन्सदसंप्रजन्यम् । तच्चित्तं यस्य तस्य । श्रुतचिन्तितभाषना-
म्यप्रज्ञापरिनिष्ठितं वस्तु न स्मरणमधिबसति । तन्मूलं च सर्वं कल्याणम् । किमिव ? 10
यथा सच्छिद्रकुम्भे मुखनिक्षिप्तमुदकमधस्ताद्गच्छति नावतिष्ठते ॥

इदमपरं तद्व्यतिरेके दूषणमाह

अनेके श्रुतवन्तोऽपि आह्वा यन्नपरा अपि ।

असंप्रजन्यदोषेण भवन्त्यापत्तिकदमलाः ॥ २६ ॥

बहवोऽपि बहुश्रुताः तथा श्रद्धावन्तो यन्नपराः शिक्षायामादरकारिणः असंप्रजन्य- 15
दोषेण आपत्तिकलुषिता भवन्ति कायचित्तप्रचाराप्रत्यवेक्षणात् ॥

अपरमपि तदभावे दूषणमाह—

असंप्रजन्यचौरेण स्मृतिमोषानुसारिणः ।

उपचित्वापि पुण्यानि मुषिता यान्ति दुर्गतिम् ॥ २७ ॥

असंप्रजन्यमेव संप्रजन्याभावः क्लेशस्वभावक्षोरः कुशलधनापहरणात् । तेन स्मृति- 20
मोषानुसारिणा रक्षपालभूतयाः स्मृतेः प्रमोषमभावमनुसृत्य मुषिता विलुप्तकुशलधनाः
सन्तः उपचित्वापि पुण्यानि, कुशलधनानां संचयं कृत्वापि, दुर्गतिपरायणा भवन्ति ॥ P 111

कुतः पुनरेवमिति उक्तमेवार्थे स्पष्टयन्माह—

हेतुतरकरसंघोऽयमवतारगवेयकः ।

माप्यावतारं मुष्णाति हन्ति सहस्रिजीवितम् ॥ २८ ॥ 26

तत्कराक्षीराः तेषां संघातः अवतारगवेयकः पिशाचवदवतारमार्गप्रेक्षी । क्षिद्रा-
न्वेयगतत्पर इत्यर्थः । प्राप्यावतारं प्रवेशमार्गमाप्ताथ मुष्णाति । ततो हन्ति शोभनगतये
जीवितप्रतिलम्भे कुशलदायेयामावाद् ॥

स्मृतिमधिकृत्याधुना प्राह—

तस्मात्स्मृतिर्नोद्धारान्नापनेया कदाचन ।

गतापि प्रत्युपस्थाप्या संस्मृत्यापायिकीं व्ययाम् ॥ २९ ॥ 30

यतः स्मृतेरभावे दूषणमेवं स्यात्, तस्मादिदमत्र दोषे पश्यता स्मृतिरालम्बना-
संप्रमोषलक्षणा मनोद्वारात् । मनोगृहप्रवेशमार्गात् नापनेया नापसार्या । सदा अवस्थापयि-
तव्येत्यर्थः । अथ कदाचित् प्रमादतस्ततोऽपगच्छेत्, तदा गतापि पुनर्निर्वर्त्तोपस्थाप्या
तत्रैवारोपयितव्या । कथम् ! संस्मृत्य मनसि निधाय आपायिकी मरकादिदुर्गतिव्ययाम् ॥

४ तत्र द्वादशेमाः स्मृतयो निष्फलस्पन्दवर्जनाः तत्रागताज्ञानतिक्रमानुपाजनविपाक-
गौरवस्मृतिप्रभृतयः शिक्षासमुच्चये प्रदर्शिताः, तत एव विवेकेनावधार्याः ॥

P 112

सापि स्मृतिस्तीनादगत्समुत्पद्यते । आदरोऽपि क्षमयमाह्लास्यमवगम्य आतापेन
जायते । एतच्च यथावसरं वक्ष्यामः ॥

केषांचित् पुनरन्यथापि स्मृतिरूपयते । तदुपदर्शयन्नाह—

१० उपाध्यायानुशासन्या भीत्याप्यादरकारिणाम् ।

धन्यानां गुरुसंज्ञासात्सुकरं जायते स्मृतिः ॥ ३० ॥

आचार्योपाध्यायसंनिधौ तदन्यतमाराध्यब्रह्मचारिसंनिधौ वा संवसतां तदनु-
शासिन्या, भीत्या तद्भयेनापि आदरः कार्येषु सर्वभावेनाभिमुख्यम्, अवज्ञाप्रतिपक्षो धर्मः ।
तत्कारिणो यत्नवतां सुकृतिनां तदनुशासनीं हिताहितविधिप्रतिषेधनियममनुगृह्यतामकृच्छ्रेणैव

१५ स्मृतिरूपयते ॥

इत्यमपि विहरन् स्मृतिमनस्कारवद्बलविहारी भवतीति कारिकाद्वयेन दर्शयन्नाह—

बुद्धाश्च बोधिसत्त्वाश्च सर्वत्राव्याहतेक्षणः ।

सर्वमेयाग्रतस्तेषां तेषामस्मि पुरः स्थितः ॥ ३१ ॥

इति ध्यात्वा तथा तिष्ठेत् त्रपादरभयान्वितः ।

२५

बुद्धानुस्मृतिरप्येवं भवेत्तस्य सुहृदुः ॥ ३२ ॥

P 113

सर्वदा बुद्बोधिसत्त्वानां समस्तवस्तुविषयाप्रतिष्ठितज्ञानचक्षुषां सर्वमेव वस्तुजातं
पुरतोऽवस्थितमेव । अहमपि तेषां पुरोऽवस्थित एव, सर्वयस्तुवत् । इति मनसि निधाय
तत्रैव संयतात्मा तिष्ठेत् । त्रपादरभयान्वितः । अप्रतिरूपे कर्मणि त्रपा लज्जा । शिक्षाया-
मादरः, तदतिक्रमे भयम् । बुद्बोधिसत्त्वेष्वेव वा त्रपादयः । एवं सति अपरोऽपि विशेषः
२८ स्यादित्याह—बुद्धेत्यादि । तदेवं विहरतस्तस्य प्रतिज्ञणमकामत एव बुद्धानुस्मृतिः स्यात् ॥

संप्रजन्त्यस्य उत्पत्तिस्मैर्ययोः स्मृतिरेव कारणमिति कथयन्नाह—

संप्रजन्त्यं तदायाति न च यात्याग्नं पुनः ।

स्मृतिर्यदा मनोद्वारे रक्षार्थमवतिष्ठते ॥ ३३ ॥

यदा स्मृतिर्भनोगृहद्वारि क्लेशतस्करसंघातानुप्रवेशनिवारिणी दौवारिकवदवस्थिता
३० भवति, तदा संप्रजन्त्यमयत्नन एवोत्पद्यते, उत्पन्नं च सत् स्थिरीभवति ॥

एवं तावदनयोरन्यन्यतिरेकाभ्यां गुणदोषावभिधाय अनर्थविवर्जनावै निष्फलस्पन्द-
वर्जनमाह—

पूर्वं तावदिदं चित्तं सदोपस्थाप्यमीदृशम् ।

निरिन्द्रियेणेव मया स्वातन्त्र्यं काष्ठवत्सदा ॥ ३४ ॥

प्रथमं तावत् इदं चित्तमित्यव्यक्तमिति चिन्तयति—सर्वकालमीदृशमुक्तक्रमयुक्तमुप-
स्थापयितव्यम् । ततः परं निष्कलस्यन्दवर्जनार्थमपगनकरणश्रापेणेव निष्कलरूपादिविषय-
ग्रहणसर्वविकल्पोपसंहारात् मया स्वातन्त्र्यम् । किमेव ! काष्ठवत्, चक्षुरादिव्यापारशून्यत्वात् ॥ ४

इदमेव व्यनक्ति—

निष्कला नेत्रविश्लेषा न कर्तव्याः कदाचन ।

निधायन्तीष सत्तनं कर्मा दृष्टिर्धोगता ॥ ३५ ॥

इयमुत्कृष्टतपश्मयुगला नास्माप्रविनिवेशिता युगमात्रव्यवलोकिनी वा कर्मा दृष्टिः ॥

प्रथमारम्भेणः संतताम्यासेन क्लेशस्य परिहारार्थमाह—

दृष्टिविश्रामहेतोस्तु दिशः पश्येत्कदाचन ।

आभासमात्रं दृष्ट्वा च स्वागतार्थं विलोकयेत् ॥ ३६ ॥

दृष्टिचित्तपरिवेदपरित्यागस्य कदाचित् कर्हिचित् दिशो व्यवलोकयेत् । अथ
कदाचित् कश्चित् तत्समीपमागच्छेत्, तदा तस्य प्रतिच्छायाभासं विदित्वा स्वागतवादेन
संतोषणार्थं विलोकयेत् । अन्यथा तत्र तस्य अवप्यानेन अकुशलं प्रसवेत् ॥

मार्गेऽपि तथादृष्टेर्लक्ष्य उपघातपरिहारार्थमाह—

मार्गादौ भयवोधार्थं भुङ्क्षुः पश्येत्तुर्दिशम् ।

दिशो विश्रम्य वीक्षेत परावृत्त्यैव पृष्ठतः ॥ ३७ ॥

भयहेतुचौरादिप्रतिपत्त्यर्थं चतुर्दिशमिति क्रमेण । अन्यथा आत्मभावस्य रक्षा कृता
न स्यात् । सर्वदिग्व्यवलोकनं तु क्रियमाणमीदृशोपघातपरिहारार्थं स्थित्वा कर्तव्यम् ॥ २०
पृष्ठतो व्यवलोकनं परावृत्त्या पश्चान्मुखीभूय ॥

असमाधानस्य च रक्षणार्थाह—

सरेदपसरेद्वापि पुरः पश्चान्निरूप्य च ।

एवं सर्वोत्पत्त्यासु कार्ये बुद्ध्या समाचरेत् ॥ ३८ ॥

सरेपुरः । अपसरेत्पश्चात् । प्रपताशुपघातं निरीक्ष्य च । एवमित्युक्तक्रमदिशा ॥ २०
स्वपरहितप्रयोजनमवगम्य प्रतिपत्तिसारो भवेत् ॥

इदानीं संप्रजन्यकारितां शिक्षयितुमाह—

कायेनैवमवस्थेयमित्याक्षिप्य क्रियां पुनः ।

कथं कायः स्थित इति द्रष्टव्यं पुनरन्तरा ॥ ३९ ॥

चतुर्णामीर्यापणानामन्यतमस्मिन्मीर्यापणे । कायेनैवमिति स्थितेन निपण्णेन वा ३० P 116
अवस्थेयमिति । तदनन्तरं स्वाध्यायादिक्रियामारम्भ्य पुनरन्तराले व्यवलोकितव्यं कथं कायः
स्थित इति तस्मिन्नेर्यापणे, उत भिन्ने र्यापणे । भिन्ने पुनः पूर्ववदवस्थाप्यः ॥

कायप्रत्यक्षेक्षामभिधाय चित्तप्रत्यवेष्टुणामाह—

निरूप्यः सर्वथेन चित्तमत्तद्विप्लवा ।

धर्मचिन्तामहास्तम्भे यथा बद्धो न मुच्यते ॥ ४० ॥

धर्मस्य स्वपरहितलक्षणस्य चिन्तैव महास्तम्भो बन्धनायत्तीकरणहेतुत्वात् ॥

० तस्मिन् बद्धोऽपि पुनः पुनर्निरूपणीय इत्याह—

कुत्र मे वर्तते इति प्रत्यवेक्ष्यं तथा मनः ।

समाधानधुरं नैव क्षणमप्युत्सृजेद्यथा ॥ ४१ ॥

क पुनरिदं मनो मम वर्तते, पूर्वस्मिन्नालम्बने अन्यत्र वा गतम् । गतमवगम्य

ततो निर्वृत्य तत्रैव योजयितव्यम् । स्वस्माद्विहातायानुरेक्षणीयम् । इति शमथधुरमेकमपि

१० शृणुं यथा न परित्यजति तथा धारयितव्यम् । एतावता शीलं हि समाधिसंवर्तनीमप्युक्तं भवति । यथोक्तं चन्द्रप्रदीपसूत्रे—

क्षिप्रं समाधिं लभते निरङ्गणं

विशुद्धशीलत्विमि आनुशंसाः ॥ इति ।

[समाधि. २७.६]

१५ अतोऽवगम्यते—ये केचित् समाधिहेतवः प्रयोगाः, ते शीलंऽनुगृह्य इति । तस्मात् समाध्यायिना स्मृतिसंप्रजन्यशीलेन भवितव्यम् । तथा शीलार्थिनापि समाधौ यत्नः कार्य इति ॥

समाधानपरित्यागावकाशमाह—

भयोत्सवाधिसंबन्धे यद्यशक्तो यथामुक्तम् ।

२० दानकाले तु शीलस्य यस्मादुक्तमुपेक्षणम् ॥ ४२ ॥

अग्निदाहादि भयम् । तथा रक्तत्रपपूजादिकृत उत्सवः । समधिकतरः सत्त्वार्थादिर्षा ।

तत्संभवे यदि स्थातुमशक्तः, तदा कामचार इत्यनुज्ञातम् । सापत्तिको न भवतीत्यर्थः ।

कुतः पुनरयमनियमो लभ्यत इत्याह—दानेत्यादि । शीलं यद्यपि दानात्प्रकृष्टम्,

तथापि अवरशिक्षायां शिक्षमाणस्य तदनन्तरमेव उत्तरशिक्षावस्थितस्य अभ्यासपाटवा-

२५ भावात् कथंचित् तावत्कालं ततो निवर्तमानस्यापि नापत्तिः । दानस्यासौ कालो न

शीलस्य । अत एवोक्तम्—यद्यशक्त इति । एतावन्मात्रेणैदमुदाहरणम् । यथोक्तम्—तत्रैकस्यां

शिक्षायां निष्पाद्यमानायामशक्तस्य इतरशिक्षानभ्यासादनापत्तिः । आर्याश्रयमेतिसूत्रे-

ऽप्येवमवोचत्—

दानकाले शीलोपसंहारस्योपेक्षा । इति । न चातः शिथिलेन भवितव्यम् ॥

३० यत्र कुशलपञ्चसंचारेऽपि क्वचित् समाधानविधातः स्यात्, ततोपादेयमिहाह—

यद् बुद्ध्या कर्तुमारब्धं ततोऽन्यन्न विचिन्तयेत् ।

तदेव साधनमिहाद्यं तद्वर्तमानं तत्त्वना ॥ ४३ ॥

स्वयमेव तु शुक्लस्यागमाभ्यां कल्याणमित्रवचनाद्वा यथावत्प्रवर्धय्यै यत्किञ्चित्कर्मे कर्तुमारब्धं ध्यानाध्ययनादिकम्, प्रथमतस्तदेव तावन्निष्पत्तिं नेयं तन्निष्ठेन चेतसा, न पुनस्तदनिष्पन्नमेव परित्यज्य परमार्थमणीयम् ॥

किं पुनरेवं स्यादिति न स्यादित्याह—

एवं हि सुकृतं सर्वमन्यथा नोभयं भवेत् ।

६

असंप्रजन्यल्लेशोऽपि वृद्धिं चैवं गमिष्यति ॥ ४४ ॥

यस्मादेवमनुतिष्ठतः सर्वं सुखिष्टं कृतं स्यात् । तद्विपर्यये पुनर्दुःखिष्टमुभयं पूर्वं चातं पश्चात् स्वीकृतं च स्यात् । चलप्रवृत्तेरसंप्रजन्यं स्यात् । प्रवेशे वृद्धिः स्यात् ॥

P 110

इत्यमपि निष्फलं वर्जयेदित्याह—

नानाविधप्रलापेषु वर्तमानेष्वनेकधा ।

10

कौतुहलेषु सर्वेषु हन्यादौत्सुक्यमागतम् ॥ ४५ ॥

अनेकप्रकारेऽसंबन्धाभिधानेऽपरोपाधिकं प्रवर्तमाने आश्चर्यवस्तुषु च समस्तेषु स्वयमपि तत्क्रियायां दर्शनश्रवणाय वाकूचित्तस्य तारतम्यं निवारयेत् ॥

अपरमपि निष्फलवर्जनाय प्रातिमोक्षोद्दिष्टमाचरेत् इत्याह—

मृन्मूर्धनवृणच्छेदरेखाद्यफलमागतम् ।

16

मृत्वा वाधागतीं शिक्षां भीर्नस्तत्क्षणमुत्सजेत् ॥ ४६ ॥

भूमिफलकादिषु नखदण्डादिना रेखाकर्षणलेखनादि निष्प्रयोजनमागतमापत्तिं विवर्जयेत् भगवता अत्र निवृत्तिराह्वयेति संस्पृश्य, तदतिक्रमविपाकफलमयात् । तत्क्षणमिति न तत्र कालपरितम्भं कुर्यात् ॥

P 120

संज्ञेयसमुदाचारे संप्रजन्यकारितां यदेत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः शिक्षयितुमाह— 20

यदा चलितुकामः स्थावृतुकामोऽपि वा भवेत् ।

स्वचित्तं प्रत्यवेक्ष्यादौ कुर्याद्वैर्येण युक्तिमत् ॥ ४७ ॥

प्रथमत एव स्वचित्तं निरूप्य । उक्तम् (!) असंक्लिष्टवस्त्रायां करणीयमुक्तम् ॥

एतदेव दर्शयति—

अनुनीवं प्रतिहतं यदा पश्येत्स्वकं मनः ।

28

न कर्तव्यं न वक्तव्यं स्यात्तद्वयं काष्ठवत्तदा ॥ ४८ ॥

रक्तं द्विष्टं वा स्वचित्तं यदा पश्येत्, तदा हस्तपादादिवस्तुनात्रमपि न कर्तव्यम्, नापि वचनोदीरणम् । अन्यथा तदुत्पापिने कायवाग्विब्रती अपि संक्लिष्टे स्याताम् । अतो बहिरिन्द्रियव्यापारविकरादुपसंभूतं स्वातन्त्र्यं काष्ठवत्तदा । सर्वव्यापारविरहानिर्व्यापारः सर्वधर्मी इति मनसि निधाय ॥

30

अपरमाह —

उद्धतं सोपहासं वा यदा मानमहान्वितम् ।

सोत्थासतिज्ञयं वक्रं वञ्चकं च मनो भवेत् ॥ ४९ ॥

P 121

उद्धतमिति । सद्धर्मदिश्रवणप्रमादादपि उद्धतम् । विक्षेपबहुलमित्यर्थः । सोपहासं वाग्विवहेठनारम्भकम्, तथा युक्तं वा । मानश्चित्तस्योन्नतिः । मदः स्वधर्मे (?) चित्तव्याभिनिवेशः । ताम्यामन्विनं तत्संप्रयुक्तम् । उत्थासः कायिकी विहेठना, तेन सशोक्कृतम् । वक्रं कुटिलं शटं वा । वञ्चकं प्रतारकं भाषावि वा । यदि मनो भवेत्, स्यात्तद्व्यं काष्ठवत्तदेति [५.५०] संबन्धः ॥

यवात्मोत्कर्षणामासं परंपसनमेव वा ।

10

साधिष्ठेयं ससंरम्भं स्यात्तद्व्यं काष्ठवत्तदा ॥ ५० ॥

आत्मोत्कर्षणं स्वगुणातिशयप्रकाशनम् । तदामासं तद्व्यतिभासं तद्विकल्पनाद् । परंपसनं परविग्रहः दोषाविष्करणं वा, तद्युक्तम् । अधिष्ठेयः परस्य वचनतिरस्कारः । संरम्भः सदाकलिषिवादनमित्तचित्तप्रदोषः । उभयत्र सद्ध तेन वर्तत इति विग्रहः । एवं यदा पश्येत्तत्तत् मनः, स्यात्तद्व्यं काष्ठवत् तदेति सामान्योक्तमभिसंबन्धते ॥

15

लाभसत्कारकीर्त्यर्थं परिवारार्थि वा पुनः ।

उपस्थानार्थि मे चित्तं तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत् ॥ ५१ ॥

P 122

कीर्तिर्वशः । परिवारः दासीदासकर्मकरादिः । उपस्थानं शदधावनमर्दनादि । एभिरर्थि तदभिलाषं मम चित्तम् । तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत् ॥

परार्थरुद्धं स्वार्थार्थि परिषत्काममेव वा ।

20

वस्तुमिच्छति मे चित्तं तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत् ॥ ५२ ॥

परार्थरुद्धं परार्थविमुखम् । स्वार्थार्थि स्वार्थार्थिनिविष्टम् । परिषद् शिष्यान्तेवासि-प्रभृतिजनस्माजः । तदभिलाषि तत्परिवारार्थि ॥

असहिष्णुत्वसं मीनं प्रगल्भं मुखरं तथा ।

स्वपक्षाभिनिविष्टं च तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत् ॥ ५३ ॥

25

असहिष्णु असह्यनशीलम् । अलसं क्रियासु अकर्मण्यम् । कुसीदमित्यर्थः । भीतं कायजीवितभीरुं भयहेतुम्यो वा । प्रगल्भं बृहत् । मुखरं दुर्बलचक्रम्, युक्तायुक्तमनपेक्ष्य अभिधायकं वा । स्वपक्षे शिष्यान्तेवासिसिद्धातिसालोहितादौ अभिनिविष्टं पक्षपातातिशयवत् ॥

सांप्रतं प्रतीकारनिर्देशमाह —

एवं संछिद्यमालोक्य निष्कलारम्भि वा मनः ।

30

निगृहीयाद् दृढं शूरः प्रतिपक्षेण तत्सदा ॥ ५४ ॥

P 123

उपदर्शितकमेण मंछिद्यं संक्षेपसंप्रयुक्तं निष्कलव्यापारं वा ज्ञात्वा स्वचित्तं सर्वप्रवृत्ति-निरोधेन प्रभावमन्दतां विधाय निगृहीयादभिवेत् । दृढं यथा पुनरपि समुदाचारधर्मकं

न भवति । केशादिसंप्राप्ते विजयाय कृतपरिकरः शूरो बोधिसत्त्वः । प्रतिपक्षेण यो यस्मिन् प्रतिपक्ष उक्तः यथा रागादावशुभादि, तेन तद्विपरीतविधानेनेत्यर्थः । सदा सर्वकालम्, यदा यदा संक्षिप्तं प्रतीयते । उपपरिगृह्यैषां गृहिणं बोधिसत्त्वमधिकृत्योक्तम्—

तेन सुरमिरेयमवप्रमादस्थानात् प्रतिविरतेन भवितव्यम्, अमत्तेन अनुमत्तेन अचपलेन अचञ्चलेन अजान्तेन अमुखरेण अनुज्जेतेन उपस्थितस्मृतिनाससंप्रजन्येन । इति ॥ ६

अत्रैव च प्रव्रजितं बोधिसत्त्वमधिकृत्योक्तम्—स्मृति संप्रजन्यस्याविज्ञेयः । इति ॥

तथा आर्यतैषागतगुह्यसूत्रे दर्शितम्—

न खलु पुनः कुलपुत्र बोधिसत्त्वस्य चाग् रक्ता वा दुष्टा वा मूढा वा क्षिप्ता वा क्षणव्याकरणी वा स्वपक्षोत्कर्षणवचना वा परपक्षनिग्रहवचना वा आत्मवर्णानुनयवचना वा परवर्णप्रतिघातवचना वा प्रतिज्ञोत्तारणवचना वा आभिमानीकव्याकरणवचना वेति ॥ १०

P 126

एवं निष्कलस्पन्दवर्जनेन अनर्थादात्मभावस्य रक्षा प्रतिपादिता भवति । तस्मान्मया शीघ्रमुत्थितेन अप्रकम्पेन अशिषिलेन भवितव्यमिति ॥

एतच्च समाहितचित्तस्य सिध्यति । अत इदं शमयमाहात्म्यमवगम्य तात्पर्येण भावयितव्यम् । अनेन तीव्र आदरो भवति शिष्यासु । तेनापि स्मृतिरूपतिष्ठते । उपस्थितस्मृतिर्निष्कलं वर्जयति । तस्य अनर्था न संभवन्ति । तस्मादात्मभावं रक्षितुकामेन ॥ स्मृतिमूलमन्विष्य नित्यमुपस्थितस्मृतिना भवितव्यम् । एतदेवाह—

तत्रात्मभावे का रक्षा यदनर्थविवर्जनम् ।

केन तल्लभ्यते सर्वं निष्कलस्पन्दवर्जनात् ॥

एतस्मिन्नेसदा स्मृत्या स्मृतिस्तीव्रादराद्भवेत् ।

आदरः शममाहात्म्यं ज्ञात्वातापेन जायते ॥ इति ।

२०

[शिक्षा. स. कारिका—७—८]

शमयमाहात्म्यं तु यथावसरमिहैव कपयिष्यते ॥

अयमत्र मिण्ढार्यः अनर्थविवर्जनार्थमवधारयितव्य इति वृत्तचित्तयेनोपदर्शयन्नाह—

सुनिश्चितं सुप्रसन्नं पीरं सावर्ग्यैरवम् ।

सलज्जं सभयं शान्तं पराराधनवत्तरम् ॥ ५५ ॥

२५

परस्परविरुद्धाभिर्बालेच्छामिरलेहितम् ।

कुशोत्पादादिदं ह्येतद्देशमिति दयान्वितम् ॥ ५६ ॥

आत्ममरुत्ववशं नित्यमनवद्येषु वस्तुषु ।

निर्माणमिव निर्माणं धारयाम्येष मानसम् ॥ ५७ ॥

P 126

सुनिश्चितं संदेहविपर्ययास्तद्विदम् । सुप्रसन्नं सदा प्रीतिसौमनस्यबहुलम् । धीर-
मचञ्चलम् । आदरः कथि न एव । गौरवं आराध्येषु चित्तस्य नम्रता । ताम्यां सह वर्तते । सलज्जं
पूर्ववत् । सभयं स्वलितः मालोक्य] मीतम् । शान्तं संयतेन्द्रियम् । सत्त्वराधनयज्ञवत् ॥

यदेकस्य रुचिजनकं तदन्यस्य विपरीतम् । अन्योन्यविरुद्धाभिः पृथग्जनेच्छाभि-
रखेदितमविप्रतिसारि । कथम् ! दयान्वितम् । हेतुपदमेतत् । कुतः ! यस्मात् ज्ञेयोत्पादान
स्वातन्त्र्यादिदमेतत् परस्परविरुद्धचरितमेवा वाजनामिति मया ॥

आत्मसत्त्ववशं स्वपरायत्नं सर्वकालम् । किं सर्वत्र ! न । अनवद्येषु वस्तुषु उभय-
सावयवशून्येषु । किञ्चित् ! निर्माणमिव निर्मितवत् । विगतमानं मानसं धारयामि । एषोऽहमिति
बोधिसत्त्वो मनसि निवेशयेत् ॥

10 अस्मादपि संवेगमनसिकाराच्चित्तस्यानर्थप्रवर्जनेन रक्षा विधातव्येत्याह —

P 127

चिरात्प्राप्तं क्षणवरं स्मृत्वा स्मृत्या सुदुर्मुहुः ।

धारयामीदृशं चित्तमप्रकम्प्यं सुमेरुवत् ॥ ५८ ॥

अतिचिरेण कालेन लम्बम् उक्तं क्षणवरं स्मरणेन चेत्तसि हृत्वा पुनः पुनरन्तरं
स्थिरस्फोटोमि ईदृशमुक्तलभावम् । अप्रकम्प्यं कम्पयितुमशक्यं कामादिवितर्कपवनैः

15 पर्वतराजवत् ॥

एवमेताभ्यां शीलसमाधिभ्यामन्योन्यसंबर्धकाम्यां चित्तकर्मपरिनिष्पत्तिः । तस्मादव-
स्थितमेतत् चित्तपरिकर्मैव बोधिसत्त्वशिक्षा इति । तेन यदुक्तम्—

चित्तरक्षाश्रतं मुक्तया बहुभिः किं मम ब्रतैः ।

[बोधि. ५.१८]

20 इति, तत् परिनिष्ठितम् ॥

पुनस्तदेकान्तमवधारयितुं कायप्रत्यवेक्षामाह —

गृध्राभिपसंगृद्धैः कृष्यमाण इतस्ततः ।

न करोत्यन्यथा कायः कस्मादत्र प्रतिक्रियाम् ॥ ५९ ॥

कायस्य सर्वथा कचिदपि व्यापारो नास्ति, स्वात्मन्यपि सामर्थ्याभावात् । अन्यथा
25 चित्तरहितो मृतस्य कायः । गृध्रादिभिर्विप्रदुष्यमान इतस्ततः प्रतिकारमारम्भरक्षणार्थं किमिति
न करोतीति पृच्छति सर्वसामर्थ्यविकलत्वात् । अत एव चित्तपरिकर्मैव शक्यम् । तस्मिन्
परिकर्मणि कायस्य अयत्न एव परिकर्मसिद्धेः, तत्परतत्त्वात्तस्येष्टुक्तं भवति ॥

P 128

एवं सर्वथानुपयोगिनि काये सापेक्षतां निरस्यन्नाह -

रक्षसीमं मनः कस्मादात्मीकल समुच्छ्रयम् ।

30

स्वच्छेत्पृथगोवायं तेनात्र तव को व्ययः ॥ ६० ॥

हे मनः, अनात्मकमेव आत्मत्वेन स्वीकृत्य मांसास्थिपुञ्जं कायसंज्ञकं कस्मात्कारणात्
त्वं रक्षसि ? किमेवमिति चेद्, भवतो यदि भिन्न एवायं कायः, तेन अस्यापचये तव
किमपचीयते ?

पूर्वमेव चिरं स्वीकृत इति चेदाह—

न स्वीकरोमि हे मूढ काष्ठपुच्छलकं शुचिम् ।

6

अमेध्यघटितं यच्चं कस्माद्भक्षसि पूतिकम् ॥ ६१ ॥

हे मूढ, मोहविजृम्भितमेतद् भवतः । शुचि पवित्रम् । अयं च अशुचिः । इद-
मेवाह—अमेध्येति । पूतिकं शतनधर्मकम् ॥

स्यादेतत्— किमन्यस्मिन्नसन्नपि दोष उच्यते इत्यत्राह—

इमं चर्मपुटं तावत्स्वबुद्धयेव पृथक्कुर्व ।

10

३' 129

अस्थिपञ्जरतो मांसं प्रज्ञाश्लेषेण मोचय ॥ ६२ ॥

अस्थीन्यपि पृथक्त्वा पश्य मज्जानमन्ततः ।

किमत्र सारमस्तीति स्वयमेव विचारय ॥ ६३ ॥

चर्ममपं पुटम् । स्वमतिविशेषेण पृथक् कुरु स्वकायादपसारय । अस्थिघटितपञ्जराद्
यश्चात् प्रज्ञात्मकेन श्लेषेण मांसकर्तृत्वेन । तदनेनन्तरमस्थीन्यपि स्वण्डवाः पृथग् भिन्नानि 15
कृत्वा मज्जानं पश्य अवलोकय । यदि अन्तरं कायः चतुर्महाभूतिकः मातापित्रशुचिकण्ड-
संभूतः दुःस्वमयः कृतप्रश्नेति विस्तरेण प्रतिपादयिष्यतीति किमत्र सारमस्ति विह्वलशब्दं
न्याय्यं वा, इत्यात्मनैव विचारय ॥

एवमन्यिष्य यत्नेन न दृष्टं सारमत्र ते ।

अधुना वद कस्मात्त्वं कायमद्यापि रक्षसि ॥ ६४ ॥

20

एवं कथितमनेन । साधूक्तमिति चेत्, अधुना वद कस्मात् स्वमद्यापि सर्वगुण-
विकल्मषि कायं रक्षसि ! एवं निह्वानपि ॥

तथापि अस्ति किञ्चिदत्रोपादेयमिति चेदाह—

न स्नादितव्यमशुचि त्वया पेयं न शोणितम् ।

नास्माणि चूषितव्यानि किं कायेन करिष्यसि ॥ ६५ ॥

26

P 130

यदस्ति, न तदुपयुक्तमिति संक्षेपार्थः । अतः किमनुपयोगिना कायेन करिष्यसि !
अत्र आसन्नो न युक्त इत्यर्थः ॥

अन्यप्रयोजनाभावादिदमेवोचितमुत्प्रेषयामः इत्याह —

युक्तं गृध्रशृगालादेराहारार्थं तु रक्षितुम् ।

कर्मोपकरणं त्वेतन्मुत्प्रेषाणां शरीरकम् ॥ ६६ ॥

30

यस्मात् कर्मणि केनचित् स्रष्टकारिभावेनोपयुज्यते इति रक्ष्यते ॥

तथापि नात्राभिनिवेशः कार्यं इत्याह—

एवं ते रक्षतव्यापि मृत्युराच्छिद्य निर्वयः ।

कार्यं दास्यति गृध्रेऽप्यनदा त्वं किं करिष्यसि ॥ ६७ ॥

८ आच्छिद्येति कदात् । मृतो गृहीत्वा निष्कृपो मृत्युस्तत्र कार्यं गृध्रेभ्यो दास्यति, तदापि न कश्चिदप्रतिकारो भविष्यति इत्यभिप्रायः ॥

स्यादेतत्—यद्यपि एवम्, तथापि भक्ताब्जदानमात्रेणापि परिपालनीय इत्यत्राह—

P 131

न स्वास्यतीति मृत्याय न कश्चापि प्रदीयते ।

कार्यो यास्यति स्वादित्वा कस्मात्त्वं कुरुष्वे व्ययम् ॥ ६८ ॥

10 यदि नाम मृत्युकर्मकरणं तथापि तत्रानवस्थापिस्वभावे विचक्षणो ब्राह्मैव प्रवर्तते, एवं प्रकृतेऽपि तद्धर्मिणि केनाभिप्रायेण हे मनः, त्वं कुरुष्वे व्ययमुपकरणोपक्षयम् ?

तत् किं सर्वथैव निरवकाशोऽयं कर्तव्यः ? नेत्याह—

दत्वास्मै चेतनं तस्मात्स्वार्थं कुरु मनोऽधुना ।

न हि वैतनिकोपात्तं सर्वं तस्मै प्रदीयते ॥ ६९ ॥

16 चेतनं कर्ममूल्यम् । तावन्मात्रं दत्त्वा अस्मै गन्धरशरीराय, कर्मोपकरणत्वात्, स्वप्रयोजनमनुविधेयं हे मनः । अनेनैवोपाजितं कस्मादस्मै न दीयते इति चेत्, न हि यस्मात् यत्किञ्चित् कर्मकरेणोपात्तं सर्वं तस्मै कर्मकराय प्रदीयते इति न्यायोऽस्ति ॥

तस्मादेवमुपस्तम्भमात्रं दत्त्वा—

काये नौबुद्धिमाधाय गत्वागमनविश्रयात् ।

२० यथाकामंगमं कार्यं कुरु मन्त्रार्थसिद्धये ॥ ७० ॥

P 132

काये नौबुद्धिं कृत्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतोः इच्छायत्तं कार्यं कुरु सत्स्वार्थानुष्ठानाय निष्पत्तये वा । हे मनः इति प्रकृतमभिसंन्यते ॥

इति कायप्रत्यवेक्षया तत्स्वभावमुपयोगं च विचार्य परिनिश्चितकायप्रयोजन-मुपसंहरन्नाह—

२६ एवं वशीकृतस्वात्मा नित्यं सिद्धमुत्सो भवेत् ।

त्यजेद् भृकुटिसंकोचं पूर्वाभापी जगत्सुहृन् ॥ ७१ ॥

उक्तनीत्या आयत्तीकृतः आत्मा चित्तकायलक्षणः । सर्वदा प्रसन्नवदनो भवेत् । भ्रूललाटसंकोचं च प्रसादहानिकरं त्यजेत् । पूर्वमेव अतंचोदित एव परेण स्वागतादि-बाधैः संतोषणशीलो भवेत् । सर्वसत्त्वानामकारणबान्धवश्च ॥

३० इत्यपि शिक्षा अनर्थवर्जनाय कार्यव्याह—

सशब्दपातं सहसा न पीठादीन् विनिश्चिपेत् ।

नास्फुरलेत्कपाटं च स्वाग्निःशब्दरुचिः सदा ॥ ७२ ॥

सहसा खरितमेव निश्रयोजनं हस्तदण्डादिना कपाटं च नाकोटयेत् । संक्षेपतः
निःशब्दाभिरतिर्भवेत् ॥

कः एवं सति गुणः स्यादित्याह—

बको विहालघ्नोरश्च निःशब्दो निवृत्तश्चरन् ।

प्राप्तोत्थमिमत्वं कार्यमेवं नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ७३ ॥

8

एते सर्वे निःशब्दा अनुद्धताश्च विहरन्तो विवक्षितमपि लभन्ते । व्रतिनापि तथैव
समाधानकण्टकरिहारेण विवर्तव्यम् ॥

P 133

इत्यपि शिक्षितव्यमित्याह—

परबोवनदृष्टाणामनधीष्टोपकारिणाम् ।

प्रतीच्छेच्छिरमा वाक्यं सर्वशिक्षितः सदा भवेत् ॥ ७४ ॥

10

कौकृत्यविमोदनाववादानुशासनीसमर्थानां विनयादिकोविदानाम् अप्रार्थितहितैषिणां
हितविधायकं वचनं भूर्जा गृहीयात् । न तेषु स्वचित्तं दूषयितव्यम्, नाप्यवमानना
कार्येति भावः । सर्वसत्त्वेषु गुरुगौरवधिया समाचरितव्यमिति सर्वं सर्वेभ्यः शिक्षेत् ॥

ईर्ष्यामलमक्षालनामाह—

सुभाषितेषु सर्वेषु साधुकारस्तदीरयेत् ।

16

पुण्यकारिणमालोक्य स्तुतिभिः संप्रहर्षयेत् ॥ ७५ ॥

परकीयगुणवर्धनवचनेषु तत्परितोषणाय साधु साधु, भद्रकामिदम्, इति शब्दमप्या-
शयेनोच्चारयेत् । कुशलकर्मकारिणमपि दृष्ट्वा साधु कृतम्, धन्यो भवान् सुकृतकर्मकारी,
इत्यादिभिः स्तुतिवचनैः प्रोत्साहयेत् ॥

लपनाशङ्का निरस्यन्नाह—

20

परोक्षं च गुणान् ब्रूयादनुब्रूयाच्च तोषतः ।

P 134

स्ववर्णे भाष्यमाणे च भावयेत्तद्वृत्तताम् ॥ ७६ ॥

परगुणान् समुत्तानपि परोक्षं ब्रूयान् समक्षम् । अन्यथा लपनां कश्चिन्मन्येत ।
परेण तु तत्समक्षमन्यस्य गुणे भाष्यमाणे तदनुवादकतया समक्षमपि ब्रूयात् । अन्यथा
नास्य रुचिरमेति भन्वा स्वचित्तं प्रदूषयेत् परः । स्वगुणे पुनः केनचिद् गुणपक्षपातिना
प्रसन्नेन समक्षं परोक्षं च कीर्त्यमानं चित्तस्योन्नतिं निवारयन्तस्यैव गुणाभिधायकस्य गुणानु-
रागितां मनसि कुर्यात् ॥

परगुणामर्पणं वारयन्नाह—

सर्वारम्भा हि तुष्टयर्थ्याः सा वितैरपि दुर्लभा ।

लोक्ष्ये तुष्टिसुखं तस्मात्परममकृतैर्गुणैः ॥ ७७ ॥

20

सर्वेषां हीनमभ्योक्तशानां सत्त्वानां । सर्वे वा लपक्रमाः दुःखपरिहारेण तुल्यार्थाः ।
सर्वारम्भपरिश्रमेण तुष्टिरेवोत्पादयितव्यैत्यर्थः । सा च तुष्टिर्धनविस्मयैरपि दुर्लभा, स्याद्वा न
वेति । इह पुनरप्यग्निसिद्धोपस्थिता कस्मत्परिहीयत इति मत्वा भोक्ष्ये अनुभविष्यामि
संतोषसुखम् अन्ययतनिष्पादितैर्गुणैरुपनामितम् । न हि प्रियपुत्रगुणैरक्षमास्तुताः । इति
५ भावतया परगुणध्रुवणाश्लितकार्कश्यमपकुर्यात् ॥

अत्रैवोपचयमाह-—

P 135

न चात्र मे व्ययः कश्चित्परत्र च महत्सुखम् ।

अपीतिदुःखं द्वेयैस्तु महद्दुःखं परत्र च ॥ ७८ ॥

नैव अस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिमतो मम इहलोके वा उपसृग्यच्छेऽपि संभवति । तपचयः
१० पुनर्विषयत एवेति दर्शयति-परत्र च महत्सुखं परगुणामिन्द्रिनात् । एवमक्रियमाणे
पुनरपचयो दृश्यते, उपयलोकेऽपि दुःखं परगुणासहनात् ॥

तस्माद् सर्वकल्मषपरित्यागेन इयमुचिता कर्मकारिता शिक्षणीयेत्याह—

विश्वस्तविन्यस्तारदं विस्पष्टार्थं मनोरमम् ।

धृतिस्तौरुयं कृपामूलं मृदुमन्दस्वरं वदेत् ॥ ७९ ॥

१६ सर्ववेषाविनिर्मुक्तत्वादिशस्तम् । आनुभूत्या व्यवस्थितपदम् । अस्तंदिग्गार्थम् ।
मनःप्रवृद्धादनकारम् । श्रवणाप्यायकम् । कठणारसनिष्यन्दमूर्तं न रागादिनिदानम् ।
मृदुस्वरमर्कशवचनम् । मन्दस्वरं यावता ध्वनिना प्रतिपाद्यस्य प्रतीतिः स्यात्, न ततो
न्यूनं नातिरिक्तमुदीरयन् ॥

शब्दु पश्येत्सदा सत्त्वांश्चक्षुषा संपिबन्निव ।

२० एवमेव समाभित्य बुद्धत्वं मे भविष्यति ॥ ८० ॥

P 136

अनक्रमकुटिलं परमप्रीतिरसभगवन्नेन चक्षुषा तृपित इव शीतलजल परमाह्लादकरं
संपिबन्निव सत्त्वान् व्यवलोकयन् । न त्तेन न दुष्टेन मुग्धेन । परमोपकारका भवेत् ।
कुतः ? यस्मादेतान् सत्त्वान् समासाद् दुर्लभलभं बुद्धत्वं मे भविष्यति उत्पत्त्यते । एवं च
विहरन् अण्वेऽपि सत्त्वार्थसमर्पो भवत्येव । यदुक्तम्—

२६ सर्वत्राचपलो मन्दमितश्चिरघाभिभाषणात् ।

आवर्जयेजनं मध्यमादेयश्चापि जायते ॥ इति ।

[शिक्षा. स. कारिका-१०]

एतदेव च बोधिसत्त्वस्य कृत्यं यदुत सत्त्वावर्जनं नाम । यथा धर्मसंगीतिसूत्रे
आर्यप्रियदर्शनेन बोधिसत्त्वेन परिदीपितम्—

३० तथा तथा भगवन् बोधिसत्त्वेन प्रतिपत्तव्यं यत्सहदर्शनेन सत्त्वाः प्रसीदेयुः ।
तत्कस्माद्देतोः ? न भगवन् बोधिसत्त्वस्यान्यद् करणीयमस्ति अन्यत्र सत्त्वावर्जनात् ।
सत्त्वपरिपाक एवैवं भगवन् बोधिसत्त्वस्य धर्मसंगीतिरिति ॥

एवमक्रियमाणे को दोष इति चेत्—

अनादेयं तु तं श्लोकः परिभूय जिनाङ्कुरम् ।

भस्मच्छन्नं यथा वह्निं पश्येत नरकादिषु ॥ इति ।

[शिक्षा. स. कारिका-११]

तस्मात् सत्त्वारधनमेव बोधिसत्त्वस्य कर्म उपकारिक्षेत्रमसाधारणं पुण्यप्रसूति- ५ P 187
हेतुरिति ॥

तत्प्रसङ्गेन अन्यदपि दर्शयामाह—

सातत्याभिनिवेशोत्थं प्रतिपेक्षोत्थमेष च ।

गुणोपकारिक्षेत्रे च दुःखिते च महच्छुभम् ॥ ८१ ॥

समादानेन क्रियमाणम् । अभिनिवेशोत्थं तीव्रप्रसादजनितम् । प्रतिपेक्षोत्थं हेतु- 10
प्रतिपक्षशून्यतादिभावनाप्रसूतम् । गुणक्षेत्रं बुद्धबोधिसत्त्वादि । उपकारिक्षेत्रं मातापितादि ।
दुःखिता ग्लानादयः । एतेषु स्वल्पमपि कृतमप्रमेयशुभहेतुरुपजायते ॥

इदनपि बोधिसत्त्वेनाभ्यसनीयमिह—

वक्ष्ये उत्थानसंपन्नः स्वयंकारी सदा भवेत् ।

नावकाशाः प्रवातव्यः कस्यचित्सर्वकर्मसु ॥ ८२ ॥

15

दक्षः सर्वत्र पटुप्रचारः । उत्थानसंपन्नः कौसीचापनयनाद् धैर्यसमन्वागतः । अत- P 188
एव स्वयमेव सर्वं करणीयम्, न परापेक्षा कचिदपि कर्मणि कार्यं । इदमेव तावकाश
इत्यादिना दर्शयति ॥

पारमिताम्बासेऽर्णवविजर्जनामानुपूर्वकारितामाह—

वत्तरोत्तरतः श्रेष्ठा दानपारमितादयः ।

20

नेतरार्यं त्यजेच्छ्रेष्ठामन्यत्राचारसेतुतः ॥ ८३ ॥

उपर्युपरितः । दानाच्छीलं श्रेष्ठम्, शीलात् शान्तिरित्यादयः । अतोऽवरपारमिता-
हेतोरुत्तरं न त्यजेत् । तद्विरोधेन न सेवेतेति भावः । किं सर्वथा ? नेत्याह—अन्यत्रेति ।
बोधिसत्त्वानां य आचारः शिक्षार्णवरलक्षणः स एव कुशलजनवरक्षणाय सेतुबन्धो विहितः,
तस्मादन्यत्र तं विहाय । स यथा न भिद्यते इत्यर्थः ॥ 26

तस्मात्संभारमुपादित्थुना करुणापरतन्त्रेण सर्वं करणीयमुक्तमिह—

एवं बुद्ध्या परार्थेषु भवेत्सततमुत्थितः ।

निषिद्धमप्यनुज्ञातं कृपालोर्यदर्शितः ॥ ८४ ॥

एवमनुत्तरं ज्ञात्वा सत्त्वानां हितसुखविधानाय नित्यमारब्धवीर्यं भवेत् । प्रति-
विद्यार्थे प्रवृत्तौ कथं न सत्पत्तिक इति चेत्, न । कचिन्निषिद्धमपि सत्त्वार्थविशेषं प्रज्ञा- 30

P 139

चक्षुषा पश्यतः करणीयतया अनुज्ञानं भगवता । सन्निस्तरणं च भगवतः शासनम् ।
तच्चापि न सर्वस्य, अपि तु कृपादोः करुणाप्रकर्षप्रवृत्तितया तत्परतन्त्रस्य परार्थैक्यस्य
स्वप्रयोजनविमुखस्य । इति प्रज्ञाकरुणान्यामुद्भूतपरार्थवृत्तेरुपायकुशलस्य प्रवर्तमानस्य
नापत्तिः । अत्र च उपालिप्रतिपृच्छायामपस्थनापत्तिविभागो वेदितव्यः । तथा उपाय-
कौशल्यसूत्रे ज्योतिष्कमाणवकाधिकारे ॥

एषा रक्षात्मभावस्य भैद्यवसनादिभिः ।

[शिक्षा. सं. कारिका-१३]

इत्येतत् प्रतिपादयितुमाह—

विनिपातगतानाद्यप्रतस्थान् संविमन्य च ।

10

मुञ्जीव मध्यमां मात्रां त्रिचीवरवहिस्यजेत् ॥ ८५ ॥

P 140

भैद्यवसनादिभिरात्मभावो हि परिपालनीयः परार्थोपयोगितात् । यथोक्तं प्राक्—
तत्र द्विविधं भैषज्यं सततभैषज्यं ग्लानप्रलयभैषज्यं च । तत्र सततभैषज्य-
मोदनादि । तदर्थं पिण्डाय गोचरे चरता ग्रामप्रवेशे यथोक्तशिक्षायां स्मृतिमाधाय चरित-
व्यम् । ततो लब्धात् पिण्डपातात् चतुर्थभागविभक्तात् विनिपातगताननाधनतस्थान्
संविभागिनः कुर्यात् । एवं प्रत्यङ्गं विनिपातिनाम् । द्वितीयमनाथानाम् । तृतीयं स्रग्-
चारिणां दात्वा चतुर्थमात्मना परिसुञ्जीत । स परिसुञ्जानो न रक्तः परियुक्ते अस्तकः,
अगृहः, अन्धधरस्तिः, अन्यत्र यावदेवात्य कायस्य स्थितये पापनायै । मध्यमां मात्राम् ।
तथा च परियुक्ते यथा नातिसंलिखितो मयनि, नातिगुरुकायः । तत्कस्य हेतोः ? अति-
संलिखितो हि कुशलपक्षपराङ्मुखो भवति, अतिगुरुकायो मिथ्यावृद्धो भवति । तेन तं
पिण्डपातं परिसुञ्ज्य कुशलपक्षामिसुखेन भवितव्यम् । इति आर्यरत्नमेघेऽभिहितम् ।
आर्यरत्नैरावाचयि—

P 141

परिसुञ्जता च एवं मनसिक्कार उत्पादयितव्यः—सन्ति अस्मिन् काये अशीतिकृमि-
कुलसहस्राणि, तानि अनेनैवोज्जसां सुखं विहरन्तु । इदानीं चैषामभिधेयेन संवहं करि-
ष्यामि । बोधिप्राप्तञ्च पुनर्धर्मेण संवहं करिष्यामि । इति विस्तरः ॥

25

पुनरत्रैवोक्तम्—

द्वयोरहं कादयप श्रद्धादेयमनुजानामि । कतमोर्हयोः ? युक्तस्य मुक्तस्य च । इति ॥

अनया दिशा सर्वपरिभोगाः सत्त्वार्यमधिष्ठानव्याः । अन्यथा—

आत्मतृण्योपभोगानु क्लिष्टापत्तिः प्रजापते ॥ इति ॥

[शिक्षा. सं. कारिका-१३]

यथोक्त चन्द्रप्रदीपसूत्रे—

ते भोजनं स्वादुरसं प्रणीतं

लब्ध्वा च भुञ्जन्ति असुखयोगाः ।

तेषां स आहारः कदापि भोति

यथ इक्षिपोतानं निशा अबोधतकाः ॥

[=समाधि. १. २९]

विरुदेण चैतच्छिश्नासमुच्चये दृश्यम् ॥

ग्लानधैष्यं तु यामिकं साक्षादिकं यावज्जीविकमिति त्रिविधम् । एतच्च भिक्षुविनये
प्रतिपादितं तत्रैवावधार्यम् ॥

वसनादिभिरामरक्षामाह—त्रिचीवरवहिरस्त्रजेत । इति । सचेदागस्य कश्चिद् बोधि- 10
सत्त्वं पात्रचीवरं याचेत, तेन अतित्वागो न कर्तव्यः । किं तु यत्तदनुगतं
मग्नता—त्रिचीवरं श्रमणकल्पः, ततोऽतिरिक्तं च यद्भवेत्, त्यक्तव्यमर्थिते, नान्यथा ।
उक्तं च बोधिसत्त्वप्रतिमोक्षे—सचेत्पुनः कश्चिदागस्य पात्रं वा चीवरं वा याचेत, सचे-
त्तस्यातिरिक्तं भवेत् बुद्धानुज्ञातास्त्रिचीवरात्, यथापरित्यक्तं दातव्यम् । सचेत्पुनस्तस्य क्तं
त्रिचीवरं भवेत् यन्निश्चित्य ऋणचर्यावासः, तत्र परित्यक्तव्यम् । तत्कस्माद्देतोः ? अविस्मर्त्तव्यं 15
हि त्रिचीवरमुक्तं तथागतेन । सचेच्छारिपुत्र बोधिसत्त्वत्रिचीवरं परित्यज्य याचनशुक्रो
भवेत्, न तेन अत्येच्छता आसेविता भवेत् । इति ॥

अतित्वागं निषेधयन् पुनरात्मरक्षामुपदर्शयन्नाह—

सद्वर्मेसेवकं कायमितराद्यं न पीडयेत् ।

एवमेव हि सत्त्वानन्माशामानु प्रपूरयेत् ॥ ८६ ॥

20

सतां सपुरुषाणां बोधिसत्त्वानां धर्मः । लौकिकलोकोत्तरपरहितसुखविधानम् ।
तत्सेवकं कायम् अत्यर्थनिमित्तं न पीडयेत् । अन्यथा महतोऽर्थाशोर्हानिः स्यात् । अतः
एव पूर्वस्मिन् हेतुपदमेतद् । कुलः पुनरेवम् ! यस्मादनेनैव सुकुमारोपकरणेन संवर्धमानः
शीघ्रमेव सत्त्वानां हितसुखसंपादनसमर्थो भवति ॥

P 143

यत एवं तस्मात्—

25

त्यजेन्न जीवितं तस्मादशुद्धे करुणाशये ।

तुल्याशये तु तस्याज्यमित्थं न परिहीयते ॥ ८७ ॥

स्वशरीरशिरोदानादि न कर्तव्यमिति निषिद्धम् । कदा ? अशुद्धे मित्रामित्रेतर-
सर्वन्यसनिजनसाधारणप्रवृत्ते कृपाचिते । अलारब्धेन हि वीर्येण स्वपरहिताद्यस्य बाधा
स्यात् । समप्रवृत्ते पुनराशये स्वपरामनोऽतिरिक्ते वा न निषिध्यते । यदुक्तम्—तथा 30
स्वपरबोधिमश्वश्रुताघन्तरायकरी व्यागाल्यागो न कार्यो । अधिकसत्त्वार्थशक्तेस्तुल्यशक्तेर्वा

बोधिसत्त्वस्य अधिकतुल्यकुशालान्तरायकरो त्यागत्यागो न कार्याविति सिद्धं भवति । इदमेव च संघाय बोधिसत्त्वप्राप्तिमोक्षेऽभिहितम्—यस्तु खलु पुनः शारिपुत्र अभिनिष्क्रान्त-
 P 144 गृहावाप्तो बोधिसत्त्वो बोध्यङ्गैरभियुक्तः, तेन वार्धं दानं दातव्यम्, कतरं दानं दातव्यम्, कियद्रूपं दानं दातव्यम् । पेयाळं । धर्मदायकेन भवितव्यम् । यश्च शारिपुत्र गृही-
 ५ बोधिसत्त्वो गङ्गानदीवाल्किकासमानि बुद्धक्षेत्राणि सहरणपरिपूर्णानि तथागतेभ्योऽर्हद्भ्यः सम्पन्नसंनुद्देश्यो दानं दद्यात्, यश्च शारिपुत्र प्रव्रज्यापर्यापन्नो बोधिसत्त्वः एकां चतुष्पदिकां गायां प्रकाशयेत्, अयमेव ततो बहूतरं पुण्यं प्रसवति । न शारिपुत्र तथागतेन प्रव्रजितस्य आमिषदानमनुज्ञातम् । पेयाळं । यस्य पुनः शारिपुत्र पात्रागतः पात्रपर्यापन्नो लाभो भवेद्धर्मिको धर्मलम्भः, तेन साधारणभाजिना भवितव्यं सार्धं
 10 सुब्रह्मचारिभिरिति ॥

तत्रैवाह—यस्तु खलु पुनः शारिपुत्र अनभिनिष्क्रान्तगृहावाप्तो बोधिसत्त्वः, तेन धर्म आसेवितव्यः । तत्र तेनाभियुक्तेन भवितव्यमिति । अन्यथा हि एकस्तत्त्वार्थसंग्रहार्थं महतः सत्त्वराशेस्तस्य च सत्त्वस्य बोधिसत्त्वाशयपरिकर्मान्तरायान्महतोऽर्थस्य हानिः कृता स्यादिति ॥

अनेनोपायकीशलेन विहरन् न बोधिमार्गात्परिभ्रष्टयेत् । अयमभिप्रायः— दत्तः
 P 145 15 पूर्वमेव अनेन आश्रयभावः सर्वसत्त्वैः । केवलमकालपरिभोगायपरिरक्षणीयः । अतो न सात्सर्गस्यावकाशः । नापि प्रतिज्ञातार्थहानिरिति । यदुक्तम्—

भैषज्यवृक्षस्य सुदर्शनस्य

मूलादिभोग्यस्य यपैव बीजम् ।

दत्त्वापि संरक्ष्यमकालभोगात्

20

संबुद्धभैषज्यतरोस्तथैव ॥ इति ॥

सत्त्वाशयरक्षणोदप्याप्तो रक्षितव्य इत्याह—

धर्म निर्गौरवे स्वस्थे न शिरोवेष्टिते भवेत् ।

सच्छत्रवृण्डशस्त्रे च नाधगुण्ठितमस्तकं ॥ ८८ ॥

देवमनुष्यपूजितो हि भगवतो धर्मः । ततोऽन्यथायन्ति देवतादयो गौरवमुकुर्वतो
 25 धर्मप्रकाशनात् । निरिद्धं चैतद्भगवता इति तदाह्वातिक्रमे संपत्तिको भवेत् । न वक्ष्यादि-
 वद्धशिरसि । सहस्रान्देन त्रिष्वपि संबन्धः । तथोत्तरीयादिना पिहितशीर्षे । प्रत्येकं सत्त्व इति संबन्धनीयम् । ग्दाने पुनरनापत्तिः । उपलक्षणं चैतत् । न स्थितेन क्षुद्राय नियण्णाय वा, न नियण्णेन क्षुद्राय, न चानासनेन नियण्णाय । नोपययायिना मार्गायाग्निने, नाप्रगामिने पृष्ठगामिना, नाप्यलंकारयुक्ताय । इत्यादयोऽपि दृष्टव्या इति ॥

P 146

30

इदमप्यनर्थविवर्जनाय मूलापत्तिकारणगकर्तृणीयमित्याह—

गम्भीरोक्षारमत्प्रेतु न स्त्रीषु पुरुषं विता ।

गर्भरीं दुर्मेघसामगाधत्वात् । उदारश्च प्रकर्षयन्तत्वात् । तादृशं च धर्ममन्येषु
असंस्कृतबुद्धिषु हीनाधिमुक्तिषु वा न वदेदिति प्रकृतेन संबन्धः । न मातृग्रामस्य एकाकी
रहोगतो धर्मं वदेत् । वदन् सापत्तिको भवति । न दोषः पुरुषो यदि स्यात् ॥

हीनोक्तुष्टेषु धर्मेषु समं गौरवमाचरेत् ॥ ८९ ॥

श्रावकयानभाषितेषु वा महायानभाषितेषु वा धर्मेषु तुल्यं चित्तप्रसादादिकं ^१
कुर्यात् । अन्यथा सद्धर्मप्रतिक्षेपः स्यात् ॥

नोदारधर्मपात्रं च हीने धर्मो नियोजयेत् ।

न चाचारं परित्यज्य सूत्रमन्त्रैः प्रलोभयेत् ॥ ९० ॥

गर्भरीदारधर्ममाजनं च सत्त्वं निमित्तवैज्ञान्या न श्रावकयानादिधर्मेष्ववतारयेत् ।
न च आचारं शिक्षासंवरकरणीयतां मुक्त्वा सूत्रान्तादिपाठेनैव तत्र बुद्धिर्भविष्यति इति ^{१०} ५ १४७
धर्मकामं प्रमादयेत् । आह चात्र-पुनरपरोऽनर्थो रत्नकूटे दृष्टः-अपरिपाषितेषु सत्त्वेषु
विश्वासो बोधिसत्त्वस्त्वनितम् । अभाजनीभूतेषु उदारबुद्धधर्मप्रकाशना बोधिसत्त्वस्त्वनितम् ।
उदारधिमुक्तिषु सत्त्वेषु हीनयानप्रकाशना बोधिसत्त्वस्त्वनितमिति ॥

आर्यसर्वधर्मवैपुल्यसंग्रहे सूक्ष्मोऽप्यनर्थ उक्तः- सूक्ष्मं हि नञ्जुश्रीः सद्धर्मप्रतिक्षेपकर्म-
वरणम् । यो हि कश्चिन्मञ्जुश्रीः तथागतभाषिते धर्मे कस्मिंश्चित् शोभनसंज्ञां करोति, ^{१०}
कचिदशोभनसंज्ञाम्, स सद्धर्मं प्रतिक्षिपति । तेन सद्धर्मप्रतिक्षेपेन तथागतोऽभ्यास्यतातो
भवति, संबोऽपवादितो भवति, य एवं वदति-इदं शुक्लमिदमयुक्तम् । इति विलारः ॥

आर्यकाशगर्भसूत्रे च मूलापत्तिप्रस्तावे चोक्तम्-पुनरपरमादिकर्मिको बोधिसत्त्वः
केषांचिदेवं वक्ष्यति-किं भोः प्रातिमोक्षविनयेन ? शीलेन सुरक्षितेन शीलेन त्वमनुत्तरायां ^{P 148}
सम्यक्संबोधीं वित्तमुत्पादयस्व । महायानं पठ । यत्ते किंचित् कायवाङ्मनोभिः ^{२०}
क्लेशप्रसयादकुशलं कर्म समुदानीतम्, तेन ते बुद्धिर्भविष्यत्यविपाकम्, यावद्यथा पूर्वोक्तम् ।
इयमादिकर्मिकस्य बोधिसत्त्वस्य तृतीया मूलापत्तिरिति ॥

अतः इदमपि प्रातिमोक्षनिषिद्धं नाशरणीयमित्याह—

दन्तकाष्ठस्य खेटस्य विसर्जनमपावृतम् ।

नेष्टुं जले स्थले भोग्ये मूत्रादेश्चापि गर्हितम् ॥ ९१ ॥ ^{५३}

खेटस्य श्लेष्मणो विसर्जनमपावृतं न कुर्यात् । जले स्थले भोग्ये उपभोग्ये मूत्रपुरी-
षादेरपि कुत्तितम् । अत्रापि देवताध्वज्यानादपुण्यं ग्रसयेत् ॥

मुखपूरं न मुञ्जीत सशब्दं प्रसृताननम् ।

प्रलम्बपादं नासीत न बाहू मर्दयेत्समम् ॥ ९२ ॥

मुखं पुरितं कृत्वा भङ्गकवलप्रहणात् । सशब्दं मुक्तबुनिकादिशब्देन । [प्रसृताननं] ^{३०}
दूरं विदारितमुखम् । प्रलम्बपादं भूम्याबल्लभपादं खट्वाद्यारोहणे सति नासीत । बाह्वपि
बाहू सममेकस्मिन् काले न मर्दयेत् । कर्मवर्धने न दोषः । सति प्रलये ॥

नैकयान्यस्त्रिया कुर्यागानं शयनमासनम् ।

एकया अङ्घ्रिनीपया अन्यत्रिया । गृहिप्रवृत्तियोरिदमिह साधारणमित्यन्यग्रहणम् ।
न कुर्याधानादि । संक्षेपेण संकल्प्य दर्शयन्नाह—

लोकाप्रसादकं सर्वं दृष्ट्वा पृष्ट्वा च वर्जयेत् ॥ ९३ ॥

६ लोकानां यत् प्रसादजनकं न भवति, तत् सर्वं दृष्ट्वा शास्त्रे व्यवहारे वा । पृष्ट्वा
विज्ञान् । वर्जयेत् । अनेनैतदर्शितं भवति—दृष्टेऽपि यद्वाधाकरमेवविधं तद्वर्जयेत् आपत्ति-
भवतीति । यदुक्तम्—

रत्नमेधे जिनेनोक्तस्तेन संक्षेपसंवरः ।

येनाप्रसादः सत्त्वानां तद्वस्तेन परित्यजेत् ॥ इति ॥

10

[शिक्षा. स. कारिका-१२]

P 150

यथाह—कतमे च ते बोधिसत्त्वसमुदाचाराः ? यावदिह बोधिसत्त्वो नापःस्थाने
निहरति, नाकाले । नाकाले भाणी भवति । नाकाण्डो भवति । नादेशब्धो भवति ।
यतोनिदानमस्यान्तिकं सत्त्वा अप्रसादं प्रतिसंशयेयुः । स सर्वसत्त्वानुरक्षया आत्मनश्च
बोधिसंभारपरिपूरणार्थं सम्यगीर्यापयो भवति, मृदुभाणी मन्दभाणी असंसर्गबहुलः प्रविवेका-

10 भिमुखः सुप्रसन्नमुखः इति ॥

न बोधिसत्त्वेन अवमन्यता कचिदपि कर्तव्येत्याह—

नाङ्गुल्या कारयेत्किञ्चिदक्षिणेन तु सादरम् ।

समस्तेनैव हस्तेन मार्गमप्येवमादिशेत् ॥ ९४ ॥

एकया अङ्गुल्या तर्जन्यादिकया न किञ्चिदुपदर्शयेत्, अपि तु समस्तेनैव समग्रैव
20 हस्तेन । दक्षिणेन न बाहेन । मार्गमपि कथयेत् । आस्तां तावत्सगौरवं वस्तु ॥

लोकाप्रसादनिवारणायाह—

न बाहुत्क्षेपकं कञ्चिच्छब्दयेदल्पसंभ्रमे ।

अच्छटादि तु कर्तव्यमन्यवा स्यादसंबृतः ॥ ९५ ॥

न मुजगुल्लिख्य कञ्चिदाहयेत्, अन्यप्रयोजनतारतम्ये । महति पुनरदोषः ।

P 151

25 अच्छटादिशब्दं तु कुर्यात् । तद्वक्त्रेऽसमाहितचाम्प्रितायामसंबृतः स्यात् । एतावता
बौद्धत्वपरिहरोऽपि दर्शितो भवति ॥

स हि शय्यां परिकल्पयन्नेवं परिकल्पयेदित्युपदर्शयन्नाह—

नाथनिर्वाणशय्यावच्छपीतेऽभिमतया शिक्षा ।

संप्रजानंलभूत्यानः प्राग्वह्यं निवोगतः ॥ ९६ ॥

30 भगवतो महानिर्वाणशय्यामिव शय्यां परिकल्पयेत् । अभिमतया दिशा शिरो
विधाय, दक्षिणेन पाशेन, पादस्योपरि पादमाधाय, दक्षिणं बाहुमुपधानं कृत्वा, वामं च

प्रसार्य जहोपरि निवेश्य, चीवीः सुसंहतकायः, स्मृतः, संप्रजानानः, उत्थानसंज्ञी, आलोकसंज्ञी, शयितः, नाचितकमिद्धावष्टम्भः । न च निद्रासुखमास्वादयेत्, न च पार्श्वसुखम् अन्यत्र यावदेवैषा महाभूतानां स्थितये यापनयेति । लघूपायः शीघ्रमेवो-
चिष्टेत् । न तु जृम्भिकां गात्रमोटनं कुर्वन्नालस्योपहितक्षिरेण । एतेभ्य एव सर्वेभ्यः पूर्वमेव ॥
इदमपरमभिसंक्षिप्य कथयन्नाह—

P 152

आचारो बोधिसत्त्वानामप्रमेय उदाहृतः ।

चिन्तशोधनमाचारं नियतं तावदाचरेत् ॥ ९७ ॥

आचारः शिक्षणीयम् । अप्रमेयः असंख्येयः बोधिसत्त्वप्रातिमोक्षादिषु प्रदर्शितः ।
तत्संप्रहूरूपं प्रपन्नः चित्तशोधनेनैव आचारमाचरेत् । नियमवदयंतया ॥

सामान्यापत्तिशोधनायाह—

10

रात्रिदिवं च त्रिस्कन्धं त्रिष्कालं च प्रवर्तयेत् ।

शेषापत्तिशमलेन बोधिचित्तजिनाभयान् ॥ ९८ ॥

त्रिष्कल्पो रात्रेः । त्रिष्कल्पो दिवसस्य । त्रिस्कन्धः त्रयाणां स्कन्धानां पापदेशना-
पुण्यानुबोदनाबोधिपरिणामनानां समाहारः । त्रिस्कन्धं प्रवर्तयेत् । शेषा मृताया अन्याः ।
अथवा, संचित्य कृता याः प्रतिकृताः ताम्योऽन्याः स्मृतिसंप्रमोषेण असंप्रजानता वा 16
कृताः । तासां प्रशमः प्रतिकरणं तेन त्रिस्कन्धपरिवर्तनेन बोधिचित्तस्य जिनानां च
भगवतां समाश्रयणाच्च ॥

एतेन विदूषणासमुदाचारादयो दर्शिता भवन्ति ॥

तत्र पापशोधनं चतुर्धर्मकन्त्रे देशितम्—

P 153

चतुर्धर्मैरेव धर्मैः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः कृतोपचितं पापमभिभवति । १०
कतमैश्चतुर्भिः ! यदुत विदूषणासमुदाचारेण, प्रतिपक्षसमुदाचारेण, प्रत्यापत्तिबलेन, आश्रय-
बलेन च । तत्र विदूषणासमुदाचारः अकुशलं कर्म कृत्वा विप्रतिसाररूपात्सविगर्हणा
पापदेशना, तदनुष्ठानं तत्समुदाचारः । तत्र प्रतिपक्षसमुदाचारः अकुशलप्रतिपक्षः कुशलम्,
तत्समुदाचारः, कृत्वाप्यकुशलं कर्म कुशले कर्मण्यसन्तमभियोगः । तत्र प्रत्यापत्तिबलं
संवरसमादानादकरणसंवरलाभः । तत्राश्रयबलं बुद्धचर्मसंधारणगमनम्, अनुसूष्ट- १५
बोधिचित्ता च । स बलवत्संनिश्रयेण न शक्यते पापेनाभिमवितुम् । एभिर्मैरेव
चतुर्धर्मैः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः कृतोपचितं पापमभिभवतीति ॥

विशेषतस्तु बोधिसत्त्वपत्तीनां गुर्वीणां लब्धीनां च देशना आर्योपाधिपरिपृच्छापा-
मुक्ताः । ताः शिक्षासमुच्चये द्रष्टव्याः ॥

सर्वापत्तयो बोधिसत्त्वेन पञ्चत्रिंशतां बुद्धानां भगवतामन्तिके रात्रिदिवमेकाकिना २०
देशयितव्याः । तत्रेयं देशना—अहमेवंनामा बुद्धं शरणं गच्छामीत्यारम्य यावत् सर्वं शरणं
गच्छामि, नमः शाक्यमुनये तपागतायार्हते सम्पत्संबुद्धाय । नमो वज्रप्रमर्दिने इत्यारम्य यावत्—

P 154

उपैमि सर्वान् शरणं कृताञ्जलिः ।

इति विस्तरमुक्त्वा—इति हि शारिपुत्र बोधिसत्त्वेन इमान् पञ्चविंशतो बुद्धान् प्रमुखां कृत्वा सर्वतयगतातुगतैर्मनसिकारीः पापविशुद्धिः कार्या । तस्यैव पापविशुद्धस्य त एव बुद्धा भगवन्तो मुक्तान्पददर्शयन्ति । पेयालं । न तत् शक्यं सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्ध-
निकायैरापत्तिकौटुम्बस्थानं विशेषयितुं पद्मोधिस्तत्त्वस्तेषां बुद्धानां भगवतां नामधेयधारण-
परिकीर्तनेन रात्रिदिवं त्रिस्कन्धकधर्मपर्यायप्रवर्तनेन आपत्तिकौटुम्बाभिः सति, समाधि च
प्रतिलभते ॥

एतस्माकस्येन शिक्षासमुच्चये वेदितव्यम् ॥

P 155

उक्तो विद्युणासमुदगचारः । प्रतिपक्षसमुद्राचरप्रस्थापतिबले अपि विस्तरेण
10 शिक्षासमुच्चयादेव ब्रह्मण्ये । आर्यमैत्रेयविमोक्षे तु बोधचित्तेन पापविशुद्धिरुक्ता ।
तद्योक्तमेव प्राक् । मिनाश्रयात् पापविशुद्धौ सूकरिकैवदानमुदाहार्यम् ।

ये बुद्धं शरणं यान्ति न ते गच्छन्ति दुर्गतिम् ।

प्रहस्य मानुषान् कायान् दिव्यान् कायांलुभन्ति ते ॥

एवं धर्मं संघं चाधिकृत्य पाठः । अनेनाश्रयलुलुभतम् ॥

16

पुनरनियमेन दर्शयन्नाह—

या अवस्थाः प्रपद्येद स्वयं परब्रह्मोऽपि वा ।

तास्त्ववस्थासु याः शिक्षाः शिक्षेता एव यज्जनतः ॥ ९९ ॥

खयमात्मना परायतो वा सत्त्वार्थक्रियायां प्रवृत्तः ॥

किं पुनरेवमनियमेनाभिधीयत इत्याह—

20

न हि तद्विद्यते किंचिदग्न शिद्धं जिनात्मजैः ।

न तदस्ति न यत्पुण्यमेवं विहरतः सतः ॥ १०० ॥

यस्मात् सर्वकारं सर्ववस्तुतत्त्वमधिगम्य सर्वेषां हितमुखविभारार्थमुद्यच्छत्रिर्बुद्ध-
सुतैः न तदस्ति किंचित्, यन्न शिक्षितव्यम् । अन्यथा सर्वकारः सर्वसत्त्वानामर्थः कर्तु-
मशक्यः । पुण्यसंभारोऽपि एवं विचरतोऽप्येव एव स्यात् ॥

P 156

25

इयमपि शिक्षापदमुद्रा अवधारयितव्येत्याह—

पारंपर्येण साक्षाद्वा सत्त्वार्थं नान्यथाचरेत् ।

सत्त्वानामेव चार्थाय सर्वं बोधाय नामयेत् ॥ १०१ ॥

अन्ततः खयमाहारादिक्रियाया परप्रेरणया अपरापरतूनप्रेरणया वा, साक्षात् स्वयमेव
आभिषदानादिना वा, यत् सत्त्वानां हितमुखहेतुर्न भवति, तन्न कुर्यात् कारयेद्वा । न चैत-
20 देव केवलम् । किंचित् सत्त्वानामेव संसारदुःखपतितानां ततो निःसरणाय सर्वं कुशलमूल-
मनुत्तरायां सम्यक्संबोधौ परिणामयेत् ॥

एतावता श्लोकद्वयेन पुण्यबुद्धिरुपदर्शिता भवति ॥

यदुक्तं कल्याणमित्रानुसर्गादिति [शिक्षा. स. कारिका - ६] तदाह—

सदा कल्याणमित्रं च जीवितार्थेऽपि न त्यजेत् ।

बोधिसत्त्वव्रतधरं महायानार्थकोविदम् ॥ १०२ ॥

कल्याणकर्मणि अम्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिलक्षणे मित्रमसाधारणो बन्धुः, तद् काय-
जीवितविप्रणाशमपभीतोऽपि न त्यजेत् । कल्याणमित्रानुसंसाध प्रज्ञापारमितायामार्योह- 8
साहसिकायां [अष्ट. ३०] सदाप्रकटितपरिवर्तद्वेदितव्याः । चतुर्थस्वमूत्रेऽन्युक्तम्—
कल्याणमित्रं भिक्षुको बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन यावज्जीवं न त्यक्तव्यमपि जीवितहेतोरेति ।
अपरिव्याज्यस्य कल्याणमित्रस्य लक्षणमाह—बोधिसत्त्वशिक्षासूत्रे व्यवस्थितम् । महायानार्थ-
पण्डितम् । एतादृशं सुदुर्लभम् ॥

कल्याणमित्रस्य पर्युपासनपरिज्ञानार्थमाह—

भ्रीसंभवविमोक्षाच्च शिक्षेण ह्युपर्यसनम् ।

भ्रीसंभवविमोक्षात् आर्यगण्डव्यूहपरिवर्तात् कल्याणमित्रपर्युपासनं शिक्षेत् जानी-
यात् । यथोक्तमार्यगण्डव्यूहे आर्यश्रीसंभवेन—कल्याणमित्रसंपारिताः कुलपुत्र बोधिसत्त्वा न
पतन्ति दुर्गतिषु । यावद्—संचोदकाः कल्याणमित्रा अकरणीयानाम् । संनिवारकाः
प्रमादस्वानात् । निष्कासयितारः संसारपुरात् । तस्यार्चाह कुलपुत्र एवमनसिकाराप्रति- 16
प्रसन्धेन कल्याणमित्राण्युपसंक्रमितव्यानि । पृथिवीसमचिन्तेन सर्वभारोद्बहनापरितसनतया ।
वज्रसमचिन्तेन अभेदाशयतया । वक्रत्रालसमचिन्तेन सर्वदुःखासंप्रवेधनतया । लोकदाससम-
चिन्तेन सर्वकर्मसमादानाधिभुगुप्सनतया । रजोहरणसमचिन्तेन मानाभिमानविवर्जनतया ।
पानसमचिन्तेन गुरुभारनिर्वाहनतया । अक्षसमचिन्तेन अक्रुष्यनतया । नौसमचिन्तेन
गमनागमनापरितसनतया । सूपुत्रसदृशेन कल्याणमित्रमुख्यीक्षणतया । आत्मनि च ते 20
कुलपुत्र आनुरसंज्ञोपादयितव्या कल्याणमित्रेषु च वैद्यसंज्ञा, अनुशासनीषु भैषज्यसंज्ञा,
प्रतिपत्तिषु व्याधिनिर्वातनसंज्ञा । आत्मनि च ते कुलपुत्र भीरुसंज्ञोपादयितव्या, कल्याण-
मित्रेषु शूरसंज्ञा, अनुशासनीषु प्रहरणसंज्ञा, प्रतिपत्तिषु शत्रुनिर्वातनसंज्ञा ॥

यदुक्तं सूत्राणां च सदृशेणादिति [शिक्षा. स. का. - ६] तदुपदर्शयितुमाह—

एतच्चान्यच्च बुद्धोक्तं श्रेयं सूत्रान्वाचनान् ॥ १०३ ॥

एतदिह शास्त्रे प्रतिपादितम्, अन्यथादिह नोक्तम् । बुद्धेन भगवता बोधिसत्त्वानां
करणीयतया निर्दिष्टम्, तज्ज्ञानासूत्रान्तार्थपरिचयाद् वेदितव्यम् ॥

एतदेव दर्शयति—

शिक्षाः सूत्रेषु दृश्यन्ते तस्मात्सूत्राणि वाचयेत् ।

शिक्षा बोधिसत्त्वानां हेयोपादेयलक्षणाः । सूत्रेषु महायानसूत्रान्तेषु रत्नमेवादियुः । 30
यत एव तस्मात् । इदं तु विशेषनिर्देशमाह—

आकाशगर्भसूत्रे च मूलापत्तीर्निरूपयेत् ॥ १०४ ॥

आर्याकोशगर्मसूत्रे क्षत्रियस्य मूर्धाभिषिक्तस्य पञ्च मूलापत्तयो निर्दिष्टाः । तथा सामान्येन एका मूलापत्तिः । तथा आदिकर्मिकस्य बोधिसत्त्वस्य अष्टौ मूलापत्तय इति । तथा च तत्रोक्तम्—पञ्च कुलपुत्र क्षत्रियस्य मूर्धाभिषिक्तस्य मूलापत्तयः वामिर्मूलापत्तिभिः क्षत्रियो मूर्धाभिषिक्तः सर्वाणि पूर्वावरोपितानि कुशलमूलानि क्षोषयति । वस्तुपतितः पराजितः सर्वदेवमनुष्यसुखेभ्यः अपायगामी भवति । कतमाः पञ्च ? यः कुलपुत्र क्षत्रियो मूर्धाभिषिक्तः स्तौपिकं वस्तु अपहरति साधिकं वा चातुर्दिशसंघे निर्यातितं वा, स्वयं वा अपहरति हारयति वा । इयं प्रथमा मूलापत्तिः । एवं त्रियानभाषितवर्मप्रतिक्षेपात् द्वितीया । प्रभञ्जितस्य शीलवतो दुःशीलस्य वा कपपायापहरणात्, गृहस्थकरणात्, कायप्रहरणात्, चारके प्रक्षेपात्, जीवितवियोजनाद्वा तृतीया । पञ्चानन्तर्येष्वन्यतमकरणास्तुर्था । मिथ्या-
१० दृष्टेः, दशाकुशलकर्मफलसमादानात्, परसमादानाद्वा पञ्चमीति ॥

तथा प्राग्मेवादिकरणात् सर्वेषां साधारणी चैवा । तत्रैकोक्तम्—

आदिकर्मिकाणां महायानसंप्रस्थितानां कुलपुत्राणां कुलदुहितॄणां च अष्टौ मूलापत्तयः, यामिर्मूलापत्तिभिः स्वस्त्रिणा आदिकर्मिका महायानसंप्रस्थिताः सर्वाणि पूर्वावरोपितानीत्यादि पूर्ववत् । कतमा अष्टौ ! ये सत्त्वाः पूर्वदुश्चरितहेतुनाः अस्मिन् क्षिप्ते पञ्चकाये लोके
१५ उत्पन्नाः, ते इत्यरकुशलमूलाः । यावद्, तेषामिदं परमं गम्भीरं शून्यताप्रतिपद्युक्तं सूत्रान्तं यावद्विस्तरेणामृतः स्मारयन्ति प्रकाशयन्ति । ते हि अकृतश्रमा बालपृथग्जनाः शृण्वन्त उच्च-
२० त्यन्ति, यावद् विवर्तयन्ति अनुत्तरायाः सम्यक्संबोधेक्षितम्, श्रावकयाने चित्तं प्रणिदधति । एषा आदिकर्मिकस्य बोधिसत्त्वस्य मूलापत्तिः प्रथमा, यया मूलापत्त्या इत्यादि पूर्ववत् । तस्माद्बोधिसत्त्वेन परस्त्वानां परपुत्रत्वानामाशयानुशयं प्रथमं ज्ञात्वा यथाशयानां सत्त्वाना-
२५ ननुपूर्वेण धर्मेदेशना कर्तव्येति । सोपायायाः सम्यक्संबोधेर्विनिवर्त्य हीनयाने परस्य चित्तमुत्पादयतो द्वितीया । प्रातिमोक्षशिक्षासंवरं विहाय महायाने चित्तोत्पादमात्रेण तत्पठनेन चाल्य शुद्धिप्रकाशनात् तृतीया । श्रावकादियानस्य ताफलस्य गोपननिन्दा-
प्रकाशनात्, महायाने सर्वशुद्धिप्रकाशनात्, परेषां तद्वचनकरणास्तुर्था । कीर्तितामादि-
३० हेतोः महायानपठनादिना, तथा तद्वत्तयात् परेषां कुत्सान्दिनादिमापणात्, आलो-
३५ कर्षणात्, उत्तरमनुष्यधर्मोपगमात् पञ्चमी । पाठमात्रेण गम्भीरधर्मविशमप्रकाशनात्, परेषां तथैव समादानात् षष्ठी । क्षत्रियस्य पुरोहितामात्यचन्द्रालैर्ये भिक्षवो दण्डिता अर्थदण्डेन साधिकं स्तौपिकं वा चातुर्दिशसाधिकं वा द्रव्यमपहृत्य तेभ्य एवोपनामयन्ति । ते च क्षत्रिया उभयेऽपि मूलापत्तिमापद्यन्ते । इयं सप्तमी ! धर्माधर्मविवेचनापूर्वं शिक्षा-
प्रणयनात्, तन्मूलाचारविपन्नानां सत्कारात्, प्रहर्षाणकानामुपभोगपरिभोगाभ्यन्धत्र परिणाम-
३० नात् उभयेऽपि मूलापत्तिमापद्यन्ते । इयमष्टमी ॥

आसां च मूलापत्तीनां सुखप्रहणाय शास्त्रकारोपदर्शिताः संस्कृकारिका उच्यन्ते—

रत्नत्रयस्रहरणादापत्पाराजिका मता ।

सद्वर्मेभ्य प्रतिक्षेपाद् द्वितीया मुनिनोदिता ॥

दुःशीलस्यापि वा भिक्षोः कापयस्येन्यतादनात् ।

चारके वा विनिक्षेपादयप्रवाजनेन च ॥

पश्चान्तर्त्यकरणान्मिथ्यादृष्टिग्रहेण च ।

ग्रामादिभेदनाद्यापि मूलापत्तिर्जिनोदिता ॥

शून्यतायाश्च कथनासत्त्वेन कृतमुद्दिष्टः ।

सुदृढत्वप्रस्थितानां तु संशोधैर्विनिवर्तनात् ॥

प्रातिमोक्षं परित्याज्य मष्टायाने नियोजनात् ।

शिष्ययानं न रागादिप्रवृत्त्यायेति वा ग्रहात् ॥

परेषां ग्रहणाद्यापि पुनः खगुणकाशनात् ।

परंपसनतो लभस्तत्कारस्योक्तहेतुना ॥

गम्भीरश्रान्तिकोऽस्मीति निष्यैव कथनागुणः ।

दण्डापयेद्वा श्रमणान् दद्याद्वा शरणप्रयात् ॥

गृहीयादीयमानं वा शमयत्याजनात्पुनः ।

प्रतिसंलीनभोगे च स्वाध्यायिषु विवेचनात् ॥

मूला आपत्तयो बोधा महाभरकहेतवः ।

आर्यस्याकाशगर्भस्य स्वप्ने देश्याः पुरःस्थितैः ॥

बोधिचित्तपरित्यागाद्याचकायाप्रदानतः ।

तीव्रमात्सर्यलोभान्यां क्रोधाद्वा सत्त्वतादनात् ॥

प्रसाद्यमानो यत्नेन सत्त्वेषु न तितिष्ठते ।

क्रेशात्परानुवृत्त्या वा सदस्मीभासवर्णनात् ॥ इति ॥

तस्मिन्नेव सूत्रे समुद्भरणमासमुक्तम् ॥

शिक्षासमुच्चयेऽपि बोधिसत्त्वानां करणीयमुपदिष्टमिति तदपि निरूपणीयमिच्छाह—

शिक्षासमुच्चयोऽवश्यं द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः ।

विस्तरेण सदाचारो यस्मात्तत्र प्रदर्शितः ॥ १०५ ॥

शिक्षासमुच्चयोऽपि स्वयमेभिरेव कृतः । अवश्यं नियमेन । द्रष्टव्यः पुनः पुनरसङ्कल्पः ॥ १०५ ॥

अभ्यसनीय इति भावः । कुतः ? यस्मात् सतां बोधिसत्त्वानाम् । आचरणभाचार इति वर्त-
ज्यता । तत्र शिक्षासमुच्चये । विस्तरेण प्रबन्धेन । प्रदर्शितः विस्फुटीकृत्य प्रकाशितः, तस्मात् ॥

यदि तस्याभ्यासेऽशक्तिः, तदा—

संक्षेपेणाद्यवा तावत्पश्येत्सूत्रसमुच्चयम् ।

नानासूत्रैकदेशानां वा समुच्चयमेभिरेव कृतं संक्षेपेण पश्येत् व्यवलोकयेत् ग्रन्थतो-
ऽर्थतो वा । अत्रापि पूर्वकमेव प्रयोजनम् । यदि वा—

आर्यनागार्जुनाबद्धं द्वितीयं च प्रयत्नतः ॥ १०६ ॥

आर्यनागार्जुनपारिनिबद्धं द्वितीयं शिक्षासमुच्चयं सूत्रसमुच्चयं च पश्येत् प्रयत्नतः
आदरतः । यदिह न दृश्यते, तत् तत्र दृश्यते इति भावः ॥

नियमेन शिक्षादर्शनेऽपि साकल्पेन सर्वेषामुपयोगमाह—

P 165

8

यतो निवार्यते यत्र यदेव च नियुज्यते ।

तल्लोकचित्तरक्षार्थं शिक्षां दृष्ट्वा समाचरेत् ॥ १०७ ॥

यतो हेत्यादकरणीयानिवार्यते, न करणीयमेतदिति प्रतिबिध्यते । यत्र शिक्षासमुच्चये
सूत्रसमुच्चये वा । यदेव कर्म कर्तव्यतया नियुज्यते विधीयते, तत् प्रसिद्धं विहितं वा ।
लोकानां चित्तमाशयः तस्य रक्षार्थम्, तच्चया विकोपितं न स्यात् । शिक्षां दृष्ट्वा शिक्षा-
10 समुच्चयादिषु । प्रतिपादं समाचरेत्, यत्र यद्यथा युज्यते, तत्र तथा व्यवहरेत् । अन्यथा
अर्थसमृद्धव्यवहारस्य आपत्तिकम्पलता स्यात् ॥

एतावता आत्मभावस्य शुद्धिराख्याता । यदाह—

आत्मभावस्य का शुद्धिः पापक्लेशविशोधनम् ।

संबुद्धोक्त्यनुसारेण यत्नाभावे त्वपायगः ॥ इति ॥

15

[शिक्षा. स. कारिका—१९]

यदुक्तम्—सदा स्मृतिसंप्रजन्यचारिणा भवितव्यमिति, ततः स्मृतेः स्वनामैव स्वरूपं
प्रतीतम् । संप्रजन्यस्य तु न ज्ञायते कीदृशमिति, तत्स्वरूपप्रतिपत्तये ग्राह—

एतदेव समासेन संप्रजन्यस्य लक्षणम् ।

यत्कायचित्तावस्थायाः प्रत्यवेक्षा मुहुर्मुहुः ॥ १०८ ॥

P 166

20

यत्कायावस्थायाः चित्तावस्थायाश्च सर्वेषोपपद्ये प्रत्यवेक्षा निरूपणं सर्ववारं यथा
प्रतिपादितं प्राक् ॥

सर्वमेतदुक्तशिक्षाकौशलं कर्मणा निष्पादयितव्यं न वचनमात्रेणेति नियमयितुमाह—

कायेनैव पठिष्यामि वाक्पाठेन तु किं भवेत् ।

चिकित्सापाठमात्रेण रोगिणः किं भविष्यति ॥ १०९ ॥

25

मनःपूर्वगमत्वात् कायव्यापारस्य, सोऽप्यनेनैव प्रतिपादितः । प्रतिपत्त्या सर्वं
संपादयिष्यामि, न तु शब्दमात्रशेषणया निष्फलश्रादिति बोधिसत्त्वेन यतितव्यम् । कथमित्ये ?
वैद्यकशास्त्राध्ययनमात्रेण तत्किंयामुर्ज्वतो व्याधिग्रस्तस्य किं फलं निष्पत्त्यते ? तावन्मात्रेण
रोगस्य तस्याविनिवृत्तेः । न किंचिदिति भावः । तस्मात् सर्वमेतद् क्रियानुष्ठानेन निष्पादयि-
तव्यमिति ॥

30

इति प्रज्ञाकरमतिविरचितायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां

संप्रजन्यरक्षणं नाम पञ्चमः परिच्छेदः ॥

६ क्षान्तिपारमिता नाम षष्ठः परिच्छेदः ।

तदेवं बहुधा शीलविशुद्धिं प्रतिपाद्य आत्मभावादीनां रक्षां शुद्धिं प्रतिपाद्य शुभ-
विशुद्धिं प्रतिपादयितुम्, यद्युक्तम्—

P 167

क्षमेत श्रुतमेवेत संश्रयेत वनं ततः ।

समाधानाय सुज्येत भावयेदशुभादिकाश्च ॥

5

[शिक्षा. स. कारिका— २०]

इत्येतच्च अभिधानुपक्रमते सर्वमित्यादिना—

सर्वमेतत्सुचरितं दानं सुगतपूजनम् ।

कृतं कल्पसहस्रैर्यत्प्रतिषः प्रतिहन्ति तत् ॥ १ ॥

सर्वमेतदिति शीलसंस्तरसमादानप्रभृतम् । सुचरितं कुशलं कर्म । दानं त्रिविधम् । 19
सामान्येन सुगतपूजनमपि त्रिविधम् । कृतम् उपार्जितमनेकैः कल्पसहस्रैर्यत् तत् सर्वं प्रतिषः
सत्त्वविशेषः प्रतिहन्ति निर्देहति बह्विध इव तृणसंघातम् ॥

और्यमशुश्रीविक्रीडितमूत्रे चाह—प्रतिषः प्रतिष इति मञ्जुश्रीः कल्पस्तोपचितं
कुशलं प्रतिहन्ति, तेनोप्यते प्रतिष इति ॥

P 168

और्यसर्वास्तिवादिना पठयते—पश्यथ मित्रव एतं भिक्षुं केशनखस्तृप्ते सर्वाङ्गेन 16
प्रणिपत्य चित्तमभिप्रसादयन्तम् ? एवं मदन्त । अनेन मित्रवो भिक्षुणा यावती भूमिरा-
क्रान्ता, अन्नश्चतुरशीतियोजनसहस्राणि, यावत् काञ्चनवस्त्रमण्डलान्तरे यावन्मोक्षो बालिकाः,
तावन्स्यनेन भिक्षुणा चक्रवर्तिराज्यसहस्राणि परिभोक्तव्यानि । यावत् । अथायुष्मानुपालि-
येन भगवांस्तेनाङ्गलिं प्रणम्य भगवन्तमेवदबोचत्—यदुक्तं भगवता अस्य भिक्षोरेवं महान्ति
कुशलमूलानि । कुत्रेमानि भगवन् कुशलानि तनुत्वं परिक्षयं पर्वादानं गच्छन्ति ? नाह- 20
मुपाले एवं क्षतिमुपहतिं च समनुपस्यामि यथा सम्भ्राचारी सम्भ्राचारिणोऽन्तिके दृष्टचित्त-
मुत्पादयति । तत्रोपाले इमानि महान्ति कुशलमूलानि तनुत्वं परिक्षयं पर्वादानं गच्छन्ति ।
तस्मात्तर्हि उपाले एवं शिक्षितव्यं यद्व्यस्यूनायामपि चित्तं न प्रदूषयिष्यामः, प्रागेव
सविज्ञानके काये इति ॥

P 169

अत एवाह—

22

न च द्वेषसंभं पापं न च क्षान्तिसमं तपः ।

तस्मात्क्षान्तिं प्रयत्नेन भाषयेद्विविधैर्नयैः ॥ २ ॥

न च द्वेषेण समं पापमशुभं पुण्यमभिवर्धेदुरक्षि । न च क्षान्त्या तितिक्षया समं
तप्यं तपः । सुमहत्परिश्रमसाम्यत्वात् सुकृतम् । यत् एवम्, तस्मात् क्षान्तिं क्षमां
सर्वतात्पर्येण भाषयेदभ्यसेत् । विविधैर्नानाप्रकारैरुपायैर्वक्ष्यामहे ॥

30

दृष्टधर्म एव द्वेषस्य दोषान् वृत्तप्रयेणोपदर्शयन्नाह—

मनः शमं न गृह्णाति न प्रीत्तिमुखमभ्युते ।

न निद्रां न धृतिं याति द्वेषशक्त्ये हृदि स्थिते ॥ ३ ॥

पूजयत्यर्थमानैर्यान् येऽपि चैनं समाभितः ।

तेऽप्येनं हन्तुमिच्छन्ति स्वामिनं द्वेषदुर्भगम् ॥ ४ ॥

मुहुरदोऽप्युद्विजन्तेऽस्माद् ददाति न च सेव्यते ।

संक्षेपात्तास्ति तत्किञ्चिन् क्षेपेणो येन सुस्थितः ॥ ५ ॥

P 170

शमं प्रशमं न गृह्णाति नाश्रयते । अनुपशान्त एव सदा द्वेषानलप्रज्वलितत्वात् न प्रीतिमुखं सीमनस्यमुखमभ्युते आप्नोति, नैववाकान्तत्वात् । न निद्रां न धृतिं चित्तसुखं । लभते कायचित्तसंतापकारिणि द्वेषशक्त्ये हृदयनिवासिनि । पूजयति सत्करोति कामसंस्कारैर्यान् । येऽपि चानुजीविनः, एवं द्वेषिणं स्वामिनमपकर्तुमिच्छन्ति । किमिति ? द्वेषदुर्भगम् अमियमिति हेतुपदमेतत् । मुहुरदो भिवाश्रयि उद्विजन्ते उत्त्रसन्ति अस्माद् द्वेषिणः । दानोन्मुखोऽपि भृत्यवर्गेन सेव्यते नोपगम्यते । किं बहुना ! इदमिह संक्षेपेणावधार्यताम्—नास्ति तदुपशम-कारणं किञ्चिद्येन कोपनः सुखं लभेत ॥

विचित्रस्य कर्कशावस्थाः द्वेषः । तस्योद्भूतचित्तस्तु क्रोधः, यद्वशात् दण्डादिप्रदणं क्रियते । इति अनयोर्भेदेऽपि द्वयोरपि परिहर्तव्यतया अभेदेनैव निर्देशः ॥

एवमिह दृष्टधर्मेऽपि द्वेषदोषानवगम्य तत्परित्यागाय यत्नयता भवितव्यमिह—

एवमादीनि दुःस्थानि करोतीत्यरिसंज्ञया ।

यः क्रोधं हन्ति निर्बन्धान् स सुखीह परत्र च ॥ ६ ॥

P 171

एवं यथोक्तप्रवारेण दुःस्थानि जनयति यस्मात्, तस्माद् यः सुकृतात्मा निर्बन्धात्, गाढाभिनिवेशात् । अरण्यवीर्ये इत्यर्थः । स सुखी इहलोके परलोके च ॥

इदानीं द्वेषोपघाताय तत्कारणमुपहन्तुं व्यवस्थां कुर्वन्नाह—

अनिष्टकरणाजातमिष्टस्य च विघातनान् ।

दौर्मनस्याशानं प्राप्य द्वेषो दैर्मो निहन्ति याम् ॥ ७ ॥

26

तस्माद्विघातयिष्यामि तस्याघनमहं रिपोः ।

आत्मास्मीयग्रहप्रसूते इष्टानिष्टे । आत्मास्मीयोः सुखसाधनमिष्टम्, तद्विपरीतमनिष्टम्, इति कल्पनाकृतमेवैतत् । न तु परमार्थतः किञ्चिदिष्टमनिष्टं वा संभवति । तस्मान्मिध्या-भिनिवेशवासनावशात् अनिष्टस्य करणात्, इष्टस्य चोपहननाद् दौर्मनस्य मानसं दुःखमुप-जायते, तस्मात् तत्कारिणि तद्विरोधिनि या द्वेष उपपद्यते । इति दौर्मनस्यमेव बलवद्भोजनं

लब्धसामर्थ्यः सन् द्वेषो निवृत्तिं माम् इति निश्चितं तत्पुष्टिकारणं च इति ध्यामि प्रथमतः । तस्मिन् हते सुखमेव । तस्य हननात्, समूलघातं इतस्य पुनरुत्पानायोगाच्च ॥
ननु कोऽयमत्यर्थमभितिवेशो भवत इत्याह—

यस्मात्तु सद्ब्रह्मद्वन्द्वमस्त्वस्ति वैरिणः ॥ ८ ॥

यस्मात्तु मम वधे विहाय रात्रिदिवमपरं न किञ्चिद् द्वेषस्य वैरिणः करणीयमस्ति ॥ ८ P 172

एवं द्वेषदोषान् विभाव्य सर्वोपायेन तद्विषयमूर्तां क्षान्तिमुत्पादयेत् । तत्र क्षान्ति-
विधा धर्मसंगीतिसूत्रेऽभिहिता । तद्यथा—दुःखाधिव्यासनाक्षान्तिः, धर्मनिध्यानक्षान्तिः,
परापकारमर्षणक्षान्तिश्च । तत्र तावद्दुःखाधिव्यासनाक्षान्तिमधिकृत्याह—

अल्पनिद्रागमेनापि न श्लोभ्या मुदिता मया ।

दौर्मनस्येऽपि नास्तीष्टं कुशलं त्ववर्तीयते ॥ ९ ॥

10

दुःखाधिव्यासनाक्षान्तिविषयः अनिद्रागमप्राप्तदुःखमीकृता, इष्टविघातप्राप्तश्च सुखा-
भिष्वङ्गः । ताभ्यां दौर्मनस्यम् । ततो द्वेषो क्लिप्तचित्ता वा । अत एवाह चन्द्रेप्रदीपसूत्रे—
सुखेऽनभिष्वङ्गः, दुःखेऽवैमुख्यम् । इति । रत्नैर्ममसूत्रेऽप्युक्तम्—य इमे आध्यात्मिकाः
शोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाः, तान् क्षमते अधिवासयतीति ॥

P 173

अतो यदि नाम मम शिरस्त्रिघाते, तथापि न श्लोभ्या न विकोपयितव्या मुदिता १०
मया । मुदिता हि दौर्मनस्यप्रतिपक्षः । दुःखाद्यमेऽपि प्रमुदितचित्तस्य दौर्मनस्यानवकाशात्,
इति दौर्मनस्यतिरामाय मुदिता यत्नेन रक्षितव्या । कुतः ? दौर्मनस्येऽपि कृते इष्टविघाते सति
नास्तीष्टं नामिलयितं सेत्स्यति । अयं तु विशेषः स्यात्—कुशलं पुनरुपद्वन्द्यते ॥

मुदिता च आयाक्षयमनिर्गुणे वर्णिता—तत्र कतमा मुदिता ? या बुद्धधर्माणामनु-
स्मरणात् प्रीतिः प्रसन्नः प्रामोद्यं चित्तस्यानवर्त्तनता अनवमृशता अपरितर्षणता, सर्वकाम- २०
रतीनामपकर्षणात् सर्वधर्मरतीनां प्रतिष्ठानम्, चित्तस्य प्रामोद्यम्, कायस्योद्विग्नम्, बुद्धेः
संप्रहर्षणम्, मनस उल्लवः, तथागतकायाभिन्दनरतिः । इति विस्तरः ॥

किं चेदमविचारयतो दौर्मनस्यमुत्पन्नं इत्याह—

यद्यस्त्येव प्रतीकारो दौर्मनस्येन तत्र किम् ।

अथ नास्ति प्रतीकारो दौर्मनस्येन तत्र किम् ॥ १० ॥

25

यदि च इष्टविघातनिवर्तनाय अनिष्टोपनिपातप्रतिषेधाय च प्रतीकारः उपायान्तर-
मस्ति, तदा दौर्मनस्येन तत्र किम् ? तदेव अनुश्रियताम् । अथ नास्ति, तदापि दौर्मनस्येन
तत्र किम् ? न किञ्चित् प्रयोजनम् । उपयाभावात् सर्वथा गतमेतत् । इति विचार्य
दौर्मनस्यनिवर्तनमेव वरम् ॥

P 174

अभ्यासाद् दुःखमबाधकं भवतीति प्रसाधयितुमुपक्रमते—

20

दुःखं न्यक्तरपारुह्यमयशब्देत्यनीप्सितम् ।

मियाणाभात्मनो वापि शत्रोश्चेनद्विपर्ययात् ॥ ११ ॥

दुःखं कायिकं मानसिकं चेति द्विविधम् । तत्र कायिकं दण्डादिधातजम् । मान-
सिकं न्यक्कारादिनिमित्तम् । तत्र न्यक्कारो धिक्कारः । पारुष्यं मर्षेघृणावचनम् । अपशब्द
अकीर्तिः वैगुण्यप्रकाशनम् । इत्येतत्सर्वमनमिच्छितम् । यदि परेषां शिवं ननु ! तदर्थ-
माह—प्रियाणाम् । आत्मीयत्वेन ये स्त्रीकृताः, प्रेमस्थानं तेषामात्मनश्च । दुःखादिकारकस्य
१ पुनः शत्रोरेतद्विपर्ययात् । तस्य दुःखादिकमभीष्टमेव ॥

तत्र दुःखसङ्घिष्युतां तावन्निराकर्तुमाह—

कथंचिच्छ्रम्यते सौख्यं दुःखं स्थितमयम्वतः ।

दुःखेनैव च निःसारः चेत्तस्माद् दृढीभव ॥ १२ ॥

P 176

महता प्रयत्नेन कुशलपक्षमुपमेव्य कदाचिद् कर्हिचित् सुदुर्लभं संसारे साधवं
१० सुखं लभ्यते । दुःखं तु सर्वदा सुलभम्, अयत्नेसिद्धत्वाद्, इति तदभ्यासो न दुष्करः,
सर्वदा परिचित्तत्वात् । किं च । संसारनिःसरणोपायोऽपि दुःखमेव । तथापि पापेयरूपतया
तत्परिग्रहो युक्त एव । यत एवम्, तस्माद् हे चित्त, दुःखानुभवनाय दृढीभव, मा
कातरतामाश्रयस्व ॥

अपि च । इदं दुःखं म्हार्यसाधकत्वात् सोढुमुचितम्, इति मनसि कर्तव्यम्,

१२ इत्याह—

तुर्गापुत्रकर्णौटा शहच्छेदादिवेदनाम् ।

बुधा सहन्ते मुक्त्यर्थमहं कस्मात्तु क्वतरः ॥ १३ ॥

तुर्गापुत्रकाः चण्डीसुताः । महानघमीसमयादिषु त्रिरात्रमेकाहं वा उपोष्य गात्रदाह-

च्छेदनभेदनं कुर्यन्तो दुःखां वेदनां निष्फलमेवानुभवन्ति । तथा कर्णौटदेसादिसमुद्भूता

P 176

२० दाक्षिणात्या उपरिनामल्लिखनमात्राभिमानतः परस्परं स्पर्धमाना अनेकाभिः कारणाभिर्दुःख-
मनुभवन्तो जीवितनयुत्पज्जन्ति । अहं तु स्वपराम्प्लोः परमदुर्लभमुदत्वसाधनाय कृतोत्साहः
दुःखैः कस्मात् कारणात् कातरीभवामि !

स्यादेतत्—अत्यल्पदुःखं कथंचित्सोढुं शक्यते । करचरणशिरश्छेदनादिदुःखं नरकादि-
दुःखं वा मुक्त्यर्थं कथं नु सोढव्यमित्यत्राह—

२४

न किंचिदसि तद्वस्तु यदभ्यासस्य दुष्करम् ।

तस्मान्मृदुल्यथाभ्यासात् सोढव्यापि महाव्यथा ॥ १४ ॥

शास्त्राभ्यासकलादि कौशलादि मृदुमभ्यासमात्रदुःखानुभवनादि वा वस्तु न तद्विषये

किंचित् यदभ्यासगोचरो न भवति । सर्वमेव अभ्यासादात्मसात्कर्तुं शक्यत इति भावः ।

यस्मात् तस्मात् अत्यल्पतरादिव्यथाभ्यासान्नरकादिमहाव्यथापि सोढुं [शक्यते] ।

३० यथोक्तम्—तत्र अल्पदुःखाभ्यासपूर्वकं कष्टकष्टतराभ्यासः सिध्यति । यथा च अभ्यासवशात्

सत्त्वानां दुःखसुखसंज्ञा, तथा सर्वदुःखोत्पादेऽप्यु सुखसंज्ञाप्रत्युपस्थानाभ्यासात् सुखसंज्ञैव प्रत्युपतिष्ठते । एवं निष्पन्दफलं च सर्वधर्मसुखाक्रान्तिं नाम समाधिं प्रतिलभते । उक्तं हि पितापुत्रसमागमे -

P 177

अस्ति भगवन् सर्वधर्मसुखाक्रान्तो नाम समाधिः, यस्य समाधेः प्रतिलम्भाद् बोधिसत्त्वः सर्वारम्भणवस्तुषु सुखमेव वेदनां वेदपते न दुःखाम्, नादुःखसुखाम् । तस्य ४ नैरयिकामपि वेदनां कार्यमाणस्य सुखसंज्ञैव प्रत्युपस्थिता भवति । मातृपीमपि कारणां कार्यमाणस्य, हस्तोऽपि छिद्यमानेऽपि पादेष्वपि कर्णेष्वपि नासास्त्रपि, सुखसंज्ञैव प्रत्युपस्थिता भवति । केचैरपि ताज्यमानस्य अर्धवेष्टैरपि कशाभिरपि ताज्यमानस्य सुखसंज्ञा प्रवर्तते । बन्धनागोरप्यपि प्रक्षिप्तस्य, तैलपात्रिकां वा त्रिपमाणस्य, उड्डुकुट्टितिकं वा कुड्यमानस्य, नदचिप्यितिकं वा चिप्यमानस्य, तैलप्रद्योतिकं वा आद्रीप्यमानस्य यावत् कार्षीणच्छेदिकां १० छिद्यमानस्य पिष्टपाचनिकं वा पाच्यमानस्य, हस्तिभिर्वा मर्धमानस्य सुखसंज्ञैव प्रवर्तते ॥ इति विस्तरः ॥

स्यदेवैतद् यदि प्रथमत एव मृदुव्यथाम्भासः स्यात् । यावता स एव नास्तीति । अत्राह—

उदंशदंशमशक्नुत्पिपासादिवेदनाम् ।

LS P 178

महत्कण्ठबाधिरुःखं च किमनर्थं न पश्यसि ॥ १५ ॥

उदंशादिकृतदुःखमनर्थं किं न पश्यसि ? तदप्यनसिद्धं मृदुव्यथाम्भासनिमित्तमस्यैव इति भावः ॥

पुनरन्यथा स्वचितं द्रवयितुमाह—

सीतोष्णवृष्टिवाताध्यव्यापिवन्धनतादनेः ।

30

सौकुमार्यं न कर्तव्यमन्यथा धर्यते व्यथा ॥ १६ ॥

सुकुमारतरचित्तस्य हि दुःखमतितरां बाधकं भवति, दुःखेऽपि दृढचित्तस्य विपर्ययः ॥

ननु दृढीकरणेऽपि चित्तस्य दुःखमसंशमेवेति । अत्राह--

केचित्त्वशोणितं हृष्टा विक्रमन्ते विशेषतः ।

परशोणितमप्येके हृष्टा मूर्च्छां ब्रजन्ति यत् ॥ १७ ॥

23

तच्चित्तस्य दृढत्वेन कातरत्वेन चागतम् ।

दुःखदुर्योधनस्यैव हवेदभिभवैक्ययाम् ॥ १८ ॥

न खलु दृढचित्तस्य किञ्चिदशक्यं नापि । तथाहि—केचिद्दीरपुरुषाः संग्रामभूमौ कशोणितमपि पश्यन्तोऽधिकतरं शौर्यमाभजन्ते । केचिन्मुनः कातरचित्तसंततयः परदुधिर-

P 179

दर्शनादपि भरणान्तिकं दुःखमनुभवन्ति । एतदुभयमपि चित्तस्य इतरेतराभ्यासविपर्ययात्
इति मत्वा दुःखदुर्योधनो नाधिगम्यो भवेत्, दुःखैरभ्यकम्प्यत्वात् । ततोऽपि भवेद् व्ययाम्,
न पुनस्तयाभिभूयते ॥

इत्थमप्यभिभवेद् व्ययामित्याह—

6

दुःखेऽपि नैव चित्तस्य प्रसादं शोभयेद् बुधः ।

संप्रामो हि सह क्षेत्रैर्युद्धं च सुलभा व्यया ॥ १९ ॥

प्रसादं पूर्वोक्तं नावसादयेद्विचक्षणः । कुतः ? यस्मात् ज्ञेशशत्रुभिः सह संप्रामो-
ऽयमारब्धः । संप्रामे च व्यया नाम न भवेदिति दुर्लभम्, व्यया तु सुलभैव ॥

ननु तथापि दुष्करमिदमतीव दृश्यत इति । अत्राह—

10

वरसाराधिधातान् ये प्रतीच्छन्तो जयन्दरीम् ।

ते ते विजयिनः शूराः शेषास्तु मृतमारकाः ॥ २० ॥

अभिमुखमभिभवन्तः शत्रुम् । तत्प्रहारान् वक्षःस्थलेन प्रतीच्छन्तो ये जयन्ति सम्प्रे-
रिषून्, ते ते शूरपुरुषाः पररिपुविजयादिह लब्धविजयाः प्रशस्यन्ते । ये पुनरन्ये छलप्रहारा-
दिभिरभिभवन्ति शत्रुम्, ते च अकिञ्चिक्करतया मृतमारकाः दुगुप्सनीया एव शूराः ॥

P 180

15

इतोऽपि गुणदर्शनाद्दुःखमधिवासयितव्यमित्याह—

गुणोऽपरश्च दुःखस्य यत्संवेगान्मवच्युतिः ।

संसारिषु च कारुण्यं पापाद्भीतिर्जिने शूरा ॥ २१ ॥

अयमपरः शुभहेतुर्गुणो दुःखस्यास्य संबोधिमार्गानुकूलः, यद्दुःखस्य समावेशो मनसि
संवेग उपजायते । तस्माच्च दौघनधनादिद्वन्द्वस्य मदस्य प्युतिर्मर्ज्ञो जायते, संसारिषु च
20 संसारदुःखपीडितेषु कठणाचित्तम्, पापस्य फलमिदमिति मत्वा पापाद् भयमकरणचित्तं
च, बुद्धे च भागवति स्पृहा मक्तिः श्रद्धा चित्तप्रसादश्च । भगवानेव हि दुःखक्षयगामिनं
मार्गमुपदिष्टवानिति ॥

परप्रत्ययोत्पन्नदुःखाधिवासनाय परामृशनाह—

पित्तादिषु न मे कोपो महादुःखकरोऽप्यपि ।

25

सचेतनेषु किं कोपः तेऽपि प्रत्ययकोपिताः ॥ २२ ॥

P 181

पित्तादिदोषत्रयाम्बुधामेव शरीरम् । ते च तथाविधाहारविहारवैगुण्याद् विषमावस्थां
प्राप्ता व्याधीन् जनयन्तः सर्वदुःखहेतवो भवन्ति । तथापि न तेषु मम कोपः, अचेतनत्वात् ।
न ते संघिन्त्य दुःखदायकाः, किं तर्हि स्वकारणसामग्रीयत्वेन प्रकोपमुपागताः । यथैवम्,
सचेतनेषु किं कोपः ? किं न स्यादिति चेत्, तेऽपि पूर्वकर्मपराधात् स्वकारणसामग्री-
30 प्रकोपिता दुःखदायका भवन्ति । इति पित्तादिवद् नेत्रपि न युज्यते मम क्रोधः ॥

उभयत्रापि समानं कारणाधीनत्वमित्युपदर्शयन्नाह—

अनिध्यमाणमप्येतच्छूलमुत्पद्यते यथा ।

अनिध्यमाणोऽपि बलात्क्रोध उत्पद्यते तथा ॥ २३ ॥

क्षप्रत्ययोपजनितसामर्थ्येभ्यः पिप्तादिभ्योऽनभिप्रेतमपि शूलनवव्यमुत्पद्यते यथा, तथा खहेतुमपरिणामाधिग्नशक्तिभ्यो दौर्मनस्यादिभ्यः क्रोध उत्पद्यते, इति साधारणमनयो-
हेतुप्रत्ययाधीनत्वम् ॥

अथ स्वात्-उक्तमत्र सचेतनाः संचिन्त्य तथाविधानिष्टकारिणः, न तु पुनरितरे
तथेत्याह—

कुप्यामीति न संचिन्त्य कुप्यति स्वेच्छया जनः ।

उत्पत्त्य इत्यभिप्रेत्य क्रोध उत्पद्यते न च ॥ २४ ॥

10

तत्प्रत्ययसामग्रीमन्तरेण कुप्यामीत्येवं युद्धिपूर्वकं संचिन्त्य न जनः स्वेरं प्रकुप्यति ।
क्रोधोऽपि उत्पत्त्य इत्यभिसंधाय स्वातन्त्र्येण नैषोत्पद्यते ॥

तस्मादिदमेवात्र प्रमाणसिद्धमित्याह—

P 162

ये केचिदपराधाश्च पापानि विविधानि च ।

सर्वं तत्प्रत्ययबलाम् स्वतन्त्रं तु न विद्यते ॥ २५ ॥

16

इदंप्रत्ययतामात्रसमुपस्थितस्वभावं सर्वमिदम् । न तु स्वातन्त्र्यप्रवृत्तं किंचिदपि विद्यते ॥

न च प्रत्ययसामग्र्या जनयामीति चेत्तदा ।

न चापि जनिनस्यास्ति जनिहोऽस्मीति चेत्तदा ॥ २६ ॥

प्रत्ययसामग्र्यपि न स्वकार्यं जनयन्ती संचिन्त्य जनयति । सा हि खहेतुपरिणामोप-
निधिधर्मतया तथाविधं कार्यं जनयति न तु संचिन्त्य । न चापि जनितस्य कार्यस्यापि^{२०}
अनया सामग्र्या जनितोऽस्मीति चेत्तदा मनसिकारोऽस्ति । तस्मान्निर्व्यापारतया सर्वधर्माणाम्,
अस्मिन् सति इदं भवति, अस्थोपादादिदमुत्पद्यते, इति उदंप्रत्ययनामात्रमिदं जगत्, नात्र
कश्चित्स्वतन्त्रः संभवति । हेतुप्रत्ययाधीनत्वात्सर्वधर्माणाम् ॥

स्यादेतत्-अस्यैव स्वतन्त्रं यथा सांख्यानं प्रधानमात्मा च, नैयायिकाना-
माकाशादयः । तत् किमुच्यते न किंचित्स्वतन्त्रमिह विद्यते, इत्याशङ्क्याह—

P 153

यत्प्रधानं क्लिप्तामीष्टं यत्तदात्मेति फलितम् ।

तदेष हि भवाभीति न संचिन्त्योपजायते ॥ २७ ॥

25

यत्तद्भवतां सत्परजस्तमसां क्षाम्यावस्था प्रकृतिः प्रधानमित्यभिमतम् । क्लिप्तेति
प्रमाणासंगतमेवादित्यवृत्तिं प्रकाशयति । यद्यपि तद्वस्तु किंचिदात्मेति कल्पितमप्यवसितं
प्रमाणासंगतमेव । आह-यस्मात्तदेव स्वयमेव तदपरकारणमाभावाद् भवामि समुत्पद्य इति^{३०}
नभिसंधाय जायते ॥

कुतः ? यस्मात्—

अनुत्पन्नं हि तन्नास्ति क इच्छेद्भवितुं तदा ।

तत् प्रधानादि प्रागसदेव । असत्तश्च क्वप्यासुतादेरिव का भवितुमुत्पत्तुमिच्छा भवेत् ? अथ नासदुत्पद्यते किञ्चित्, केवलमन्यक्तावस्थातो व्यक्तावस्थायां परिणाममात्रम् । यद्येवम्, परिणामोऽपि कथमसमुत्पद्यते व्यक्तावस्था का ? परिणामस्य व्यक्तावस्थायाश्च तत्त्वभावेन तस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । व्यतिरेके संविधाभावः । संबन्धकल्पनायां च अनवस्था । परतो विस्तरेण प्रधानं निराकारिष्यते [९. १२७-१२८] ॥

P 184

स्यादेतत्—आत्मन्ययमदोष एव । न हि तस्य वयमुत्पादमिच्छामः । सर्वदा नित्यस्वभावतया अनुत्पन्न एवासीत् । मयत्तु नाम एवम् । तथापि सर्वथा स्वरन्निषाणकल्प एवासीत्, उत्पादाभावात् । ततो नात्रापि निवर्तते—

अनुत्पन्नं हि तन्नास्ति क इच्छेद्भवितुं तदा । इति ।

भावेऽपि वा नास्य स्वात्मन्यपि प्रभुत्वमस्ति । प्रकृत्युपनामितमेव हि विषयमपि स भुङ्क्ते । तदा च विषयोपभोगाध्याक् तद्रोक्तृत्वमस्य नासीत्, पश्चादनुत्पन्नं च तत्त्वभावमेव । अन्यथा तस्य भोक्तृत्वायोगात् । तदुत्पादे च तस्याप्युत्पाद इति कथं नाम्न उत्पाद इष्यते इति । तदेवं पुनः

अनुत्पन्नं हि तन्नास्ति क इच्छेद्भवितुं तदा ।

इत्यायातम् ॥

अपरमपि दूषणमत्राह—

विषयव्यापृतत्वाच्च निरोद्धमपि नेहते ॥ २८ ॥

यद्यप्यसौ प्रधानोपहितविषयोपभोगाय प्रवर्तते इतीष्यते, तदा प्रागप्रवृत्तस्य पश्चात्प्रवृत्तिर्न युज्यते । अथ कथंचित् प्रवर्तते, तदापि विषये व्यापृतस्य निवृत्तिर्न स्यात् । एतदेवाह—निरोद्धमपि नेहते । विषयोपभोगान्निवर्तितुमपि नोत्सहते, तदा तस्य तत्त्वभावत्वात्, तस्य च नित्यतया अनिवृत्तेः । निवृत्तौ वा अनित्यत्वप्रसङ्गात् । नैयायिकादीनामात्मनो व्यपदेशो नित्यत्वात् ॥

विशेषमपि तस्याह—

P 185

नित्यो ह्यचेतनश्चात्मा व्योमवद् स्फुटमक्रियः ।

अचेतन्यं साध्यादिह विरोधः । अन्यत्र समानता । तत्र नित्यः पूर्वापरकालयोरेक-स्वभावः । अचेतनश्च अचिन्तस्वभावः । जड इत्यर्थः । अन्यचैतन्ययोगाच्चेतयते । व्योमवद् व्यापी । अत एव स्फुटं व्यक्तमक्रियः । यदाह—

30

अन्ये पुनरिहात्मानमिच्छादीनां समाश्रयम् ।

स्वतोऽचिद्भूषमिच्छन्ति नित्यं सर्वगतं तथा ॥

शुभाशुभानां कर्तारं कर्मणां तत्फलस्य च ।

भोक्तारं चेतनायोगाच्चेतनं न स्वरूपतः ॥

[तत्त्वसंग्रह-१७१-७२]

तथा च अकिञ्चित्कर एवासौ, कचिदपि कार्येऽनुपयोगात् । अथ अपरसहकारि-
प्रत्ययसंनिधौ निष्क्रियस्यापि तस्य क्रिया [भ्यु] पगम्यते । यदुक्तम्—

ज्ञानयनादिसंबन्धः कर्तृत्वं तस्य भण्यते । इति ।

अत्राह—

प्रत्ययान्तरसङ्गेऽपि निर्दिष्टारस्य का क्रिया ॥ २९ ॥

ज्ञानयनादिप्रत्ययान्तरसंपर्केऽपि नित्यत्वान्निर्विकारस्य पूर्वस्वभावादप्रच्युतस्यात्मनः
का क्रिया ? नैव क्रिया युज्यते ॥

यः पूर्ववत् क्रियाकाले क्रियायास्तेन किं कृतम् ।

तस्य क्रियेति संबन्धे कतरत्तमियन्धनम् ॥ ३० ॥

यथा पूर्वमक्रियाकाले तथा क्रियाकालेऽपि यः, तेन कारकस्वभावविकलेन क्रियायाः
किं कृतम्, येन प्रत्ययान्तरसङ्गे तस्य क्रिया न्यवस्थाप्येत ? अपि च । उभयसंबन्धाभावात्
तस्य आत्मनः क्रियेयमिति संबन्धे कतरत्तदन्यनिमित्तम् ? नैवास्ति किञ्चित् ॥

विस्तरेण चात्मनो निराकारित्यमाणत्वात् [९. ५८-६०] ईश्वरस्य च [९.
११९-१२६], न स्वतन्त्रः कश्चिदपि संभवति । एवमस्मात्तद्वयं सर्वत्र प्रसाध्योपसंहरन्नाह—

एवं परवशं सर्वं यद्वशं सोऽपि चावशः ।

निर्माणवदचेष्टेषु भावेच्चेवं क कुप्यते ॥ ३१ ॥

एवमुक्तनयेन परवशं परायत्तं सर्वं बाध्यात्मिकं वस्तुजातम् । तर्हि यद्वशे १०
तदपरायत्तं भविष्यतीति चेत्, न । यद्वशं सोऽपि चावशः स्वहेतुपरतन्त्रः । एवं स हेतुरपि
स्वहेतोरित्यनादिसंसारपरंपरायां न स्ववशिता कचिदपि संभवति । अतो निर्व्यापाराः
सर्वधर्मा इति । कः कस्मै द्रुयति परमार्थतः येनापराधिनि क्वचित् कस्यचिदपराधे तस्य
द्वेषो युक्तः । इदमेवाह—निर्माणवत् सर्वव्यापारकल्पनाभिगमात्, अचेष्टेषु निरीद्वेषु सर्वधर्मेषु
एवं सत्सु क कुप्यताम् ? न युज्यते प्रेक्षाकलां कचिदपि कोप इति भावः ॥

स्यादेतत्—एवं हि एकं समर्थयतो द्वितीयं विषटते इत्याशङ्क्यन्नाह—

वारणापि न युक्तैवं कः किं वारयतीति चेत् ।

समर्थितन्यायैतैव वारणापि निवर्तनमपि निर्माणवदचेष्टेषु भावेषु न युक्ता । एवमिति
यदा किञ्चिदपि स्वतन्त्रं न दृश्यते, सर्वं प्रत्ययसामग्रीं प्रतीत्य जायते, तदा वारणापि न

१ Minayef reads निर्माणवत्, but one of the Mss. used by him reads निर्माणवद् which is supported by Tibetan translation. The Com. also reads निर्माणवत्. Compare 5.57 for our reading.

युक्ता । यदि वा-मैवम्, तथापि कथं न युक्ता ! को वारयति, स्वतन्त्रः कर्ता किं निषेधं स्वतन्त्रप्रवृत्तं वारयतीति चेत् । अयमभिप्रायः-न हि समानेऽपि न्याये क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिन्निवृत्तिर्युज्यते । एकत्र निवृत्तौ सर्वत्रैव निवृत्तिर्युक्ता, न तु क्वचिदेव, न्यायस्य सामान्यत्वात् । तस्माद्युक्तमेतत्-वारणा न युक्तेति ॥

३ यथेवं मन्यसे, अत्रोत्तरमाह-—

P 188

युक्ता प्रतीत्यता यस्माद्दुःखलोपरतिमता ॥ ३२ ॥

युक्ता वारणा, कुतः ? प्रतीत्यता, इदं प्रतीत्येदमुपपद्यते इति प्रतीत्यसमुत्पन्नता यस्मादस्ति निर्व्यापारेष्वपि भावेषु, अतो वारणा युक्ता, ततो न व्याधातः । एतदुक्तं भवति-यद्यपि निर्व्यापाराः सर्वधर्माः, तथापि प्रतीत्यसमुत्पादवशात् पारतन्त्र्यमुपदर्शितम्-
 10 एवं परवशं सर्वम् [६. ३१] इत्यादिवचनात् । ततः अविद्यादिप्रलयबलादुत्तरोत्तरः कार्यप्रवाहः संस्कारादिरूपः प्रवर्तते, पूर्वपूर्वनिवृत्तौ निवर्तते । एतच्च उत्तरत्र [९. ७५] विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते । तस्माद्दुःखस्य संसारस्य उपरतिर्निवृत्तिरभिमतः । अतो द्वेषादि-
 पापप्रवृत्तिवारणा संगच्छते । तां प्रतीत्य तयाविधमन्युदयनिःश्रेयसस्वभावं फलमुत्पद्यते ॥
 सांप्रतं प्रवृत्तमेव योजयन्नाह-—

85

तस्मादमित्रं मित्रं वा दृष्ट्वाप्यन्यायकारिणम् ।

ईदृशाः प्रत्यया अस्वेत्येवं मत्वा सुखी भवेत् ॥ ३३ ॥

यस्मात् प्रतीत्यजं सर्वम्, तस्मादमित्रेनरं [अमित्रमितरं च] अपकारिणं प्रतीत्य मुखमेवालम्बनीयम् । कुतः ? ईदृशा अपकारकरणशीलहेतवः अस्य अमित्रस्य इतरस्य वा, इति एवं निश्चिष्य सुखी भवेत्, दीर्घमनसं न कुरीत ॥

90

किं च । दुःखोपनिपातेन चित्तशोभेऽपि न दुःखस्य निवृत्तिरस्तीत्युपदर्शयन्नाह-—

P 189

ययि तु श्लेष्मन्मसिद्धिः सर्वेषामेव देहिताम् ।

न भवेत्कस्यचिद्दुःखं न दुःखं कश्चिदिच्छति ॥ ३४ ॥

न हि आत्मेष्ट्यामात्रेण अनभिमतं निवर्तते, अभिमतं चोपतिष्ठते हेतुमन्तरेण । तथात्वे सति न भवेत् कस्यचित् सत्यस्य दुःखम् । किमिति ? न दुःखमात्मनः कश्चि-
 20 दिच्छति । स्वसुखाभिलाषिण एव हि सर्वसत्त्वाः ॥

दुःखाधिवासनाहान्तिमभिधाय इदानीं परापकारमर्पणहान्तिमुपदर्शयन्नाह-—

प्रमादादात्मनात्मानं बाधन्ते कण्टकादिभिः ।

भक्षच्छेदादिभिः कोपादुत्पन्नयादिरिप्सया ॥ ३५ ॥

उद्वन्धनप्रपातैश्च विषापथ्यादिभक्ष्यैः ।

30

निम्रन्ति केचिद्विद्वानमपुण्याचरणेन च ॥ ३६ ॥

यदेवं छेदवश्यवाद् ब्रह्मात्मानमपि प्रियम् ।

तदेवां परकायेषु परिहारः कथं भवेत् ॥ ३७ ॥

असमीक्षितकारिता प्रमादः । स्वयमेव स्वकायं कण्टकाणुशुक्लपुष्पापाणशर्करादिभि-
र्दुर्गमार्गेषु कर्मप्रवृत्ताः कण्टकास्तरणशयनादिभिर्वा बाधन्ते । तथा भोजनपानपरिहारा-
दिभिः । किमिति ! कोमाद् अगम्यपरदारधनादि लब्धुमिच्छया वा ॥

P 190

उद्धन्धनमूर्खलम्बनम् । प्रपातः प्रपतनं पूर्वतादेः । जलान्निप्रवेशादिभिः, बिया-
पण्यादिभक्षणैः, अल्पाहारातिपानादिभिः, निवृत्तिं मारयन्ति केचिन्मोहपुरुषा आत्मानं
स्वकायम् । परवधादिभिः, अपुण्याचरणेन च । परवधाभिप्रायाः संभ्रामादिभ्रकुशल-
क्रियया च ॥

यदैवमुक्तक्रमेण केशवश्यत्वात् केशपरतन्त्रत्वात् एते सर्वथा आत्मानमपि प्रियं वस्तु
प्रति पीडयन्ति, तदा एषां परकायेषु परशरीरेषु अपकारविरतिः कथं स्यात् !

इत्थं च कृपापात्रमेवैते, न द्वेषस्थानमित्याह—

19

हेओम्मत्तीकृतेष्वेषु प्रवृत्तेष्व्वात्मघातने ।

न केवलं दया नास्ति क्रोध उत्पद्यते कथम् ॥ ३८ ॥

पिशाचैरिष्य प्रस्तेषु पशु अपकारकारिषु उक्तनयेन प्रवृत्तेषु आत्मघातने परापकार-
द्वारेण वा न केवलं न तावत् कृपा नास्ति, औदासीन्यमपि साधूनां तत्रावुक्तम् । द्वेष
उत्पद्यते कथं कृपास्थानेष्विति विपर्ययो महान् ॥

15

एवमपि स्वचित्तं निवारयेदित्याह—

P 191

यदि स्वभावो बालानां परोपद्रवकारिता ।

तेषु कोपो न युक्तो मे यधाम्नी दहनात्मके ॥ ३९ ॥

तथा हि विकल्पद्वयमत्र । बालानां पृथग्जनानां यदि एतादृश एव स्वभावः परोप-
द्रवकारिता नाम, तदा न खलु स्वभावाः पर्यनुयोगमहन्ति—किमिति परापकारं कुर्वन्ति
ते ? इति परिभाष्य तेषु द्वेषो न युक्तो मे । तथापि अग्नी दहनस्वभावे दाहकरणात् ।
अन्यथा तदभावे तत्स्वभावताहानिप्रसङ्गात् ॥

द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह—

अथ दोषोऽयमागन्तुः सर्वाः प्रकृतिपेशलाः ।

तथाप्ययुक्तस्तकोपः कटुधूमे ययाम्बरे ॥ ४० ॥

25

अथ दोषोऽयमागन्तुः अन्य एव न तत्स्वभावमूलः । सर्वाः पुनः प्रकृतिप्रभा-
स्वरचित्तसंतानतया पेशला अकुटिलस्वभावाः । दोषा हि दुष्टस्वभावाः, न तत्स्वभावाः
सर्वाः । तथापि अयुक्तस्तेषु सत्त्वेषु पेशलस्वभावेषु कोपः । कस्मिन्निव ? कटुधूमे
यथा इव अम्बरे । न हि कटुता नाम निर्मलस्याकाशस्य स्वभावः, अपि तु धूमस्य । अतश्च
तदोषेण धूम एव दोषो युज्यते, नाकाशे प्रकृतिपरिशुद्धे । तस्मादोषेष्वेव कोपो युज्यते
न सत्त्वेषु ॥

30

P 192

अपि च । यदेव हि प्रधानं दुःखकारणम्, तत्र युक्तो भवेत् कोपो नाप्रधाने
इत्याह—

मुख्यं दण्डादिकं हित्वा प्रेरके यस्मि कुप्यते ।

द्वेषेण प्रेरितः सोऽपि द्वेषे द्वेषोऽस्तु मे वरम् ॥ ४१ ॥

४ कोपे हि दण्डप्रद्वारादभावितचित्तस्य दुःखं समुत्पद्यते । ततो दण्ड एव मुख्यं
दुःखकारणमिति तत्रैव कोपो युक्तः । अपरप्रेरितस्य दण्डस्य को दोषः ! तेन प्रेरक एव
द्वेषो भवति । एवं तर्हि द्वेषेण सोऽपि दण्डप्रेरकः प्रेरित इति द्वेषे द्वेषो मम युक्तो न प्रेरके ॥

अपि च । नादत्तं किञ्चिदुपमुच्यते सुखं वा दुःखं वा । इति विचिन्त्य परापकारेऽपि
न तत्र चित्तं प्रदूषयेदित्याह—

10

मयापि पूर्वं सत्त्वानामीदृश्येव श्वधा कृतम् ।

तस्मान्मे युक्तमेवैतत्सत्त्वोपद्रवकारिणः ॥ ४२ ॥

पूर्वं जन्मान्तरे मयापि सत्त्वानामेवंविधेन पीडा कृता यस्मात्, ऋणपरिशोधनन्यायेन
उचितमेव ममैतत् परापकारकारिणः । तत्कर्मफलपरिपाकादिति भावः ॥

यद्यस्य कारणं तस्मादेतदुत्पद्यते नान्यस्मादिति परामृश्य परापकारं मर्षयेदित्युप-
१५ दशयिञ्चाह—

P 193

तच्छब्दं मम कायश्च द्वयं दुःखस्य कारणम् ।

तेन शत्रुं मया कायो गृहीतः कुत्र कुप्यते ॥ ४३ ॥

अविकल्पाकारणसामग्री हि सर्वकार्यस्य कारणमिति प्रमाणपरिनिश्चितम् । सा चात्र
तथाविधा विद्यते । तथाहि तस्यापकारिणः शत्रुं सद्भादि मम कायश्च, एतद्वयं सामग्रीरूपं
२० दुःखस्य कारणम् । इति समर्थकारणसद्भावेऽपि कार्यं कथं नोत्पद्यते ? अन्यथा तत्तस्य
कारणमेव न स्यात् । ततोऽन्यदपि, तत् उत्पादयोमः ? [= तत्सामग्रीतोऽन्यदपि कारणं
स्यात्, ततः....] । तस्माद्यदि कारणोपनायके कुप्यते, तदा स्वात्मन्यपि कोपो युक्तः ।
यतः स्वयमपि दुःखकारणं बह्व्युपनयति च भवान् । आत्मन्यकोपे परत्रापि न युक्त
इति भावः ॥

25

प्रकारान्तरेणोक्तमेवार्थं स्पष्टयिञ्चाह—

गण्डोऽयं प्रतिमाकारे गृहीतो घट्नासहः ।

तृष्णान्धेन मया तत्र व्यापायां कुत्र कुप्यते ॥ ४४ ॥

शरीराकृतिरयं पक्वगण्डो मया गृहीतः । सर्वदुःखहेतुत्वात् सर्वोपमर्दसहः । आको-
टनतादनाद्विमिरप्यमेवत्वात् । दुःखपरिहाराय सुखप्राप्तये च या तृष्णा अभिलाषः,
३० तदन्धेन पिहितप्रज्ञालोचनेन तस्यां व्यापायां सत्यां कुत्र कुप्यते ? न हि गण्डस्य कुत्वादि-
संपर्कजे दुःखे कचिद्विवेकतः कोपो युक्तः ॥

अपि च । यः कार्येणानर्भी, तेन तत्कारणमेव परिहर्तव्यं भवेत् । अहं तु विपर्यस्त-
मतिरिति विमर्शमुपदर्शयन्नाह—

दुःखं नेच्छामि दुःखस्य हेतुमिच्छामि चालिशः ।

स्वापराधागते दुःखे कस्मादन्यत्र कुप्यते ॥ ४५ ॥

दुःखं दण्डाद्यभिवातजं नेच्छामि । तस्य पुनः कारणं शरीरं प्रत्यपकारिणं चेच्छामि । ६
चालिश इति बालधर्मी विपर्यासः । तस्मात्कारणात् स्वकाये यदुःखं तत् स्वापराधागतमेव ।
इति कस्मादन्यत्र तत्सहकारिभावे कुप्यते !

आत्मवधाय स्वयं संस्कृतशस्त्रस्यैव अन्यत्र मम कोपो न युक्त इत्याह—

असिपत्रवनं यद्वयया नारकपक्षिणः ।

मत्कर्मजनिता एष तथेदं कुत्र कुप्यते ॥ ४६ ॥

10

असिपत्रवनं नरकसमुद्भवम् । अस्य एव पत्राण्यस्येति कृत्वा । असिग्रहणं प्राधा-
न्यात् । अन्यदपि शस्त्रं नारकदुःखहेतुर्यथा च । वने तस्मिन्निवासिनो गृध्रोद्वक्त्रायास्तदयः
पक्षिणो यथा मत्कर्मजनिता एव दुःखहेतवो भवन्ति । नान्यदत्र दुःखकारणमस्ति । तथा
इदमपि पराक्षादिकं दुःखहेतुर्मत्कर्मजनितमेव, इति कुत्र कुप्यते !

इत्थमपि विपर्यास एवायमित्युपदर्शयितुमाह—

15 P 193

मत्कर्मचोदिता एव जाता मध्यपकारिणः ।

येन यास्यन्ति नरकान्मयैवामी हता ननु ॥ ४७ ॥

येन मदीयेन कर्मणा चोदिताः प्रेरिता एव मयि पूर्वकृतापकारे अपकारिणो जाताः
सन्तो नरकान् यास्यन्ति, तेन मयैवामी अपकारिणो हता ननु । स्वचित्तं संबोधयति—न
अमीभिरहं हतः । अयमभिप्रायः—यदि नाकारिष्यमहमीदृशं कर्म, तदा एतेऽपि नापकारिणोऽ-
भविष्यन्ति मत्कृतेनैव कर्मणा अपकारिणो भवन्ति ॥

20

उपकारिष्वेव मोहादपकारिबुद्धिर्मेति कारिकाद्वयेन दर्शयन्नाह—

एतानाश्रित्य मे पापं क्षीयते क्षमतो बहू ।

मामाश्रित्य तु यास्येते नरकान् दीर्घवेदनान् ॥ ४८ ॥

अहमेवापकार्येषां भवेते चोपकारिणः ।

कस्माद्विपर्ययं कृत्वा खल्वेषेवः प्रकुप्यसि ॥ ४९ ॥

25

एतानपकारिण आश्रित्य निमित्तीकृत्य मम पापं पूर्वजन्मकृतपरापकारजनितं क्षीयते
तद्दुःखानुभवनविपाकेन क्षयं याति । क्षमतः श्रान्तिमालम्बमानस्य । बहू अनेकपर्यायेण
कृतम् । मामाश्रित्य मत्कर्मचोदिताः एवमप्यपकारं कृत्वा पुनरेते नरकान् दीर्घवेदनान्
दुःखदुःखानुभवान् यास्यन्ति । अत उक्तकृतेण अहमेव अपकारी एषामित्यादि संबोधम् ॥

ननु यत्प्रपकारी भवान्, तर्हि भवत एव नरकगमनमुचितम्, न त्वेषामित्याह—
भवेन्ममाशयगुणो न यामि नरकान् यदि ।

एषामत्र किमायातं यथात्वा रक्षितो भवा ॥ ५० ॥

या प्रत्यपकारनिवृत्तिनिष्ठा एतन्ममाशयमाहात्म्यं नरकगतिनिवृत्तिहेतुः । नरकान्
४ न यामि तदात्ममाशयमाहात्म्यफलत्वेन । न तु पुनरेषां दुराशयतया नरकेषु ममापतनमिति
भावः । एतदेवाह—यपामित्यादिना । अयमत्र समुदायार्थः—यद्यहमपकारी सन्नपि केचि-
दुपायकौशलेन नरकान् न यामि, तदैषामुमि । उपकारिणां किमायातम्, किमपक्षीयते !
का क्षतिरित्यर्थः । भया तावदेकेन रक्षिता न भवन्तामन्ये, रक्षित आत्मा च भवेत् । न
चैतावता किञ्चिदेयां न्यूनाधिकं गुणदोषेषु स्यात् ॥

P 107

10

ननु यदि नाम एकम्, तथापि भवतोऽपि न सुकामान्नरक्षणमुपकारिकृतवृत्तया
इत्याशङ्क्याह

अथ प्रत्यपकारी स्यां तथाप्येते न रक्षिताः ।

हीयते चापि मे चर्वा तस्मान्नष्टास्तपस्विनः ॥ ५१ ॥

यदि दण्डादिघातं कुर्वन्सु प्रत्यपकारी भवेयम्, तथापि एते रक्षिता न भवन्ति ।

१४ न कश्चिदेषां प्रतीकारो नरकगमनादितु कृतः स्यात् । प्रत्युत तादृशितेनापि भया न प्रति-
तादितव्यम् । तथा सर्वसत्त्वेषु न मैत्रचित्तं भया निश्चिक्षित !]तव्यम् । अन्तश्चो न
दम्भस्थूणायामपि प्रतिवृत्तिसमुपादयितव्यम् । इत्यादिबोधिसत्त्वचर्याया मन हानिरेव स्यात् ।
तस्मादेतर्हि प्रतीकारोपायाभावात्तपस्विनो बराका रक्षितुमशक्यत्वात्तत्राह दुर्गतिपतिता एव ।
इत्युपेक्ष्यन्ते तावदिदानीम् । पश्चात्तदुपायमधिगम्य तत्कारिष्यामि यथैषां दुःखमनुमात्रकमपि

२० न स्यात् ॥

तदेव परापकारमर्पणक्षान्तिं प्रतिपाद्य लघुना धर्मनिष्यानक्षान्तिमुपदर्शयितुमाह—

मनो हन्तुममूर्तत्वात् शक्यं केनचित्कचित् ।

शरीराभिनिवेशात्तु चित्तं दुःखेन बाध्यते ॥ ५२ ॥

P 108

द्विविधं दुःखमविचारतो बाधकमुपजायते कायिकं मानसिकं चेति । तत्र मनसि
२० न काश्चिदण्डादिकं दातुं शक्नुः, अमूर्तत्वात्तदसत् । इति तद्वद्वचं दुःखं परमार्थतो न
संभवति । कल्पनाकृतं तु दौर्भनस्यादिकं विधत्ते । एतदेव दर्शयति शरीरेत्यादिना ।
ममेदं शरीरमिति विकल्प्याभ्यासधासनावशात् कायदुःखेन चित्तं भिद्यन्ते ॥

तत्रापि प्रतिनियतमेव दुःखकारणमित्याह—

न्यक्ताः परुषं वाक्यमयदाश्चेत्ययं गणः ।

20

कार्यं न बाधते तेन चेतः कस्मात्प्रकृत्यसि ॥ ५३ ॥

१ Minayef reads अक्षय्यः, but one of his Mas. and T support our reading. २ Poussin reads कथदुःखेन against Minayef which does not seem to be necessary.

न्यकारादिगणः समूहः कायस्य दुःखहेतुर्न भवति । न हि कायस्यायं कंचिदुपधातं करोतीति येन, तेन चेतः कस्माद्धेतोः प्रकुप्यसि !

अथापि स्यात्—यदि नाम न्यकारादयः कायस्य चावका न भवन्ति, तथापि तच्छ्रुत्वा मयि लोकानामप्रसन्नं चित्तमुत्पद्यते, इति मया नेष्यते इत्याशङ्क्याह—

मन्यप्रसादो योऽन्वेषां स मां किं मक्षयिष्यति ।

8

इह जन्मान्तरे चापि येनासौ मेऽनमीप्सितः ॥ ५४ ॥

भवतु नाम एवम्, तथापि विचारणीयमेव । मयि न्यकारादिश्रवणाद् योऽयमप्रसादो जनानाम्, स किं मां मक्षयिष्यति इहलौके परलोकं वा, येनासौ लोकाप्रसादो ममाग्रियः, इति विचार्य न कर्तव्योऽप्राभिनिवेशः ॥

P 190

अस्ति वा अत्राभिनिवेशकारणं लाभविधातो नामेत्याह—

10

लाभान्तरायकारित्वाद् ययसौ मेऽनमीप्सितः ।

नङ्क्ष्यतीहैव मे लाभः पादं तु क्षास्यति ध्रुवम् ॥ ५५ ॥

तथाहि न्यकारादिश्रवणादप्रसादो लोकानाम्, तस्माच्च लाभोपनामनमैमुद्यमम् । ततोऽसौ न्यकारादिगणो ममानिष्ट इति चेत्, तदयुक्तम् । नङ्क्ष्यति विनश्वरवर्मतया अपगमिष्यति । इहैव प्रतिनियतैरेव दिनैर्मम लाभः । न तु परलोकादनुवन्धी भविष्यति । 10 तन्निमित्तं न्यकारादिकर्तृत्वं कुप्यतो यत्पापं तदेव परं क्षास्यति परलोकानुवन्धि भविष्यति । ध्रुवमिति अपरमुक्ते तत्कले तस्याविनाशात् ॥

इदमपि चात्रालोचनीयम्—

धरमपैव मे मृत्युर्न सिध्याजीवितं चिरम् ।

यस्माच्चिरमपि स्थित्वा मृत्युदुःखं तदैव मे ॥ ५६ ॥

20

इदमेव वरं श्रेष्ठं यद्वाभाभावादस्मिन्नेवाहनि मे मरणमस्तु, न तु पुनः परापकाभ्युदयेण लाभप्रतिलम्भमनिध्याजीवितं चिरं दीर्घकालम् । कुतः ? यस्माद्दृष्टतरकालमपि जीवित्वा मरणान्तं हि जीवितम् इत्यवश्यंभाविनो मृत्योर्दुःखं तदैव मम । यत्पश्चाद्दर्शनाख्ये भविष्यति, तदेवेदानीं मम निपमाणस्य इति चिरजीवितेनविशेषः ॥

P 200

इतोऽप्यविशेष एवेति श्लोकद्वयेन दर्शयन्त्याह—

25

स्वप्ने वर्षशतं सौख्यं भुक्त्वा यश्च विबुध्यते ।

मुहूर्तमपरो यश्च सुखी भूत्वा विबुध्यते ॥ ५७ ॥

नेतु (नूनं ?) निवर्तते सौख्यं द्वयोरपि विबुद्धयोः ।

सौषोपमा मृत्युकाले चिरजीव्यत्पजीविनोः ॥ ५८ ॥

यथा कश्चित्समोपलब्धं वर्षशतं सुखमुपमुञ्च्य विबुध्यते, अन्यः पुनः क्षणमात्रम् ।
स तावन्मात्रेण सुखिनमात्मानं मन्यते । अतयोर्द्वयोरपि समोपलब्धोपमुक्तसुखयोः प्रति-
विबुद्धयोः सतोः तदुपलब्धं विनष्टं सुखं न निवर्तते, जाग्रदवस्थायां नावृत्तते, स्मरणमात्रा-
वशेपत्वात् । त्रयोपमा समोपलब्धसुखयोरिव पुष्पयोर्धुन्मुकाले मरणसमये चिरजीविनोऽप-
० जीविनश्च । ननु निवर्तते सौख्यमिति त्वायंऽप्यग्नौ । इत्यलं मिथ्याजीवितेन ॥

अस्मादपि लाभालाभयोर्न कश्चिद्विरोध इत्युपदर्शयन्नाह—

P 201

लब्ध्वापि च बहुलाभात् चिन्म भुक्त्वा सुखान्वपि ।

रिक्तहस्तश्च नम्रश्च यास्यामि मुषितो यथा ॥ ५९ ॥

प्रचुरतरत्नामान् लब्ध्वापि सग्नसाध, चिरकालमुपमुञ्च्य सुखान्वपि, पुनर्भुक्त्युपधि-
१० गम्य रिक्तहस्तश्च तुच्छहस्तः । न तस्माद्भावादीपदपि पापेयं गृहीतम् । नापि सुखात्
किञ्चित् परिशिष्टमवस्थितम् । कटिसूत्रकमात्रमपि न परिशेषितमिति नम्रश्च चौरैः परि-
मुषित इव अस्माद्धोकात्परं लोकं यास्यामि ॥

स्यादेतत्—अस्त्येव विरोधो लाभस्य चीवरादीनामुपपत्तादायुःसंस्काराणामुप-
लम्भाच्चिरतरकालं जीवितं स्यात् । ततश्च पूर्वकृतपापस्य विदूषणासमुदाचारादिना परि-
१५ क्षयं शिक्षासंवरपरिक्षणेन बोधिविचिन्तसेवनादिना च कुशलपक्षस्य च वृद्धिं कुर्यात् ।
यदुक्तम्—

यावच्चिरं जीवति धर्मचारी

तावत्प्रसूते कुशलप्रवाहम् ॥ इति ॥

अतो लाभान्तरायकारिणि युक्त एव प्रद्वेष इत्याशङ्क्यन्नाह—

20

पापक्षयं च पुण्यं च लाभजीविनः करोमि चेत् ।

लाभादुक्तमेव जन्तुं क्षियमाणः पापक्षयं च पुण्यं च करोमीत्यादि मन्यसे ।
ननु एतदितः समधिकं दोषमपश्यता अभिधीयत इत्याह—

P 204

पुण्यक्षयश्च पापं च लाभार्थं कुर्वतो ननु ॥ ६० ॥

लाभार्थं लाभनिमित्तं तदन्तरायकारिणि द्वेषं कुर्वतः सुकृतक्षय एवोपजायते । यदु-
२५ क्तम्—सर्वमेतत्सुचरितम् [६. १] इत्यादिना । अयं तु विशेषः—अशान्तिरसमुद्भवस्य
पापस्य राक्षसभिर्बधते ॥

अद्यापि स्यात्—यथाकदंचिद् तावच्चिरकालं लाभजीवितं स्यात् । तावत्तैव नः
प्रयोजनमिलाह—

यद्यर्थमेव जीवामि तदेव यदि नश्यति ।

30

किं तेन जीवितेनापि केवलशुभकारिणा ॥ ६१ ॥

न तद्वत् बोधिसत्त्वस्य इतरसत्त्ववर्जीवितं निष्प्रयोजनमेवाभिलक्षितम्, किं तर्हि संभारमिसंवर्धनार्थं पापक्षयार्थं च । तद् यदि सुकृतक्षयनिमित्तमेव तत् स्यात्, तदा किं तेन तादृशेन जीवितेनापि केवलाशुभकर्मवृत्तशीलेन ? निन्दितमेव तदिति भावः ॥

त्यादेतत्—न लाभान्तरायकारितया ममावर्णवादिनि प्रतिषेचितमुपपद्यते, किं तु गुणप्रच्छादनादिकर्मणा, दूःखहेतुत्वादित्याह—

अवर्णवादिनि द्वेषः सत्त्वान्नाशयतीति चेत् ।

परायत्तात्करेऽप्येवं कोपसो किं न जायते ॥ ६२ ॥

अयशोभिधाविनि शोऽप्ये भवतो विद्वजः, सोऽवर्णवादी दोषाविष्करणाद्गुणप्रच्छादनाच्च त्वां नाशयति । इति मत्वा चेद्यदि तस्मिन्निमित्तकः । अथवा । सत्त्वान् लोकांनाशयति । अवर्णवादेन मयि निम्नाह्वयति । स्वयमप्रसन्नचित्तस्तेषामपि चित्तमप्रसादयतीत्यर्थः । इति ॥
अवर्णवादिनि द्वेषधेत्, उच्यते । तदा शोऽपि परायमन्यसत्त्वानामयशः प्रकाशयति, तत्रापि कोपसो किं न जायते ? शोऽपि च अवर्णवादी सत्त्वान्नाशयति । तदस्मिन्नपि शुक्लरूप एव कोपः ॥

अत्रोत्तरमाशङ्क्यनाह—

परायत्ताप्रसादत्वादप्रसादिषु ते क्षमा ।

परेषु अन्येषु सत्त्वेषु आपन्न आश्रितोऽप्रसादोऽस्य । अन्यसत्त्वान् विषयीकृत्य समुत्पन्न इति । तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । पराश्रितप्रसादत्वादप्रसादिषु अप्रसन्नचित्तेषु अवर्णवादिषु तत्र क्षमा क्षान्तिकल्पयते । आत्मचित्तमेव पृच्छति । अत्राह—

क्षेशोत्पादपरायत्ते क्षमा नावर्णवादिनि ॥ ६३ ॥

यदि यः परायत्ताप्रसादः तत्र क्षमा भवतो भवति, तदा स्वस्मिन्नवर्णवादिनि किं न क्षमा ? किंरूपे ? क्षेशोत्पादनपरायत्ते क्षेशानामुत्पादपरतन्त्रे । परायत्ताप्रसादत्वं क्षमाहेतुः तुल्यमुभयत्रापि इत्यर्थः ॥

प्रतिमाशुष्यत्वात्कारिषु श्रद्धावशादपि प्रतिषेचितं नोत्पादयितव्यमित्याह—

प्रतिमास्तूपसद्वर्त्मनाशकाक्रोशकेषु च ।

न युज्यते मम हेतो बुद्धादीनां न हि व्यवथा ॥ ६४ ॥

नाशका विक्रोपयितारः । आक्रोशका दोषबुद्ध्या वैरूप्याभिधाविनः । तेषु न युक्तो मम द्वेषः । कुतः ? यस्माद्बुद्धादीनां बोधिसत्त्वार्थव्राजकप्रत्येकबुद्धानां वितपाभिमिश्र-प्रमत्ताप्रमाहनिवृत्तेरभिषङ्गाभावात् तेषां चित्तपीडाकृशणं दौर्मनस्यं नास्ति । इति भावः । अतः प्रतिमाविनाशकेषु द्वेषचित्तं नोत्पादयितव्यम् । तथा विरुद्धधर्मकारिषु कर्तव्यं तु युज्यते तेषु साधूनाम् । अन्यथा तत्र विशेषभावात् पापमेव केवलमुपजायते । यदि पुनर्धर्मतो निवारयितुं शक्यते, तदा न दोषः ॥

यदपि च धर्मकामतया गुरुमातापित्राचुपधातकारिषु द्वेषचित्तमुत्पद्यते, तदपि विनिवार्यमेवेत्याह-

गुरुसालोहितादीनां प्रियाणां चापकारिषु ।

पूर्ववत्पत्ययोत्पादं दृष्ट्वा कोपं निवारयेत् ॥ ६५ ॥

P 206

5 गुरुषो धर्ममार्गापदेद्यारोऽकुशलपक्षान्निवर्तयितारः । सालोहिताः सोदराः । अन्येऽपि
 भ्रातिसंगोत्रबान्धवादयः । तेषामपकारिषु । तथा प्रियाणां प्रेमस्थानानां चापकारिषु कोपं
 निवारयेदिति संबन्धः । कथम् ? पूर्ववत्पत्ययोत्पादं दृष्ट्वा । यदुक्तम्—ये केचिदपराधाश्च
 [६. १५] इत्यादिना । अतः सर्वेऽप्यपी पूर्वेकर्णेपजनितामेव फलमुपगृह्णते । नात्र कश्चित्
 प्रतीकारहेतुरस्ति । तदनेन यथा अपरसमये देवगुरुद्विजातिमातापितृप्रसूतीनामर्थे पापं
 10 कुर्वतोऽपि न दोष इति मतम्, न तथा इहाभिमतमित्युक्तं भवति ॥

किं च । इदमपि वस्तुतत्त्वं मनसि कुर्वता न सत्त्वेषु चित्तं दूषयितव्यमित्याह—

चेतनाचेतनकृता देहिनां नियता व्यथा ।

सा व्यथा चेतने दृष्टा क्षमस्त्वेनां व्यश्नामतः ॥ ६६ ॥

समस्तकार्यस्य अन्वयव्यतिरेकाम्नां जनकत्वेनावधारितं सामग्रीलक्षणं कारणम् ।

15 सा च सामग्री वस्तुधर्मतया कचिद् कचिद् समर्थस्वभावा । तत्र चेतनेन कृता
 हस्तपादादिप्रहारेण । अचेतनेन दण्डशस्त्ररोगादिना । तत्रापि चेतनावद्वापारोऽस्त्येव ।
 साक्षात् पारंपर्यकृतस्तु विशेषः । स्वयमेव यदृच्छ्या वा लोष्टकुक्ष्याद्यभिधातजनिता वा
 देहिनां शरीरीणां नियता व्यथा नियमेन समुत्पद्यते । नान्यदितो व्यथाकारणमस्ति । सा
 चैवं द्विविधकारणसामग्रीप्रसूतापि चेतने सविज्ञानके काये दृष्टा प्रमाणपरिनिश्चिता ।
 P 206 20 अतस्तदेव तदुत्पत्तिस्थानं नान्यद् । अचेतने वेदनाभोगात् । ततो यद् यस्योत्पत्तिस्थानं
 तद् तत्रैव भवति नान्यत्र, यथा पङ्के पङ्कजं न स्यते । अतः अस्मान्मायात् क्षमस्व सहस्र
 एनामनन्तरकथितोभयरूपा व्यथाम् ॥

तदानीमुभयोरपि साधारणदूषणतया कचिदपि कोपो न युक्त इति कथयितुमाह—

मोहादेकेऽपराध्यन्ति कुप्यन्त्यन्ये विमोहिताः ।

25

भूमः क्रमेण निर्दोषं कं वा भूमेऽपराधिनम् ॥ ६७ ॥

आत्मात्मीयप्राज्ञाभिनिवेशविपर्ययादिके केचिदपराध्यन्ति दण्डादिना । समाश्रोशदि
 वा वदन्तः सदोपमात्मानं कुर्वन्ति । अन्ये पुनस्तदपराधेन कुप्यन्ति । विमोहिता मोहादेव
 स्वकृतकर्मफलसंबन्धाननुसरन्तोऽविचारणात्, प्रतिताडनाक्रोशदिकमारभन्ते । इत्थं भूमः—
 कम् एषु श्वशराभ्रमावेशवशीकृतेषु निर्दोषम्, कं वा भूमेऽपराधिनम् ? उभयेषामपि
 30 साधारणदोषत्वात् ॥

इदमपि च आत्मगतमेव चिन्तयता प्रतिपन्नितं निवर्तयितव्यमित्याह—

कस्मादेवं कृतं पूर्वं येनैवं बाध्यसे परैः ।

सर्वे कर्मपरायणाः कोऽहमत्रान्यथाकृतौ ॥ ६८ ॥

कस्मात्कारणात् किमित्येवम् एतत्फलं हेतुकर्म कृतम् । येनेति लोकोक्तिरेषा यदिल्लत्यर्थे । षडेवम् । यदि वा येन कर्मसामर्थ्येन हेतुना । अत्रोपशब्धनतादनादिभिः १ बाध्यसे पीड्यसे परैरन्यैः । ननु यदि नाम एवम्, तथापि प्रतीकारो युक्त इत्याह—सर्वे इत्यादि । सर्वे दुःखहेतवः कर्मप्रत्ययोपजानितप्रवृत्तयः इति कोऽहमत्र अन्यथाकृतौ तत्फलनिवर्तनाय ? न कश्चित् । फलदानोन्मुखस्य कर्मणः केनचिन्नवर्तयितुमशक्यत्वात् ॥

इदं पुनरत्र युक्तरूपमित्याह—

एवं बुद्ध्वा तु पुण्येषु तथा यत्नं करोम्यहम् ।

10

येन सर्वं भविष्यति मैत्रविताः परस्परम् ॥ ६९ ॥

एते सत्ताः कर्मक्षेपपरायणाः परस्परमसमप्रसक्तकर्मकारिणो निवर्तयितुमशक्या इति । एवं बुद्ध्वा ब्राल्वा पुनः पुण्येषु कुशलेषु कर्मसु तथा यत्नं करोम्यहम्, तेन प्रकारेण शीघ्रं समारभे, येन तथाविधं सामर्थ्यं प्रतिबन्ध्य सन्मार्गे प्रवर्तिताः सन्तः सर्वे मैत्रविता हितमुखविधानतत्पराः परस्परमन्योन्यं भविष्यन्ति ॥ 13

ब्रह्मचित्तं विनिवर्त्य प्रियवत्स्वरूपघातकारिणि लौकिकेदाहरणेन द्वेषं निवर्तयेदिति लोकोक्त्यनुपदर्शयन्नाह—

दृष्टमाने गृहे यद्वदभिर्गृहा गृहान्तरम् ।

P 208

तृणादौ यत्र सज्येत तदाकृत्यपनीयते ॥ ७० ॥

एवं चित्तं यवसङ्गादह्यते द्वेषवह्निना ।

20

तत्क्षणं तत्परित्याज्यं पुण्यात्मोदाहसकृत्वा ॥ ७१ ॥

एकस्मिन् गृहेऽग्निना दृष्टमाने यथा तस्माद् गृहादन्यद् गृहं गृहान्तरं गत्वा । अग्निर्यत्र तृणकाष्ठौ सज्येतां लगाति, तदन्तर्गतमन्यदपि वस्तु मा धाक्षीदिति शङ्कया तदाकृत्यपनीयते, पृथक् कृत्वा निर्वापेते, इति दृष्टकर्म प्रकृतेऽपि योजयन्नाह । एवमुक्तो-दाहरणन्यायेन चित्तं मनो यस्य वस्तुन आसङ्गादासक्तो दह्यते परितप्यते द्वेषवह्निना 25 प्रतिघानलेन तदासङ्गस्थानं वस्तु तत्क्षणं न कालान्तरपरितप्येन परित्याज्यं तत्राभिनिवेशः परिहर्तव्यः । किं कारणम् ? पुण्यत्वात्मा शरीरम् । पुण्यस्कन्ध इति यावत् । तस्य उक्तक्रमेण उदाहः परिच्छेदो मा भूत् । अन्यथा गृहान्तरगतपदार्थवत् प्रवेष्टव्यः तमपि दहेत् ॥

अपि च । लाभ एवायं लब्धः, यन्मतुष्यदुःखैर्नैरकफलं कर्म विपश्यते इति प्रतिपादयन्नाह—

30

भारणीयः करं छित्त्वा मुक्तश्रेत्किमभद्रकम् ।

मनुष्यदुःखैर्नैरकान्मुक्तश्रेत्किमभद्रकम् ॥ ७२ ॥

P 208

यो हि मारणमूर्ध्वेति, स यदि हस्तामात्रं छित्त्वा मुच्यते, तदा न काचित् क्षतिरस्य । प्रत्युत लम्बलाभमात्मानं मन्यते अस्यल्पमिदं मरणदुःखात् कश्चेद्वेदनदुःखमिति । तथा योऽपि मनुष्यदुःखं ताडनबन्धनस्तिरस्कारादिवृतमनुभूय नरकदुःखाद्विमुक्तो भवति, तस्यापि न किञ्चिदप्यधीयते । न किञ्चिदिदं दुःखं नरकदुःखात्, सुखमेव तत् । ततो यदि विचक्षणः स्यात्, तदा सौमनस्यमेवात्र युक्तमस्य ॥

अद्यापि स्यात्—न मया स्वल्पमात्रेऽपि दुःखे क्षमा कर्तुं शक्यत इति, अत्राह—
यथेतन्मात्रमेवायं दुःखं सोढुं न पार्यते ।

तन्मारकव्यथाहेतुः क्रोधः कस्माच्च वार्यते ॥ ७३ ॥

खट्वचपेटलोद्वादिप्रहारकृतमीषन्मात्रमपि दुःखमिदानीं सोढुं मर्षितुं न पार्यते न शक्यते । तदत्र भवन्तं पृच्छामः—यदि एवमेव, तदयं नारकदुःखसंवर्तनीयः क्रोधः कोपः कस्मात्कारणान्न वार्यते ? अयमेव हि अतितरां नरकेषु दुःखदायक इति दुःखमीषण्यमेव क्रोधं निवर्तयितुं युक्तं स्यात् ॥

P 210

किं च । यद्यपि सोढुं न शक्यते, तथापि तद्वेतुककर्मसंभवादनिश्चतोऽपि दुःखमापतिष्यति भवतः । न च किञ्चित्कलमुत्पत्स्यते । मर्षणात् पुनस्तस्य महार्यलाभो
15 मविष्यतीति वृत्तद्वयेन शिक्षयितुमाह—

कोपार्थमेवमेवाहं नरकेषु सद्दृशः ।

कारितोऽस्मि न चात्मार्थः परार्थो वा कृतो मया ॥ ७४ ॥

न चेदं तादृशं दुःखं महार्थं च करिष्यति ।

जगदुःखद्वारे दुःखे प्रीतिरेवात्र युज्यते ॥ ७५ ॥

कोपनिमित्तमेव । एवमेव निष्कलमेव । नरकेषु संजीवादिषु । सद्दृशः अनेक-
वारम् । अहं कारितः छेदनभेदनपाटनादिकारणाभिः पीडितः । एवं दुःखमनुभवतापि
मया न च नैव आत्मार्थः दृष्टादृष्टफलसाधनः कृतो निष्पादितः । परस्य अन्यस्य वा अर्थः
सुखविधानलक्षणः । इति निष्प्रयोजनमेव नारकदुःखसद्दृशः परिभवो जातः । तदद्यापि
न तथैव ममासहिष्णुता युक्त्याह—इदं दुःखं नैव तादृशं यादृशं नरकसमुद्भवम् । अप च
25 महार्यं सर्वसम्बद्धितसुखविधानमृतं बुद्धत्वं साधयिष्यति । अतो जगतो दुःखद्वारे त्रिजग-
त्पर्यापन्नसर्वसत्त्वदुःखप्रशमनकरे दुःखे प्रीतिरेवात्र युज्यते नारुचिरिति भावः ॥

परगुणश्रवणेष्वामलप्रक्षालनाद्याह—

P 211

यदि प्रीतिसुखं प्राप्तमन्यैः स्तुत्या गुणोर्जितम् ।

मनस्त्वमपि तं स्तुत्वा कस्मादेवं न हृष्यसि ॥ ७६ ॥

गुणाधिकं स्तुत्वा यदि प्रीतिसुखं कैश्चित् प्राप्तम्, तदा हे मनः स्वमपि तद्गुण-
संवर्णनेन किमिति हर्षसुखं नानुभवसि ! किमकाण्डमेव तदीर्घानलज्वालायामात्मस्तान-
मिन्धनीकरोषि !

ननु सर्वमुखमासङ्गात्पत्तया निषिद्धमेव सेवितुम् । ततः अहं सर्वमुखवैमुख्यादिदमपि नोपादे । वक्ष्यति हि—

यत्र यत्र रति याति मनः सुखविमोहितम् ।

तस्मात्सहस्रगुणितं दुःखं भूत्वोपनिष्ठते ॥ इति ।

[योषि० ८. १८]

५

आह—

इदं च ते हृष्टिसुखं निरवशं सुखोदयम् ।

न धारितं च गुणिभिः परावर्जनमुत्तमम् ॥ ७७ ॥

न हि सर्वे हृष्टिसुखमपाकृतम्, अपि तु यत् मावयमकुशलहेतुः । इदं च परगुणा-
श्रयं हृष्टिसुखं निरवशं तव, न च अकुशलहेतुः । अतः सुखोदयं सुखस्योदयोऽस्मादिति 10
कृत्वा । अत एव न धारितं च गुणिभिर्मगवच्छासनविधिः । अयमपरोऽस्य गुणः, यत्
परावर्जनमुत्तमं परगुणेषु प्रीत्या । गुणेषु एवमयं मत्सरीति मन्यमाना अन्येऽपि सत्त्वा
आवर्जिता भवन्ति, अतो युक्तमेवात्र प्रीतिसुखमुपादातुम् ॥

P 212

स्यादेतत्—न परगुणेषु अस्मा काचिन्मम । किं तर्हि तावत्तस्यैव सुखमेतदिति
मया सोढुमशक्यमिति । अत्राह—

15

तस्यैव सुखमित्येवं तवेदं यदि न प्रियम् ।

भृतिदानादिविरतेर्दृष्टादृष्टं हसं भवेत् ॥ ७८ ॥

तस्यैव स्तुतिकर्तुः सुखमिति एवमनेनाभिप्रायेण भवतो यदि इदं परगुणस्तुतिप्रति-
समुद्भवं सुखं न प्रियम्, तदा अतिसंकेते पतितोऽसि । कथम् ? भृतिदानादिविरतेः । यदपि
च भवतः स्वात्मसुखनिमित्तं स्वमृत्मादिषु भृतिदानं कर्ममूल्यदानम्, तथा उपकारकारिणि 20
प्रत्युपकारकरणम् । इत्यादेर्विरतेर्वैमुख्यात्, तदपि न कर्तव्यमेव स्यात् परसुखविहेषिणा ।
यत्तस्मानपि तस्य सुखमेव संपत्त्यते । ततो हृष्टमिहिकं फलम्, अदृष्टं पारलौकिकम् ।
उभयमपि हतं भवेत् परसुखसंपदमर्षिणा ॥

किं च । मिथ्योत्तरमेवेदं भवत इति प्रतिपादयन्नाह—

स्वगुणे कीर्त्यमाने च परसौख्यमपीच्छसि ।

25

कीर्त्यमाने परगुणे स्वसौख्यमपि नेच्छसि ॥ ७९ ॥

यदि कश्चिद्भवतो गुणमुदीरयति, तदा तस्य परत्वानिष्ठमपि सौख्यमिच्छसि । अथ
परगुणाननुवर्णयति, तदा पुनरीर्ष्याशक्यवितुषमात्रमानसः स्वसौख्यमपि नेच्छसि । आस्तां
तावत् परसौख्यमिच्छापिशब्दः । तस्मात् परसुखसंपदीर्ष्यैव भवतः, न त्वात्रकतुष्टासिद्ध्युत्ता ॥

P 213

यदुक्तम्—

30

तस्यैव सुखमित्येवं तवेदं यदि न प्रियम् । इति ।

[योषि० ६.७८]

तत्र विशेषेण दूषणमाह—

बोधिचित्तं समुत्पाद्य सर्वसत्त्वसुखेच्छया ।

स्वयं लब्धसुखेष्टवत् कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यसि ॥ ८० ॥

इदमतिगर्हितमेव विशेषेण समुत्पादितबोधिचित्तस्य, यद् परसुखसंपदसङ्गिष्णुता नाम । यतः सर्वसत्त्वाः त्रैधातुकान्तधराः समस्तसुखसंपत्तिसंतर्पिता बुद्धत्वमभिगम्य मया कर्तव्याः इति मननिकारेण बोधिचित्तमुत्पाद्यते । तदुत्पाद्य कस्मात् सत्त्वेषु कुप्यते ? अथ इदानीम् । किंभूतेषु प्रसादस्थानेषु ! स्वचित्तमभिप्रसाद्य स्वयमात्मनैव प्राप्तसुखेषु । इति अकरणीयमेव तद् परसुखवैमुख्यचित्तं बोधिसत्त्वस्येति भावः ॥

P 214

यः पुनरुत्पादितबोधिचित्तोऽपि परस्य लाभसत्त्वसारसंपत्तिमभिसमीक्ष्य तदीध्या-
10 कपापितद्दृश्यः तेनैव शोकेन दहते, तस्य परिभाषणार्थमाह—

त्रैलोक्यपूज्यं बुद्धत्वं सत्त्वानां किञ्च बाञ्छसि ।

सत्कारमित्तरं दृष्ट्वा तेषां किं परित्यज्यसे ॥ ८१ ॥

अथवा स्यादेतद्—न खलु मया तत्सुखमेव न मृष्यते, किं तर्हि तद्बुद्धावितान्यगुण-
श्रवणाभिप्रसन्नमानसैः तेषामुपनामितं लाभसत्कारमित्यत्राह—त्रैलोक्येत्यादि । त्रयो लोकान्
15 एव कामरूपास्त्यधातुलक्षणाः लोकप्रसिद्धा वा स्वर्गादिसमावाः त्रैलोक्यम्, तत्समुदायो वा । तस्य पूजामर्हतीति पूज्यमभ्यर्चनीयम् । अनेन सर्वातिशायित्वं प्रतिपादितम् । तथाभूतं बुद्धत्वं सत्त्वानां किञ्च बाञ्छसि । कित्तेत्यनेन विपर्ययं दृष्ट्वा अरुचि प्रकाशयति । सत्कार-
मित्युपलक्षणम् । लाभमपि । शेषं मुनोषम् ॥

लाभमभिसंधायाह—

20 पुण्यासि यत्तथा पोष्यं तुभ्यमेव ददाति सः ।

कुटुम्बजीविनं लब्ध्वा न हृष्यसि प्रकुप्यसि ॥ ८२ ॥

P 215

तथा पोषणीयं ग्रियपुत्रकादिकं त्वदीयं यः पुण्याति, स तुभ्यमेव ददाति । तवैव
तेनोपचयः कृतो भवेत् । अतः त्वत्कुटुम्बजीविनं त्वदीयं कुटुम्बं जीवयति यः, तं तपा-
विधं पुरुषं लब्ध्वा प्राप्य प्रहृष्यसि न ? काका वृच्छति—प्रकुप्यसि, न प्रहृष्यसे धैर्यर्यः ।
25 तथा प्रकृतेऽपि येन सर्वसत्त्वा आत्मीयत्वेन गृहीताः, तस्य तत्सुखैः सुखमेवोचितमिति ॥

स्यादेतद्—बुद्धत्वमेव त्वया तेषां प्रतिज्ञातम्, न तु पुनरन्यसुखमित्याशङ्क्याह—

स किं नेच्छसि सत्त्वानां दस्तेषां बोधिमिच्छति ।

ननु एतदपि न सम्यक् । यस्मात्—

जगदेष निमज्जितं मया

20

सुगतत्वेन सुखेन चान्तरा ॥

[बोधि० ३. ३३]

इति प्रणिज्ञातम् । भवतु नाम एवम्, तथापि यः समुत्पादितबोधिचित्तः तेषां सत्त्वानां बोधिं बुद्धत्वमिच्छति, स किमन्यलौकिकल्लोकोत्तरमर्षजातं नेच्छति ! अथ नैव-
मिष्यते, तदा बोधिचित्तमपि हीयते इत्याह—

बोधिचित्तं कुतस्तस्य योऽन्यसंपदि कुप्यसि ॥ ८६ ॥

बोधिचित्तं कुतस्तस्य ? मिथ्यैव बोधिचित्तप्रतिज्ञस्य । कस्य ? योऽन्यसंपदि कुप्यसि । ६
इतरविभूतौ लाभसत्कारप्रसूतायाम्, इति मर्मचोदना बोधिसत्त्वस्य कुशलकर्मनिवृत्तिहेतुः ॥

P 216

अपि च । अपरस्य लाभसत्कारसंपदभावेऽपि न भवतस्तद्भावसंभवः । तत्कि-
मकारणमेव तद्विद्वेषिणा आत्मवाताय यत्नः क्रियते इति प्रतिपादयन्नाह—

यदि तेन न तच्छब्धं स्थितं दानपतेर्गृहे ।

सर्वथापि न तत्तेऽस्ति दत्तादत्तेन तेन किम् ॥ ८७ ॥

10

यदि नाम तेन तव अक्षमाविपयेण सत्त्वेन तदीयमानं वस्तु न लब्धम्, तथापि
स्थितं दानपतेर्गृहे । भवतस्तु किं तस्माज्जातम् ! सर्वथापि तेन लब्धेन गृहावस्थितेन वा
न तद्वस्तु तवास्ति । इति दत्तादत्तेन तं किम् ? न किञ्चित् प्रयोजनं भवतः । अत-
स्तत्र उपेक्षेव युक्ता विदुषः ॥

किं च । इदमपि तावत् परिभाष्यतामिष्टुपदर्शयन्नाह—

16

किं वारयतु पुण्यानि प्रसन्नान् खगुणानय ।

लभमानो न गृह्णातु वद केन न कुप्यसि ॥ ८८ ॥

योऽसौ अतिप्रसन्नैर्दायकदानपतिभिर्लाभसत्कारैः पूज्यते, स किं वारयतु पुण्यानि
पूर्वजन्मकृतानि विपाकोन्मुखानि, यद्वाशात्तस्य लाभसत्काराः । उत प्रसन्नान् दायकदान-
पतीन् वारयतु, अथ खगुणान् वारयतु, यानाश्रित्य एषां प्रसादो जातः । मा प्रसाद- 20
मयेषां जनयिष्यथेति । अथवा । लभमानोऽपि तेभ्यो न स्वीकरोतु । ब्रूहि केन प्रकारेण
अत्र न भवतोऽपरितोषः स्यात् । तत्र पुण्यादीनां वारयितुमशक्यत्वात् लभ्यमानाग्रहणेऽपि
सर्वथापि न तत्तेऽस्तीत्यादिना बाधकस्योक्तत्वादिति न किञ्चित् परितोषकारणमस्ति ॥

P 217

अथापि स्यात्—परस्यैव लाभसत्कारसंपत्तिरस्ति, न मम । अथ मम नास्ति, तदा
परस्यापि मा भूत्, इत्येतन्ममासंशुद्धिनिवन्धनमित्याशङ्कन्नाह—

25

न केवलं त्वमात्मानं कुतपापं न शोचमि ।

कृतपुण्यैः सह स्वर्गार्थैरैरेः कर्तुमिच्छसि ॥ ८९ ॥

सुबोधम् । “यत् किञ्चिदुःखं तत्सर्वं पापसमुद्भूतम् । अभिलाषविषातोऽपि दुःखम् ।
यदपि पर्येष्माणो न लभते, तदपि दुःखम्” इति वचनात् । यद्वक्ष्यति—

अभिलाषविषाताश्च जायन्ते पापकारिणाम् । इति ।

30

[बोधि० ७. ४१]

यत् किञ्चित् सुखं तत् सर्वं पुण्यप्रसूतम् । इति सुखाभिलाषिणा शुभे कर्मणि
उद्योगः करणीयः । यद्वक्ष्यति—
पुण्यकारिसुखेष्टा तु... इत्यादि ।

[बोधि० ७. ४२-४३]

P 218 8 इति कथं कृतपुण्यैः सह स्वर्गा युज्यते ? मुकृतक्रियायामेव तत्सुखाभिलाषिणां
स्वर्गा युक्तेत्यर्थः ॥

अपि च । इदमपि प्रष्टव्योऽसि—

जातं चेदप्रियं शत्रोस्त्वत्पुत्र्या किं पुनर्भवेत् ।

तत्र शत्रोर्होषविषयस्य त्वदभिलाषमात्रेण अप्रियमनिष्टं जातमुपपन्नं चेद् यदि,
10 एतावता भवतः किं पुनर्भवेत् ? भवतु तावत् तस्यानिष्टम्, अन्यस्य तु भवतु, मा वा ।
मम किञ्चिदेव तावन्मात्रेण प्रयोजनमिति पराभिप्रायमाशङ्क्याह—

त्वदाशंसनमात्रेण न चाहेतुर्भवेद्विष्यति ॥ ८७ ॥

तवार्शसनम् इच्छा । अमिताय इति यावत् । तावन्मात्रेण न चाहेतुः, न विद्यते
हेतुरस्य, इत्यहेतुरर्पो भविष्यति ॥

15 अप्रियस्य भवतु नाम एवमित्यभ्युपगम्योच्यते—

अथ त्वरिच्छया सिद्धं तदुःखे किं सुखं तव ।

यदि नाम त्वरेच्छया सिद्धं निष्फलमप्रियं शत्रोः, तथापि तस्य दुःखे समुत्पन्ने किं
सुखं तव ? न किञ्चित् । निष्प्रयोजनमिदमभिप्रेतमिति यावत् । ननु इदमेव प्रयोजनं
यत् तदुःखे मम संतुष्टिरिष्यत आह—

P 219 20 अद्याप्यर्थो भवेदेवमनर्थः को न्यतः परः ॥ ८८ ॥

एवमपि परदुःखपरितोषे यदि अर्थः प्रयोजनं भवेत्, तदा अतः परः अनर्थः को
न ? नुरिष्यतिशये । अयमेवानर्थो महानित्यर्थः ॥

कथं पुनरयमनर्थ इत्याह—

एतद्धि बद्धिशं घोरं क्लेशबाद्धिशिकार्पितम् ।

25 यतो नरकपालास्त्वां क्रीत्वा पश्यन्ति कुम्भिषु ॥ ८९ ॥

यस्मादेतदिदमेवंविधं परानर्थचित्तं बद्धिशं घोरं महामयंकरम् । किंभूतम् ?
क्लेशबाद्धिशिकार्पितम् । क्लेश एष बद्धिशेन चरन्तीति बाद्धिशिकाः तैरर्पितमादत्तम् ।
यतः क्लेशबाद्धिशिकात् । बाद्धिशिकादिव मत्स्यम् । नरकपाला यमपुरुषाः त्वां क्रीत्वा
पश्यन्ति पश्यन्ते । कचिक्रीत्वेति पाठः । कुम्भिषु नरकविशेषेषु । तस्मादत्राभिलाषं मा

30 कार्पीरिति भावः ॥

यदपि स्तुत्यादिबिघाते दुःखमुत्पद्यते, तदपि अविबेचयत एवेत्युपदेश्यब्रूह—

स्तुतिर्यशोऽय सत्कारो न पुण्याय न वायुवे ।

न यत्कार्यं न चारोग्ये न च कायसुखाय मे ॥ ९० ॥

एतावांश्च भवेत्स्वार्थो धीमतः स्वार्थवेदिनः ।

1' 230

पञ्चप्रकार एवार्थः पुरुषार्थत्वेनाभिन्नो विदुषाम् । तद्यथा—पुण्यम्, आसुर्वृद्धिः, 5
बलवृद्धिः, आरोग्यलाभः, कायसुखं चेति । न चैतेषु कचिदुपयुज्यन्ते स्तुत्यादयः ।
इयानेव हि स्वार्थो भवतो भवेत् प्रज्ञावतः स्वार्थवेदिनः । अन्यस्य पुनरन्यथापि भवेत्, इति
आमन्त्रि परामृशति । जानन्तु यद्यपि स्वार्थम्, तथापि स्वार्थवेदिनः अनुपायत्वात् पृथगुप-
दर्शितः । धीमत इत्यनेन तदसङ्गत्या तदपि कथितम् ॥

ननु मानसमपि सुखमस्ति, तेन अवधारणायुक्तमित्यब्रूह—

10

महश्चूनादि सेव्यं स्वान्मानसं सुखमिच्छता ॥ ९१ ॥

मानसं सुखं सौमनस्यम् । तदिच्छता मधं बतं गणिका पारदारिकं सेवनीयं स्यात् ।
यत्पुनः सद्दर्शनश्रवणात् सौमनस्यम्, तत् पुण्यप्रवर्णेन संगृहीतमित्यदोषः । तस्मात् सौमनस्य-
हेतुर्भवतोऽपि स्तुत्यादयो कालजनानन्दकारिणोऽनुपादेया एव ॥

इत्थमपि बालजनोद्भाषकारिणः स्तुत्यादय इत्याह - -

15

यशोर्यै हारयन्त्यर्थमात्मानं मारयन्त्यपि ।

केचिन्मोहपुरुषाः तादृशगुणात् स्वयमनिसुदूरे वर्तमाना अपि शक्रादिगुणैः स्तुयमाना
इन्द्रिजनैरन्यैश्च प्रोत्कुलनयनवदना यशोर्धिना हृत्यश्वादिधनं तृणवत् लेभ्यः प्रयच्छन्ति । 2' 331
तथा तैरेव गुणैः संभावितत्वनामपि शक्रवत् शत्रुविजयसमुद्भूतं यशो मम जगति विपुलतां
गमिष्यति, इत्यभिनिवेशाद्बुद्धः सहस्रं प्राप्नोति गुणान्मारयन्ति ।

20

न चात्र परमार्थतः किञ्चित् प्रयोजनम्, अन्यत्र मिथ्याविकल्पादिति प्रतिपादयन्ब्रूह—

किमश्वराणि भक्ष्याणि मृते कस्य च तत्सुखम् ॥ ९२ ॥

स्तुत्याद्यभिधायकानि अश्वराणि वर्णाः किं भक्ष्याणि चर्चितव्यानि ? यशोर्यै मृते
सति कस्य च तत् सुखं यशःश्रवणसमुत्थम् ?

तस्माद्बालक्रीडासमानमेतदित्युपदर्शयन्ब्रूह - -

25

यथा पांडुशूदे स्निग्धे रोदित्यार्तरथं शिशुः ।

यथा कश्चिद् बालो धूलिमयगृहेण परमपरितोषेण परिक्रीडमानः केनचित् तस्मिन्
भग्नो महदुत्थेन परिगृहीतः परमार्तिपीडित इव मद्रुहं भग्नमिति करुणस्वरं क्रन्दति, सेवोपमा
अत्रापि इत्याह—

तथा स्तुतिबशोद्धानौ स्वचित्तं प्रतिभासि मे ॥ ९३ ॥

30

तथैव स्तुतिबशोद्धानौ विघाते स्वचित्तं दुःखमाविशत् प्रतिभासने विचारयतो मम ।
अत्रापि न वस्तुसत्ता केनचिद् विप्रलम्भ इति परामर्ह्यम् ॥

P 222

पुनरन्यथा विचारेण बालवमे प्रकायमिति चतुर्मिः श्लोकैः परामृश्यन्नाह—
शब्दस्तावदचित्तत्वात् स मां स्तौतीत्यसंभवः ।

शब्दो वर्णात्मको बाह्यार्थतया अचित्तः अचेतनः । तस्य भावः तस्मात् । स शब्दो
मां स्तौति मदीयं वर्णमुदीरयति । असंभवः न संभवसेतत् । तद् कथं सौमनस्यं जायते
इत्याह—

परः किल मयि प्रीत ईयेतत्प्रीतिकारणम् ॥ ९४ ॥

अन्यः पुरुषश्चेतनात्मकः । किलेति निरर्थकमेतदपीत्युच्यते प्रीतिपादकम् । मयि
प्रीतः अभिप्रसन्नः इत्येतदभिसंधानं प्रीतिकारणम् ।
तत्राप्येषमसंबन्धात्केवलं शिशुचेष्टितम् ।

10

[बोधि० ६. ९७]

इति संबन्धः ॥

असंबन्धमेव कल्पयन्नाह—

त्वन्मैत्र मयि वा प्रीत्या किं हि मे परकीयया ।

तस्यैव तत्प्रीतिसुखं भागो नात्पोऽपि मे ततः ॥ ९५ ॥

P 223

15

यस्मादन्यस्मिन् मयि वा प्रीत्या परसंतानवर्तिन्या किमायातं मम ? न किञ्चित् ।
कुतः ? तस्यैव ततो य एव प्रीतः स्तुतिकर्ता, तद् प्रीतिसुखं नान्यस्य । अतो भागो
नात्पोऽपि ईषदपि मम ततः परसंतानवर्तिनः प्रीतिसुखात् ॥

स्यादेतत्—परसुखेनैव सुखित्वं बोधिसत्त्वानाम् । तत् किमिति ततो भागो नास्तीति ?

अत्राह—

20

तत्सुखेन सुखित्वं चेत्सर्वत्रैव ममास्तु तत् ।

कस्मादन्यप्रसादेन सुखितेषु न मे सुखम् ॥ ९६ ॥

यदि परसुखेन सुखित्वम् । तदा तस्मिन्नन्यत्र प्रसादेन सुखितेऽपि ममास्तु
तत्सुखित्वम् । किमात्मन्यभिप्रसादेन प्रीते परस्मिन् प्रीतिः ? न त्वन्यस्मिन् प्रसादेन
सुखितेषु मम सुखम् ॥

25

तस्माद्वचनमात्रमेवेतत्, न परमार्थ इति दर्शयितुमाह—

यस्मादहं स्तुतोऽस्मीहि प्रीतिरात्मनि जायते ।

तत्राप्येषमसंबन्धान् केवलं शिशुचेष्टितम् ॥ ९७ ॥

P 224

30

तदन्यनिमित्ताभावात् अहं स्तुत इत्येवं विकल्पनात् प्रीतिरात्मनि जायते, न पुनः
परसुखेन सुखित्वात् । तत्रापि न केवलमन्यप्रसादेन सुखिते सति । आत्मन्यपि एवमुक्त-
क्रमेण असंबन्धात्प्रसादसत्तेः कारणात् केवलं बालविलसितमेतत् ॥

१ ŚS. p. 141 reads मां स्तौतीति न संभवः. २ ŚS. p. 141 reads इत्ययं मे
मतिजन्यः. ३ Cf. ŚS. p. 141.

अपि च । विष्णुदेवो मम अपवर्ग्यैव देवनीसिद्धदेवैर्धियात्—

सुखोदादयश्च सै ह्येन सर्वेन नाशयन्त्यमी ।

गुणस्य च मांसस्यैव सर्वकषयं च कुर्वते ॥ ९८ ॥

अथैव विष्णुदेवः मम शैव कल्पमान् । अथ शैव कुलपञ्चवर्गविशालान् । तथा सर्वेन संसरद्भुजैर्वैदमम् । तत्रापि च मति । न तत्रापि तत्रैव, किं तु गुणस्य च ।

मांसस्य । अतस्मिन् गुणाधिकमात्रेण परगुणमच्छादयामात् । सर्वगोपदेवतया वा सर्वहिंसास्येव । अतस्मिन् कुर्वते भक्षय । अतस्मिन् गुणाधिकः, भक्षय सर्वे

सर्वलोकहितानां नाशयन्ति यत्नः ॥

यत्न एवैव शैवः, सुखादिषु संश्लिप्तः,

तस्मात्सुखोदादयश्च मम ये प्रसूयन्तिनाः ।

अथायथावतस्यैव भक्षय च मम ॥ ९९ ॥

तस्मात् कल्पमान् । सुखादिभ्यामपि विरोधाय ये सर्वे मम प्रसूयन्तिना वचनाः ।

अथयथावतं नरोक्तोदयतमम् । एतौ रक्षाधं अग्राह्यं रक्षणानिभिर्ब्रह्मैव ब्रह्मका ननु ते

मम । अतः कल्पमान्प्रशान्तिं ये, नापकादिषु इति ॥

आमादिसिद्धिनिधिं सर्वेषां प्रतिबोधितव्यमुक्तं मम हेत्युपदेवैर्धियात्—

सुखयथार्थान्जनान्प्रसूयते सै लामसत्करवचनम् ।

ये मोक्षयन्ति मां अथार्थैर्वैदमम् कथं मम ॥ १०० ॥

विश्विकामस्य लामसत्कारो कथननिष्ठः, सत्संस्थानत्वात्, अयं च नीचैव

सुखोदादयतमम् । कल्पमान्प्रसूयते कल्पकादिषुः शैवैर्ध्यानिभ्यामपि विरोधयन्ति यं

कथयते सर्वदेवैः कल्पमान् । अतस्मिन् अग्राह्यं । इवैवैव परमोपकारिषु शान्तिमान् ॥ १०१ ॥

कथं न मुक्तिमयात्—

इहैव प्रवैदकामस्य ये कथाद्वयमागतौ ।

ब्रह्मादिभ्यामपि इवैवैव कथं मम ॥ १०१ ॥

आमादिसिद्धिनिधेयमसत्कारं, सर्वदेवैः शैवैर्ध्यानिभ्यामपि विरोधयन्ति यः कथयते ॥ १०२ ॥

मयादिसिद्धिनिधेयमसत्कारं । कुतः । ब्रह्मानामपि ध्यानलोकेनमादादिव । इवैवैव कथं मम ।

ब्रह्मादिभ्यामपि इवैवैव विरोधयन्ति यः—

गुणयन्तिः कृतीन्तेत्यत्र कथो न युज्यते ।

आमादिसिद्धिनिधेयमसत्कारं ॥ १०२ ॥

कुशलविधानः कृतोऽनेन इत्येवं मनसि निधाय अत्र पुण्यविधानकारिणि द्वेभौ न युज्यते । कस्माद् ! यतः क्षान्त्या तितिक्षया समं तुल्यं तपः सुकृतं नास्ति सर्वशुभकर्म-हेतुत्वाद् । “न च क्षान्तिसमं तपः” (बोधि० ६. २) इति वचनात् । ननु तदेवेदमयत्नत एव उपस्थितमुपनतम् । पुण्यविघ्नकारिच्छलेन पुण्यहेतुसंनिधेः ॥

८ तत्र प्रहेषे तु आत्मनैव पुण्यविधातः कृतो भवेदित्याह—

अथाहमात्मदोषेण न करोमि क्षमाभिः ।

मयैवात्र कृतो विघ्नः पुण्यहेतावुपस्थिते ॥ १०३ ॥

अथ यदि आत्मन एव दोषेण असहिष्णुतात्मकेन न करोमि क्षमां क्षान्तिमिह विघ्नकारिणि, तदा मयैव न पुनरन्येन अत्र पुण्ये कृतो विघ्नः । कुतः ? पुण्यहेतौ पुण्य-
१० विधातकारित्वेनाभिमतो उपस्थिते संनिहितीभूते । अत्रेत्यस्मिन् पुण्यहेताविति वा संमान्यते ॥

यदि पुण्यविधातकाग्री, कपमसौ पुण्यहेतुः ? यावत् स एव विघ्न इत्याह—

P 227

यो हि येन विना नास्ति यस्मिञ् सति विघ्नते ।

स एव कारणं तस्य स कथं विघ्न उच्यते ॥ १०४ ॥

११ यो भावः कार्याभिमतः येन कारणाभिमतोऽपि विना नास्ति, तद्व्यतिरेके न भवति, स एव यद्वाचेन भवति, नान्यः कारणं जनकः तस्य कार्याभिमतस्य, तदन्वयव्यतिरेकानु-विधानात् । एवं प्रकृतेऽपि स जनक एव कथं तस्य जन्यस्य विघ्न उच्यते विधातहेतुरभि-धीयते ? तथाचिधेऽपि तथा व्यवहारं कुर्वतो नास्ति विघ्ननिपत्तिः ॥

उक्तमेवार्थं दृष्टान्तोपदर्शनेन व्यक्तं कुर्वन्नाह—

२० न हि कालोपपन्नेन दानविघ्नः कृतोऽर्चिना ।

न च प्रजाजके प्राप्ते प्रयव्याविघ्न उच्यते ॥ १०५ ॥

न यस्मात् कस्यचिदानपतेर्दिग्वाकाले एव संप्राप्तेनार्चिना याचनकेन दानविघ्नः कृतः इत्युच्यते, यतः स कारणमेव दानस्य । तथा कस्यचित् प्रजितुकामस्य प्रजाजकसमवधानं प्रत्रय्या संवरादिग्रहणस्वभावा, न च तस्या विघ्न उच्यते, अपि तु कारणमेव स तस्याः ।

२५ तमन्तरेण तस्या असंभवात् । एवं प्रकृतेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

P 228

अपि च । श्रान्तिहेतुरतिदुर्लभ इति तत्समागमे प्रीतिरेव युज्यते इत्युपदर्शयन्नाह—

सुलभा याचका लोके दुर्लभास्तपकारिणः ।

अतिप्रचुरप्राप्तिका याचनका लोके सर्वत्र सर्वेषां दीयमानग्रहणावैमरूपात्, न तु पुनरपकारिणः । अतस्ते दुर्लभाः शतमहस्रेषु, यदि कपञ्चित् कश्चित् स्याद्वा न वेति ।

३० कुतः पुनरेतदेवमित्याह—

यतो मेऽनपराधस्य न कश्चिदपराध्यति ॥ १०६ ॥

यस्मादनपराधस्य निवृत्तपरापकारस्य मम निर्निमित्तं न कश्चिदेकोऽपि अपराध्यति,
नापकरोति । कर्मणि पश्वी ॥

एवमतिदुर्लभतया परमोपकारित्वाच्च अभिनन्दनीय एव अपकारीत्याह—

अश्रमोपाजितसस्माद्गृहे निधिरिवोत्थितः ।

बोधिचर्यासहायत्वात् सृष्टणीयो रिपुर्मम ॥ १०७ ॥

यस्मात् कथंचिद् ग्राप्यन्ते अपकारिणः, तस्माद् गृहे प्रादुर्भूतो निधिरिव
श्रममन्तरेणैवाधिगतो रिपुर्मिलषणीय एव मया स्यात्, बोधिचर्यायां दुःखत्वसंभारोपाजने
सहकारित्याह ॥

एवंविधे परमपुरुषार्थे साहाय्यं भजमानस्य प्रत्युपकारकरणमेव कृतज्ञतया मम
युक्तमित्युपदर्शयन्नाह—

मया चानेन चोपसत् तस्मादेतत् क्षमफलम् ।

एतस्मै प्रथमं वेद्यमेतत्पूर्वा क्षमा यतः ॥ १०८ ॥

यस्मादसौ तत्र साहाय्यं कुर्वन् कारणमेव न विघ्नः, तस्मान्मया क्षमामभ्यस्यता,
अनेन चापकारं कुर्वता, इति द्वाभ्यामेवोपाजितम् । एतदिति यस्य साधनाय साहाय्यं
भजते । क्षमाफलं धर्माधिमलक्षणम् एतस्मै धर्मसहायाय श्रवणमपगतो दत्तव्यं मया ॥
इति प्रणिधानव्यम् । यथा मैत्रीबलेन बोधिसत्त्वेन प्रणिहितं पञ्चकानुरिश्य । तत्र
कारणमाह—यस्मादेतत्पूर्वा, एष एव पूर्वं कारणं यस्याः सा तथोक्ता । न हि अपकारिण-
मन्तरेण अन्यत् क्षान्तिकारणमस्ति ॥

युक्तमेवैतद् यदि तेनैवाभिप्रायेण असौ प्रवर्तते, केवलमपकाराशय एकाग्र-
मित्याशङ्कयन्नाह—

क्षमासिद्ध्याशयो नास्त्य तेन पूज्यो न चेन्नरिः ।

सिद्धिहेतुरचित्तोऽपि सद्धर्मः पूज्यते कथम् ॥ १०९ ॥

क्षमा अस्य बोधिसत्त्वस्य निष्पद्यताम्, इत्याशयो नास्त्य अपकारोद्यतस्य । तेन
कारणेन कुशलहेतुरपि यदि शत्रुः पूजनीयो न भवति, एवं तर्हि कुशलनिष्पत्तिहेतुः
निरभिप्रायोऽपि सद्धर्मः प्रवचनलक्षणः कथं पूज्यते ! सोऽपि तदाशयशून्यत्वात् पूजनीयो न
न स्यात्, इति भावः ॥

अथ सद्धर्मस्य निरभिप्रायतया अपकाराशयोऽपि नास्ति, अस्य पुनस्तद्विपर्ययो
दृश्यते, इत्याह—

अपकाराशयोऽस्येति शत्रुर्यदि न पूज्यते ।

अभ्यथा मे कथं क्षान्तिर्मियजीव हिनोशते ॥ ११० ॥

अपकारः आशयः अस्य शत्रोः, इत्येवमभिसंधाय शत्रुर्यदि न पूज्यते दान्तमानं
संक्रियते । अन्यथेति अपकारिणि द्वेषचित्तमनिवारयतः कथं मम क्षान्तिः ? तदपकार-

मसहमानस्य प्रत्ययकारं वा कुर्वतो नैव युक्तेत्यर्थः । अन्यत्रापि कथं क्षान्तिः ? भिषजीव हितोचते, सुवैषवद् हितसुखविधायके यत्र प्रेमगौरवमेव सदा, द्वेपनिबन्धनस्य गन्धोऽपि न विद्यते ॥

द्वेपचित्तनिवर्तनाच्च क्षान्तिरुच्यते । तस्मादपकारिण्येव प्रतिषचित्तं निवर्तयतः
६ क्षान्तिरिति । एतदेव दर्शयन्नाह—

तदुष्टाशयमेवातः प्रतीत्योत्पद्यते क्षमा ।

स एवातः क्षमाहेतुः पूज्यः सद्धर्मवन्मया ॥ १११ ॥

P 221

यतो भिषजीव हितोचते क्षान्तिर्न युक्ता, अतः अस्माद्धेतोः तस्य दुष्टाशयमेव प्रतीत्य निमित्तीकृत्य समुपजायते क्षमा । न पुनः कस्यचिच्छुभाशयम् । अतः अस्मात् स
10 एव यस्याशयं प्रतीत्योत्पद्यते क्षमा क्षमाहेतुः, न तु पुनर्यो वैषवददुष्टाशयः । इति पूज्यः
क्षमासिद्ध्याशयरहितोऽपि सद्धर्मवदसौ मया । एतदुक्तं भवति—किं ममानेन आशयविचारेण
प्रयोजनम् ? अभिमतसाम्यसिद्धौ चेदुपद्रुज्यते, तावतैव ममोपादेयः स्यात् । विगुणाशयफलं
तु तस्यैव, यस्यासौ विगुणाशयः । मन तु शुभेदेयहेतुरेवायम्, इति कपमिव पूजनीयो न
भवेदिति । तस्मात् संमारोपयोगिनि हेतौ किं स्वरूपनिरूपणेन ?

15 एतदेव संभारहेतुत्वमस्य आगमतः प्रसाधयन्नाह—

सर्वक्षेत्रं जिनक्षेत्रमित्यतो मुनिनोदितम् ।

एतान्नाराभ्य बहवः संपत्त्यार् यतो गताः ॥ ११२ ॥

संभारप्रसूतिप्रवृत्तिहेतुत्वात् सत्त्वाः क्षेत्रम् । बुद्धा भगवन्तस्तथैव क्षेत्रम् । इति
एवम् । अतो बुद्धत्वकारणहेतुत्वात् अनेकप्रकारं भगवता वर्णितम् । कुतः ? यतो यस्मा-
20 देतान् सत्त्वान् जिनाश्च आराभ्य आनुकूल्यानुष्ठानेन बहवो बुद्धत्वमधिगम्य सर्वलौकिक-
लोकोत्तरसर्वसंपत्तिपर्यन्तं प्राप्ताः ॥

स्यादेतत्—यदि नाम सत्त्वा अपि सर्वसंपत्तिहेतवः, तथापि तपागतैः सह साधारणता
न युक्तेति । अत्राह—

P 222

सर्वेभ्यश्च जिनेभ्यश्च बुद्धधर्मागमे समे ।

जिनेषु गौरवं यद्वन्न सर्वेष्विति कः क्रमः ॥ ११३ ॥

उभयेभ्योऽपि बुद्धधर्माणां बलवैशारवादीनामागमे प्रतिलम्भे तुभ्ये अवशिष्टे ।
उभयमपि तत् प्रति हेतुत्वमवशिष्टमिति भावः । अतः साधारणेऽपि हेतुमात्रे जिनेषु
गौरवं यद्वत्, तद्वन्न सत्त्वेषु । इत्येवं कः क्रमः परिपाटिः प्रेक्षावताम् ? नैव युक्तेत्यर्थः ॥

ननु च सत्त्वानां रागादिमलैर्हीनाशयत्वात् कारणत्वेऽपि कथं भगवत्समानता
30 युज्यते इत्याशङ्क्याह—

आशयस्य च माहात्म्यं न स्वनः किं तु कार्यतः ।

समं च तेन माहात्म्यं सत्त्वानां तेन ते समाः ॥ ११४ ॥

यद्यपि भगवतामपरिमितपुण्यज्ञानोपजनितमनुत्तरमिह माहात्म्यम्, तथापि उपप्लुक्तो-
पयोगित्वेन हेतुभावस्य दुस्त्यत्वाद् समं माहात्म्यमुच्यते । तेन हेतुना ते सत्त्वाः समाः
जिनैस्तुल्या उच्यन्ते इति नाम्नः विशेषः क्रियते ॥

यत्र पुनः प्रतिनियतात्मगतो विशेषः, तमुपदर्शयितुमाह—

मैत्र्याशयश्च यत्पुण्यः सत्त्वमाहात्म्यमेव तत् ।

5 P 283

बुद्धप्रसादाद्यत्पुण्यं बुद्धमाहात्म्यमेव तत् ॥ ११५ ॥

सत्त्वेष्टु मैत्रचित्तनिहारी पुनर्यत्पुण्यते जनैः, तत्तत्स्यैव मैत्र्याशयस्य प्रत्यागगतं
माहात्म्यं नान्यत्थं । तथा तेषामनेमोहात्म्यमालम्ब्य स्वचित्तं प्रसादयतो यत्पुण्यमुपपद्यते,
तद्भवत एव माहात्म्यमसाधारणम्, अन्यत्थं तथाविधगुणाभावाद् ॥

इत्यसाधारणं गुणमभिधाय प्रकृतमुपदर्शयिमाह—

14

बुद्धधर्मागमांशेन तस्मात्सत्त्वा जिनैः समाः ।

न तु बुद्धैः समाः केचिदन्तर्गते गुणार्णवैः ॥ ११६ ॥

इदमेव बीजं समतोपादाने इत्यर्थः । परमार्थतस्तु न बुद्धैर्भवद्विः समाः केचित्
सत्त्वाः सन्ति । यदि भवेद्युस्तथाविधाः, तदा तेऽपि बुद्धा एव स्युः । किंभूतैः ? गुणा-
र्णवैः । गुणानामर्णवा गुणरत्नाकराः, असाधारत्वाद्, तैः । पुनरपि तेषामपरमेय विशेषण-
माह—अनन्तशैः । अनन्तः अपर्यन्तः अंशः एकदेशोऽपि येषां गुणार्णवानाम्, ते तथा, तैः ॥

उक्तमेवार्थं व्यक्तीकुर्वन्माह—

P 284

गुणसारं कृत्वा शीनां गुणोऽगुरपि चेत्कचिन् ।

दृश्यते तस्य पूजार्थं त्रेलोक्यमपि न क्षमम् ॥ ११७ ॥

गुणेषु प्रधानानामेकराशयो ये भगवन्तः, तेषां गुणः अगुरपि परमाणुमात्रोऽपि ।
गुणकणिकापीति यावत् । यदि कचित् सत्त्वविशेषे दृश्यते प्रतीयते, तस्य तद्गुणाधारस्य
पूजानिमित्तं त्रेलोक्यमपि न क्षमम् । त्रेलोक्यजातानि स्तादीनि न प्रतिरूपणीति यावत् ॥

यथेषम्, कथं तर्हि सत्त्वासाधनमुक्तमित्याह—

बुद्धधर्मोदयांशस्तु श्रेष्ठः सत्त्वेषु विद्यते ।

एतदंशानुसूत्रेण सत्त्वपूजा कृता भवेत् ॥ ११८ ॥

28

व्याख्यातमेतत् पूर्वम् ॥

इतोऽपि सत्त्वासाधनमुचितमित्याह—

किं च निरुद्धबन्धूनामप्रमेयोपकारिणाम् ।

सत्त्वासाधनमुत्सूत्र्य निष्कृतिः का परा भवेत् ॥ ११९ ॥

१ SS reads मैत्राशयम्. Cf. SS. p. 87. २ Minayef reads तत्त्वस्य-
३ Minayef reads "बुद्धेण. ४ SS cites verses from 119 to 124 of this
chapter on pp. 85-87

P 235

निश्छिन्नबन्धूनामकृत्रिमसुहृदां बुद्धानां बोधिसत्त्वानां च । अपर्यन्तोपकारिणां निष्कृतिः तत्कृतापकारस्य निष्कषयणं परिशोधनमिति यावत् । किमपरं भवेत् सत्त्वा-
राधनमन्तरेण । एतदेव परं निष्कषयणमित्यर्थः ॥

प्रभुविद्यानुकूलवर्तिन एव मुख्यस्य वाञ्छितं सिध्यतीत्यवगम्य सत्त्वाराधनमेवो-
६ पादेयमिति प्रतिपादयन्नाह—

भिन्वन्ति वेहं प्रविशन्त्यवीचिं

येषां कृते तत्र कृते कृतं स्यात् ।

महापकारिष्वपि तेन सर्वं

कल्याणमेवाचरणीयमेव ॥ १२० ॥

10 करचरणशिरोनयनस्वभासांस्तिष्ठत्वा तिष्ठत्वा प्रदत्तानि येषां हितमुखविधानाय,
तथा अवीचीमपि परदुःखदुःखिनो येषां कृते प्रविशन्ति तत्समुद्हरणाय । प्रकृतात्वाद् बुद्धा
बोधिसत्त्वाः । तत्र तेषु सत्त्वेषु कृते कृतं स्यात् । अन्यथा तु कृतमपि न कृतं भवेत् ।
कृतशब्दोऽयमिह प्रकृताधिकारात् सावुत्तरणे वर्तते । येनैवम्, तेन परमापकारिष्वपि न
चित्तं दूषयितव्यम् । किं तु सर्वमनेकप्रकारं कथयवाच्यनोषिर्वा कल्याणमेव हितमुखमेव
15 विधातव्यमेतेषु ॥

उक्तमेव प्रसाधयन्नाह—

P 236

स्वयं मम स्वामिन एव तावद्

यद्वर्धमात्मन्यपि निर्व्यपेक्षाः ।

अहं कथं स्वामिषु तेषु तेषु

20 करोमि मानं न तु दासभावम् ॥ १२१ ॥

मम स्वामिन एव बुद्धादयः स्वयमेव आत्मनैव । तावदिति परामर्शः । यदर्थं येषां
निमित्तम् । आत्मन्यपि स्वकायजीवितेऽपि । उक्तक्रमेण निरपेक्षा निरभिव्यक्ताः तृणवद्
परित्यजन्ति, तदहं पुनः तेषां श्रेयः तेषु सत्त्वेषु प्रभुपुत्रेष्वत्यन्तप्रियेषु कथं करोमि मानम्,
किमिति जानन्नेव तान् प्रतिकूलयामि ! न तु दासभावम्, न पुनर्दासीभूयातावयामि !

25 इतोऽपि च सत्त्वापकारं परित्यज्य तद्वाराधनमेव कर्तव्यमित्याह—

येषां सुखे यान्ति मुदं मुनीन्द्राः

येषां व्यथायां प्रविशन्ति मम्युम् ।

तत्तोपणात्सर्वमुनीन्द्रतुष्टि-

सत्त्वापकारेऽपकृतं मुनीनाम् ॥ १२२ ॥

30 येषां सत्त्वानां प्रियपुत्राणांनैव पितरो मुनीन्द्रा बुद्धा भगवन्तः सुखे कायमनो-
जन्मन्ति मुदं हर्षं यान्ति, येषां च दुःखे मम्युं प्रविशन्ति अपरितोषमासादयन्ति । एतच्च

P 237

अनभिमतत्वाद् भगवतामिषमभिधीयते, १ तु वाणी(सी ?)चन्दनकल्याणा(स्पव ?)त्(?)
तच्छ्रावकाणामपि प्रतिवातुनयासंभवः(?) । अन्यत् सुबोधम् ॥

कथं पुनस्तत्रापकारे मुनीनामपकृतं स्यादित्यब्राह्—

आदीप्तकायस्य यथा समन्ता-

अ सर्वकामैरपि सौमनस्यम् ।

सत्त्वव्यथायामपि तद्वदेव

न धीत्युपायोऽस्ति दयौमरानाम् ॥ १२३ ॥

समन्तात् सर्वावयवान्निभ्याप्य बहिना प्रज्वलितशरीरस्य यथा पञ्चकामगुणैर्न
सौमनस्यम्, कायिकमपि सुखं नास्ति, तस्य प्रज्वलितत्वादेव दुःखेनाक्रान्तत्वात्, तद्वत्
तथैव सत्त्वानां व्यथायां दुःखवेदनायां न प्रीतिः सौमनस्यस्य उपायो हेतुरस्ति कृपात्मकानां 10
भगवताम् ॥

तस्मादपरिहानेन क्लेशप्रहावेशवशेन वा सत्त्वापकारकर्मणा पदकुशलमुपचितम्,
तदपि इदानीमुपसंहारद्वारेण वान्तीकुर्वन्नाह—

तस्मान्मया यज्जनदुःखेन

दुःखं कृतं सर्वमहाकृपाणाम् ।

तद्वत् पापं प्रतिदेशयामि

यत्स्नेहितास्तन्मुनयः क्षमन्ताम् ॥ १२४ ॥

यस्मादेवं सत्त्वापकारे मुनीनामपकृतं स्यात्, तस्मात् पापम् अथ इदानीं प्रतिदेश-
यामि, संवेगबहुलस्तेषामेव महाकृपाणामग्रतः प्रकाशयामि । पुनरेवं संमज्जानन्न करिष्यामि,
इति आयत्तां संवरमापणे । यदि प्रतिरूपमाचरितं तत्र मे क्षान्तिं कुर्वन्तु अनुकम्पामुपादाय ॥ 20

क्षमयित्वा संप्रतमाराधनायेत्यादिना तदेकरावणतामात्मनो दर्शयति --

आराधनायाद्य तथागतानां

सर्वात्मना दास्यमुपैमि लोके ।

कुर्वन्तु मे मूर्ध्नि पदं जनौषा

बिभ्रन्तु वा तुष्यतु लोकनाथः ॥ १२५ ॥

तपागतानामभिप्रेतसंपादनाय लोके लोकविषये सर्वात्मना कायेन वाचा मनसा
वा दासीभावं स्वीकरोमि । तेषां मे प्रसादं कुर्वन्तो मस्तके पादं निदधतु । तेषां पादं
भूदितचित्तः शिरसा भाषयामि । अनेन मयि पूर्वापराधनान्मथ जगतां पतिर्भगवान्
॥ ॥ इमानसो भवन्तु ॥

१ Poussin notes that the meaning of the sentence is not clear
and that T gives no help. २ SS महाकृपाणाम्. ३ SS सर्वमहाकृपाणाम्. ४ SS

मन्त्रः. ५ Minayef reads कुर्वन्ति.

भावात्सु च गौरवकारिभिः सत्त्वैष्यनादरो न कर्तव्य इति प्रसाधयन्नाह—

आत्मीकृतं सर्वमिदं जगत् :

कृपात्मभिर्नैव हि संशयोऽस्ति ।

दृश्यन्त एते ननु सत्त्वरूपा-

६ स एव नाथाः किमनादरोऽत्र ॥ १२६ ॥

सर्वत्रगभर्मधातुप्रतिवेधाद् सर्वसत्त्वसमतापादनपरात्मपरिचर्यानादिना वा आत्मीकृतं स्वीकृतं सर्वमिदं जगत्, न कियदेव । तैर्दुर्दैर्भगवद्भिः करुणामपघितसंतानैः । मुनिभित्त-
मेवैतद् । अन्यथा बुद्धश्रयोपात्तम् । तस्माद् सत्त्वरूपेण बुद्धा भागवन्त एवैते सत्त्वा दृश्यन्ते ।
तेन किमनादरोऽत्र मूढचेतसाम् ! नैव युक्त इति भावः ॥

१० अनेकार्थत्वादपि सत्त्वाग्राधनस्य तेनैव यत्नितव्यमित्याह—

तथागताराधनमेतदेव

स्वार्थस्य संसाधनमेतदेव ।

लोकस्य दुःखापहमेतदेव

तस्मान्ममास्तु द्रव्यमेतदेव ॥ १२७ ॥

१५ स्वार्थस्य बुद्धत्वसंसारलक्षणस्यैव । लोकस्य दुःखापहं तद्भेदेनैवाद् । एतदेवेति । सर्वत्र
सत्त्वाग्राधनमिति बोध्यम् ॥

आगाभिभयदर्शनादपि च परापकारवैशुध्यमेव अभ्यसनीयमित्युदाहरणेनोपदर्शयन्नाह—

यथैको राजपुरुषः प्रमत्नाति महाजनम् ।

विकर्तुं नैव शक्नोति दीर्घदर्शी महाजनः ॥ १२८ ॥

२० यस्य राज्ञो देशनिवासिनं तस्यासौ राजपुरुषः । म्हाजनं नगरनिगमप्राम्कर्षटादि-
वास्तव्यम् । प्रमत्नाति विमर्दयति । स च आगाभिराजदण्डमयदर्शितया महाजनो वचन-
मात्रेणापि याबाह्व्यामुपगन्तुमसमर्थः । तेन साहितोऽपि संकुचितमृत्तिरेवास्ति ॥

कस्माद् !

यस्मान्नैव स एकाकी तस्य राजकलं बलम् ।

P 241

२६ नैव स राजपुरुषोऽसहाय एव द्रष्टव्यः । कथं पुनरयमसहायो न भवतीत्याह—
तस्येति । राज्ञो बलमेव तस्य बलम्, तत्पञ्चप्रहणात् ।

तथा न दुर्बलं कंचिदपराद्धं विमानयेत् ॥ १२९ ॥

तस्मात् कृपाशक्तिमपि कृतापराधं नापकुर्व्यात् । सोऽपि न यस्मादेकाकी ॥

यस्मात्परकपालाश्च कृपावन्तश्च तद्बलम् ।

३० तस्माद्वाराधयेत्सत्त्वान् मृत्यञ्जल्लभं यथा ॥ १३० ॥

तस्मादाराधयेत् सत्त्वान् । कुतः ? यस्मान्नरकपालाश्च तदपकारमिव प्रत्यपकारिणोऽ-
न्वाचरन्तः (?) कृपावन्तश्च जिनादयः तत्पक्षपातिनो ब्रह्म । कथमिवाराधयेत् ? अधृष्यं
राजानं सर्वानुवृत्तिकरणानुजीविनो यथा, तथा ॥

किं च । लोकप्रसिद्धित इदमेवमिहोक्तम्, न तु पुनः सत्त्वाप्रसस्तिफलस्य राजापराध-
फलेन समानता समस्तीत्याह—

8

कुपितः किं नृपः कुर्याधेन स्यान्नरकव्यथा ।

यत्सत्त्वदीर्घनस्येन कृतेन ह्यनुभूयते ॥ १३१ ॥

किमिति काका पृच्छति । किं तदुःखजातमुत्पादयितुं नृपतिः समर्थो भवेत् ? नैवेति
भावः । किंमृतम् ? येन दुःखजातेन नारकी वेदना अनुभूयते ॥

P 242

तुष्टः किं नृपतिर्दृष्टाद्यदुद्धत्यसमं भवेत् ।

10

यत्सत्त्वसौमनस्येन कृतेन ह्यनुभूयते ॥ १३२ ॥

आस्तां भविष्यदुद्धत्वं सत्त्वापराधनसंभयम् ।

इदं सौभाग्ययशःसौख्यं किं न पश्यसि ॥ १३३ ॥

प्रासादिकत्वमारोग्यं प्रामोद्यं चिरजीवितम् ।

चक्रवर्तिसुखं स्वीतं क्षमी प्राप्नोति संसरन् ॥ १३४ ॥

16

इति प्रज्ञाकरमतिविरचितायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां
क्षान्तिपारमिता नाम षष्ठः परिच्छेदः ॥

१ This अनुभूयते is followed by मर्ह प्र, which Poussin thinks, may be
इति प्र... i. e., the colophon of the chapter. २ There is no commentary
on these verses. The Tibetan translation also of this commentary
is not found. The stanzas 132-134 however are authentic as they
are found in the T translation of the text in Mdo, XXVI, fol. 193.
They are also cited in ŚS. Cf. p. 37.

७ वीर्यपारमिता नाम सप्तमः परिच्छेदः ।

P 243

तदेवं विपक्षप्रतिषेधेन त्रिधा क्षान्तिं प्रतिपाद्य वीर्यं प्रतिपादयितुमाह—

एवं श्रमो भजेद्वीर्यं वीर्यं बोधिर्यतः स्थिता ।

न हि वीर्यं विना पुण्यं यथा वायुं विनागतिः ॥ १ ॥

५ एवमुक्तक्रमेण क्षमायुक्तः क्षमः स्वयमभ्यस्तश्चान्तिः । भजेद्वीर्यं वीर्यमारमेत । अन्यथा दुःखासङ्घिष्णुतया वीर्यस्य प्रसङ्गिधनं स्यात् । कस्मात् पुनर्वीर्यमुपादीयत इत्याह । वीर्यं इत्यादि— यस्माद्वीर्यं बुद्धरश्मवस्थितम् । तद्वेतुक्तया तदापत्तत्वाद्बुद्धत्वस्य । एतदपि कुतः ? यस्मान्न वीर्यमन्तरेण पुण्यं पुण्यसंभारोऽस्ति । उपलक्षणमेतत् । ज्ञानमपि द्रष्टव्यम्, वीर्यस्योभय-
हेतुत्वात् । तदनेन वीर्यात् पुण्यज्ञानसंभारौ, ताभ्यां च बुद्धत्वमित्युक्तं भवति ॥

10 वीर्यस्वरूपापरिहानात् पृच्छति—

P 244

किं वीर्यं कुशलहेत्वाहल्यद्विपक्षः क उच्यते ।

आलस्यं कुत्सितासक्तिर्विषादास्माद्यमन्यता ॥ २ ॥

किमेतद्वीर्यं नाम ? अत्राह—कुशलहेत्वाहः । योऽयं कुशलकर्मणि दानादौ श्रुतादौ च समुपमः, तद्वीर्यमभिधीयते । अकुशलं तु कौसीषमेव । विपक्षेणोपहृतं वीर्यमनङ्गमेवामित-
15 सिद्धये इति तद्विपक्षमपनयनाय दर्शयितुमाह—तद्विपक्ष इत्यादि । तस्य वीर्यस्य विरुद्धो विना-
शाय पक्षो विपक्षः क उच्यते ? उत्तरमाह—आलस्यमित्यादि । आलस्यं कौसीषं कायमनसो-
रकर्मण्यता । कुत्सिते जुगुप्सनीये हास्यलास्यादी आसङ्गः । विषादो विषण्णता । दुष्करे
कर्मणि चित्तस्य विनिवृत्तिः । अनप्यवसानमित्यर्थः । तेन आत्मनोऽयमन्यता अवज्ञा । अयं
तद्विपक्षः ॥

20 तदालस्यनिषेधाय तत्कारणं तावदुपदर्शयितुमाह—

अव्यापारमुक्तास्वादिनिद्रापात्रयतृष्णया ।

संसारदुःखानुद्देगादालस्यमुपजावते ॥ ३ ॥

P 246

संसारदुःखानुद्देगादसंबन्धात्, योऽयमव्यापारो निर्व्यापारता, तत्र तेन वा सुखास्वादः
सुखाभिरामः । स च निद्रा च मिद्वक्त्रमणम् । ताभ्यां मिद्वक्त्रमणमपाश्रयतृष्णा अवष्टम्भ-
25 नाभिलाषः, तथा । आलस्यमुपजायते इति योजनीयम् । यदि वा । संसारदुःखानुद्देगा-
दव्यापारः, कचिदपि कुशलकर्मणि न प्रवृत्तिः, तस्मात् सुखास्वादः, ततो निद्रा, तस्याश्च
अपाश्रयतृष्णा, तथा ॥

अतः संसारदुःखानुद्वेगनिवर्तनार्थमियमत्र संवेगभावना आमुस्तीकर्तव्येत्याह—

छेशवागुरिकाघ्रातः प्रविष्टो जन्मवागुराम् ।

किमद्यापि न जानासि मृत्योर्वदनमागतः ॥ ४ ॥

वागुरिका मत्स्यादिवधिका जालिका उच्यन्ते कैवर्तादयः (दिभिः!) । केशा एव वागुरिकाः, तैराघ्रात आयचीकृतः । कथमिति चेत्, प्रविष्टो जन्मवागुराम्, निकायसभाग- ७
तोत्पत्तिरेव वागुरिका जालम्, तत् प्रविष्टः, तदन्तर्गत इत्यर्थः । इदमिह तदात्मसात्करणे
कारणम् । अद्यापि एतां दशां प्राप्नोऽपि मृत्योर्मुखं प्रविष्टः सन् किमिति न वेत्ति ? जातधे-
न्यमरणमवश्यंभावीत्यर्थः ॥

इदमपरं संवेगकारणमाह—

स्वयुध्यान्मार्चमाणान्स्वं क्रमेणैव न पश्यसि ।

10 P 240

तथापि निद्रां यास्येव चण्डालमहिषो यथा ॥ ५ ॥

यूयं वर्गः, तत्र मवा यूय्याः, यैः सह बाल्याबनस्यायां कीदृतिहसितादिना विचरितम् ।
तान् स्ववर्गान् । चण्डालानामवश्यंभारणीयमहिषवत् । न पश्यसि ममापि इयमवस्थितिः
स्यादिति ॥

अवश्यमिह कियत्कालं परिलम्प्य मृत्युरागमिष्यति । तेन तावत्कालं सुखानुभवनमेव 15
मम युक्तमित्यग्राह—यदि नामैवम्, तथापि नावश्यंभाविति मरणे विश्वासो युक्तः ।

यमेनोद्दीक्ष्यमाणस्य यद्धमार्गस्य सर्वतः ।

कथं ते रोचते भोक्तुं कथं निद्रा कथं रतिः ॥ ६ ॥

इति वध्यपुरुषस्येव सर्वतो वक्ष्यातकैरधिष्ठितस्य वध्यभूमिं नीयमानस्य निःस्मरण-
मपश्यतः सुखसिकावलम्बनमनुचितमेव भवतः । तस्मात् संवेगतो भाववशा अनया 20
हेतुनिवर्तनादालस्यमपास्य कुशलपक्षोत्साहवर्धनमनुष्ठेयम् ॥

अद्यापि स्यात्—यदि नाम अवश्यंभाविता मृत्योः, तथापि तत्संनिधानमवगम्य
आलस्यमपह्रास्यामि इत्याशङ्क्याह—

यावत्संभृतसंभारे मरणं शीघ्रमेप्यसि ।

P 247

संत्यज्यापि तवालस्यमकाले किं करिष्यसि ॥ ७ ॥

25

संभृतः सजीकृतः संभारः सामग्री कथाय व्याजिज्जालक्षणां धेन । यावदिति
लोकोक्तम् । शीघ्रं त्वरितमनभिसंधानात् । तदा मृत्युमुत्पन्नान्तर्गतः असंगमे आलस्यं
त्यक्तवापि किं करिष्यसि ? न तदा किञ्चित् प्रयोजनमिति भावः ॥

अकालतामेवास्य समर्थयितुं वृत्तत्रयेणाह—

इत्वं न प्राप्तमारब्धमिवमर्धकृतं स्थितम् ।

30

अकस्मान्मृत्युरायानो ह्य हतोऽस्मीति विन्तयन् ॥ ८ ॥

शोकवेगसमुच्छ्वनसाधुरक्तेक्षणनान् ।

बन्धूभिराशाम् संपश्यन् दमदूतमुखानि च ॥ ९ ॥

स्वपापस्मृतिसंतप्तः शृण्वन्नादांश्च नारकान् ।

त्रासोच्चारविलिताङ्गो विह्वलः किं करिष्यसि ॥ १० ॥

- ५ इदं यदनागतं कर्तव्यतया मनसिकृतं तत्र प्राप्तम् । इदमारब्धं यत्कार्यमादित एव कर्तुमिष्टम् । इदमर्थकृतं स्थितम्, यत्, कियन्निष्पन्नं कियदनिष्पन्नम् । इति कार्यपर्यन्तमातस्यैव अकस्मान्मृत्युरागतो मम । अहो अत अनिकष्टम्, इतोऽस्मीति विचिन्तयन् विह्वलः किं करिष्यसीत्यनागतं संबन्धः । शोकः प्रियत्रिप्रयोगकृतश्चित्तपरितापः । तस्य वेगोऽनिवार्य-
 P 348 प्रवृत्तिः । तेन समुच्छ्वनानि समुन्नतानि स्तब्धानि सन्नायाणि रक्तानि ताववर्णानि श्लेष्मणानि
 10 येषु आननेषु तानि तथा । तथाभूतानि आननानि मुखानि येषां बन्धूनां ते तथा । तान् संपश्यन् विलोकयन् । तत्राकर्मकाधिकारात् परस्मैपदं दशः । किभूतान् ? निराशान् ।
 क ? प्रत्युज्जीवं प्रति त्यक्ताशान्, तत्तानाश्रयिकालान् वा । मरणसमवोपस्थितकृतान्तातु-
 चरमुखानि च सरोवररूपमृकुटीनि संपश्यन् विह्वलः किं करिष्यसि ? स्वयंकृतपापकर्म-
 स्मरणेन मरणसमये किमिलेखं मया कृतमिति पश्चात्तापेन तापिनः । नैतावन्मात्रमेव, किं तु
 15 शृण्वन्नादांश्च नारकान् तीव्रकारणानुभवनदुःखनिर्मुक्तान् निरक्षोभितशब्दान् नरकसमुद्भूतान्
 अर्षान्तरकोपाणामेव (!) । तच्छ्रुत्वा ममाप्येवमेवावस्था इति संज्ञासेन यः पुरीषोऽस्मीति
 विद्वद्भूतिः, तेनोपलितगात्रः । विह्वलः अनाद्यस्तकापवाक्चित्तप्रचारः । किं करिष्यसि
 सर्वकियासु निवृत्तव्यापारः ॥

इति मत्वा स्वस्वावस्थायामेव यतितव्यम् इति शिक्षयितुमाह—

P 249 20

जीवमस्य इवास्मीति युक्तं भयमिहैव ते^१ ।

किं पुनः कृतपापस्य तीव्राजरकदुःखतः ॥ ११ ॥

- जीवन्त एव मत्स्याः क्रमेण भक्षणार्थं प्रायः प्राग्निदह्निवासिभिरेव जनै रक्ष्यन्ते ।
 जीवनोपलक्षिता मत्स्या जीवमत्स्या इति तेषामेव सम्यगः । शाकपार्थिवादित्वात्मन्यमपदलोपी
 समासः । तद्वदहमपि अद्य श्वो वा नियतमेव मरिष्यामि इति मनसि कृत्वा युक्तं भयमिहैव
 25 ते । इहैव मंत्रज्ञानद्वयस्यापामेव तत्रासंप्राप्तमरणस्य मरणतः, किं पुनः कृतपापस्य भवतो
 भयं युक्तं न भवति, इत्यपि आहार्यम् । अतिदुःसहान्नरकदुःखतः ॥

निर्व्यापारसुखादाभितमधिज्ञत्वाह—

मृष्ट उष्णोदकेनापि सुकुमार प्रतप्यसे ।

कृत्वा च नारकं कर्म किमेवं स्वस्थमास्यते ॥ १२ ॥

- 30 तत्पारिणापि संसृष्टः । सुकुमारेति संबोधनम् । अतिमृदुशरीरतया सोढुमशक्तोऽसि ।
 यथेवम्, तदा कृत्वा चेत्यादि सुबोधम् ॥

अपरमपि तं प्रत्याह—

निरुद्यम कलाकाङ्क्षिन् सुकुमार बहुव्यय ।

सृष्टुमस्तोऽमराकार हा दुःखित विहन्त्यसे ॥ १३ ॥

मुखहेत्वादनय व्यापारस्त्योऽसि । अथ च तस्य फलं मुक्तमभिलपसि । दुःखा-
सहिष्णुरसि, अथ च बहुव्ययोऽसि सर्वदुःखाकरत्वात् । सृष्टुना च वशीकृतोऽसि, अथ च
अमरणधर्माणामात्मानं मन्यसे । एवं च विपर्यस्तं चरितमस्य विपश्यन् कठणायमानः सखेद-
मेनमाह—हा दुःखित विहन्त्यसे । संमोहबहुलतया कष्टं दर्शं प्रविष्टोऽसि । आत्मगतमेव
वा विवृणोति । एवमन्यथापि यथासंभवं द्रष्टव्यम् । निरुद्यमादीनि चामञ्जितपदानि ॥

निद्रापरतन्त्रं प्रत्याह—

मानुष्यं नावमासाद्य तर दुःखमहानदीम् ।

मूढ कालो न निद्राया इयं नौर्दुर्लभा पुनः ॥ १४ ॥

अष्टाश्रणविनिर्मुक्तं मन्युमावप्रतिलम्भं नावमिव अन्यदयादिपारगमनाय प्राप्य तर
प्लवख दुःखमयी महानदीम् । सर्वदुःखानि पृष्टीकुरुष्व । वीर्यबलम्बनेनेति यावत् । हे
मोहपरवश, नायं कालो निद्रायाः, यावदियं नौः संनिहिता । यदि नेदानीमेव यत्नः
क्रियते, तदा पुनरियं दुर्गातिगतस्य नौर्दुर्लभा भविष्यति । यदुक्तम्—

पुनरप्येव समागमः कुतः । इति ॥

[बोधि० १. ४]

एवमालस्यं निवार्य कुत्सितासक्तिं निवारयन्नाह—

मुक्त्वा धर्मरतिं श्रेष्ठामनन्तरतिसंततिम् ।

रतिरौद्धत्यदास्यादौ दुःखहेतौ कथं तव ॥ १५ ॥

शुभकर्मणां रतिं श्रेष्ठानुत्तमां । किंभूताम् ? अनन्तरतिसंततिम् । सुगतिपरंपरा-
संजननादनन्ता अपर्यवसाना रतिसंततिः सुखप्रवाहो यस्याः सा तथा । अत एव उक्तमे-
त्युक्तम् । तामपहाय रतिरभिरामः, औद्धत्यमुन्नता । कायचिच्छयोः क्रीडनशील्येति यावत् ।
हासो वागौद्धत्यम् । सरभसस्य वाग्विकार इति यावत् । आदिशब्दाद्रीनादिपरिग्रहः । तत्र
कथं रतिस्त्वा ? न युक्तेषामिप्रायः । किंभूते ? दुःखहेतौ । नरकादिदुर्गत्सुपनयनादुःखस्य
हेतुर्भवति ॥

एवं कुत्सितासक्तिमपि निराकृत्य विपादाऽभावमन्यनां वीर्यविपक्षं निराकर्तुम्, अपर-
मपि च तद्विपक्षनिरसनाय प्रतिपादयन्नाह—

अविषादबलव्यवृत्तात्पर्यात्मविधेयता ।

पराः प्रसन्नता चैव परात्मपरिवर्तनम् ॥ १६ ॥

विषादविपरीतोऽविषादः । बलानां व्यूहः समूहो वक्ष्यमाणलक्षणः । तात्पर्यं
निपुणता । आत्मविधेयता आत्मवशवर्तिता । एताः सर्वाः कृतद्वन्द्वसमासाः । यदि वा ।

P 262

एभिः सहिता आत्मविषेयता । परात्मसमन्तापरात्मपरिवर्तने ध्यानपरिच्छेदे [बोधि ८]
वक्ष्यमाणे । इदमपि समस्तं कौसीयप्रहाणाय वीर्यसमृद्धये प्रभवतीत्युद्देशः ॥

उद्दिष्टमेवार्थं क्रमेण निर्दिशन्नाह—

नेवावसादः कर्तव्यः कुतो मे बोधिरित्यतः ।

कुतो मे बोधिरिति, कथमहं वराकः सम्यक्संशोधिभाजनम् ? बुद्धत्वं हि तीक्ष्णो-
न्द्रियस्य आरब्धवीर्यस्य अपरिमितपुण्यज्ञानसंभरिः अतिदृष्टकर्मणुष्ठानैः अनेकैश्च कल्पा-
संस्तूपैः कल्पचित् पुरुषविशेषस्य साध्यं भवति । अहं तु न तादृश इति कथं महिमानां
तथाविधं बुद्धत्वं संभाव्येत, इत्येवमाकारमनसिकारादवसादो त्रिषादो न कर्तव्यः, महार्य-
भंशस्य हेतुत्वात् । यथोक्तम्—अवसादोऽप्यनर्थ इति [शि० स० १४] ॥

10 कस्मात् ?

यस्मात्तथागतः सत्यं सत्यवादीहमुक्तवान् ॥ १७ ॥

यस्मात् तथागतः इदं वक्ष्यमाणं सत्यमवितथमुक्तवान् कथितवान् । कथं ज्ञायते
इत्याह—सत्यवादीति । ज्ञानक्रियासंभवादविपरीतवादी । अतः सत्याभिधानहेतुपदमेतत् ॥

किं तत्सत्यमुक्तवान् ?

15 तेऽप्यासन् दंशमशक्ता मक्षिकाः कृमयस्त्रया ।

यैरुसाहवशान् प्राप्ता दुरापा बोधिरुत्तमा ॥ १८ ॥

इत्याह । तेऽपि बुद्धा भगवन्तः पूर्वं शाक्यमुनिरात्मशिखिदीपंकारप्रभृतयः संसार-
सागरावर्तान्तर्गताः पृथग्जनावस्थायां परिभ्रमन्त एवमूता एवासन् बन्धूः, यैरुसाहवलात्
वीर्योत्कर्षसामर्थ्यात् संभारान् संभृत्य प्राप्ता अधिगता दुरापा दुर्लभप्रतिलम्भा बोधिरुत्तमा

P 263

20 अनुत्तरा । आरब्धवीर्यस्य न किञ्चिदुष्करमिति भावः । इदं सत् सत्यम् ॥

अतो मम पुनरतितरां न दुर्लभा बोधिरित्याह—

किमुताहं नरो जह्या शक्नो ज्ञातुं हिताहितम् ।

सर्वज्ञनीत्यनुत्सर्गाद्बोधे किं नाप्नुयामहम् ॥ १९ ॥

किं पुनरहं मनुष्यभूतो जन्मना । शक्नो ज्ञातुं हिताहितमिति । इदं हितमिद-
25 महितम्, शुभमशुभं च कर्मेत्युपदिष्टम्, ज्ञातुमशक्नुं संपर्षोऽस्मि, इति विचिन्त्य सर्वज्ञस्य
सर्ववस्तुतत्त्वबेदिनः नीतिर्नयः उपादेयतत्त्वप्रतिपादनम् । तस्य अनुत्सर्गादपरिहायात् ।
तस्य आदानोपादानसेवनादित्यर्थः । बुद्धत्वं नामुयामहम् । काका पठन्नाद् आमुयामेवेति ।
एतद्भवता रक्षमेवे दर्शितम् । यथोक्तम्—

इह बोधिसत्त्वो नैवं चित्तमुत्पादयति—दुष्प्राप्या बोधिर्मनुष्यभूतेन सता । इदं च
30 मे वीर्यं परीतं च हीनं च । कुसीदोऽहम् । बोधिश्च आदीप्तशिरःकौलोपमेन बहून् कल्पान्
बहूनि कल्पशतानि बहूनि कल्पसहस्राणि समुदाचरता समुदानेतव्या । तन्नाहमुत्सहे

ईदृशं भारमुद्धोदुम् । किं तर्हि बोधिसत्त्वेनैवं चित्तमुत्पादयितव्यम्—येऽपि तेऽभिसंयुद्धा-
स्तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धाः, येऽपि वा अभिसंभोक्त्यन्ते, तेऽपि ईदृशेनैव नयेन,
ईदृश्या प्रतिपदा, ईदृशेनैव वीर्येणाभिसंबुद्धाः, यावन्न च ते तथागतभूता एवाभिसंबुद्धाः ।
अहमपि तथा तथा वृत्तिष्ये, तथा तथा व्याप्यसे सर्वसत्त्वसाधारणेन वीर्येण सर्वसत्त्वारम्भणेन
वीर्येण यथाहमप्यनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंभोक्त्ये इति ॥

५

युक्तमेतत्, केवलमतिदुष्करकर्मध्वनादतन्मध्यसाधो विनिवर्तयितुमशक्य इति
विकल्पयन्नाह—

अथापि हस्तपादादि दातव्यमिति मे भवम् ।

करचरणद्वारः प्रवृत्तिदानमन्तरेण बुद्धत्वं न प्राप्यते, इति अतिदुष्करकर्मसु प्रवृत्ति-
मयादुत्साहो निवर्तत एव । इति चेन्नमप्यसं स्वचित्तमेवमाह—

10

गुरुलाघवमूढत्वं तन्मे स्वाद्विचारतः ॥ २० ॥

तदेतद् गुरुलाघवमूढत्वमेव मे । अल्पे बहुतरं बहुतरे चात्यन्तरमिति मोहवशेन
अविचारतोऽविवेकान्मम स्यात्, न तु परमार्थविचारतः ॥

परमार्थविचारेण गुरुलाघवविपर्यया एवापमित्युपदर्शयन्नाह—

छेत्तव्यश्चास्मि भेत्तव्यो दाहः पाट्योऽग्नेकेशः ।

16

P 263

करूपकोटीरसंक्षेपया न च बोधिर्भविष्यति ॥ २१ ॥

संसारचारेके निवसेस्तथाविधकर्मवशाच्छेत्तव्यश्चास्मि करचरणाद्यङ्गप्रत्यङ्गच्छेदनान्न-
कादिषु । तथा भेत्तव्योऽस्मि शक्तिकुन्तादिभिः । दाहो नरकदहनादिना । पाट्यो ज्वलित-
क्रकचादिना । अनेकेशः अनेकवारान् । नरकादिषु कारणात्मनुभवन् अपर्यन्तपि संसारे ।
कल्पानां कोटीरसंक्षेपयाः संक्षेपालुमशक्याः इति । अकामस्यापि दुःखमपर्यन्तमनेकप्रकार-
मापतिष्यति, न च बुद्धत्वसंभाराय तत् संपत्स्यते ॥

इदं संसारापर्यन्ततया दुःखं बहुतरं निष्फलं च । बुद्धत्वप्रसाधकं पुनरत्यन्तं
सफलं चेत्त्युपदर्शयन्नाह—

इदं तु मे परिमितं दुःखं संश्लेषसाध्यतम् ।

नष्टशून्यव्यथारोहे तदुत्पादनदुःखवन् ॥ २२ ॥

२६

यद् बुद्धत्वप्रसाधकं तदिदं दुःखं परिमितं नम प्रतिनियतकालभाषितया, दुःख-
[प्रशमन]हेतुश्च । तत्तथाभूतं शक्यं तेन व्यथा, तस्या अपोहो निवृत्तिः । तन्निमित्तं
तदुदयासय । यावज्जीवं तत्कृतदुःखप्रहाणापेक्ष्यः । तस्य नष्टशून्यस्योत्पादनं शरीरा-
दुद्हरणम् । अपकर्षणमिति यावत् । तेन यदुःखं प्रतिनियतकालमत्यन्तरम् । दीर्घकालिकदुःखो-
पशमनिमित्तम् । तद्वत् सोढुमुचितमिदमपि दुःखम् ॥

P 266

२०

अतोऽपि समुचितमिदमित्याह—

मर्वेऽपि वैद्याः कुर्वन्ति क्रियादुःखैररोगताम् ।

तस्माद्बहुनि दुःखानि हन्तुं सोढव्यमल्पकम् ॥ २३ ॥

सर्वेऽपि न केचिदेव । लङ्घनपाचनादिकृतैर्येषां हाराविहारप्रतिषेधजनितैश्च क्रिया-
दुःखैः रोगधीकृतानामारोग्यं विदधाति । अन्यथा तत्कर्तुमशक्यम् । यत एवम्, तस्मादति-
शयेन अल्पमल्पकं दुःखं सोढव्यम् । किमर्थम् ? बहूनि दुःखानि हन्तुम् । सर्वसंस्थाना-
मात्मनश्च दीर्घकालिभ्रसर्षदुःखप्रशमनार्थेत्यर्थः । एवं तावत् स्वीकर्तुं युक्तं धीमतः ॥

न चेदं युक्तमपि द्रुक्त्वं कर्म आदिकर्मिकस्य प्रथममनुज्ञातं भगवतेति दर्शयन्नाह—

क्रियामिमामप्युचितां धरवैषो न दत्तवान् ।

क्रियामिमां समनन्तरप्रतिपादितां दुःखोत्पादनीम् । उचितामपि संवनीयामपि ।

F 267

धरवैषो भगवान् सर्वथा सर्वव्याधिचिकित्सकः । प्रथमं न दत्तवान्, न यत्तव्यतया
प्रतिपादितवानादिकर्मिकस्य । कथं तर्हि रागादिव्याधीनपनयति ? आह—

मधुरेणोपचारेण चिकित्सति महानुरान् ॥ २४ ॥

सुकुमारतरेणोपचारेण उपक्रमेण । यथाक्रमं चिकित्साप्रणयनेनेत्यर्थः । चिकित्सति

रोगमुक्तान् करोति । महानुरान् दीर्घरोगिणो रागादिमहाव्याधिप्रस्तान् ॥

कः पुनरयं मधुरोपचार इत्याह—

आदौ शाकादिदानेऽपि नियोजयति नायकः ।

तत्करोति क्रमात्पश्चाद्यत्स्वमांसान्यपि त्यजेत् ॥ २५ ॥

मात्सर्यमलापनयनार्थं सुखसुखेन संभारसंवर्धनार्थं च शक्यपरित्यागे शाकसकु-
पिण्डिकादिदानेन प्रथमतः प्रथर्तयति नायको भगवान् । पुनस्तद्योपायविशेषेण नियोजनं
करोति । तदिति लोकोक्तौ वा । यथा दाता मृदुदानाम्पासक्रमेण अधिमात्राधिमात्र-
दानाम्पासप्रकर्षमासादयन् पश्चादुत्तरकालमङ्गुष्ठेन स्वमांसरुधिरादिकमपि प्रसज्य एव
प्रयच्छेत् ॥

कथं पुनरेतदेवमित्याशङ्क्याह—

यदा शाकेश्चिद्वद ब्रह्मा स्वमांसेऽप्युपजायते ।

मांसास्थि त्यजत्वस्तस्य तथा किं नाम द्रुष्करम् ॥ २६ ॥

F 268

यस्मिन् काले दानाम्पासात् परमप्रकर्षभगवात् सर्वथाप्यतमात्सर्यतया शाकेश्चिद्वद
स्वमांसेऽपि निरासङ्गा बुद्धिरुपजायते, तदा स्वमांसादिदानेऽपि नाहक्यानुष्ठानबुद्धिरिति
तस्मिन् काले किं नाम द्रुष्करम् ? नैव किञ्चिदित्यर्थः ॥

अप्यापि त्यातु—अतिदीर्घकालं परार्थे संसरता तदुःखं कथमिव परिहर्तुं शक्य-
मित्यत्राह—

न दुःखी त्यक्तपापत्वात्पण्डितत्वाच्च दुर्मनाः ।

मिथ्याकल्पनया चित्ते पापात्काये यतो व्यथा ॥ २७ ॥

द्विविधमेव हि दुःखं बाधकमुपजायते कायिकं मानसिकं चेति । तदेतद् द्वयमपि बोधिसत्त्वस्य न संप्रवर्ति । कायवचनमनोभिः सर्वावयवविरतेः कायिकं दुःखमस्य न जायते । युक्त्यागमाम्नामुभयनैरात्म्यस्य च विश्रयनात्मानसमपि कुतः ? यतो मिथ्याकल्पनया असद्विकल्पेन आत्मात्मीयग्रहप्रवृत्तेन भावाद्यभिनिवेशकृतेन वा चित्ते दुःखम्, पापाद् प्राणातिपातादेः काये । एवं तावदुःखहेतुपरिहारादुःखमस्य न जायते इति प्रतिपादितम् ॥

इदानीं सुखमेव केवलमस्यास्तीति प्रतिपादयन्नाह—

पुण्येन कायः सुखितः पाण्डित्येन मनः सुखि ।

P 269

विद्वन् परार्थं संसारे कृपाळुः केन खिद्यते ॥ २८ ॥

10

सुखं जातमस्य कायस्येति सुखितः । सुखं विद्यतेऽस्य मनस इति सुखि । एवमुभय-
सुखसम्बन्धागतत्वात् कृपावान् परार्थं संसारे संसरन् केन दुःखेन खिद्यते, खेदं मन्यते ।
यदि वा । केन खिद्यते ? खेदहेतोरभावाच्च केनचिदिति भावः । तद् किमिदमकारण-
भीरुतया वैमुख्यमुपादीयते ?

स्यादेतद्—दीर्घकालमासेवितभाषितवद्बलीकृतेन महता पुण्यसंभारेण सम्यक्संबोधेः १४
रधिगम्यते । तद्वरं मुमुक्षुणां शीघ्रकालतया श्रावकयानमेवाश्रयणीयं स्यादित्याशङ्क्याह—

क्षप्यन् पूर्वपापानि प्रतीच्छन् पुण्यसागरान् ।

बोधिचित्तबलादेव श्रावकेभ्योऽपि शीघ्रगः ॥ २९ ॥

पूर्वकृतानि यानि पापानि तानि बोधिचित्तबलादेव क्षयीणि कुर्वन् । यथोक्तं प्राक्—

युगान्तकालानलवन्महान्ति

20

पापानि यन्निर्दहति क्षणेन । इति ।

[बोधि० १.१४]

तथा बोधिचित्तबलादेव प्रतीच्छन् आददानः पुण्यसागरान् ।

यदुक्तम्—

अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः प्रवर्तन्ते नभःसमाः । इति ।

25 P 270

[बोधि० १.१५]

एवंविधोपायबलजनेन महायानमारुढो बोधिसत्त्वः श्रावकेभ्योऽपि शीघ्रगः
त्वरितगामी ॥

एवं सुखात्सुखं गच्छन् को विभीक्ष्णचेतनः ।

बोधिचित्तरथं प्राप्य सर्वस्वेदमपहम् ॥ ३० ॥

प्रतिपादितमेवार्थं पिण्डीकृत्य दर्शयति । एवमुक्तकमेण सर्वावयवविरतेः पुराकृतपाप- ३०
क्षयाच्च खपेऽपि दुर्गतियमनाभावात् तीव्रप्रियायेण अनेकमुखेन अहर्निशमाकाशाघातव्यापिनः

पुण्यसागरस्यामिवर्धनाच्च सुगतिपरंपरासन्नागधितरणबोधिविचरं रथमिव आसाध । ब्राह्मणेति यावत् । सर्वखेदः परिहृष्टैः श्रम क्षापासः, तमग्रहन्तीति प्रतिपादितनयेन, सर्वखेदश्रमं वा अपहन्तीति तम् । सुखादेकस्मादपस्मुत्तरोत्तरमभिकाधिकं सुखं देवमनुष्यसंपत्तिकक्षणं गच्छन् अनुप्राप्नुवन् को नाम प्रेक्षावान् विषादमापयेत ?

५ तदवमनेकविधविषादनिमित्तप्रतिषेधेन अविषादं प्रतिपाद्य बलवद्बुद्धं प्रतिपादयितुमाह—

छन्दस्यामरतिमुक्तिबलं सत्त्वार्थसिद्धये ।

छन्दं दुःखमयात्कुर्यादनुशंसांश्च भावयन् ॥ ३१ ॥

P 361

इदमप्युद्देशवाक्यमेव । छन्द इह कुशलाभित्वाद्यः । स्याम आरब्धदृष्ट्या । रतिः १९ तत्कर्मास्तिकेः । मुक्तिरसामर्थ्ये तावत्कालमुत्सर्गः । एतच्चतुरङ्गचलम्, अनेकावयवसमुदायात्मकत्वाद्, हस्त्यादिचलवत् । सत्त्वार्थसिद्धये वीर्यहेतुत्वात्, अस्य वीर्यस्य च सर्वाभिमतसाधनत्वादिति भावः । तत्र छन्दबलस्य बहुकरत्वाद्, छन्दमित्वादिना अस्त्योत्पत्तिनिमित्तमाह— दुःखमयादिति । अशुभकर्मणो दुःखं जायत इति आसाम्छन्दं कुर्यात् । अनुशंसांश्च भावयन् । अनुशंसाः फलद्वारेण गुणविशेषाः । ते च अर्थाद् कुशलकर्मण १८ एव । तान् भावयन् । शुभकर्मणोऽनेकप्रकारेण सधुरफलोत्पत्तिं पुनः पुनः संचिन्तयन्नित्यर्थः ॥

सांप्रतं बलस्य व्यापारमुपदर्शयितुमाह—

एवं विपश्चमुन्मूल्य यतेतोत्साहवृद्धये ।

छन्दमानरगित्सागतात्पर्यव्येष्टितादलैः ॥ ३२ ॥

एवमुक्तप्रबन्धेनेत्यादि । विपश्चमालस्यादि । उन्मूल्य प्रतिपक्षभावना विधिना २० अपसार्य । वीर्यप्रवर्धनाय यत्नं कुर्यात् । केनोपायेनेत्यादि(इ ?)—मानधित्तस्योन्नतिः । अयं स्यामवलस्योपबृंहणम्, स्यामबलमेव वा । तेषां बलैः सामर्थ्यैः । सामर्थ्यपर्यायोऽत्र बलशब्दः ॥

तत्र तावच्छन्दोत्पादनाय प्रथममाह—

P 262

अप्रमेया मया दोषा इन्द्रज्याः स्वपरात्मनोः ।

३३

एकैकस्यापि दोषस्य यत्र कल्पार्णवैः क्षयाः ॥ ३३ ॥

तत्र दोषक्षयारम्भे लेशोऽपि भ्रम मेक्ष्यते ।

अप्रमेयत्वयथामान्ये नोटः स्फुटति मे कथम् ॥ ३४ ॥

गुणा मयार्जनीयाश्च बाह्यः स्वपरात्मनोः ।

तत्रैकैकगुणाभ्यासो भवेत्कल्पार्णवैर्न वा ॥ ३५ ॥

३०

गुणलेशोऽपि नाभ्यासो भ्रम जातः कदाचन ।

सर्वसत्त्वानामुपकरणतया ध्यामनश्च समस्तक्लेशप्रहाणाय निःशेषगुणोत्पादनाय च मया बोधिविचरमुत्पादितम् । तच्च न शिथिलव्यापारसाध्यमित्यवगम्याणि यदि अनारब्ध-

वीर्यतया, मन्दस्मारम् एव तिष्ठामि, तदा दूर्गतिविनिपातमन्तरेण नान्या गतिरस्ति ममेति विचिन्त्य संवेगमासुखीकुर्वन् छन्दमुत्पादयेदिति समुदायार्थः ॥

अथवार्थस्तु उच्यते—अप्रमयाः प्रमातृमशक्याः । दोषाः कायवाक्चित्तसमाश्रिताः । हन्तव्याः प्रहन्तव्याः । स्वपरात्मनोः स्वात्मनः परात्मनश्च । एकैकत्वापीति । आस्तां तावद्ब्रह्मणाम् । यत्र येषु । मन्दवीर्येण कल्पार्णवैः जनेन्द्रैः कल्पशतसहस्रैः श्रूयः प्रह्राणं क्रियते । ५ तत्र तेषु दोषक्षयारम्भे दोषप्रह्राणोत्साहे । लेशोऽपि स्वल्पमात्रमपि मम नेक्षयते न दृश्यते । अतः अप्रमेयव्ययाभाज्ये अपरिमितदुःखभाजनस्य मम नोदः स्फुटति हृदयं विदीर्यते । कथं केन प्रकारेण । गुणा मयेत्यादि सुबोधम् । इति विचिन्त्य संवेगमुपदर्शयति—

वृथा नीतं मया जन्म कथंचिद्व्ययमसुतम् ॥ ३६ ॥

वृथा विफलमेव मया जन्म अक्षणविलिप्तं नीतं प्रेरितम् । वृथीकृतमिति यावत् । १० कथंचिद्व्ययं महार्णवयुगच्छिद्रकूर्मप्रीवार्पणवत् सुचिरेण प्राप्तम् । अत एव आश्चर्यस्वान्वादकृतम् ॥

इतोऽपि विफलमिषाह—

न प्राप्तं भगवत्पूजामदोत्सवसुखं मया ।

न कृता शासने कारा दरिद्राणां न पूरिता ॥ ३७ ॥

भीतेभ्यो नामयं दत्तमार्ता न सुखिनः कृताः ।

दुःखाय केवलं मातुर्गतोऽस्मि गर्भशत्यताम ॥ ३८ ॥

तथागतानां सत्क्रियाभिर्महोत्सवमतिशयवदभिनन्दनम् । तेन सुखं सौमनस्यं न प्राप्तं नाधिगतं मया । नापि शासने प्रतिमास्तूपसद्वर्नादिसत्कारैः विहारारामशयनादिवस्तु-प्रदानैश्च कारा पूजा कृता । नापि दरिद्राणां धनहीनानामाशा अभिलाषः सर्वोपकरण-१० संपत्तिसंपादनेन पूरिता । नापि भीतेभ्यः सपत्नादिभयसमाकुलितेभ्यो मा भैरीरित्यभयं दत्तम् । नापि कायमनोदुःखरार्ताः पीडिताः तदपनीय सुखिनः कृताः । इति सर्वैः सत्पुरुष-धर्मैर्विरहितत्वादाह । दुःखायेत्यादि सुबोधम् ॥

कथं पुनरेतां धर्मदशां प्राप्नो भवानित्याह—

धर्मच्छन्दर्वियोगेन पौर्विकेण ममाधुना ।

विपत्तिरीदृशी जाता को धर्मं छन्दमुत्सृजेत् ॥ ३९ ॥

धर्माभिलाषस्याभावेन प्राक्तनजन्मोपचितेन मम अधुना अस्मिन् जन्मनि विपत्ति-रीदृशी जाता । सर्वसामर्थ्यवैकल्यस्वभावा समनन्तरकृतिता समुत्पन्ना । एवं ज्ञात्वा को धर्मं छन्दमुत्सृजेत् परित्यजेत् ! को नाम नोपाददीत विचक्षण इति भावः ॥

किं पुनः कुशलार्थिनां छन्दोत्पादने यत्र ह्यशास्त्रं यच्चोक्तं छन्दं दुःखमयात् १० कुर्यात् [७.३१] इत्यादि, तद्वपकीकर्तुं चाह—

कुशलानां च सर्वेषां छन्दं मूलं मुनिर्जगौ ।

तस्यापि मूलं सततं विपाकफलभावेना ॥ ४० ॥

न केवलं विपत्तिपरिहारार्थम्, शुक्रधर्मोपचयार्थमपि च्छन्दोत्पादने यतितव्यमिति चकारार्थः । सर्वेषामिति न केषांचिदेव । छन्दं मूलं कारणं भगवानुक्तवान्, न तु स्वयमुत्प्रेक्ष्य उच्यते इत्यर्थः । तस्यापि च्छन्दस्यापि मूलं सततं सर्वकालं विपाकफलभावेना । शुभाशुभकर्मणो विपाकफलं परलोके इष्टानिष्टप्राप्तिलक्षणम्, तस्य भावेना पुनःपुनरामुखीकरणम् ॥

P 263

तत्र अशुभकर्मणो विपाकफलमुपदर्शयन्नाह—

दुःखानि हार्मनस्यानि भयानि विविधानि च ।

10

अभिलाषविधानाश्च जायन्ते पापकारिणाम् ॥ ४१ ॥

यावन्ति कायिकमानसिकानि नरकादिगतौ दुःखानि विविधानि नानाप्रकाराणि जायन्ते भवन्ति सर्वाणि पापकारिणामेव । भयानि बधबन्धनताडनादिभ्यः । पर्येषमाणस्य लामविघातेन अभिलाषविधाताश्च ॥

सुकृतकर्मणो विपाकफलमाह—

15

मनोरयः शुभकृतां यत्र यत्रैव गच्छति ।

तत्र तत्रैव तत्पुण्यैः फलार्थेणाभिपूर्यते ॥ ४२ ॥

इष्टांशमनविकल्पो मनोरयः, यस्य लोके मनोराज्यमिति प्रसिद्धिः शुभकृतां पुण्यकारिणाम् । यत्र यत्रैवेति वीर्यायां न कश्चिदेव । गच्छति प्रसरति । फलार्थेणेति । अभिषिञ्छितफलोपनामनमेव वर्ध इवार्थः पूजा ॥

20

तेन पुनरशुभस्य फलमाह—

पापकारिसुखेच्छा तु यत्र यत्रैव गच्छति ।

तत्र तत्रैव तत्पापैर्दुःखशब्दैर्विहग्यते ॥ ४३ ॥

सुखेच्छा सुखामिलापः । तत्पापैरिति कर्तारि तृतीया । दुःखशब्दैरिति करणैः । दुःखान्येव शस्त्राणीव तदिच्छाविच्छेदहेतुत्वात् ॥

P 266

25

वृथयजनासाधारणशुभकर्मविपाकफलमसाधारणमाह—

विपुलमुगन्निशीतलसरोरुहगर्भगवा

मधुरजिनस्वराशनकुतोपचितगुणयः ।

मुनिकरबोधिताम्बुजबिनिर्गतमहपुषः

सुगतमुता भवन्ति सुगतस्य पुरः कुशलैः ॥ ४४ ॥

30

प्रतिलब्धमुदितादिभूमयो हि बोधिसत्त्वा अनिच्छन्तो मातृकुक्षौ नोत्पद्यन्ते, किं तर्हि सुखावस्थां विषदलकमलकोशेषु जायन्ते । तेषां मुखविभूतिमनेन कथयति—विपुलानि

विस्तीर्णानि सुगन्धीनि मनोज्ञगन्धानि शीतलानि शीतमुखस्पर्शानि तानि च सरोरुहाणि
पङ्कजानि चेति, तेषां गर्भाणि । सरोरुहगर्भाणां वा विशेषणान्येतानि । तेषु गताः
संस्थिताः प्रजोपायमहाकरुणानिर्यातपुण्यज्ञानकल्लसंवलितसंबोधिचिताः सुगतसुता भवन्ति
कुशलैरिति संबन्धः । कथं पुनः पद्मगर्भेषु पुष्टिं लभन्त इत्याह—मधुरेत्यादि । मधुरैः
सर्वस्वराङ्गोपेततया परममौमनस्यकारिभिः संबद्धधर्मबोपाशनेराहारैः कृता उपचिता युतयो ६
वर्ण्ये येषां ते तथा । कथं च ततो निर्यान्तीत्यत आह—मुनिकरंत्यादि । मुनिकरैः
परिपाककालमवगम्य तथागतस्मिन्मिर्बोधितानि विकसितानि च तन्मयभुजानि चेति ।
ततो निर्निर्गतानि निर्यातानि सन्ति लक्षणव्यञ्जनालङ्कृततया शोभनानि वर्ण्ये येषां ते
तथा । तथाभूताः सन्तः सुगतसुता बोधिसत्त्वा भवन्ति जायन्ते । सुगतस्य पुरः
सुखावस्थाममितामस्य भगवतोऽप्रतः । कुशलैरेकान्तशुद्धैः कर्मभिः । तदनेन मातृकुक्षौ १०
समुत्पन्नमानानामेतद्विशेषणविपर्ययेण दुःखं वेदितव्यमित्युपदर्शितं भवति । तथा हि तत्र
संकटे दुर्गन्धिनि जठरानलसंतप्तं च उत्पन्नस्य मातापित्रशुचिसंभूतस्य मातुः पीताशित-
वर्नात्कल्पैः संवर्धमानस्य गर्भमलपङ्कनिमग्नस्य परिपाककाले कथंचित् कण्ठगतप्राणस्य
यद्गन्धिष्ठीढितस्यैव ततो निर्गमनमिति प्रायेण मनुष्यभूतस्य व्यतिमिश्रकर्मविपाकफलमुक्तम् ॥

एकान्तकृष्णस्य तु विपाकफलमाह—

१६

यमपुरुषापनीतसकलच्छविरातीरयो

द्रुतबहतापविद्रुतकताम्रनिषिक्ततनुः ।

ज्वलवसिश्चिवावशतश्रुतितमांसदलः

पतति सुतप्तलोहधरणीध्वशुभेर्धदृशः ॥ ४५ ॥

यमपुरुषैः कालदूतैरपनीता विस्लेपिता ज्वलितमुद्रादिप्रहारैः सकला समस्ता २०
छविश्चर्म प्रमायो वा यस्य स तथा । अतिशयेनार्तः सन् पतति सुतप्तलोहधरणीषु । पुनरपि
किभूतः ? तीव्रानलतापेन द्रवीभूतं यत्ताम्रं तेन निषिक्ता स्नापिता तनुः कायो यस्य ।
अतोऽप्यपनीतसकलच्छविः । ज्वलन्तः अस्यः शक्यश्च शङ्खविशेषाः, तेषां घातशतैरेनैकैः
प्रहारैः श्रुतितानि विच्छेदितानि मांसदलानि शकलानि यस्य स तथाभूतः सन् पतति ।
सुप्तु ततासु लोहमयभूमिषु । अशुभैरकुशलैः कर्मभिः । बहुश इति बहून् वारान् । दीर्घ- २५
कालेन तत्फलस्य परिश्रवात् ॥

P 268

तदेवं शुभाशुभकर्मणोर्विपाकफलं प्रतिपाद्य च्छन्दबलमुपसंहरन्नाह—

तस्मात्कार्यैः शुभच्छन्दो भावयित्वैवमादरान् ।

यत एवं शुभाशुभकर्मणोर्मधुरकटुकफलविपाकः, तस्मादेवं परिभाष्य शुभच्छन्द
एव आदरेणाशुभकर्म विहाय कार्यः । मां प्रतं स्यामबलं प्रतिपादयितुमाह—

२०

वज्रवज्रस्थविधिना मानं त्वारब्ध भावयेन् ॥ ४६ ॥

वज्रज्वलन्प्रतिपादितविधानेन मानं पुनः साध्यं कर्मरम्य भावयेत् । अथवा ।
आरम्य भावयेदिति गाढसमारम्भेण भावयेत्, चेत्सि स्थिरं कुर्यात्, न शिथिलोपक्रमेणेत्यर्थः ॥

P २६०

आरम्भमेव शिथिलितुमाह—

पूर्वं निरूप्य सामग्रीमारम्भेभ्यो वा ।

५ पूर्वं प्रथमत एव अभिमतकार्यनिष्पादनाय सामग्री कारणसाकल्यं निरूप्य, तस्या बलाबलं विचार्य, आरभेत सति बले, नारभेत वा असति बले । किमेवंविचारेण प्रयोजन-
मिति चेदाह—

अनारम्भो वरं नाम न त्वारम्य निवर्तनम् ॥ ४७ ॥

अनारम्भो वरं नाम प्रथमत एव, न त्वारम्य निवर्तनमशक्ये सति ॥

१० ननु किमत्र दूषणं येनैवं नेष्यते इत्याह—

जन्मान्तरेऽपि सोऽभ्यासः पापाद्दुःखं च वर्धते ।

अन्यच्च कार्यकालं च हीनं तच्च न साधितम् ॥ ४८ ॥

तथा क्रियमाणः अन्यस्मिन्नपि जन्मनि सोऽभ्यास इत्यारम्य निवर्तनं नाम । प्रति-
ज्ञातमकुर्वत पापं ततो दुःखं वर्धते । अन्यच्च हीनं नष्टं यत्परित्यज्य तदारम्यम्, कार्य-
१५ कालं च हीनम् । आरम्भपरित्यक्तवर्त्यस्य कालोऽस्य कार्यस्येति । तस्मिन् काले यदन्यत्
कार्यं कर्तव्यं तदित्यर्थः । तच्च यदारम्य परित्यक्तम्, तदपि न साधितं न निष्पादितम् ।
इति पञ्चप्रकारमत्र दूषणम् । तेन नेष्यत इत्यभिप्रायः ॥

P २७०

अथ किमयं मानः सर्वत्र न कर्तव्यः ? नेत्याह—

त्रिषु मानो विधातव्यः कर्मपट्टेशशक्तिषु ।

२० केषु त्रिषु ! तदाह—कर्मसु उपप्लेशेषु शक्ती च । तत्र उपप्लेशाः शुद्धवस्तुकसंज्ञिताः
क्रोधोपनाहस्रप्रदाशादयः सप्त । पञ्चाशात् क्रेशा एव वा रागादय उपप्लेशा उच्यन्ते । तत्र
कर्ममानं व्याख्यातुमाह—

मयैवेकेन कर्तव्यमित्येवा कर्ममानिता ॥ ४९ ॥

यत्किंचिदनवयं कर्म आपतितं भवति सत्त्वानाम्, तद् सर्वं मयैवेकेन कर्तव्यम् ।

२५ नान्यस्यानकाशो दातव्य इत्यर्थः ॥

एतदेव दर्शयन्नाह—

क्षेत्राख्यो लोकोऽयं न ह्यमः स्वार्थसाधने ।

तस्मान्मयैषां कर्तव्यं नाशकोऽहं वधा जनः ॥ ५० ॥

क्षेत्रः परायतीकृतः सर्वोऽयं जनकायः क्वचिदपि स्वार्थसाधने समर्थो न भवति, इति

P २७१

२० एषां सर्वसुखोत्पादनाय मया बोधिविज्ञानमुत्पादितम् । यत् एवम्, तस्मान्नाशकोऽहमीदृशं
भारमुद्धेयं यथा अयं जनः । अतो मयैवैषां सर्वं कर्तव्यम् ॥

दीनऽपि कर्मणि वैमुख्यं नोत्पादयितव्यमित्याह—

नीचं कर्म करोत्यन्यः कथं मय्यपि तिष्ठति ।

नीचमतिगर्हितं लोके भारोद्धृतादिकम् । मय्यपि सर्वसत्त्वानां दास्यतेऽपि तिष्ठति विद्यमानेऽपि । सत्कर्णीयं कथमन्यः करोति ? सर्वैव कर्तुमुचितमिति भावः । अथाप्रतिरूपम्, ममैव तत् कर्मेति चित्तस्योन्नतिं निवारयितुमाह—

मानाश्चेन्न करोम्येतन्मानो नश्यतु मे वरम् ॥ ५१ ॥

कोऽमुष्यपुत्रः, इदं च कर्म अतिनिहीनम्, तदयुक्तं मम कर्तुमिति मानाद्यदि न करोमि, तदा मानो नश्यतु मे वरम् । किमनेन महार्थभंशकारिणा मम, न तु नीचकर्म-प्रवृत्तिः ॥

इति कर्मसु मानमभिधाप उपल्लेशेषु मानमुपदर्शयितुमाह—

सुतं दुष्कुलमामात्र काकोऽपि गरुडायते ।

आपदाबाधतेऽल्पापि मनो मे यदि दुर्बलम् ॥ ५२ ॥

यदि उपल्लेशेषु निहतमानतया दुर्बलवृत्ति मम चित्तं स्यात्, तदा आपदापत्तिः आबाधते आक्रामति यथा स्नापत्तिकं स्यादित्यर्थः । अल्पापि मृदुप्रचारोपल्लेशजनितापि । कथमिवेत्याह—सूतमपगतप्राणं दुष्कुलं प्राप्य यथा काकोऽपि गरुडवदाचरति ॥

कुतः पुनरेवमित्याह—

विषादकृतनिश्चेष्टे आपदः सुकरा ननु ।

व्युत्थितश्चेष्टमानस्तु महतामपि दुर्जयः ॥ ५३ ॥

चित्तोन्नतिविरहिते विषण्णतया मन्दकायचित्तप्रवृत्तौ आलस्योपहते सुषितस्मृतौ आपदः सुकराः सुलभाः । उत्पन्नत एव स्वल्पापदापि गम्यन्त्यात् । व्युत्थितः समुन्नत- चित्ततया पुनरुत्साहसंपन्नः चेष्टमानः स्मृतिसंप्रजन्त्याम्यामुपल्लेशानामनवकाशं ददानः महतामपि दुर्जयः अजय्यः स्यात् ॥

तस्माद्दृढेन चित्तेन करोम्यापद्मापदः ।

त्रैलोक्यविजिगीषुत्वं हास्यमपि जितस्य मे ॥ ५४ ॥

स्वामन्त्रालयलम्बनं निगमयन् दर्शयति—यत्र एवं तस्मात् दृढेन चित्तेन मानसंमाहः । आपद एव आपदमनर्थं करोमि सर्वथा तदनुप्रवेशं निवारयन्नुन्मूलितसंतानं करोमि । अन्यथा त्रिजगद्विजयारम्भो मम हास्यमुपहसनीयम्, आपदा आपदाद्यत्ततया वराकिंकरा जितस्य गमिष्यति ॥

कीदृशमेतदित्याह—

मया हि सर्वं जेतव्यमहं जेत्यो न केनचित् ।

मयेव मानो बौद्धव्यो जिनसिंहसुतो ह्यहम् ॥ ५५ ॥

कुतः ? यस्माज्जिता एव भगवन्तः सिद्धाः सर्वमारमृगैरनभिगम्यत्वात् । तेषां सुतः
अहमपि कथमन्यैः पराजितो नाम नामधेयं लप्स्ये इति मनसि निघ्राय मयैष मानो
बोद्धव्यः । यथा हि सिंहकिशोरः प्रतिलब्धवैशारद्यः सर्वान्यमृगैरनभिभूत एव बने विचरति,
तथा मया दृढेन भवितव्यमित्यर्थः ॥

5 स्यादेतत्—यदि एवम्, तदा येऽपि सरतादिविजयाय मानमुद्वहन्ति, तेऽपि
मानिनः प्रशस्याः कथं न भवेयुः ? इत्यत्राह—

ये सत्त्व मानविजिता वरकास्तं न मानिनः ।

मानी शत्रुवशं नेति मानशत्रुवशाच्च ते ॥ ५६ ॥

मानविजिताः मानेन अभिभूताः वराकास्तपस्विनः ते मानिनो भवन्त्येव । कुतः ?
10 मानी शत्रुवशं नेति न गच्छति । नासौ वैरिजनानुवृत्तिं करोतीत्यर्थः । ये भवताभिपता
मानिनः, ते मानशत्रुवशाः तदापत्प्रवृत्तयः ॥

P 274

एतदेव श्लोकद्वयेन समर्पयितुमाह—

मानेन दुर्गतिं नीता मानुष्येऽपि हतोत्सवाः ।

परिपिण्डाशिनो दासा मूर्खा दुर्दर्शनाः कृशाः ॥ ५७ ॥

15

सर्वतः परिभूताश्च मानस्तब्धास्तपस्विनः ।

तेऽपि चेन्मानिनां मध्ये दीनास्तु वद कीदृशाः ॥ ५८ ॥

सप्तविधमानेषु अन्यतमेन मानेन दुर्गतिं नीता नरकादिषु पातिताः । अपि
कर्माचिन्मनुष्यप्रतिपक्षो भवति तेषाम्, तदा तत्रापि तन्निन्दाफलेन हतोत्सवा निरानन्द
भवन्ति । हीनदीनमनस इत्यर्थः । परिपिण्डाशिनः आहारवैकल्यात् परदक्षमिक्षाहारमुजः ।
20 दासाः परतन्त्रवृत्तयो मूलाः । मूर्खाः सर्वविवेकशून्याः । दुर्दर्शनाः विरूपात्मभावा
अप्रीतिजनकाश्च । कृशाः दुर्बलशरीराः सामर्थ्यरहिताश्च । सर्वतः सर्वेभ्योऽकृतापराधा अपि
कायबन्धपरिभ्रष्टाभिनो भवन्ति । के पुनरेवम् ? मानस्तब्धास्तपस्विनः मानेन स्तब्धाः
अनन्नाः । तपस्विनो वराकाः । तेऽपि चेद, एवंमृता अपि यदि मानिनां मध्ये गण्यन्ते,
तर्हि दीनाः कृपणाः कृपापान्नमित्यर्थः । पुनरन्ये दीनाः कीदृशा भवन्तीति वद ह्ये [इति]
25 चोदकमामन्त्रयते ॥

P 275

यदि एवंविधा मानिनो नोध्यन्ते, कीदृशास्तर्हि ते भवन्तीत्याह—

ते मानिनो विजयिनश्च त एव शूरा

ये मानशत्रुविजयाय वहन्ति मानम् ।

ये तं स्फुरन्तमपि मानरिपुं निहत्य

कामं जने जयफलं प्रतिपादयन्ति ॥ ५९ ॥

30

त एव मानिन उच्यन्ते ये बोधिसत्त्वाः तं स्फुरन्नमपि प्रमथन्तमपि मानवैरिणं निहृत्य विधूय । कामं यथेष्टम् । उदामेति यावत् । जने लोके सदेवकादिके जयफलं प्रकाशयन्ति बुद्धत्वावस्थापाम् । एतादृशं तन्मानशत्रुविजयफलं यादृशमस्मासु दृश्यते इत्यभिप्रायः । त एव विजयिनश्च लब्धविजयाः । त एव शूरास्तेजस्विन इति पदद्वयं यथासंभवं द्योत्यम् ॥

उपश्लेषेषु मानं प्रतिपाद्य शक्तौ मानमाह—

5

संश्लेषणमध्यस्थो भवेद्दृष्टः सहस्रशः ।

संश्लेषणानां पक्षो वर्गः, तस्य मध्ये तिष्ठन् सदृशगुणेन द्रष्टरो भवेत्, अतिशय-
वर्ण्यैर्बलमवलम्बेत । किंभूतः सन्नित्याह—

दुर्योधनः श्लेशगणैः सिंहो मृगगणैरिव ॥ ६० ॥

दुःखेन योष्यत इति दुर्योधनः । कर्षादिपि न पराजीयते इत्यर्थः । कथमिव ? 10 P 276
यथा हि सिंहो मृगराजः मृगकुलमध्ये महान्जोबलसमन्वागतो विहरन् बने सर्वमृगानभिभवति,
न च तैरभिभूयत इति, एवं बोधिसत्त्वो दुर्योधनो भवेत् ॥

इदमपरमपि निमित्तमुद्धृतीत्यमित्याह—

महत्त्वपि हि कृच्छ्रेषु न रसं चक्षुरीक्षते ।

एवं कृच्छ्रमपि प्राप्य न श्लेशवस्त्रो भवेत् ॥ ६१ ॥

15

अतिप्रकर्षवन्तु अपि कृच्छ्रेषु दुःखेषु सन्तु रसं मधुरादिकं जिह्वेन्द्रियमाद्यं न चक्षुरीक्षते न प्रतिपद्यते । न विषयीकरोतीत्यर्थः । तस्याविषयत्वात् । नाविषये प्रवर्तते इति भावः । एषमुत्तरसचक्षुर्न्यायेन कष्टमपि प्राप्य न श्लेशवस्त्रं गच्छेत् ॥

इत्युक्तेन प्रबन्धेन स्थामबलं विधाय रतिबलमवेदयितुमाह—

यदेवापणते कर्म तत्कर्मव्यसनी भवेत् ।

20

तत्कर्मशौण्डोऽष्टप्राप्ता श्रीडाफलमुखेप्सुवन् ॥ ६२ ॥

कर्म संभारनिबन्धनं ध्यानाध्ययनादिलक्षणं यदेवापणते, क्रमकरणयोगेनापत्तिं भवेत्, तस्मिन्नेव कर्मणि व्यसनी भवेत् तत्किंपाहसनिमप्रचित्तः । तत्कर्मशौण्डः तत्प्रवृत्ति-
लम्पटः । अतः प्राप्ता पुनः पुनरभिज्ञापयुक्तः । क इव ? श्रीडाफलमुखेप्सुवन् घृतादिक्रीडाया
यत्फलं सुखं तदासुमिच्छुरिव ॥

25

इतोऽपि विचारयता कर्मणि रतिरूपादयिनोऽप्युपदर्शयन्माह—

P 277

मुत्सार्यं क्रियते कर्म तथापि स्याज्ज वा सुखम् ।

कर्मैव तु सुखं यस्य निष्कर्मा स सुखी कथम् ॥ ६३ ॥

सर्वैरेव कर्मफलमुखलिप्तया कर्म क्रियते । अन्यथा तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् । तथापि
एवं चेत्तदा प्रवृत्तावपि कस्यचित् कर्मणोऽभिवाञ्छितफलं स्यात्, कस्यचित् पुनर्न स्यात् । 30
निष्फलारम्भस्यापि संभवात् । तथापि कर्मरम्भात् पुनः फलसंभावनया नैव निवर्तते

जनः । यस्य पुनः कर्मैव सुखम्, न तदुत्तरमपरसुखाभिलाषः, स निष्कर्मा कर्मविरहितः
कथं सुखी स्यात् ! न कथंचिदित्यर्थः ॥

इदमपि भावयता कर्मण्यभिविधेद्व्यमित्याह—

कामैर्न तृप्तिः संसारे क्षुरधारामधूपमैः ।

८ पुण्यामृतैः कथं दक्षिर्विपाकमधुरैः शिवैः ॥ ६४ ॥

रूपादिविषयैः । संसार इति संसरति पुनः पुनः । अभूतैरकृतिः अनाप्यायनम् ।
निर्मलैः ? क्षुरधारामधूपमैः क्षुरधारयां यन्मधु मधुरसं यदास्वाद्य तृष्णावशाजिहोष्छेदनो-
त्तरकालं दुःखमुपजायते, तेनोपमा उपमानं यादृशं येषां ते । आपातमात्रमाधुर्येऽपि
परिणतिदुःखेन कटुकरसत्वात्तेषामित्यभिप्रायः । पुण्यान्येव अमृतानीव, तैः कथं तृप्तिरस्यु !
१० किञ्चिदक्षिणैः ? विपाकमधुरैरभ्युदयफलमुखहेतुनया परिणामेन मधुररसत्वात् । परमसुखजनकैः
शिवैः कल्याणकारिभिर्निःश्रेयसावाहकतया । अजरामरफलदानपरत्वात् सर्वदुःखनिवर्तकै-
रित्यर्थः । अत एव पुण्यामृतैरित्यत्र हेतुपदमेतत् ॥

तस्मादित्युपसंहारेण पुनः कर्माभिरामं द्रढयन्नाह—

तस्मात्कर्मावसानेऽपि निमज्जेत्तत्र कर्मणि ।

१५ अथा मय्याहसंनप्त ध्यादौ प्राप्तसराः कटी ॥ ६५ ॥

तस्य आरब्धस्य कर्मणः अवसानेऽपि निमज्जेत्, तदभिविवेशरसनिमग्न एव
विमुञ्चेत् । कथमित्यर्थः यथा ग्रीष्मसुमये मध्यंदिनवर्तिनि सूर्ये सर्वतो जलमलममानश्च
आतापतापितो हस्ती परमाभिनिवेशसंयुक्तः अतिशयवदाह्लादकारिणीलज्जलपरिपूरितं
हृदमासाद्य प्रपन्नो निमज्जति तथा इति समुदायार्थः । प्राप्ते सरो येन स तथा । पश्चात्कर्म-
२० चारयः । आदावित्यस्य निनज्जतीत्यनेन संबन्धः ॥

इदानीं रतिबलं व्याख्याय मुक्तिबलं व्याख्यातुमाह—

बलनाशालुबन्धे तु पुनः कर्तुं परित्यजेत् ।

सुसमाप्तं च तन्मुञ्चेदुत्तरोत्तरदृष्ट्या ॥ ६६ ॥

P 279

आरब्धकर्मनिष्पादने सामर्थ्यक्षयमाप्तनोऽवगम्य सामर्थ्यप्रतिलम्भे सति पुनः
२५ करिष्यामि इत्यभिप्रायेण तावत्कालं परित्यजेत् सुखेत् । न तावतास्य विक्षेपः स्यात् ।
अन्यथा तथापि तदपरित्यागेऽर्जयसमावेश एव स्यात् । यदापि सुनिष्पन्नं तदारब्धं कर्म
भवेत्, तदापि भोक्तव्यम् । अन्यथा खरसबाह्तितापि तस्मिन् प्रवृत्ते पुनर्व्यापाराद्विक्षेप
एव स्यात् । तस्मादपरापरविशेषाकाङ्क्षायां तन्मुञ्चेत् परित्यजेत् । एतेन यदुक्तं ब्राह्म-पूर्वं
समीक्ष्य सामग्रीम् [७.४७] इत्यादि, तस्योत्सर्गत्वापमपवाद उक्तः ॥

३० तदेवमन्तर्निवेशोपदर्शनेन बलव्यूहं सर्वेषाभिधाय प्रथमोद्देशप्रतिपादितमपि
पुनरुल्लन्दादिगणे [७.१६] कथितं तात्पर्यं व्याचक्षाण आह -

केशप्रहारान् संरक्षेत् केशांश्च प्रहरेद्दृढम् ।

खड्गयुद्धमिवापन्नः शिक्षितेनारिणा सह ॥ ६७ ॥

केशानां प्रहारान् उपघातान् संरक्षेत् निवारयेत् । यथा तेषां प्रहारो न प्रभवती-
त्यर्थः । केशान् पुनः प्रहरेत् निहन्त्यात् । दृढं गाढप्रहारेण । यथा पुनरवकाशं न लभेरन् ।
अत्र निदर्शनमाह—यथा शिक्षितेन शस्त्रविद्याकौशलसमन्वागतं शत्रुणा सह निपुणतरः ॥
सङ्गेन संग्रामयन् तमभिभवति, न च तेनाभिभूत इति ॥

P 280

तथा सत्रेत्यादिना पुनस्तात्पर्यं शिक्षयितुमाह—

तत्र खड्गं यथा भ्रष्टं गृहीयात्समयस्त्वरन् ।

स्मृतिलङ्घनं तथा भ्रष्टं गृहीयान्नरकान् स्मरन् ॥ ६८ ॥

तत्र तस्मिन् खड्गयुद्धे यथा खड्गं हस्तात् कथंचित् विचलितं पुनः संवृत्य गृहीयात् १०
समयः, मां मामयं छलमनुप्रविश्य शत्रुर्वर्धात् । त्वरजिति शीघ्रमेव । न कालप्रतिलम्बेनेति
यावत् । तथा तद्वदेव स्मृतिप्रमोदे । स्मृतिरेव खड्ग इव केशशत्रुत्रिजयाय । तं भ्रष्टमपानं
गृहीयात् आमुखीकुर्यात् । नरकान् यैरवादीन् स्मरन् । सङ्कलिते सति तदुःखभागितां
मनसिकुर्वन् ॥

ननु सूक्ष्मकेशसमुदाचारेऽपि का क्षतिः येन तत्र उपेक्षा न क्रियते इत्यत्राह— १६

विषं रुधिरमासाद्य प्रसर्पति यथा तनी ।

तथैव च्छिद्रमासाद्य दोषश्चित्ते प्रसर्पति ॥ ६९ ॥

अणुमात्रस्यापि दोषस्य ज्वकाशो न दातव्यः । अन्यथा तन्मात्रस्याप्यनुप्रवेशे चित्ते
तत्प्रसारावरोधस्य कर्तुमशक्यत्वात् । यथा हि खल्वत्रणेऽपि रुधिरसंपर्कवतो विषस्य शरिरे ।
तस्मादणुमात्रकेशप्रहारनिवारणेऽपि तात्पर्यं कुर्यात् ॥

80

पुनरन्यथा तात्पर्यं दृढीकुर्वन्नाह—

तेलपात्रधरो यद्वत्सिंहसैरधिष्ठितः ।

स्खलिते मरणत्रासात्तपरः स्थातया व्रती ॥ ७० ॥

P 281

यथा कश्चित् पुरुषश्चण्डनपात्रया तैलपरिपूर्णपात्रमादाय पिच्छलसंक्रमेण असिहस्ते
राजपुरुषैः बिन्दुमात्रतैलभण्डेऽपि अथैव त्वां प्राणैर्विजयिष्याम इति द्रुवाणैरधिष्ठितो गच्छन् २३
यदि ममात्र कथंचित् स्खलितं त्वात्, तदा मृतममी मां व्यापादयेयुर्दिति मरणभयात्तत्परो
भवति, तथा व्रती गृहीतसंवेदः प्रकृतस्खलिते नरकादिदुःखत्रासात् तद्वत्तत्पराय तत्परो
त्वात् यत्नवान् भवेत् ॥

उक्तमुपसंहृत्य दर्शयन्नाह—

तस्मादुत्सङ्गे सर्वे यथोत्तिष्ठति सत्वरम् ।

निद्रालस्यागमे सङ्गतं प्रसिद्धीति सत्वरम् ॥ ७१ ॥

20

यत एवम्, तस्मादुलङ्घने क्रोडगते सर्पे आर्शःपि यथा त्वरितमेवेत्तिष्ठति—मा
मामयमहिर्दक्षीत्, तथैव निद्रालस्यागमे मिद्वस्त्यानप्रादुर्भावे प्रतिकूर्वात तदप्रतिपक्षानित्यता-
दिभावनय^१ प्रतीकारं कुर्यात् ॥

अस्य चैवं यत्नयतोऽपि कथंचित् किंचित् स्त्रलिप्तं शूरस्त्रलिप्तन्यायेन स्यात् । तदा
५ प्रतीकारं कृत्वा पुनर्यत्नवान् भवेत् । इत्युपदर्शयन्नाह—

P 282

एकैकस्मिन्छले सुप्तु परितप्स विचिन्तयेत् ।

कथं करोमि येनेदं पुनर्मे न भवेदिति ॥ ७३ ॥

स्मृतिप्रभोगे सति एकैकस्मिन् प्रत्येकं छले स्त्रलिप्ते कथंचित् केशानामनुप्रवेशे
सति परितप्स अप्याशयेन मनस्तापं कृत्वा विचिन्तयेत्—अहो नत आनजेव स्त्रलिप्तोऽस्मि,
१० तत्केन प्रकारेणात्र प्रतिविधानं करोमि येन पुनरिदं छले न स्यात् ? इत्येवं दृढसमारम्भं
समादाय विद्मरेत् । न तु पुनः शिथिलः स्यादिति यावः ॥

अत एव विवेककामानां प्रतिषिद्धसम्पत्सु नानन्नाह—

संसर्गं कर्म वा प्राप्तमिच्छेदेतेन हेतुना ।

आचार्योपाध्यायतदन्यसब्रह्मचारिप्रभृतिभिः बहुश्रुतैः विपिटकवेदिभिः कौकूल-
१५ विनोदनकुशलैः सह संसर्गं समवधानमिच्छेदाशंसेत् । तन्निमित्त एव तिष्ठेदित्यभिप्रायः । कर्म
वा प्राप्तं तदवधानानुशासनीलक्षणम्, आपत्तिसमुद्हरणम्, तैर्दण्डकर्मप्रणयनं वा समुत्पन्न-
मिच्छेत् । एतेन हेतुना वेशमवतारसंरक्षणाभिप्रायेण । एतदेवाह—

कथं नामास्त्रयस्यासु स्मृत्यभ्यासो भवेदिति ॥ ७३ ॥

P 283

केन विधिना नाम आसु अवस्थासु केशवतारदशासु स्मृत्यभ्यासो भवेत्, अयत्नत
२० एवाल्म्वनाद् संश्रयो न स्यात्, इत्यनेन अमिप्रायेण । अयं समुदायार्थः—कल्याणमित्र-
संनिधानात् तदवधानानुशासनीतः तदाचारसंदर्शनाच्च सदा स्मृतिसंप्रजन्यविहारिणः
केशा नावतारं लभन्ते । ततोऽस्य अविरोधत एव उक्ताहो वर्धत इति युक्तम् ।

सदा कल्याणमित्रं च जीवितार्थेऽपि न त्यजेत् । इति ।

[बोधि० ५.१०२]

245

तथा—

उपाध्यायानुशासक्य श्रीव्याप्यादरकारिणान् ।

धर्म्यानां गुरुसंवासात् शुद्धं जायते स्मृतिः ॥ इति ॥

[बोधि० ५.३०]

अधुना तात्पर्यमुपदर्श्य आत्मविधेयतमुपदर्शयितुमाह—

30

लघुं कुर्यात्तथात्मानमप्रमादकया स्मरन् ।

कर्मागमाद्यथा पूर्वं सज्जः सर्वत्र वर्तते ॥ ७४ ॥

सर्वकर्मण्यमात्मानं कापवाक्चित्तलक्षणं तथा कुर्यात्, उत्साहाम्यासादायचित्ति
नयेदित्यर्थः । यथा कर्मगमात् कर्मरम्भात् पूर्वं प्रागेव सप्तः आयत्तीकृतः सुदान्ताभवत्
तन्मार्गनिरीक्षणासीन इव कर्मणि प्रवर्तते ॥

उक्तमेवार्थमुदाहरणेन व्यक्तीकुर्वन्नाह—

यथैव तूत्कं वायोर्योगमनागमने वक्ष्यम् ।

5 P 254

तयोत्साहवशं यायादृष्टिश्चैवं समृप्यति ॥ ७५ ॥

तूत्कं कर्पासादिसमुद्भूतं यथा वायोर्योगने च आगमने च वक्ष्याम्युत्तम्, तथा
तद्वदेव उत्साहवशं यायात् वीर्यवशवती भवेत् । एवमभ्यासपरायणस्य ऋद्धिश्च आकाश-
गमनादित्त्वक्षणा समृप्यति संपद्यते ॥

पराभ्यस्तमतापराभ्यपरिवर्तने पुनः उभयत्रापि उपयुक्ते इति ध्यानपरिच्छेदे एव 10
व्याख्येये ॥

इति प्रज्ञाकरमस्तिविरचितायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां

वीर्यपारमिता नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

८ ध्यानपारमिता नाम अष्टमः परिच्छेदः ।

P 285

तदेवं क्षान्तेरनन्तरं वीर्यमभिधाय यदुक्तम्—

संश्रयेत वनं ततः ।

समाधानाय युज्येत भावयेच्चाशुमादिकम् ॥

5

[शिक्षा० स० कारिका—२०]

इति, तद् बर्धयित्वैवमित्यादिना प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

बर्धयित्वैवमुत्साहं समाधौ स्थापयेन्मनः ।

एवमुक्तप्रतिपक्षस्य आसेवनादिना विपक्षमुन्मूल्य वीर्यं बर्धयित्वा अनामोगबाह्यतया स्थिरीकृत्य समाधौ समाधाने चित्तैकाग्रतायां स्थापयन्मनः, तत्र निवेशयेत् । आरोपयेदिति १० यावत् । किमर्थमित्याह—

विक्षिप्तचित्तस्तु नरः क्लेशदंष्ट्रान्तरे स्थितः ॥ १ ॥

तुरिति हेतौ । यस्मात् समाधानमन्तरेण विक्षिप्तचित्तः असमाहितचित्तसमुदाचारः वीर्यवानपि नरः पुरुषः क्लेशानां राक्षसानामिव दंष्ट्रान्तरे मध्ये स्थितः, कबलीकृत एव तैरास्ते । तस्मात् ॥

P 286

15

तत्र तावद् समाधिविपक्षं निराकर्तुं पीठिकाबन्धं रचयन्नाह—

कायचित्तविवेकेन विक्षेपस्य न संभवः ।

तस्माल्लोकं परित्यज्य वितर्कान् परिवर्जयेत् ॥ २ ॥

कायविवेको जनसंपर्कविवर्जनता । चित्तविवेकः कामादिवितर्कविवर्जनता । इति कायचित्तयोर्विवेके निरासङ्गतया विक्षेपस्य तयोरुन्नततायाः । आत्मन्वनाप्रतिष्ठानस्येति २० यावत् । न संभवः न प्रादुर्भावः । यत् एवम्, तस्माल्लोकं स्वजनबान्धवादिलक्षणं परित्यज्य विहाय पूर्वं वितर्काश्चित्तविक्षेपहेतून् परिवर्जयेत् परित्यजेत् ॥

तत्र लोकापरित्यागहेतुं तावन्निराकर्तुमुपदर्शयन्नाह—

क्लेशान्न त्यज्यते लोको लाभानिषु च तृष्णया ।

तस्मादेतत्परित्यागे विद्वानेवं विभावयेत् ॥ ३ ॥

25

आत्माभीयप्रहप्रवर्तितोऽभिष्वङ्गः क्लेशः । तस्मान्न त्यज्यते लोकः । लाभानिषु च तृष्णया । आदिशब्दात् सत्कारयशःश्लोकादयः परिगृह्यन्ते । तेषु तृष्णया प्रलोभेन । चकारान्न त्यज्यते लोक इति समुचीयते । यत् एतत्कारणमपरित्यागस्य, तस्मादेतस्य क्लेशस्य लोमादीनां वा । यदि वा लोकस्य परित्यागनिमित्तं विद्वान् विचक्षणः । एवमिति वक्ष्यमाणं विभावयेत् ॥

P 287

तदेवाह—

शमयेन विपश्यनामुयुक्तः

कुर्वते क्लेशविनाशमित्यवेत्य ।

शमयः प्रथमं गवेषणीयः

स च लोके निरपेक्षयाभिरत्या ॥ ४ ॥

६

शमयः चित्तैकाग्रतालक्षणः समाधिः । तेन सुयुक्त इति अपरोक्ष इहापि योजनी-
यम् । यदि वा हेत्वर्थे तृतीया । शमयेन हेतुना विपश्यनामुयुक्तः । सहाय्ये वा । शमयेन
सार्धं विपश्यनामुयुक्त इति । विपश्यना यथाभूततत्त्वपरित्यागस्वभावा प्रज्ञा । तया सुयुक्तः ।
सुगन्धवाहिमार्गयोगेन कुर्वते क्लेशानां विनाशं प्रज्ञाणमित्येवमवेत्य श्रुत्वा क्लेशविमुक्त्युपा
शमयः प्रथममादौ गवेषणीयः । उरयाद्य इत्यर्थः । तदनन्तरं विपश्यना ।

10

समाहितो यथाभूतं प्रजानातीत्यवदन्मुनिः ।

शमाद्य न चलेच्छित्तं बाह्यचेष्टानिवर्तनात् ॥ इति ।

[शिक्षा० स० कारिका-९]

स च शमयः लोके लोकविषये निरपेक्षया अभिरत्या ! अभिरतिं परिहरत एव
उत्पद्यते नान्यथा ॥

P 288

15

तामेव अभिरतिनिरपेक्षतामुत्तरप्रबन्धेन दर्शयितुमाह—

कल्याणित्येष्टमित्यस्य क्लेशो भवितुमर्हति ।

येन जन्मसहस्राणि द्रष्टव्यो न पुनः प्रियः ॥ ५ ॥

कस्य सचेतनस्य स्वप्नेव अनित्यस्य अनित्येषु पुनरादिषु क्लेशो भवितुमर्हति
शुन्यते । केन हेतुना ? येन कारणेन जन्मना सहस्राणि अनेकानि जन्मानि अपर्यन्तसंसारे
संसरता कदाचिदपि द्रष्टव्यो न पुनः प्रियः । प्रीणातीति प्रिय उच्यते ॥

तदपि च अस्मिन्नास्ति इत्याह—

अपश्यन्नरतिं याति समाधौ न च तिष्ठति ।

न च तृप्यति हृष्टपि पूर्णवद्वाप्यते तृषा ॥ ६ ॥

यदा तावज्ज पश्यति तम्, तदा अयमरतिमवृत्तिं याति । तेनैव असौमनस्येन
समाकुलचित्तत्वात् समाधौ न च तिष्ठति, नैव स्थितो भवति । तमवलम्बितुमशक्त
इत्यर्थः । अथ यदापि प्रियदर्शनमस्य जायते, तदापि न च तृप्यति । हृष्टपि पुनरधिकतरं
वाप्यते तृषा । तद्दर्शनाभिलाषेण पूर्णवत् अदर्शनकाष्ठ इव पीक्यते ॥

अपि च । सर्वानर्पनिदानं प्रियसंगतिकरणमित्युपदर्शयन्नाह—

न पश्यति यथाभूतं संवेगास्वहीयते ।

दृष्टते तेन शोकेन प्रियसंगमकाङ्क्षाया ॥ ७ ॥

80 P 299

यथाभूतमविपरीतं दोषमुपास्य पश्यति न जानाति । प्रियसंगमकाङ्क्षया तेनैव शोकेन संवेगादवहीयते अथो भवति । तथा तेनैव अभिषङ्गेण दह्यते तेन शोकेन मुहुर्तमपि विच्छेदे । तथा तेन शोकेन दह्यते परितप्यते तेनैव मनस्तापेन । प्रियसंगमकाङ्क्षया प्रियस्य संगमः संप्रयोगः, तस्मिन्नाकाङ्क्षा दृष्ट्या, तथा हेतुभूतया, पुनरुत्तरोत्तरमधिका-
१० धिकप्रार्थनया ॥

इतोऽप्यनर्थहेतुरेव तत्संगतिरिष्याह—

तच्चिन्तया मुधा याति ह्रस्वमायुर्मुहुर्मुहुः ।

तस्य प्रियस्य तत्संगमस्य वा चिन्तया तद्गुणानां सदा परिभाषनया । कथं नाम ममाल्प प्रियसंगमस्य त्रिविधितिर्यो भूदिति तद्गोचरचित्तनया वा । निष्फलमेव आयुःसंस्काराः
१० प्रतिक्षणं क्षीयन्ते । न च कचिदपि कुशलकर्मणि समुपयुज्यन्ते इति भावः । न च यदर्धमायुः क्षयमुपनीयते तन्मित्रं स्थिरमिष्यत आह—

F 290

अशाश्वतेन धर्मेन धर्मो भ्रश्यति शाश्वतः ॥ ८ ॥

अवश्यं भङ्गुरतया अनवस्थानादस्यावरेण मित्रेण हेतुना धर्मो भ्रश्यति परिहीयते शाश्वतो दीर्घकालायस्थायी संभारान्तर्गमाद् फलमहत्त्वाच्च ॥

१५ त्यादेतत्—अवश्यं हि किञ्चित्तत्संगमाद्विदितसुखनिवन्धनं प्राप्यते । तत्किमिति सर्वथा तन्निषिध्यत इत्यप्राह—

बालैः सभागचरितो नियतं याति दुर्गतिम् ।

नेष्यते विपभागश्च किं प्राप्तं बालसंगमात् ॥ ९ ॥

नापि तत्संगमादनर्थमन्तरेण किञ्चिदपरमिह लभ्यते । तथा हि बालैः पृथग्जनैः सह
२० सभागचरितः समानशीलः नियतमवश्यं याति दुर्गतिम्, तत्कर्मसदृशसमाचरणात् आर्यधर्म-
बहिर्भावाच्च । अथ आर्यधर्मानुवर्तनात् ततोऽसदृशकर्मकारी स्यात्, तदा नेष्यते द्विष्यते
विपभागश्चेति असमानचरितः । बालैरिति संबन्धः । अत्र कर्तरि तृतीया । इति
उभयलोकनाथनात् किं प्राप्तमधिगतं हितसुखनिमित्तं बालसंगमात् ! नैव किञ्चिदित्यर्थः ॥

न च अनुकूलचरितैरपि आत्मसात्कर्तुं शक्या इत्याह—

F 291

26

क्षणाद्भवन्ति सुहृदो भवन्ति रिपवः क्षणात् ।

तोषस्थाने प्रकुप्यन्ति दुराराधाः पृथग्जनाः ॥ १० ॥

क्षणमात्रेण सुहृदो मित्राणि भवन्ति किञ्चित् स्वप्रयोजनमुद्दिश्य, क्षणादेव च
विपमामिप्रत्यत्वात् किञ्चिन्निमित्तमात्रमप्येव त एव रिपवः शत्रवो भवन्ति । न च निमित्त-
मप्येषां नियतम्, यद् कदाचिचोयस्थाने प्रीतिविषये विपर्ययावशात् प्रकुप्यन्ति । इति
२० दुराराधा दुःखेनाराधयितुं शक्याः पृथग्जनाः अनार्याः ॥

अपरमपि बालधर्मं तद्विवर्जनार्थमुपदर्शयन्नाह—

हितमुक्ताः प्रकुप्यन्ति वारयन्ति च मां हितान् ।

अथ न श्रूयते तेषां कुपिता यान्ति दुर्गतिम् ॥ ११ ॥

इदं करणीयम्, इदमकरणीयम्, इत्युक्ताः अभिहिताः प्रकुप्यन्ति विद्विषन्ति, न पुनस्तदुक्तं हितमिति गृह्णन्ति । प्रसूत वारयन्ति च मां हितान्, किं तव अनेन केवल- ९
प्रयासफलानुष्ठानेनेति तत्र प्रवृत्तं मां निषेधयन्ति ततः । अथ न श्रूयते तेषां बालानाम् ।
वचनमिति शेषः । यदि तद्वचनमवगम्य हिते प्रवृत्तिः क्रियते, तदा कुपिता असद्वचना-
नायं निर्वर्तते इति तस्मिन् हितकर्मकारिणि कोपं कृत्वा तत्कर्मप्रेरिता दुर्गतिं प्रयान्ति ॥

इमं च बालधर्मपरं तद्विवेकाय भावयेदित्युपदर्शयन्नाह—

ईर्ष्योत्कृष्टात्समाद्वन्द्वो हीनान्मानः स्तुतेर्मदः ।

10 P 202

अवर्णात्मतिषञ्चेति कदा बालाद्वितं भवेत् ॥ १२ ॥

आत्मनो विचाकुलधनादिभिरुत्कृष्टादुत्तमादीर्घ्या परसंपत्त्यसहनता जायते ।
अर्पात्तन्नेव । आत्मना समात् तुल्याद् इन्द्रो विवादः । आत्मनो हीनादधमान्मानः,
अहमितः श्रेष्ठ इत्यभिमाननाद् । स्तुतेर्मदः सदस्तां तद्वृणानामाख्यानादहं महीयानित्यारोपा-
दक्लेपः । अवर्णादहमनो दोषकीर्तनश्रवणाद् द्वेषश्च । अर्षादवर्णवादिनि । इत्येवं कदा 15
कस्मिन् काले बालाद्वितं भवेत् ? न कदाचिदित्यर्थः ॥

इतोऽपि बालान् परिहृत्य विहरेदिति प्रतिपादयितुमाह—

आत्मोत्कर्षः परावर्णः संसाररतिसंकथा ।

इत्याद्यवश्यमशुभं किंचिद्बालस्य बालतः ॥ १३ ॥

एकस्य बालस्य अपरस्याद्वालात् इत्येवमादि किंचिदशुभमशुशलमवश्यं नियमेन 20
जायते । किं तत् ? आत्मन उत्कर्षः प्रकर्षः श्रुतज्ञानादिप्रशंसया । परेयामवर्णो दोषप्रका-
शनं श्रुतादिप्रच्छादनम् । या संसारे रतिरभिरामः तस्याः संकथा संवर्णनम्, कामगुणानां
संप्रमोदनात् । इत्यादि एवंप्रकारम् ॥

एवं तस्यापि तत्सङ्गात्तेनानर्थसमागमः ।

अपरस्यापि तत्सङ्गात् द्वितीयस्य सङ्गात् किंचिदशुभमवश्यं स्यात् । येन एवम्, 25 P 203
तेन कारणेन अनर्थस्य अकल्याणस्य समागमः संप्राप्तिरेव अयं बालसमागमः । अतः
आर्यधर्मातृशिक्षणार्थम्—

एकाकी विहरिष्यामि सुखमच्छिद्यमानसः ॥ १४ ॥

बालजनसंगमवियुक्तः अद्वितीयः विहरिष्यामि । तद्विवेकात् सुखम् । क्रियाविशेषण-
मेतत् । कथम् ? अच्छिद्यमानस इति तत्संपर्कविवर्जनात् तत्कृतसंश्लेषाभावात् । पूर्वस्मिन् 30
हेतुपदमेतत् । यदि वा । सुखं कायिकम् । अच्छिद्यमानस इति मानसम् ॥

तस्माद्वाल्मज्जनसंपर्कजदुःखपरिजिहीर्षुणा तत्संगतिर्न कार्येति कथयितुमाह—

बालादूर् पलायेत प्राप्तमाराधयेत्त्रियैः ।

न संस्तवानुबन्धेन किं तद्वासीनमाधुवत् ॥ १५ ॥

बालात् सर्वतो दूरमारात् पलायेत अपतरेत्, यथा तैः सह काचिदपि संगतिर्न
५ स्यात् । अथ कथंचिद्वियोगाद्भवेत्, तदा प्राप्तं मिलितमाराधयेत् आरागयेत् । प्रियैः
प्रीतिकरैरुपचारैः । आराधयन्नापि न संस्तवानुबन्धेन न परिचयास्तत्किंकरणाभिप्रायेण ।
यदि वा, न संस्तवानुनयेन, किं तर्हि प्रतिवानुनयवर्जनादुदासीनसाधुवत् सदाचार-
मध्यस्थजनवत् ॥

P 294

इदमपरं साधुजनसमाचारं शिक्षयितुमाह—

10 धर्मार्थमात्रमादाय धृक्कवत् कुसुमान्मधु ।

अपूर्व इव सर्वत्र विहरिष्याम्यसंस्तुतः ॥ १६ ॥

धर्मायेदं धर्मार्थम्, तदेव केवलं तन्मात्रम् । तदादाय गृहीत्वा । साप्तादानं कृत्वे-
त्यर्थः । धृक्कवत् चञ्चरीकवत् । मधु मयतन्दम् । यदि वा । धर्म एव अर्थः प्रयोजनमस्य
चीवरपिण्डपातादेरिति विग्रहः । बालसंपर्कविमुखः अपूर्व इव नवचन्द्रोपमः सर्वत्र देशे स्थाने
15 वा विहरिष्यामि । असंस्तुतः अपरिचितः । तन्निवासिजनैः प्रत्यासत्तिरहित इत्यर्थः ॥

तदेवं प्रियसंगतिकारणं केहमपाकृत्य सांप्रतं लाभादितुष्णा लोकापरित्यागकारणं
परिहर्तव्येत्युपदर्शयन्नाह—

लामी च सत्कृतञ्चाहमिच्छन्ति बहवश्च माम् ।

इति मर्त्यस्य संप्राप्तान्मरणाज्जायते भयम् ॥ १७ ॥

20 लामो विद्यतेऽत्येति चीवरपिण्डपातादिबालभयोनालामी च अहम् । सत्कृतञ्च
पूजितो जनैः । इच्छन्ति अभिलषन्ति बहवश्च अनेके माम् । बहुजनसंमतोऽहमित्यर्थः ।
इत्येवं चिन्तयतः एवं मर्त्यस्य मनुष्यस्य मरणाज्जायते भयम् । किंभूतात् ! संप्राप्तात्
अचिन्तितोपस्थितात् ॥

यत्र यत्र रतिं याति मनः सुखविमोहितम् ।

25 तत्तत्सहस्रगुणितं दुःखं भूत्वोपतिष्ठति ॥ १८ ॥

तस्मात्त्राहो न तामिच्छेद्विच्छातो जायते भयम् ।

स्वयमेव च पात्येतद्वैर्प कृत्वा प्रलीनताम् ॥ १९ ॥

बह्वो लाभिनोऽभूयन् बहवश्च यशस्विनः ।

सह लाभयशोभिस्ते न ज्ञाताः क गता इति ॥ २० ॥

१ Neither the manuscript in Sanskrit, nor the Tibetan translation of the Com. show any lacuna here, but the Mss. of the text have here the following stanzas, viz, 18-22, and a portion of the Com. on 22nd.

मायेवान्ये लुप्तुप्सन्ति किं ग्रहध्याम्यहं स्तुतः ।

मायेवान्ये प्रशंसन्ति किं विपीवामि निन्विदः ॥ २१ ॥

नानाधिसुल्लिङ्गाः सध्वा जितैरपि न मोहिताः ।

किं पुनर्मादृशैस्सस्मान्किं लोकचिन्तया ॥ २२ ॥

* * * * * इति सर्वदा अवश्यंभावविधरणमनस्कारात् किं लोकस्य बाल- ८ T 295
जनस्य चिन्तया चरितपरिभावनया ! न किञ्चित् प्रयोजनम्, अनुपादेयत्वादिति भावः ॥

इत्थमपि बालजनसंगतिर्दुःखहेतुरेवेत्याह—

निन्दन्त्यलाभिनं सत्त्वमवध्यायन्ति लाभिनम् ।

प्रकृत्या दुःखसंवासैः कथं तैर्जायते रतिः ॥ २३ ॥

निन्दन्ति कुस्त्वयन्ति अलाभिनं लाभविरहितं सत्त्वम् । अकृतपुण्योऽयं बराकः, येन १०
अयं पिण्डपातादिमात्रकमपि नैव अपरिक्षेपेण प्राप्नोतीति । लाभिनं पुनरवध्यायन्ति प्रसन्नै-
र्दायकदानपतिभिश्चीवरादिप्रदानैः पूजितम् । कुहनादिभिरपि दायकदानपतीन् प्रसाध
चीवरादिलाभमासादयति । अन्यथा किमन्यस्य तथाविधा गुणा न सन्ति, येन अयमेव बरं
लभते नापरः, इति अस्मिन्चित्तमप्रसादयन्ति, वधनं धैवमुद्गिरन्ति । इति उभयथापि तेभ्यो
न चेत्तसि शान्तिरस्ति । तदेवं प्रकृत्या स्वभावेन दुःखहेतुत्वात् दुःखं संवासो येषां बालानां १५
ते तथा । तैस्तथाविधैः सह संवसतः कथं जायते रतिः ? नैवेत्यर्थः ॥

P 296

[न च बालो दृढमुद्वहति । यस्मान् बाल इत्याह—

न बालः कस्यचिन्मित्रमिति चोक्तं तथागतैः ।

न स्वार्थेन विना प्रीतिर्यस्याह्लास्य जायते ॥ २४ ॥

स्वार्थद्वारेण वा प्रीतिरात्मार्थं प्रीतिरेव सा ।

90

द्रव्यनाशो यद्योद्वेगः सुखहानिकृतो हि सः ॥ २५ ॥

मित्रमिति मुहत् । उक्तं तथागतेनेत्यागमेषु उक्तम् । कस्मात् ? यस्मात् स्वप्रयोजनेन
विना बालस्य न कर्हिचिदपि प्रीतिर्जायते । तस्मात् तदभावे विपर्ययः । तदपि बालसंवासे
सत्यपि न निर्दिष्टम् (!) तत्र मैत्रीकृतेनापि पृष्णजनस्य प्रीतिरशक्या ॥

एवं सति तत्संवासोऽकृतदोषपरिहारार्थं सुखेन] सीमनस्येन च विहारस्य विवेक- २०
कामेन मया अरण्यनिवेशणाय यत्सिक्तव्यमिति तदनुशांसां दर्शयन्त्याह—

नावध्यायन्ति तरुणो न चारुभ्याः प्रयत्नतः ।

कदा तैः सुखसंवासैः सह वासो भवेभ्यम् ॥ २६ ॥

१ After वेवेत्तर्ब, there is a lacuna in the Ms. of the Com. which is made good from the Tibetan Translation. १ This stanza is not translated in Tibetan.

P ३९७

तरवो वृक्षाः नावप्यायन्ति, न च आराध्याः आराधयितव्याः प्रयत्नत इति ।
तदनुकूलसमाचरणेन अग्न्यादिषु वसता विपद्याभिप्रायवहितत्वात् । इति कदा तैस्तत्त्वमि-
सह वासो भवेन्मम ! किमूतैः सुखसंवासेरित्याशंसति । सुखहेतुत्वात् सुखमिति पूर्ववत् ॥

पुनरेकाकिताविहारेऽभिरतिमाह—

६

शून्यदेवकुले स्थित्वा वृक्षमूले गुहासु वा ।

कवानपेक्षो यास्यामि पृष्ठतोऽनवलोकयन् ॥ २७ ॥

शून्यदेवकुले जनसंकीर्णतारहिते स्थित्वा निवस्य रात्रिमेकामुषित्वा द्वे वा, यथा-
मिक्षां वृक्षमूले वृक्षस्थापस्तात् । पर्वतादिषु गुह्यप्रदेशा गुहाः, तत्र वा । अनपेक्षः कदा
यास्यामि ! आसङ्गस्थानस्य कस्यचिदभावात् । अत एव पृष्ठतोऽनवलोकयन् पश्चादनि-
१० वृत्तेरभावात् ॥

पुनरप्या प्राह—

अममेषु प्रवेशेषु विस्तीर्णेषु स्वभाषतः ।

स्वच्छन्दचार्यनिलयो विहरिष्याम्यहं कदा ॥ २८ ॥

केनचिद्बिरोधकारिणा पूर्वमस्मीकृतेषु । विस्तीर्णेषु विपुलेषु सौमनस्यकारिषु । स्वभाषतः

P ३९८

१५ स्वयमेव तथाविधेषु, न कृत्रिमतया । विहरिष्याम्यहं कदा इत्याशंसते । एवं विहरतो यस्तुखं
तदुपदर्शयन् प्राह—स्वच्छन्दचारो न परतद्भृष्टिः । अनिलयः न भिद्यते निलयः आलयः निरा-
सङ्गतया यस्येति अनिलयः, कश्चिदपि स्वीकाराभावात् । तथाभूतः प्रतिबद्धो न कस्यचित् ।
शेषः सुबोधः ॥

पुनरेवमप्येष्टतया आशंसनीयमित्यादर्शयन् प्राह—

२०

मृत्पात्रमात्रविभवध्वौघसंभोगजीवरः ।

निर्भयो विहरिष्यामि कदा कायमगोपयन् ॥ २९ ॥

मृत्पात्रं मृण्मयं भिक्षाभाजनम्, तदेव केवलं तन्मात्रं विभवो धनं यस्येति । तथा
चौराणामसंभोगं प्राङ्मुखान्मरकूतत्वादपरिभोग्यम् । अनुपयुक्तमिति यावत् । तादृशं जीवरं
वासो यस्य स तथा । एतद्वयमपि परैरुद्धार्यम् । अत एव निर्भयः कायजीवितनिरपेक्षतया च ।
२५ तदेव दर्शयति—कायमगोपयन्निति । बाह्याभ्यात्मिकस्य परिग्रहप्राप्तेरुपपत्त्यात् असंरक्षयन् ॥

इयमनित्यता च आसङ्गपरित्यगस्य कारणं सर्वदा सेवितव्येति वृत्तजित्तयेनोप-
दर्शयन् प्राह—

कायभूमिं निजां गत्वा कङ्कालैरपरैः सह ।

स्वकायं तुल्यिष्यामि कदा शतनवमिणम् ॥ ३० ॥

३०

अयमेव हि कायो मे एवं पूतिर्भविष्यति ।

शृगाला अपि यद्वन्धाम्नोपसर्गयुरन्तिकम् ॥ ३१ ॥

P ३९९

अस्यैकस्यापि कायस्य सहजा अस्थिखण्डकाः ।

पृषक् पृषगमिष्यन्ति किमुतान्यः प्रियो जनः ॥ ३२ ॥

कायभूमि निजामिति श्मशानभूमिम्, चिरमपि स्थित्वा तत्पर्यवसानत्वाच्छरीरस्य । कङ्कलैरपरेरिति पूर्वमृतानामस्त्रिभिः पञ्चैः । शतनं प्रतिभावं, तद्वर्णिनं तत्स्वभावम् । तामेव तुलनां कथयति—अयमेव ह्रीत्यादिना । एवमिति अपरकङ्कालगठितशरीरसादृश्य- ५ मुच्यते । प्रीतिः कुप्सितो भविष्यति । कीदृश इत्याह—शृणुया इत्यादि । अतिदुर्गन्धतया तदाहारपरायणानां गोमायूनामपि दुःसह इति । इत्यमपि प्रियस्य संगतिरनिश्वेत्त्याह—अस्यैकस्यापीत्यादि । अस्य उपाचर्यैकस्य एकत्वेन कल्पितस्यापि कायस्य । सहजाः कायेन सहजाताः अस्थिखण्डकाः पृषक् पृषगमिष्यन्ति । विसंयुक्ता भविष्यन्तीत्यर्थः । किमुतान्यः प्रियो जनः पृषक् न भविष्यति, यः सर्वदा विसंयुक्त एवास्ते ॥ 10

स्यदेतत्—सुखदुःखसहायाः सदा भवेते पुत्रदारादयः । तदेषु युक्त एवातुनयः कर्तुमिच्छाह—

एक उत्पद्यते जन्मुद्भिद्यते चैक एव हि ।

नान्यस्य तद्व्यथाभागः किं प्रियैर्भिन्नकारकैः ॥ ३३ ॥

जन्ममरणयोर्न कश्चित् कस्यचिद्दुःखसंभागी स्यात् । अन्तराले च स्वकर्मोपहितमेव 15 सुखदुःखमुपपद्यते सर्वं । अतोऽभिमानमात्रमेवैतत् । यतो नान्यस्य नदान्मनो न्यतिरिक्तस्य तद्व्यथाभागः । तस्यानुत्पत्कारिणो न्यथा, तस्या भागः प्रत्यक्षो जायते, तस्य सा, तेनैव तस्याः संबन्धमानत्वात् । अतो न किञ्चित् प्रयोजनं प्रियैः कुशलपक्षविधातकारिभिः ॥ P 300

परमार्थतो न कस्यचित् केनचित् संगतिरस्तीत्युपदर्शयन्नाह—

अप्मानं प्रतिपन्नस्य यथावासपरिमहः ।

20

तथा भवाप्यगस्यापि जन्मावासपरिमहः ॥ ३४ ॥

मार्गप्रस्थितस्य कश्चिदिदं गन्तुमुद्यतस्य यथा अपरैरश्वैः सह एकस्मिन्नावासे कश्चिन्मण्डपादौ वा आवासपरिमहो भवति, तथा संसारोऽपि कर्मव्यसक्तान्तः संसरतो ज्ञाति 25 संगोत्रसालोहितादिभिरैकस्मिन् जन्मनि आवासपरिमहो जायते । पुनरपि तत्परिस्थित्यस्य कश्चिदेकाकितया याति । न च तत्र कश्चित्सहायास्तमनुगच्छन्ति । अतो न केनचित् 25 कस्यचिद्वास्तवी संगतिः संभवति । तस्मान्नानर्षसहस्रोपनेत्री स्वमुपकल्प्य केनचित् संगतिं कुर्यात् ॥

तदेवमभिधाय संगतिदोषम्, एकाकितायाः पुनस्त्रिमे गुणा इति वृत्तत्रितयेनोप- 30 दर्शयन्नाह—

चतुर्भिः पुरुषैर्यावत् न निर्धार्यते ततः ।

30

आशौच्यमानो लोकेन तावदेव वनं व्रजेत् ॥ ३५ ॥

असंस्तुताविरोधाभ्यामेक एव शरीरकः ।

पूर्वमेव मृतो लोके म्रियमाणो न शोचति ॥ ३६ ॥

न चान्तिकचराः केचिच्छोचन्तः कुर्वन्ते व्यवहाम् ।

बुद्धाद्यनुस्मृतिं चास्य विक्षिपन्ति न केचन ॥ ३७ ॥

- 5 अवश्यमनिच्छन्पि इदानीं जीवदवस्थायां मरणमुपगतो क्लास्याजयितव्यो [गृहा-
वासः । तस्मादयं स्वयं जीवन्नेव सक्तुमर्हति । तत इति गृहात् ।] आशोष्यमानः हा
वस्तेसादिबिलापवचनैः परिदेव्यमानः लोकेन बन्धुप्रभृतिना तावदेव ततः पूर्वमेव धनं
व्रजेत् । कः पुनरत्र गुणविशेष इत्याह—असंस्तुतेत्यादि । अनुनयप्रतिधाभावात् म्रियमाणो
P 302 न शोचति, शोकपूजनितदुःखभागी न भवति । कुतः ! पूर्वमेव मृतो लोके । यदैव
10 गृहान्निष्क्रान्तः, तदैव स्वजनबान्धवादौ लोकविषये । अपमपरो गुणस्तुत्येत्याह—न
चान्तिकचरा इत्यादि । अन्तिकचराः समीपवर्तिनो ज्ञातिसगोत्रादयस्तद्विद्येमानुराः शोचन्तः
शोकमुपजनयन्तः न च जैव कुर्वन्ते व्यवहाम्, आत्मनः कायमनसोः पीडाम् । यदि वा ।
तेषां शोकं पश्यतो म्रियमाणस्य मनस्तापम् । न केवलमयमेव गुणः, अपि तु बुद्धाद्यनुस्मृति
आदिशब्दाद्ब्रह्माद्यनुस्मृतिम्, तत्त्वालम्बनमनस्कारं वा । अत्येति जनसंपर्कविवेकचारिणो
15 मरणसमये ॥

तस्मादित्यादिना उपसंहरति—

तस्मादेकाकिता रम्या निरायासा शिबोदया ।

सर्वविश्लेषशमनी सेवितव्या मया सदा ॥ ३८ ॥

- एकाकिता अनासक्तविहारिता । रम्या सुखहेतुत्वात् । निरायासा दुःखविपक्षत्वात् ।
20 शिबोदया निःश्रेयसावाहकत्वात् । सर्वविश्लेषशमनी सर्वविश्लेषस्य कायवाच्यानसिक्तस्य
दुराचारस्य शमनी निवर्तनी समाधानहेतुत्वात् । सेवितव्या मया सदेति । अत्रैव अभि-
निवेशेन आसक्तः कार्य इत्यर्थः ॥

तदेवं जनसंपर्कविवर्जनात् कायविवेकं प्रतिपाद्य चित्तविवेकं प्रतिपादयितुमाह—

सर्वान्यचिन्तानिर्मुक्तः स्वचित्तैकाग्रमानसः ।

समाधानाय चित्तस्य प्रयतिष्ये दमाय च ॥ ३९ ॥

- सर्वा या अन्यचिन्ता असाद्वितर्कस्वभावाः, ताभिर्निर्मुक्तः, तद्विरहितः । स्वचित्तैकाग्र-
मानसः स्वचित्तमेव एकमग्रं प्रधानं यस्मिन् मानसे मनसिकारे तत् तथोक्तम्, तादृशं
मानसं यस्य स तथा । स्वचित्तं वा एकाग्रमेकाग्रं तद्व्यवहारव्यवलीकृतत्वं नियतलम्बन-
प्रतिबन्धं वा मानसं यस्येति समासः । तथाभूतः समाधानाय चित्तस्य शमयाय प्रयतिष्ये,
तत्परायणो भविष्यामि । तदेकाग्रतायां नियोजयिष्यामीत्यर्थः । दमाय चेति पुनः-
20 पुनस्तत्रैवालम्बने नियोजनाय, बहिर्विश्लेषनिवारणाय वा ॥

तत्र चित्तसमाधानस्य विपश्चत्वात् कामवितर्क निवारयितुमाह—

कामा अनर्थजनका इह लोके परत्र च ।

इह बन्धवधोच्छेदैर्नरकादौ परत्र च ॥ ४० ॥

अप्रहीणभयसंयोजनैः कमनीयतया अव्यवसितत्वात् कामा रूपादयो विषया उच्यन्ते ।

हिशब्दो यस्मादर्थे । तस्मादुद्दिश्य कामेभ्यः [८.८५] इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । ते च ५
सेव्यमाना अनर्थजनका ॐ.....

P 304

यदर्थं दूतदूतीनां कृतास्त्रलिपनेकया ।

न च वायमकीर्तिर्वा यदर्थं गणिता पुन ॥ ४१ ॥

प्रक्षिप्तश्च भयेऽप्यात्मा द्रविणं च दयसीकृतम् ।

यान्येव च परिष्वज्य बभूवोत्तमनिर्घृतिः ॥ ४२ ॥

10

तान्येवालीनि नान्यानि स्वाधीनान्यममानि च ।

प्रकाशं संपरिष्वज्य किं न गच्छसि निर्घृतिम् ॥ ४३ ॥

उन्मात्स्यमानं यन्नाशनीयमानमधो ह्रिया ।

पुन दृष्टमदृष्टं वा मुखं जालिकयावृतम् ॥ ४४ ॥

तन्मुखं त्वत्परिच्छेदमसहद्विरिवाधुना ।

15

गृध्रैर्व्यक्तीकृतं पश्य किमिदानीं पलायसे ॥ ४५ ॥

परचक्षुर्निपातेभ्योऽवासीद्यत्परिरक्षितम् ।

तदर्थं भक्षितं यावत् किमीर्ष्यालो न रक्षसि ॥ ४६ ॥

भांसोच्छ्रयमिमं दृष्ट्वा गृध्रैरन्यैश्च भक्षितम् ।

काहारः पूज्यतेऽन्येषां सङ्कचन्दनविभूषणैः ॥ ४७ ॥

20

...रूपः । पूज्यते त्वया कणादिभिः । ते गृध्रैरन्यैश्च गोमायुप्रभृतिभिर्भांसोच्छ्रयं

भांसपुच्छमिमं भक्षितं बीभत्सं दृष्ट्वा किमीर्ष्यालो न रक्षसीति योजयितव्यम् । किमिदानीं
पलायसे इति वा व्यवहितेन संबन्धः ॥

ननु इदमपि प्रष्टव्यो भवानित्याह—

निश्चलादपि ते त्रासः कङ्कालादेवमीक्षितान् ।

25

निश्चलादपि काष्ठलोष्ठसमानात् तव त्रासो जायते इति कावत् पृच्छति । कङ्कालात्
अस्थिपङ्करात् । एवमपि बीभत्सरूपात् ईक्षितात् दृष्ट्वा यदि वा एवं त्रासः । यद्वादिपि
दूरतरं पलायसे इति योजनीयम् । यदेवं चलतः कथं न त्रास इत्याह—

वेतालेनेव केनापि चाल्यमानाद्वयं न किम् ॥ ४८ ॥

भूतमद्वेषेण चाल्यमानात् जीवतश्चलतः किं न भयं भवति ? तस्मादतिशयेन ३०
भयं धुक्तमित्यर्थः ॥

एवं तावज्जुगुप्सनीयतां प्रतिपाद्य पुनरन्यथा प्रतिपादयितुमाह—

एकस्मादशनादेशं लालामेध्यं च ज्ञायते ।

तत्रामेध्यमनिष्टं ते लालापानं कथं प्रियम् ॥ ४९ ॥

यो हि नाम मोहावृत्तविवेको रागविषमूर्च्छितचैतन्यः, तस्य अतिक्रमनीयतया
 कामिनीवदनमधुपानमुदपा तन्मुखदिगलज्जालापानाभिलाषिणः । पर्यनुयोगमाह—एकमेव
 कारणं द्वयोरप्याहारपानस्वभावात् । तत्र तयोर्मध्ये अमेध्यं पुरीषमप्रियं भवतः । लालायाः
 स्नेहप्रणः पानं कथं प्रियम् ! केन प्रकारेण तत्राभिरतिमन्यत्र ! द्वयोरपि युक्तेति भावः ॥

P 204

अद्यापि स्यात्—यद्यपि द्वयोरपि कारणमभिलम्ब, तथापि तस्मिन्नतिदुर्गन्धतया
 वैमुह्यम्, इतरस्मिन्तु तदभावात्प्रीतिरिति । तदेतदपि न सम्यगभिधानमिदमुपपादयन्माह—

10

तृणमैर्धुस्पर्शं रमन्ते नोपधानकैः ।

दुर्गन्धं न क्वचन्तीति कामिनोऽमेध्यमोहिताः ॥ ५० ॥

कार्पासादितलपरिपूरितैर्मनूरकादिभिरुपधानैः सुकुमारस्पर्शैः कामिनो न रमन्ते, न
 धृतिमविवासयन्ति । कुतः ! दौर्गन्ध्यमशुचिनिष्पन्दं न मुञ्चन्तीति कृत्वा अशुचिपरिपूरिते
 क्षीकलेबरे एव रमन्ते । एतदपि कुतः ! कामिनः कामसुखाभिलाषिणः अमेध्यमोहिता
 10 यतः । हेतुपदमेतत् । अमेध्यविषये अमेध्येन वा मोहिताः । अशुचौ शुचिविपर्यासाद्
 तत्रैव अतिशयवतीमभिरतिमनुभवन्ति ॥

स्यादेतत्—यदि नाम अशुचिस्त्वमेत्ये क्षीकलेबरे च साधारणम्, तथापि तदेकत्र
 विवृतमन्यत्र प्रच्छादितम् । अतस्तदन्यपरिहारेण अस्मिन्नभिष्वङ्गः इत्यत्राह—

यत्र च्छभेऽत्ययं रागस्तदच्छन्नं किमप्रियम् ।

20

न चेन्नयोजनं तेन कस्माच्छन्नं विमुह्यते ॥ ५१ ॥

यस्मिन्नमेध्यस्त्वभावे प्रच्छादितरूपे । अदृष्टेऽपीति यावत् । एतादृशोऽभिष्वङ्गः,
 तदच्छन्नं दृश्यतां गतमतिशयेन प्रीतिकरमुपजायते इत्युचितम् । तत् किमिति तथाभूतमप्रियं
 भवतः ! अथ तथाभूते सर्वथा वैमुह्यमेव ते नाच्छन्नेन किञ्चित् प्रयोजनं तवास्ति ।
 यथेवम्, तर्हि कस्माद्धेतोः छन्नं विशेषेण मृश्यते, तदन्यपरिहारेण तस्यैव घटनान्न
 20 यत्नः क्रियते !

P 307

अपि च । इदमपि प्रष्टव्यस्त्वम्—किं भवानशुचिविरागो न वेति । अत्र प्रथमं
 विकल्पमभिहृत्याह—

यदि ते नाशुचौ रागः कस्मादालिङ्गसेऽनरम् ।

१ This stanza appears as stanza 50 in Minayef's edition and in Tibetan translation. Stanza 49 of Minayef appears as stanza 51 in the Com.

यदि भवतः अशुचौ न रागः, न सर्वथा आसक्तोऽस्ति, तर्हि कस्मादालिङ्गसे अपर-
मन्यम् ? किं तदित्याह—

मांसकर्दमसंलिप्तं आयुबद्धास्त्रिपञ्चरम् ॥ ५२ ॥

मांसमेव कर्दम इव छेपनसाधर्म्यात्, तेन त्रिसप्तपदादिघम् । किमेवंभूतमिति चेत्,
आयुबद्धास्त्रिपञ्चरम्, आम्बाबद्धं सङ्गीकृतम्, आयत्तीकृतम् अस्त्रिपञ्चरम् अस्त्रिसंकलम् ।
अन्यथा स्रग्दंशो विशक्तनितं स्यात्, इति विरागत्रिपयतामस्य दर्शयति ॥ अथ शुचौ
राग इति द्वितीयो विकल्पः स्वीक्रियते, तत्राह—स्वमेवेत्यादि । अथवा । अन्यथावतार्यते—
यदुक्तं पौण्ड्र-छन्दो चर्मादिना रागो भवति नाच्छन्दे । तत्राह—यदीत्यादि । यदि तेन हेतुना
चर्मादिना पिहितत्वादिति कृत्वा अशुचौ रागो भवति भवतः, तदा कस्मादालिङ्गसे पर-
मन्यदीप्तं पञ्चरम् । अन्यद् पूर्ववत् ॥

P 308

10

किं तर्हि समुचितभवेत्याह—

स्वमेव बद्धमेव्यं ते तेनैव धृतिमाचर ।

अमेध्यमस्त्रामपरां गूयघस्मर विस्मर ॥ ५३ ॥

स्वमेव आत्मनैव बहुतरमशुचिलासिङ्गाणमस्तल्लङ्घ्यमपुरीषादि तवास्ति, तेनैव-
शुचिना संतोषं कुरुष्व । ततोऽप्यमेध्यमस्त्रां पुरीषप्रसेविकाम् अपरामन्यां स्त्रीशरीरस्वभावाम् ।
गूयघस्मर पुरीषभक्षणशील विस्मर, तत्र मनसिकारं मा कार्षीः ॥

मांसप्रियोऽहमित्यादिना पुनरन्यथा परिहारमाह—

मांसप्रियोऽहमस्येति द्रष्टुं स्मर्तुं च वाञ्छसि ।

अचेतनं स्वभावेन मांसं त्वं कथमिच्छसि ॥ ५४ ॥

मांसं प्रियं यस्य । एषोऽहं मांसप्रियः । अस्य अस्त्रिपञ्चरस्य । यदि वा । मांसस्य
प्रियो मांसप्रियोऽहमस्येति पूर्ववत् । मांसप्रियोऽहमस्य प्रिय इति यावत् । तापेक्षत्वेऽपि
समाप्तो गमकत्वात् । इत्येवं तद्वज्रोभात् प्रत्युपकारधिया वा द्रष्टुं स्मर्तुं च वाञ्छसि,
दर्शनं स्पर्शनं च अभिलषसि । अत्राह—अचेतनं चैतन्यशून्यं मृत्पिण्डप्रायम् । स्वभावेन
प्रकृत्या । न तु पुनर्यथापरे वर्णयन्ति—चैतन्ययोगादचेतनमपि चेतनमभिधीयते । तादृशं
मांसं स्वमचेतनस्वभावं कामुकः सन् कथमिच्छसि ? तद्बुद्धौ च मृत्पिण्डेऽपि स्यात् । तथा
च सति भवानपि न चेतनः स्यात् ॥

P 309

अस्ति तत्र चित्स्वभावं चित्तम्, तेन तदिच्छामीति चेदाह—

यदिच्छसि न तच्चित्तं द्रष्टुं स्मर्तुं च शक्यते ।

यच्च शक्यं न तद्वेत्ति किं तदालिङ्गसे मुधा ॥ ५५ ॥

यच्चित्तं चित्स्वभावं मिच्छसि, तदस्त्वित्वात् द्रष्टुं न शक्यते । यच्च मांसादिस्वभावं
कलेवरं द्रष्टुं स्मर्तुं च शक्यते, न तद्वेत्ति, न जानाति, अचेतनत्वात् । अतः किमिति

तदचेतनमालिङ्गसे आलिङ्ग्यसि ! मुञ्चेति निष्कलम् । नैव अलिङ्गितुमुचितमिति भावः ।
अन्यथा लोष्टमालिङ्गनप्रसङ्गः ॥

P 310

किं च । इदमप्यतिगर्हितमिह्यदर्शयन्नाह—

नामेभ्यमयमभ्यस्य कायं वेत्सीत्यनभूतम् ।

6 स्त्रामेभ्यमयमेव त्वं तं नावैषीति विस्मयः ॥ ५६ ॥

अन्यस्य कायं यदभ्यस्यं न वेत्ति, तन्न किञ्चिदार्थम् । युक्तमेव तदभेदनम्,
परसंतानस्यात्मना व्यवहितत्वात् । इदं पुनरतिशयेनार्थस्थानम्, यत् स्वस्यात्मनोऽभ्य-
स्यं त्वं तं कायं नावैषि नाप्यगच्छसि ॥

इदानीं शास्त्रकारस्तं सेवेजयन्नाह—

10 विषयान्कांशुविकचं युक्त्या तरुणपङ्कजम् ।

अमेध्यशौण्डिचित्तस्य का रतिर्भूयपञ्चरे ॥ ५७ ॥

विषयान्कांशुभिर्विकचं विकसितम् । ताडनं तरुणपङ्कजम् । अभिनवसरोरुहं हित्वा
अमेध्याभिनिविष्टचित्तस्य का रतिर्भूयपञ्चरे । न युक्तेति भावः ॥

पुनरन्यथा श्राह—

15 मृगारामेभ्यालिप्तत्वाद्यदि न स्पृष्टुमिच्छसि ।

यतस्तन्निर्गतं कायात्तं स्पृष्टुं कथमिच्छसि ॥ ५८ ॥

P 311

आदिशब्दाद्विज्ञादि । अशुचिप्रक्षितत्वात् । यदि स्पृष्टुं न वाञ्छसि । यतः काया-
त्तदभ्यं निर्गतं निर्यातम्, तं कायं कथमिच्छसि स्पृष्टुम् ?

अथापि स्यात्—नायमुपालम्भो मम युक्तस्त्वयः, यतो न मे कश्चिदभिनिवेशोऽमेध्ये

20 इत्यत्राह—

यदि ते नाशुचौ रागः कस्मादालिङ्गसे परम् ।

अमेध्यक्षेत्रसंभूतं तद्वीजं तेन वर्धितम् ॥ ५९ ॥

अमेध्यक्षेत्रं मातृवैजम्, अनेकाशुचिस्थानत्वात्, तत्र संभूतं समुत्पन्नं तद्वीजम्,
तदेव अमेध्यं मातृपितृशुक्रशोणितस्त्रमाशं बीजं यस्य तत्तथोक्तम् । तेन वर्धितमिति तेन

25 अमेध्येन मातृपीताशितस्य वातकत्वस्य रसेन वर्धितं गर्भस्थितमुपबृंहितम् । बहिर्निर्गतमपि
स्वयमशितपीतपरिपाकाशुचिरसेन । कस्मादालिङ्गसे परमिति संबन्धः । परं श्रीकलेवरम् ।
इत्युपालम्भोऽस्त्येव भवतः ॥

अथ अशुचिरागोऽहमिति पक्षस्वीकारः, तथापि उपालम्भस्तदवस्थ एवेत्याह—

अमेध्यमयमल्पत्वाच्च बाष्पस्यशुचिं कृमिम् ।

30 चक्षुर्भ्यमयं कायममेध्यजमपीच्छसि ॥ ६० ॥

P 312

पुत्रीवाचशुचिसंभूतं कृमिं प्राणकज्जातं न वाञ्छसि । कायं पुनर्मातृप्राप्तस्य बहु-
तराशुचिस्त्रमाशमशुचिसंभूतमपि पूर्वक्रमेण इच्छसि ॥

अथापि स्यात्—किमत्रोत्तरं वक्तव्यम् ! यतोऽहमपि यादृशः, तादृशं तस्याः शरीरम्,
तेन अशुचेर्नाशुचिसंपर्को दोषः, यादृशो पक्षस्तादृशो बलिरपीत्याह—

न केवलममेध्यत्वमात्मीयं न जुगुप्ससि ।

अमेध्यस्मापठानपरान् गूथवस्सर वाञ्छसि ॥ ६१ ॥

अयमिह महामोहस्य प्रभावः, यद्वारमगतमेव तावदशुचिस्त्वमाधं न विगर्हसि ।
प्रत्युत अपरानशुचिकुम्भानभिलषसि, इति विक् परामर्शविकल्पा । गूथवस्मरेसि तिरस्कार-
वचनेन तस्यैव संबोधनम् ॥

इदानीं साक्षात्कृत्य अशुचिस्त्वभावतां प्रतिपादयन्नाह—

कर्पूरादिषु हरेषु शास्त्रमव्यञ्जनेषु वा ।

मुखश्लिमविस्फेपे भूमिरप्यशुचिर्मता ॥ ६२ ॥

10

एवं शुचिपवित्रवस्तुन्यपि यदेकदेशनिष्यन्दसंपर्कादपवित्रस्त्वभावतां व्रजन्ति ।
आसतां तावत्तानि वस्तूनि, तत्संसर्गाद्भूमिरपि शुचिस्त्वभावा अशुचित्वं याति ॥

P 312

एष्वि प्रत्यक्षमप्येतदमेध्यं नाधिमुच्यसे ।

श्मशाने पतितान् घोरान् कायान् पश्यपरानपि ॥ ६३ ॥

एवं तावदध्यक्षसिद्धोऽयं व्यवहारः, तथापि यदि नाधिमुच्यसे, न संप्रत्येषि ।
हृद्वापि न श्रद्धासि इत्यर्थः । तदा श्मशाने धृतिविकासे कायान् पश्य । किमूतान् ?
घोरानिति । विस्त्रादितकथिनीलकविपूषकादिस्त्वमाधतया बीभत्सान् मयंकरान् वा अपरानिति
अतोऽधिकान् ॥

किं च ! प्रकृष्या विवृणुत एवायं कायो नाभिरतिस्मानं युज्यते इत्युपदर्शयन्नाह—

वर्मेण्युत्पाटिते यस्माद्गन्धमुत्पद्यते महत् ।

20

कथं ज्ञात्वापि वनैव पुनरुत्पद्यते रतिः ॥ ६४ ॥

उत्पाटिते वियोजिते । यस्मादिनि कायात् । त्रस्तो जायते महान्—किमेतदिति ।
एवं तस्त्वमाधं विदित्वापि कथं तस्मिन्नेव स्थाने मयस्थानत्वेन एकदा प्रतिपक्षे पुनरन्यदा
जायते रतिरभिप्रेतः ॥

त्यादेतत्—यदि नाम अशुचिस्त्वभावता कायस्य अप्यध्यक्षसिद्धा, तथापि चन्दनादि- 28 P 316
सुरभिषस्तूपलिप्तोऽसौ कमनीयो भवति इत्यत्राह—

काये न्यस्तोऽप्यसौ गन्धश्चन्दनादेव नान्यतः ।

अन्यदीयेन गन्धेन कस्मादन्यत्र रज्यसे ॥ ६५ ॥

शरीरे निवेशितोऽप्यसौ गन्धः चन्दनादिप्रभूतः, यद्वशात्काये कमनीयबुद्धिरुप-
जायते । चन्दनादेव केवलात् । नान्यतः इति कायात् । अतः कस्मात् परकीयेन गन्धेन
चन्दनसमुद्भूतेन अन्यत्र यस्यासौ गन्धो न भवति, अत्र अभिरतिः क्रियते !

30

अपि च । चन्दनादिसंस्कारोऽपि केवलात्मोपधाताय वर्तते, न हितायेति प्रति-
पत्त्यत्राह—

यदि स्वभावदौर्गन्ध्याद्वागो नात्र शिवं ननु ।

किमनर्थरुषिलोऽस्त्वं गन्धेनानुलिम्पति ॥ ६६ ॥

८ स्वभावदौर्गन्ध्यात् सहजाद्युतिगन्धवद्वत्त्वात् । अत्रेति काये । यदि रामो नोत्पद्यते,
तदा शिवं ननु कल्याणमेव स्यात् । एवं गुणसम्भवेऽपि किं कारणमनर्थप्रियो लोकः तं
कार्यं गन्धेनानुलिम्पति ? सर्वथा न युक्त्येतदित्यर्थः ॥

न चास्य संस्कारसदृशत्वेऽपि स्वभावान्यथात्वमस्तीत्याह—

कायस्थत्र किमायातं सुगन्धि यदि चन्दनम् ।

१० कायस्य स्वभावदुर्गन्धस्य किमायातम्, किं भूतम् ! न किञ्चित् । सुगन्धि यदि
चन्दनम् । शोभनो गन्धोऽस्येति बहुव्रीहिसमासान्तादिन् । तथापि तस्य न स्वभावप्रच्युति-
रस्तीति भावः । अथ तद्वशात् तस्मिन् कमनीयतामुपादाय अभिरतिरूप्यते इत्यत्राह—

अन्यदीयेन गन्धेन कस्मादन्मात्रं रज्यते ॥ ६७ ॥

एवं च न विचक्षणता स्यादित्यर्थः ॥

१६ केशादिसंस्कारद्वारेणापि अनर्थहेतुरेवायं काय इति श्लोकद्वयेनोपदर्शयन्नाह—

यदि केशनस्त्वैर्दीर्घैर्दन्तैः समलपाण्डुरैः ।

मलपङ्कधरो नम्रः कायः प्रकृतिभीषणः ॥ ६८ ॥

स किं संस्क्रियते यन्नादात्मधाताय शम्भवत् ।

आत्मव्यामोहनोऽनुष्टैरुन्मत्तैराकुला मही ॥ ६९ ॥

२० दीर्घैः सहजावस्थितैः । अष्टिभैरित्यर्थः । दन्तैर्दन्तैः । समलपाण्डुरैः दन्तधावन-
क्रमुकादिभिरसंस्कृतैः । मलपङ्कधरः मल एव पङ्कः कर्दमः, तं धारयतीति तथा,
आनाम्यङ्गनादिविरहात् । नम्र इति वक्रविकृतात् यथाजात इवावस्थितः । तथाभूतः
सन् । यदि कायः प्रकृत्या भीषणः प्रेतानामिव स्वभावेन भयंकरः । स एवंभूतः किमिति
संस्क्रियते ? यस्मादिति केशवस्त्रादिरचनाविशेषैः, दन्तधावनताम्बूलादिभिः, आनाम्यङ्ग-
२६ नानुलेपनादिभिः, वस्त्रादिभिर्वा । किमिव ? आत्मघाताय दास्यत् । आत्मनो वधार्थं
खन्नादिर्यथा संस्क्रियते तद्वत् । इत्येषां मोहवशीकृतं विचेष्टितं परिदेवयन्नाह—आत्मेत्यादि ।
आत्मनैव संचिन्त्य आत्मनो व्यामोहमुपादयितुं यत्नवद्भिः उन्मत्तैरसत्यचित्तैः । एवं च
विपरीतकर्मानुष्ठानाज्ज्ञैः बराकाः सचेतस इति छेदं करोति शास्त्रकारः । न चात्र
कश्चिदात्मज्ञो दृश्यते इति उन्मत्तैराकुला स्माकर्षणा मही पृथिवीति ॥

३० प्रासङ्गिकं परितमाप्य प्रकृतमनुब्रजन्नाह—

कङ्कालान् कतिचिद्बुद्ध्वा दमशाने किञ्च ते घृणा ।

प्रामश्मशाने रजसे चलत्कङ्कालसंकुले ॥ ७० ॥

शब्दानामस्थिपङ्क्तान् कतिचित् प्रतिनियतान् । एतदुक्तं भवति—चर्मण्युपाटिते
[८.६४] इत्यादिकमुक्त्वा यदुक्तं कथं ज्ञात्वापीत्यादि, तत्र परस्योत्तरम्—न स्मशानगत-
कलेवरसादृश्यमस्य, येन तस्मिन्नेव अत्रापि रतिर्न स्यात्, किं तर्हि स्मशाने तस्य
घृणास्थानत्वात् । नात्रेति अत्र अग्निधेयकङ्कालानित्यादि । प्रमस्मशाने इति । नैवान्न
कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तदेव शरीरं स्मशाने घृणास्थानमपि वा अभिरतिस्थानमिति काका 5
हृते । नैतद्विचक्षणभियां समायुक्तमिति भावः । चल्ककङ्कालसंकुले इत्यनेन एतद्वर्णयति—
एतावांस्तु विशेषः । न च अनेन विशेषेणाशुचिस्वभावता घृणाहेतुर्निवर्तते, येन प्रवृत्तिरियं
स्यादिति । संकुल इति समाकीर्णं ॥

भवतु नाम ईदृशमशुचिस्वभावमपि सूकराणामिव अभिरतिस्थानम् । तथा च एवं-
विधमपि द्रविणविकारस्य नैतत् सुलभमन्युपदर्शयन्नाह - 10

एवं चामेध्यमप्येतद्दिना मूल्यं न लभ्यते ।

तदर्थमर्जनायासो नरकादिषु च व्यथा ॥ ७१ ॥

विना मूल्यं द्रव्यमन्तरेण न लभ्यते न प्राप्यते । अतस्तदर्थिना प्रथमतो धनमेव
अर्जनीयम् । तदर्थनेन आपासात् कृषिवाणिज्यसेवादिसमाश्रयेण परिश्रमादिद्वैव दुःखमुप-
जायते, अधर्मेण चोपार्जनान्नरकादिषु, इति उभयलोकेऽनर्थहेतुरेव तदर्थनम् । नापि तत्सुख- 15
प्राप्तिरस्ति ॥

दुःखमेव तु केवलं तदर्थनेनेति प्रतिपादयन्नाह—

शिशोर्नर्जनसामर्थ्यं केनानीं यौवने सुखी ।

चात्यर्जनेन तारुण्यं वृद्धः कामैः करोति किम् ॥ ७२ ॥

बालवस्थावस्थितस्य न धनोपार्जनशक्तिरस्ति, बालत्वादेव । केन धनेन प्रकारेण 20
वा असी बालो यौवने सुखवस्थायां सुखी स्यात् ! धनविकारत्वात् क्वचिदित्यर्थः । यदपि
कस्यचित् पितृपितामहोपार्जितधनेन यौवने सुखित्वं दृश्यते, तदपि प्रतिनियतस्यैव न
सर्वस्य । न चापि पूर्वोक्तदुःखद्वयादिमुच्यतेऽसौ । अतो धनार्जनमुपादेयमादौ सुखसाधनो-
पायत्वात् । तदर्थयत एव गलितवयसो न कश्चिदुपयोगो विपयैरिति ॥

अप्यपि स्यात्—तदर्थयतापि कामसुखमनुभूयत एव, इत्यन्नाह— 25

केचिदिनान्तव्यापारैः परिश्रान्ताः कुकामिनः ।

गृहमागल्य सायाह्ने शेरते स्म मृता इव ॥ ७३ ॥

ये केचित् कुत्सितकामाक्षिप्तचेतसः काष्ठतृणपत्राद्वाहरणमृत्कर्मक्रियालक्षणैर्दिन-
पर्यन्तव्यापारैः परिश्रिजकायमनसो निरुत्सुकाः, अस्तं गते सखितरि खगृहमागल्य गृहमिह-
कान्तत्वात् मृतकत्वाः शेरते स्म स्वपन्ति । प्रभाते पुनरुत्थाप तत्रैव नीचकर्मणि गुप्यन्ते । 30
स्मशान्दोऽत्र वाक्यालंकारे अतीतार्थाविषयत्वात् । एवमायुःसंस्कारान् केचित् कुकामिनः
क्षपयन्ति, न च कामसुखास्वादमुपलभन्ते ॥

परसेवकानधिकृत्याह—

दण्डयात्रामिरपरे प्रवासश्लेशदुःखिताः ।

वत्सरैरपि नेक्षन्ते पुत्रदारांस्तदर्थिनः ॥ ७४ ॥

अपरे पूर्वकामिकेभ्योऽप्ये कुकामिनः सेवका इत्यर्थः । ते दण्डयात्रादिभिः, दण्डः
१ परचक्रविजयाय यात्रा प्रयाणम्, परराष्ट्रव्यग्रदणाय वा यात्रा, तदादिर्येषां देशान्तरप्रेष-
णादीनाम्, तैः प्रवासो देशान्तरगमनम्, तेन श्लेशः परिश्रमः, तेन दुःखिताः पीडिताः ।
सर्वदा तथामृताः । वत्सरैरपि अनेकवर्षात्ययेऽपि पुत्रान् दारांश्च नेक्षन्ते न पश्यन्ति ।
तदर्थिन इति तैः पुत्रदारादिभिरर्थिनः तदभिलाषुक्ताः । तदर्थमेव परसेवादिसीकारादित्यर्थः ॥

अहो बत अमीषां निष्फलमनुष्ठानमिति शोचयन्नाह—

१० यदर्थमेव विक्रीत धात्मा कामविमोहितैः ।

तत्र प्राप्तं सुधैचायुर्नीतं तु परकर्मणा ॥ ७५ ॥

यदर्थं सुखप्रतिलम्भनिमित्तं विक्रीतः परदासीकृतः आत्मा कामविडम्बितैः तत्र
१ प्राप्तम्, तदिति सुखं न प्राप्तं न प्रतिलम्बम् । आयुःसंस्कारा एव हि केवलमनर्थकं पर-
कर्मानुष्ठानेन क्षयमुपनीताः । न साधुकर्मणि कचिदपि योजिता इति भावः ॥

११ सुखलिप्सया प्रवृत्तानां प्रत्युत दुःखमेवापतितमेवामित्युपदर्शयन्नाह—

विक्रीतस्वात्मभावानां सदा प्रेषणकारिणाम् ।

प्रसूयन्ते स्त्रियोऽन्येषामटवीविटपादिषु ॥ ७६ ॥

सुखबुभुक्षया विक्रीतः परायत्तीकृतः स्वात्मभावः स्वकायो यैस्ते तथा, तेषाम् ।
अन्येषां सेवकानामित्यर्थः । अत एव सदा प्रेषणकरणशीलानाम् । अन्येषामपरेषां
२० प्रमुप्रयोजनेन गच्छताम् । मार्ग एव प्रसूयन्ते स्त्रियः । अटवीविटपादिषु । आदिशब्दात्
पर्वतनितम्बनदीकूलादिषु कष्टस्थानेषु ॥

अयमपरो विपर्यासस्तोषामिति प्रतिपादयन्नाह—

रणं जीवितसंदेहं विञ्चन्ति किल जीवितुम् ।

मानार्थं दासतां यान्ति मूढाः कामविडम्बिताः ॥ ७७ ॥

२१ विक्रीतस्वात्मभावाः संप्राप्तं चतुर्दन्तसंघट्टं प्रतिशान्ति । किभूतं जीवितसंदेहम् ? तत्र
प्रविष्टस्य जीवितं स्याद्वा न वेति जीवितस्य संदेहोऽस्मिमिति कृत्वा । जीवितमिति
जीवनार्थम् । अत्र प्रतिलब्धैर्लभैर्जीवितां कल्पयिष्याम इति मन्वेत्यर्थः । मानार्थं दासतां
यान्ति, बलवता केनचिदभिमुताः स्वमानोद्धरणार्थम् । अकुलीच्छेदबेलाग्रहणसीकारात् ।
मूढा मोहान्धीकृतविवेकचक्षुषः । के ते ? कामविडम्बिताः कामाय कामेन वा विड-
३० म्बितास्तिरस्कृताः ॥

इद्वै जन्मनि कामासक्तचेतसां यदुःखं दृश्यते तत्कथयन्नाह—

छिद्यन्ते कामिनः केचिदन्ये शूलसमर्पिताः ।

दृश्यन्ते दह्यमानाश्च दहन्यमानाश्च शक्तिभिः ॥ ७८ ॥

परदारधनापहरणादेः ॥ शेषः सुशेषः ॥

किं च । अयं सुखसाधनत्वेन उपादीयमानोऽपि च अनर्थपरंपराप्रसूतिहेतुरेत्यर्थः ।
इति कथयन्नाह—

अर्जनरक्षणनाशविपादै-

रयमनर्यमनन्तमवेहि ।

व्यग्रतया घनसङ्क्रमतीनां

नावसरो मषदुःखविमुक्तेः ॥ ७९ ॥

१०

अर्जनमनुपलभ्योपादनं दूःखम् । उपार्जितस्यापि जलानलादिभ्यः पञ्चप्रल-
वायेभ्यः परिपालनं कष्टतरम् । तथा रक्षितस्यापि कथंचित् तत्स्वरादिभिर्नाशद्विषादो
दौर्भनस्य परितापहेतुरनर्थः । तदेवमनर्थपरंपरानिदानत्वाद् कारणे कामोपचारादर्थ एवावर्ण-
यताः । इत्येवमर्जनादिभिः सर्वदा व्याकुलत्वाद् घनासक्तचेतसां क्षणमपि समाधानानवकाश-
त्वात् नावसरः संसाराद् (त्रिंशत्) जन्माद्यादिदुःखनिर्भोक्षाय सदा तद्वतमनसिकारैरेव आशुः-
राणां क्षपणात् ॥

P 392

सर्वमेतदुपसंहृत्य कामासङ्गपरित्यागाय संवेगकथया प्रोत्साहयति एवमित्यादिना—

एवमादीनशो भूयानस्पाश्यादस्तु कामिनाम् ।

क्षणं बहूतो यद्वत्पशोर्घासलवप्रहः ॥ ८० ॥

एवमित्युक्तप्रकारपरामर्शः । आदीनशोऽनर्थः । भूयाननेकप्रकारः । न चात्र सुखो-
पादवार्ताप्यस्ति । यदपि निपर्यासात् कथंचित् सुखमिति प्रतिभासते, तदपि न किंचित् ।
शुक्रतरभाराक्रमणपरिह्वान्तवपुषः पशोरिव घासलवप्रासप्रहणम् ॥

तस्यास्वादलवस्वार्थे यः पशोरप्यदुर्लभः ।

इता दैवहतेनेयं क्षणसंपत्सुदुर्लभा ॥ ८१ ॥

तस्यैवंभूतस्य अतितुच्छस्य सुखास्वादलेशस्य पशोरपि साधारणस्यार्थे तस्य निमित्तम् ।
इयं क्षणसंपत् अष्टाक्षणयिनिर्मुक्ता इता विनाशिता । इया कृतेष्वर्थः । किंचिद्विशिष्टा सुदुर्लभा
न्याख्याता । केन दैवहतेन । दैवं पुरातनं कर्म, तेन इता । हितश्चित्तपरिह्वाने विपर्यस्त-
मतिः कृतः । विमोहित इत्यर्थः । वस्तुतस्तु तिरस्कारवचनमेतत् । भागविहीन एवमुप्यते ॥

P 323

अवश्यं गन्तुरित्यादिना श्लोकद्वयेन निपर्यासरूपतामेव प्रतिपादयति—

अवश्यं गन्तुरस्यस्य नरकादिप्रपातिनः ।

कायस्वार्थे कृतो योऽयं सर्वकालं परिजमः ॥ ८२ ॥

१०

अवश्यं गन्तुरिति अनित्यतया अस्थिरस्वभावस्य । अल्पस्य लोकोत्तरकायमपेक्ष्य
अतिदूरं निष्कृष्टस्य । नरकादिप्रपातिन इति अपरिमितदुःखभागिनः । स्वमुखोत्पादनेऽप्य-
समर्थस्यैतर्थाः । कायस्य आत्मशरीरस्यार्थे सुखोत्पादनाय योऽर्थः नरकादिदुःखमविगणय्य
कृतः सर्वकालं संसारस्य पूर्वस्यां कोटौ पारंश्रमः प्रयासः ॥

P 324, 5

ततः कोटिशतेनापि श्रमभागेन बुद्धता ।

ततस्तस्मात् परिश्रमात् कोटिशतेनापि परिश्रमभागेन अंशेन बुद्धत्वं स्यात्,
तदपेक्षया अव्यतीत्यसा आयामबलेन बुद्धत्वं स्यात् । तथापि तदर्थं मन्दबुद्धयो नोत्सहन्त
इत्यर्थः । अथ बोधिसत्त्वार्थायामपि चरतः अनेकदुष्करशतसमारम्भादतिशयबहुः स्वसहस्रमुत्पन्नत
एवेत्याह—

10 चर्यादुःखान्महद्दुःखं सा च बोधिर्न कामिनाम् ॥ ८३ ॥

चर्यादुःखमपेक्ष्य इदमेव महद्दुःखं यत्कामार्थे चरतां संसारे तेषामधीच्यादिनरकपतनात्,
पारतन्त्र्येण दीर्घकालमनुभवनाच्च । न तु बोधिसत्त्वानां प्रतिनियतकालं स्वेच्छया तदनु-
भवताम् । तदेवं दुःखमनुभवतामपि कामार्थे कामिनां सा च बोधिर्न भवति, या
बोधिसत्त्वानां पारार्थे दुःखमनुभवतामित्यर्थः ॥

15 पुनर्विशेषेण कामनिदानदुःखं प्रतिपादयन्नाह—

न श्रद्धं न विषं न तन्निर्णं प्रपातो न वैरिणः ।

कामानामुपमां यान्ति नरकादिष्वयास्मृतेः ॥ ८४ ॥

अमी शब्दादयो दुःखजनकत्वेन प्रसिद्धा न सादृश्यं भजन्ते प्रति कामानाम् ।

P 325

कस्मात् ? नरकादिदुर्गतिदुःखस्य आगमात् प्रतिपन्नस्य स्मरणात् स्मरणेनामुखीकरणात् ।

20 शब्दादयो हि नियतकालं मरणमात्रदुःखदायकाः, कामास्तु दीर्घकालिकस्तीव्रनरकादिदुःख-
हेतव इति कीदृशी तैरुपमा भवेत् ?

तदेवं कायविवेकानन्तरं चित्तविवेकं प्रतिपाद्य प्रकृते योजयितुमाह—

एवमुद्दिश्य कामेभ्यो विवेके जनयेद्वसिम् ।

कामेभ्यो भयहेतुभ्यः । एवमुक्तक्रमेण उद्दिश्य संज्ञासं कृत्वा पूर्वोक्तविवेके रति-

25 मभिरतिमुत्पादयेत् । कुत्र स्थित्वा तत्राह—

कलहायासशून्यास्तु शान्तास्तु वनभूमिषु ॥ ८५ ॥

प्रतिद्वन्द्विनामभावात् कलहायासशून्यास्ताः, न्यालमृगसरीसृपतस्करादिविरहाच्च
रम्याः ॥

तत्रानुशंसामाह—

30

धन्यैः शशाङ्ककरचन्दनशीतलेषु

रम्येषु हर्म्यविपुलेषु शिथिललेषु ।

निःशब्दसौम्यवनमारुतवीज्यमानैः

चक्रन्त्यते परहिताय विचिन्त्यते च ॥ ८६ ॥

धन्यैः सुकृतिभिः । शशाङ्कस्य चन्द्रमसः कत्रा रश्मय एव शुक्लाशीलसाधर्म्याच्चन्द्र-
नानीव, तैः शीतलानि यानि शिलातलानि तेषु चक्रम्यत इति संबन्धः । किंविशिष्टेषु ?
प्रकृत्यैव सुचिपवित्रेषु कर्कशादिदोषरहितेषु च । हर्म्यविपुलेषु धवलगृहवद्विस्तीर्णेषु । कीदृशैः
सद्विशङ्कम्यतैः ? निःशब्दैः प्रतिकूलशब्दविरहितैः । सीमैरनुकटैः । सुखसंस्पर्शविरहितैः ।
वनमारुतैः वनपवनैः । कीम्यमानाः तैश्चक्रम्यत इति परावृत्त्या पुनः पुनर्मन्दं भ्रम्यते । ४
न केवलं चक्रम्यते, किं तु परदिताय सत्त्वानां सुखोत्पादनाय विचिन्त्यते । सर्वमेतदयम-
सिद्धं योगिनाम्, कामिनां तु प्रयत्नसाध्यम् । तदनेन ऐश्वर्यसुखाद्विदिष्यते विवेकसुख-
मित्युपदर्शितं भवति ॥

इदमपरमसाधारणं सुखं विवेकविहारेण ह्युपदर्शयन्नाह—

विहृत्य यत्र कचिदिष्टकालं

19

ह्यन्याख्ये वृक्षतले गुहासु ।

परिप्रहरक्षणलेवमुक्तः

चरत्यपेक्षारितो यथेष्टम् ॥ ८७ ॥

सुबोधम् ॥

खच्छन्दचारीत्यादिना कथितमेवायं व्यक्तीकरोति—

15

खच्छन्दचार्यनिलयः प्रतिबद्धो न कस्यचित् ।

यत्संतोषसुखं मुक्ते तदिन्द्रस्यापि दुर्लभम् ॥ ८८ ॥

स्रस्त्यात्मनः छन्दोऽभिलाषः, तेन चरितुं शीलमस्येति । खेच्छाचारीत्यर्थः ॥

P 327

इति विवेकगुणानभिधाय प्रकृतमभिधिसुराह—

एवमादिभिरुक्तैरिविवेकगुणभावनान् ।

20

उपशान्तवितर्कः सन् बोधिचित्तं तु भावयेत् ॥ ८९ ॥

एवमिति पूर्वोक्तैः । आदिशब्दादन्यैरपि एवंविधैराकारैः । विवेकस्य कायिकचैत-
नस्य गुणानां भावनान्, इति हि सर्वसुखसंपत्तिहेतुविवेक इति चेतसि पुनः पुन-
रामुखीकरणाद्येतोः उपशान्तो वितर्कः असन्मनसिकारो यस्य सः । तथामूलः सन् बोधिचित्तं
तु भावयेत् । एवं परिशुद्धं चेतसि माध्यमानं बोधिचित्तं प्रकर्षपदमधिरोहतीति विशेषः २५
तुशब्देन दर्शयति ॥

तत्र यावदेकत्वं परेषु नात्मना निरप्यते, न तावत् परहितसुखाय सम्यक् चित्तं
चलति, आत्मप्राप्त्यै आत्मन्येव विशेषेण प्रवृत्तेः । अतोऽस्य निवृत्तये—

परात्मसमाप्तामादौ भाषयेदेषमाहृतम् ।

आदौ प्रथमतः । पश्चात् परात्मपरिवर्तनमिति भावः । एवमिति वक्ष्यमाणनीत्या । ३०
आदरादिति महताभिनिवेशेन । तस्या एवाकारं दर्शयति—

P 328

समदुःखसुखाः सर्वे पाठनीया मयात्मवत् ॥ ९० ॥

मद्यो नामीषां कश्चिद्विशेषोऽस्ति । अतो यथा मम दुःखं बाधकं तथा एषामपि ।
यथा मम सुखमनुमाहकं तथा एषामपि । इति तुल्यदुःखसुखाः सर्वे प्राणिनो भवन्ति ।
तस्मात् पालनीया मयात्मवत् । यथा आत्मा दुःखादुःखहेतोर्वा समुद्भिष्यते, तथा अन्येऽपि
सत्त्वाः समुद्भूयन्ति । यथा आत्मा सर्वथा सुखीकर्तुमिच्छते, तथा अन्येऽपि परिपालनीया
५ आत्मवत् ॥

ननु कथमात्मना अनेकप्रकारादतिभेदभिन्नानां सत्त्वानामेकत्वं सेव्यमिति, अभिन्नसुख-
दुःखस्वभावत्वं च कथम् ? इत्यत्राह—

हस्तादिभेदेन बहुप्रकारः

कायो यथैकः परिपालनीयः ।

10

तथा जगद्भिन्नमभिन्नदुःख-

सुखस्वत्मकं सर्वमिदं तथैव ॥ ९१ ॥

करचरणशिरःप्रभृतिभेदादनेकप्रकारः कायो यथैकत्वेनाप्यवसितः परिपालनीयो
भवति दुःखनिवर्तनात् सुखोपशान्ताच्च, जगत्सत्त्वलोकः अभिन्नमेकत्वेनाप्यवसितमात्मनः
परिपालनीयं भवति । अभिन्नदुःखसुखात्मकं च । लुप्तचकारो निर्देशः । तथैव हस्तादिभेद-
१५ वदेव सर्वमिदमिति बहुप्रकारादतिभेदभिन्नमपि । अयमभिप्रायः—यथा अन्यासादेकत्वाप्यव-
सायोऽस्मिन् काये एकत्वमन्तरेणापि, तथा अनेकप्रकारे जगत्सपीति न कश्चिद्विशेषः ॥

P 329

स्यादेतत्—यदि भवता सह जगदेकस्वभावम्, तदा कथमिव भवतो दुःखमन्य-
संतानेषु न बाधकं स्यात् ? एवं विपर्ययेऽपि योज्यमित्याशङ्क्याह—

यथाप्यन्येषु वेहेषु महुःखं न प्रबाधते ।

20

तथापि तद्दुःखमेव समात्मन्नेहदुःसहम् ॥ ९२ ॥

अन्येषु अपरेषु शरीरेषु मन दुःखं यदि नाम प्रबाधकं न भवति, तथापि तद्दुःखमेव
मम । कुतः ? आत्मनि ज्ञेहेन दुःसहं सोढुमशक्यम् । हेतुपदमेतत् । अंशेन प्रवृत्तावपि
दुःखस्वभावतां न मुञ्चतीत्यर्थः । एवं विपर्ययोऽपि व्याख्येयः ॥

तथा यथाप्यसंवेदमन्यदुःखं मयात्मना ।

25

तथापि तस्य तद्दुःखमात्मन्नेहेन दुःसहम् ॥ ९३ ॥

P 330

अतः सपरविशेषमपात्य दुःखस्वभावतैव निवर्तनहेतुः । अत आह—

मयान्यदुःखं हन्तव्यं दुःखत्वादात्मदुःखवत् ।

यच्च दुःखं तत्तन्मया हन्तव्यम्, यथातदुःखम् । दुःखं चेदमन्यसत्त्वदुःखमिति
स्वभावहेतुप्रयोगः । दुःखस्वभावतामात्रमाविनी हन्तव्यता । न च असिद्धता हेतोः,
30 अविशेषेण दुःखस्वभावतायाः प्रसाधितत्वात् । न चाप्यनैकान्तिकता, आत्मदुःखस्यापि
हन्तव्यता न स्यादविशेषादिति विपर्ययबाधकम् । विरुद्धताप्यत एव न स्यात् । तथाय-
मपरः प्रयोगः—

अनुप्राद्या मन्येऽपि सत्त्वत्वावात्मसत्त्ववत् ॥ ९४ ॥

ये सत्त्वास्ते सर्वे मया अनुप्राद्याः, यथा आत्मसत्त्वः । सत्त्वश्च अन्येऽपि प्राणिनः इति स्वभावहेतुरेव । सत्त्वात्मकतामात्रमात्रमिति अनुप्राद्यस्वभावता अत्र । अयमपि नासिद्धः, सत्त्वात्मकतायाः पक्षे प्रसिद्धत्वात् । आत्मनोऽनुप्राद्यताभावप्रसङ्गेन अनैकान्तिकोऽपि न स्यात् । पूर्ववन्न विरुद्धः ॥ ६

ननु अस्ति विशेषोऽन्यस्मादहमनि सुखमिनिवेशो नाम । तथा ततोऽयमनैकान्तिको हेतुरिति । अत्राह—

यदा मम परेषां च सुखमेव सुखं प्रियम् ।

तदात्मनः को विशेषो येनात्रैव सुखोद्यमः ॥ ९५ ॥

सुखमेव सममेव सुखं प्रियमिष्टम् । तदात्मनः परस्मात् को विशेषः ? नैव कश्चित् ॥ १० P 331
येन तत्रैव आत्मन्येव सुखोत्पादनाय तात्पर्यं न परस्मिन्नित्यर्थः ॥

प्रथमे हेतावनैकान्तिकतां परिहरन्नाह—

यदा मम परेषां च अयं दुःखः च न प्रियम् ।

तदात्मनः को विशेषो यत्तं रक्षामि नेतरम् ॥ ९६ ॥

भयमिति दुःखहेतुः । नेतरमिति नान्यम् ॥ 15

स्यादेतत्-यदि नाम दुःखात्मकता न विशिष्यते, तथापि यस्य दुःखेन बाधा स्यात्, स एव रक्षितुमुचितो नान्य इत्याह—

तदुःखेन न मे बाधेत्यतो यदि न रक्ष्यते ।

नागामिकायदुःखान्मे बाधा तत्केन रक्ष्यते ॥ ९७ ॥

तस्य परस्य दुःखेन मम बाधा पीडा नास्तीत्यतोऽस्मात् कारणाद् यदि न रक्ष्यते-20
ऽन्यः, तदा अपरमिदं व्यङ्ग्यं स्यात् । यतो नागामिनः कायस्य परलोकमाविनो न रक्ष्य-
दिजातस्य दुःखात्मकस्य [दुःखान्मे] तस्योपात्तस्य कायस्य काचिद्बाधा संभवति, तस्य
अन्यत्वात् । इति लोकोक्तौ, तस्मादर्थे वा । यत एवम्, तस्मात् केनैवाभिप्रायेण असौ रक्ष्यते ?
काय इति प्रकृतत्वात् पापान्निवर्तनात् कुशले प्रवर्तनाच्च ॥

अप्यापि स्यात्—अहमेक एव सर्वदा, तेनात्र भिन्नत्वं नास्ति शरीरयोः । नायं दोषः 25
इत्यत्राह—

अहमेव तदापीति मिथ्येयं परिकल्पना ।

अहमनो निराकर्ष्यमाणत्वात् निरस्तत्वाच्च लेहातः तत्कोऽयमहंप्रत्ययस्य विषयो भविष्यति ! तस्मादहंप्रत्ययविषयस्य कस्यचिदेकत्वाभावाग्निमित्येयं परिकल्पना अजय्यवसायः ।

अहमेव तदापीति । भवान्तरेऽपि । मायोपमप्रज्ञोपादानस्कन्धमात्रालम्बनत्वात् । इतीद-
मपि अभ्यवसायवशादुच्यते, न तु पुनरस्य वस्तुतः किञ्चिदालम्बनमस्ति, विकल्पा-
त्मकत्वात् ॥

कृतः पुनरियं मिथ्याकल्पनेत्याह—

6 अन्य एष सूतो यस्यादन्त्य एव प्रजायते ॥ ९८ ॥

यदा नात्मादिः कश्चिदेकः परलोकगामी संभवति, स्कन्धमात्रमेव केवलम्, तदा न
खलु यदेव स्कन्धपञ्चकमिदं विनश्यति, तदेव पुनरप्युत्पद्यते परलोके, अपि तु अपूर्वमेव
पूर्वनिवृत्तौ तत्र इदं प्रलयताविशिष्टं हेतुकर्मभिर्सेकृतमन्तरामवसंतत्वा समुत्पद्यते । तस्मा-
दनादिस्तंसारप्रवृत्तवितपविकल्पाम्यासबाह्यनाशदहं प्रत्ययो वितप एव उपजायते ॥

10 किं च । इदमपरं तत्र बाधकमित्याह—

ययि तस्यैव यदुःखं रक्ष्यं तस्यैव तन्मतम् ।

पाददुःखं न हस्तस्य कस्मान्नेन रक्ष्यते ॥ ९९ ॥

आत्मा तावद् यदागामिकायदुःखरक्षार्थं न यतितव्यम् । इह एकस्मिन्नपि काये
प्रत्यङ्गभेदान्निर्गन्तुः खलु । ततो यदा अन्यदुःखमन्यस्य रक्षितं न युज्यते, तदा कथं
18 पादादौ प्रहारं पतन्तं दृष्ट्वा हस्तं प्रसारं रक्ष्यते ? अन्यथाविशेषात् पुनमेतदित्यर्थः ॥

अथ—

अयुक्तमपि चेदेतदहंकारात्प्रवर्तते ।

तदयुक्तं निश्चलं तत्त्वमन्यथा यथाबलम् ॥ १०० ॥

अहंकारोऽस्मिन् काये अहमित्यात्मग्रहादात्मनोऽभावेऽपि । प्रवर्तते जायते पादादौ
20 रक्षणमनसिकारः । नैतत् साधु । यतो यदयुक्तं युक्त्या संगतं न भवति, तन्निवर्त्यमपसार्य
स्वकीयं परकीयं च यथाबलं यथासामर्थ्यम् । शक्तिवैकल्यादेव तदुपेक्षितमुचितमिति भावः ॥

स्वादेतत्—यदि नाम आत्मादिर्नास्ति, तथापि संतानो नाम एकः संभवति, तथा
यहूनां करचरणादीनां समुदायः शरीरमेकम् । तदेतद्वयं यथासंभवमिहल्लोके परलोके च
आत्मदुःखापहरणादेर्नियामकं भविष्यति । ततोऽयमविशेषादित्यसिद्धो हेतुः, पूर्वश्च अनैका-
28 न्तिक इत्याशङ्क्याह—

संतानः समुदायश्च पङ्क्तिसेनादिवन्मुखा ।

यस्य दुःखं स तात्पर्यमात्मस्य तत्त्वं भविष्यति ॥ १०१ ॥

संतानो नाम न कश्चिदेकः परमार्पितः संभवति । किं तर्हि कार्यकारणभाव-
प्रवृत्तक्षणापरंपराप्रवाहरूप एवायम्, ततो व्यतिरिक्तस्यानुपलम्भात् । तस्मादेतेषामेव क्षणा-
नामेकपदेन प्रतिपादनाय संकेतो कृतो नृदीर्घवहारार्थं संतान इति । इति प्रवृत्तिसमेव
30 अयम् । तेन अत्राभिनिवेशो न कार्यः । अन्यथा आत्मना किमपराहं येनासौ न स्वीक्रियते ।
एवं समुदायोऽपि न समुदायिभ्यो वस्तुसन् एको विद्यते, तस्य तेभ्यः पृथगनुपलब्धेः ।

तत्त्वान्यत्वविकल्पस्तु अस्य अकथयिविचयेणैव गत इति नेह प्रताप्यते । ततश्च अयमपि
 संवृत्तिसत्त्वेन पूर्ववत् । अनयोरेयासंस्वरमुदाहरणमाह—पङ्क्तिसेनादिवदिति । पङ्क्तिवत् संतानः,
 सेनादिवत् समुदायः । आदिशब्दान्मालावर्णद्वयो गृह्यन्ते । यथा अनेकेषां पिपीलिकादीनां
 पूर्वापरभावेन व्यवस्थितानां स्वरूपमन्तरेण पङ्क्तिर्नास्ति सस्मृश्रवदेका, यथा च हस्त्यश्चपदाति-
 प्रवृत्तिभ्यो मिलितेभ्यो व्यतिरिक्ता नान्या सेना काचिवदेका तत्रास्ति, तथा समुदायोऽपि ।
 एतच्च अन्यत्र [९-७३] विस्तरेण विचारितमिति नेह विचार्यते । नन्माहस्त्यसुसदालम्बना-
 भाषान्मृपायं प्रत्ययः । अर्थो वा, विचारासहत्वात् । एवमात्मदेः स्वामिनः कस्यचिद्भावाद्
 यस्य संबन्धि दुःखं स नास्ति । अतः कस्य तदुःखं स्वात्मीयं भविष्यति ? नैव कस्यचि-
 दित्यर्थः । ननु यदि आत्मदिर्नास्ति, तदा कयमयं दृष्टान्तो भविष्यति आत्मवदिति आत्म-
 सत्त्ववदिति च ? सत्यमेतत् । किं तु नेदं व्यसन्नितया साधनमभिधीयते, किं तर्हि परस्य 10
 आत्मग्रहभिनिवेशनिवारणाय । तत्रदि परस्य निवृत्त एव आत्मग्रहभिनिवेशः, तदा न
 किञ्चित् प्रयोजनमनुमानप्रयोगस्य । अथ न निवृत्तः, तदा तदभिप्रायेणैव स्वपरविभागं
 कृत्वा तत्प्रत्यायनार्थं साधनं दृष्टान्तोच्यते, इति न दृष्टान्तस्यासिद्धिर्येषां प्रवर्तनाय ।
 किं च । इदमुपात्तपञ्चस्कन्धमात्रमसिद्धाय दृष्टान्ते दीपमाने न काचित् क्षतिः, अत्रैव
 आत्मशब्दस्य प्रवृत्तेरिति ॥

P 326

P 326

15

इदानीं प्रकृतमुपसंहरन्नाह —

अस्वामिकानि दुःखानि सर्वाण्येषाविशेषतः ।

दुःखत्वादेव वार्याणि नियमस्तत्र किंकृतः ॥ १०२ ॥

न विनष्टे स्वामिनो येषामुक्तकृमेणेति विग्रहः । अयमानि न कस्यचिदतिबद्धानि
 इत्यर्थः । कुतः ? किं कानिचिदेव ? न । सर्वाण्येषाविशेषतः । न काचित् कस्यचिद् स्वामि- 20
 त्वमस्ति, विशेषामावात् । दुःखत्वादेव स्वपराविभागं कृत्वा वार्याणि निषेध्यानि भवन्ति ।
 नान्यन्निमित्तमस्ति तत्र आत्मीयत्वादिति । तेनायं नियमः किंकृतः, केन विशेषेण कृतः ? देव
 स्वकीयानि च वार्याणि न परकीयानीति । एवं दुःखत्वादिति हेतुरनैकान्तिको न मवर्तति
 समर्पितम् ॥

ननु यदि दुःखी नाम न कश्चित् संसारे संभवति, तर्हि दुःखमनिकार्यमेव स्यात्, 25
 कृपापात्रस्य दुःखिनः कस्यचिद्भावादित्याशङ्कमान आह—

दुःखं कस्माभिवाच्यं चेत्सर्वेषामविवादतः ।

P 327

वार्यं चेत्सर्वमप्येवं न चेदात्मापि सत्त्ववत् ॥ १०३ ॥

न वार्यमेव निरात्मकत्वादेव यदि मन्यसे, तदा न युक्तमेतत् । कुतः ? सर्वेषा-
 मविवादादविप्रतिपत्तेः । चार्वाकस्यापि स्वदुःखपरिहारणैवेह प्रवृत्तेः । न च तेषामात्मनोऽ- 30

म्युपगमाददोषः, तत्त्वभावस्यानुपलब्धेः । न च अभ्युपगममात्रेण तस्य सत्ता प्रसिध्यति, तत्साधकप्रमाणाभावात्, बाधकस्य च अनेकप्रकारस्याभिधानात् । एवं सति यदि वार्यं दुःखम्, तदा सर्वं वार्यम्, न चेत्सर्वं वार्यम्, तदात्मापि । उपात्तपञ्चस्कन्धस्वभावमपि दुःखं न वार्यम्, सर्वं (स्व !) ब्रह्मविशेषादित्युपसंहारः ॥

8 स्यादेतत्-कष्टणापरतन्त्रतया परदुःखदुःखिनः सर्वदुःखापहरणाय यत्नः । तद्वत् बहुदुःखनिदानं सैव प्रथमतो नोत्पादयितुं युज्यत इति परवचनावकाशं शङ्कमान आह—

कृपया बहु दुःखं चेत्कस्मादुत्सयते पलायन् ।

बलादिति प्रयत्नात् । अत्रोत्तरमाह—

जगदुःखं निरूप्येवं कृपादुःखं कथं बहु ॥ १०४ ॥

P 338 10 जगतो दुःखं नरकादिकृतमनेकप्रकारं समीक्ष्य इदं कृपाकृतं दुःखं कथं बहु ! नेदं बहु कृपादुःखमिति भावः ॥

किं च । अपरमिदमत्रोत्तरमिह—

बहूनामेकदुःखेन यदि दुःखं विगच्छति ।

उत्पाद्यमेव तदुःखं सद्येन पण्यमानोः ॥ १०५ ॥

15 एकस्य पुरुषस्य दुःखेन बहूनां सत्त्वानां यदि दुःखं विगच्छति निवर्तते, तदा उत्पाद्यमेव जनयितव्यमेतत्तादृशं दुःखम् । सद्येन कृपात्मकेन परस्यात्मनश्च ॥

उत्सृजतामस्य परिहरन्नाह—

अतः सुपुण्यचन्द्रेण जानतापि नृपापदम् ।

आत्मदुःखं न निहतं बहूनां दुःखिनां ज्ञेयम् ॥ १०६ ॥

20 यत एव उत्पाद्यमेव तदुःखं कृपाद्वान् । स्वपरात्मनोः अत एव सुपुण्यचन्द्रेण बोधिसत्त्वेन । नृपादापदं नृपस्य वा राक्ष आपदम् । जानतापि बुध्यमानेनापि । आत्मदुःखं न निहतं न निवर्तितम् । उपेक्षितमिति यावत् । तथा राज्ञोऽपि परलोकदुःखम् । किमिति ? बहूनां दुःखिनां ज्ञेयम् । दुःखस्येति प्रकृतं षष्ठ्यन्ततया संज्ञयते । यदुक्तं सुपुण्यचन्द्रस्येति-

P 339 वृत्तके [समाधि० ३५]—तथा हि—अतीतेऽप्यनि रक्तपद्मचन्द्रविशुद्धाम्बुद्रतराजो नाम तया-

25 गतोऽभूत् । स भगवान् बुद्धहृत् कृत्वा विरतरकालमवस्थाय परिनिर्बृतः । तस्मिन् परिनिर्बृते शासनान्तर्धानसमये राजा शूरदत्तो नाम बभूव । तस्य रत्नावती नाम राजधानी । तस्मिन् काले दृष्टिविपन्नाः सत्त्वाः । तेषामनुकम्पार्यं बह्वो बोधिसत्त्वा उत्पन्नाः प्रव्रजिताः । ते च ततो राष्ट्रजनपदेभ्यो निर्वासिताः समस्तभद्रं नाम अरण्यवनखण्डमुपसृत्य विहरन्ति स्म सार्धं सुपुण्यचन्द्रेण धर्मभाषकेन । अयं खलु सुपुण्यचन्द्रस्य बोधिसत्त्वस्य सत्त्वान्

30 कष्टणायमानस्य रहोगतस्य चेतसि वितर्क उदपादि—यत्कथं जनपदराष्ट्राजधानीगत्वा सत्त्वान् कुमार्गप्रपन्नान् कल्याणे वर्त्मनि प्रतिष्ठापयामि । स तमर्थं सन्नद्धाचारिभ्यो निवेदयामास । तैर्निर्वायमाणेऽपि स्वयं च स्वापदं प्रतिपद्यमानः तस्य राज्ञोऽपि ततो वनखण्डान्निर्जगाम ।

स क्रमेण धर्मं देहायन् तस्य राज्ञो राजधानीमनुप्राप्तो बहून् सत्त्वान् राजपुत्राणामप्युरोहित-
प्रभृतीन् प्रकारं विनीय सत्ये व्यवस्थापयन् तेन राज्ञा दृष्टः । सहदर्शनेन प्रकृतः सर्वं
च जनकान् सदावर्जितं प्रतिपद्य र्भिर्यादुषितहृदयः । तद्वधार्थं स्वपुत्रानाज्ञापयामास । तांश्च
तद्वधविमुखान् प्रतिपद्य नन्दिकं वध्यधातकमज्ञापयामास । तेन नदाह्वामनुवर्तमानेन
कारचरणादिच्छेदक्रमेण अधीणि च संदक्षिकेनोदृत्य जीविताद् व्यपरोषितः । अथ तस्य
भिक्षो राजमार्गतस्य जीविताद् व्यपरोषितस्य शरीरे अनेकान्यद्भुतानि बभूवुः । तानि
प्रतिपद्य स राजा निश्चितं शोषिसत्त्व एवायं भिक्षुरिति परितोषगतो बहूतरं परिदेवते स्म ।
इति सुपुष्पचन्द्रस्येतिवृत्तकं संक्षिप्य कथितम् । विस्तरेण पुनः समाधिराजसूत्रे [३५]
निर्दिष्टमिति तत्रैव अवधार्यम् ॥

न चापि कृपाकर्ता परदुःखदुःखिनां महदपि दुःखं बाधकमिति प्रतिपादयन्नाह— १०

एवं भावितसंतानाः परदुःखसमप्रियाः ।

अधीचिमवगाहन्ते हंसाः पश्यन् यथा ॥ १७७ ॥

एवं परात्मसमतया भावितसंतानाः अनाभोगप्रवृत्तचित्तसंततयः । परदुःखेन समं
तुल्यं प्रियं सुखहेतुर्येषां ते तथा । आत्मसुखमपि परदुःखेन दुःखमेव येषामित्यर्थः । ते
अधीचिमवगाहन्ते परव्यसनममुद्धराय तदुःखं सुखमेव मन्यमानाः । इदमेवाह—हंसाः १७
पश्यन् यथा । आधीचिकमपि दुःखं सुखमेव परार्थं येषां ते । केन दुःखहेतुना अन्येन
दुःखिना भविष्यति ?

अपि च । सुखमपि तेषामसाधारणमेवोपजायते परसुखेन, इत्युपदर्शयन्नाह—

सुच्यमानेषु सत्त्वेषु ये ते प्रामोद्यसागराः ।

तैरेव ननु पर्याप्तं मोक्षेणारसिकेन किम् ॥ १७८ ॥

२०

दुःखबन्धनाद्विसंयुज्यमानेषु सत्त्वेषु सत्त्व । ये ते इति । तेषामेव अनुभवसिद्धत्वा-
दिदं तथा कथयितुमशक्याः, अत एव प्रामोद्यसागराः संतुष्टिसमुदाः कृपाकर्ता संतानेषु
प्रादुर्भवन्ति । तैरेव प्रामोद्यसागरैः पर्याप्तं तदन्यसुखवैमुख्याद् परिसमाप्तम् । * * * *

अतः परार्थं कृत्यापि न मदो न च विस्मयः ।

न विपाकफलाकाङ्क्षा परार्थैकान्तदृष्टया ॥ १७९ ॥

२१

तस्माद्यथान्तशोऽवर्णावात्मानं गोपयाम्यहम् ।

रक्षाचित्तं दयाचित्तं करोम्येवं परेष्वपि ॥ ११० ॥

अभ्यासादन्वदीयेषु शुक्लशोणितपिन्दुषु ।

मवलहमिति ज्ञानमसत्यपि हि वस्तुनि ॥ १११ ॥

१ Tibetan translation suggests: क्वाक्विनं बहुगवैः for एकार. २ SS reads
मोक्षेणारसेन किम्. ३ Remaining part of Pāṭijikā in this chapter is lost
on missing folios.

- तथा कायोऽन्यदीयोऽपि किमात्मेति न गृह्यते ।
 परत्वं तु स्वकायस्य स्थितमेव न दुष्करम् ॥ ११२ ॥
 ज्ञात्वा सद्देशमात्मानं परानपि गुणोदधीन् ।
 आत्ममात्रपरित्यागं परादानं च भाषयेत् ॥ ११३ ॥
 कायस्यावयवत्वेन यथाभीष्टाः करादयः ।
 जगतोऽवयवत्वेन तथा कस्मान्न देहिनः ॥ ११४ ॥
 यथात्मबुद्धिरभ्यासात्स्वकायेऽस्मिन्निरात्मके ।
 परेष्वपि तथात्मत्वं किमभ्यासान्न जायते ॥ ११५ ॥
 एवं परार्थं कृत्वापि न मदो न च विस्मयः ।
 आत्मानं भोजयित्वैव फलाशा न च जायते ॥ ११६ ॥
 तस्माद्यथार्तिशोकादेरात्मानं गोमुमिच्छति ।
 रक्षाचिन्तं दयाचिन्तं जगत्संभ्यस्यतां तथा ॥ ११७ ॥
 अव्यतिष्ठदतो नाथः सनामाप्यवलोकितः ।
 पर्येच्छारश्मयमप्यपनेतुं जनस्य हि ॥ ११८ ॥
 दुष्कराच्च निर्वर्तेत यस्मादवभ्यासशक्तिः ।
 यस्मैव भ्रष्टाणां सत्तेनैव न विना रतिः ॥ ११९ ॥
 आत्मानं चापरार्थैव यः शीघ्रं त्रातुमिच्छति ।
 स चरेत्परमं शुद्धं परात्मपरिवर्तनम् ॥ १२० ॥
 यस्मिन्नात्मन्यतिक्रोहादल्पादपि भयाद्भयम् ।
 न द्विवेकस्तमात्मानं शत्रुवयो भयावहः ॥ १२१ ॥
 यो मान्यधुत्पिपासादिप्रतीकारचिकीर्षया ।
 पञ्चमत्स्यसृगाम् हन्ति परिपन्थं च तिष्ठति ॥ १२२ ॥
 यो लाभसत्क्रियादेतोः पितरावपि मारयेत् ।
 रत्नत्रयस्वमादद्यायेनायीचीन्धनो भवेत् ॥ १२३ ॥
 कः पण्डितस्तमात्मानमिच्छेद्भक्षेत्रपूजयेत् ।
 न पदयेच्छत्रुवधेनं कश्चैनं प्रतिमानयेत् ॥ १२४ ॥
 यन्नि दास्यामि किं भोक्ष्ये इत्यात्मार्थं पिशाचता ।
 यन्नि भोक्ष्ये किं दद्यामीति परार्थे देवराजता ॥ १२५ ॥
 आत्मार्यं पीडयित्वाभ्यं नरकादिषु पच्यते ।
 आत्मानं पीडयित्वा तु परार्थं सर्वसंपदः ॥ १२६ ॥
 दुर्गतिर्नीचता मौर्ख्यं यथैवात्मोन्नतीच्छया ।
 तामेवान्यत्र संक्षम्य सुगतिः सत्कृतिर्मतिः ॥ १२७ ॥

आत्मार्यं परमाह्वयं दासत्वाद्यनुभूयते ।

परार्थं त्वेनमाह्वयं स्वामित्वाद्यनुभूयते ॥ १२८ ॥

ये केचिदुःखिता लोके सर्वे ते स्वसुखेच्छया ।

ये केचित्सुखिता लोके सर्वे तेऽप्यसुखेच्छया ॥ १२९ ॥

बहुना वा किमुक्तेन दृश्यतामिदमन्तरम् ।

6

स्वार्थार्थिनश्च बालस्य मुनेश्चान्यार्यकारिणः ॥ १३० ॥

न नाम साध्यं बुद्धत्वं संसारेऽपि कुतः सुखम् ।

स्वसुखस्यान्यदुःखेन परिवर्तमकुर्वतः ॥ १३१ ॥

आस्तां तावत्परो लोके दृष्टोऽप्यर्थो न सिध्यति ।

भूत्यस्माकुर्वतः कर्म स्वामिनोऽद्वतो भूतिम् ॥ १३२ ॥

10

त्वत्त्वान्योन्यमुखोत्पादं दृष्टादृष्टमुखोत्सवम् ।

अप्योन्यदुःखनाद् घोरं दुःखं गृह्णन्ति मोहिताः ॥ १३३ ॥

उपद्रवा ये च भवन्ति लोके

यावन्ति दुःखानि भयानि चैव ।

सर्वाणि तान्यात्मपरिमहेण

18

वर्त्तिक ममानेन परिमहेण ॥ १३४ ॥

आत्मानमपरित्यज्य दुःखं त्यक्तुं न शक्यते ।

यथाग्निमपरित्यज्य दाहं त्यक्तुं न शक्यते ॥ १३५ ॥

तस्मात्स्वदुःखशान्त्यर्थं परदुःखजमाय च ।

वदाम्यन्येभ्य आत्मानं पराम् गृह्णामि चात्मवत् ॥ १३६ ॥

20

अन्यसंबद्धमस्मीति निश्चयं कुरु हे मनः ।

सर्वसत्त्वार्थमुत्सृज्य नान्यचिन्त्यं त्वयाधुना ॥ १३७ ॥

न कुणं स्वार्थदृष्ट्यादि तदीयैश्चक्षुरादिभिः ।

न कुणं स्वान्दितुं स्वार्थमन्यदीयैः करादिभिः ॥ १३८ ॥

तेन सत्त्वपरो भूत्वा कायेऽस्मिन् यद्यदीक्षसे ।

25

तत्तदेवापहृत्यास्मात् परेभ्यो हितमाचर ॥ १३९ ॥

हीनादिष्व्वात्मतां कृत्वा परत्वमपि च्वात्मनि ।

भाषयेध्यां च मानं च निर्विकल्पेन खेतसा ॥ १४० ॥

एष सत्क्रियते नाहं लामी नाहमयं यथा ।

सूयतेऽहमहं निन्यो दुःखितोऽहमयं मुखी ॥ १४१ ॥

30

अहं करोमि कर्माणि तिष्ठत्येष तु सुखितः ।

अयं किञ्च महोलोके नीचोऽहं किञ्च निर्गुणः ॥ १४२ ॥

- किं निर्गुणेन कर्तव्यं सर्वस्यात्मा गुणान्वितः ।
 सन्ति ते येष्वहं नीचः सन्ति ते येष्वहं वरः ॥ १४३ ॥
 शीलदृष्टिविषयाविद्वेशकस्या न महत्तात् ।
 निक्तित्योऽहं यथाशक्ति पीडाप्यङ्गीकृता मया ॥ १४४ ॥
 ६ अयाह्मभक्तिस्त्योऽस्य कस्मान्मामवमनस्ये ।
 किं भवेत्तद्गुणैः कृत्यमात्मा तु गुणवानयम् ॥ १४५ ॥
 दुर्गतिव्यालवस्त्रस्येतेवास्य करुणा जने ।
 अपरं गुणमातेन पश्चिन्नात् नित्रिगीषते ॥ १४६ ॥
 सममात्मानमालोक्य यतः स्वाधिक्यवृद्धये ।
 १० कलहेनापि संसाम्यं लाभसत्कारमात्मनः ॥ १४७ ॥
 अपि सर्वत्र मे लोके भवेयुः प्रकटा गुणाः ।
 अपि नाम गुणा येऽस्य न श्रोष्यन्त्यपि केचन ॥ १४८ ॥
 छायेरक्षपि मे दोषाः स्वान्मे पूजास्य नो भवेत् ।
 सुलब्धा अय मे लाभाः पूजितोऽहमयं न तु ॥ १४९ ॥
 १६ पदयामो मुदितालावञ्चिरादेनं स्वलीकृतम् ।
 हास्यं जनस्य सर्वस्य नित्यमानमितस्ततः ॥ १५० ॥
 अस्यापि हि वराकस्य स्पर्धा किल मया सह ।
 किमस्य द्रुतमेवावत् प्रज्ञा रूपं कुलं धनम् ॥ १५१ ॥
 एवमात्मगुणान् धृत्वा कीर्त्यमानानितस्ततः ।
 २० संजानपुलको हृष्टः परिमोक्ष्ये सुखोत्सवम् ॥ १५२ ॥
 यद्यप्यस्य भवेज्जामो प्राज्ञोऽस्माभिरसौ बलान् ।
 दत्वास्मै यापनामात्रमस्मत्कर्म करोति चेन् ॥ १५३ ॥
 मुस्याच्च च्यावनीयोऽयं योऽप्योऽस्माद्व्यथया सदा ।
 अनेन ज्ञातः सर्वे संसारव्यथिता बधम् ॥ १५४ ॥
 २६ व्यप्रमेया गताः कल्पाः स्वार्थं जिज्ञासतस्तथा ।
 भवेण महतातेन दुःखमेव त्वयाजितम् ॥ १५५ ॥
 मद्भिक्ताया तथात्रापि प्रवर्तस्वाविचारतः ।
 द्रव्यस्येतद्गुणान् पञ्चान्नूनं हि वचनं मुनेः ॥ १५६ ॥
 अभविष्यदिदं कर्म कृतं पूर्वं यवि त्वया ।
 ३० बौद्धं संपत्सुखं मुक्त्वा नाभविष्यदियं वृथा ॥ १५७ ॥
 तस्माद्यथान्यदीयेषु शुक्रशोणितबिन्दुषु ।
 चकर्थ त्वमहंकारं तथान्येष्वपि भावय ॥ १५८ ॥

- अस्यैवं पतितस्यापि सर्वापीयं वसुंधरा ।
 नाळं पूरयितुं बाष्पं तत्कोऽस्येच्छां करिष्यति ॥ १७५ ॥
 असह्यमिच्छतः श्लेश आशामङ्गलं जायते ।
 निराहो यस्तु सर्वत्र तस्य संपदजीर्णिका ॥ १७६ ॥
 तस्मान्न प्रसरो देवः कायस्वेच्छामिदृश्ये ।
 भद्रकं नाम तद्वस्तु यदिदृत्वा न गृह्यते ॥ १७७ ॥
 भस्मनिष्ठावसानेयं निश्चेष्टान्येन चात्यते ।
 अष्टाभिप्रतिमा घोरा कस्मादत्र ममाग्रहः ॥ १७८ ॥
 किं ममानेन यत्तेज जीविना वा मृतेन वा ।
 लोष्टादेः को विशेषोऽस्य हाहंकारं न नदयसि ॥ १७९ ॥
 शरीरपक्षपातेन वृथा दुःखमुपाज्यते ।
 किमस्य काष्ठतुल्यस्य द्वेषेणानुनयेन वा ॥ १८० ॥
 मया वा पालितस्यैवं गृभ्राद्यैर्मक्षितस्य वा ।
 न च कोहो न च द्वेषस्तत्र कोहं करोमि किम् ॥ १८१ ॥
 रोषो यस्य स्वर्गीकारोत्तोषो यस्य च पूजया ।
 स एव कैवल्यं जानाति भ्रमः कस्य कृतेन मे ॥ १८२ ॥
 इमं ये कायमिच्छन्ति तेऽपि मे मुहुरदः किञ्च ।
 सर्वे स्वकायमिच्छन्ति तेऽपि कस्मान्न मे प्रियाः ॥ १८३ ॥
 तस्मात्समानपेक्षेण कायस्त्यक्तो जगद्धिते ।
 अतोऽयं बहुदोषोऽपि धार्यते कर्मभाण्डवत् ॥ १८४ ॥
 तेनाळं लोफचरितैः पण्डिताननुयाम्यहम् ।
 अप्रमादकथां स्मृत्वा स्थानमिदं निवारयन् ॥ १८५ ॥
 तस्मादावरणं हस्तुं समाधानं करोम्यहम् ।
 विमार्गाक्षितमाकृष्य स्वात्मननिरन्तरम् ॥ १८६ ॥
 बोधिचर्यावतारे ध्यानपारमिता नाम अष्टमः परिच्छेदः ॥

९ प्रज्ञापारमिता नाम नवमः परिच्छेदः ।

यो निर्लेपतया निरुत्तरपदं सर्वप्रपञ्चोच्छ्रिता

P 342

प्रज्ञापारमितादिसंवृत्तिपदैराख्यायतेऽनासृता ।

यां सम्यक्प्रतिपद्य निर्मलधियो यान्युत्तमां निर्वृतिं

तां नत्वा विधिबद्धं करोमि विवृतिं तस्याः प्रसन्नैः पदैः ॥ १ ॥ ६

यत्राचार्यो गुणनिधिरसौ शान्तिदेवः प्रकाशं

वक्तुं शक्तः प्रवचनमहामोघिपारं प्रयातः ।

किं तस्यार्थं हतमतिरहं वक्तुमीहास्तथापि

P 343

प्रज्ञाम्यासात्सुकृतमसमं यत्ततोऽस्मि प्रवृत्तः ॥ २ ॥

न नाम काचिद्गुणलेशवासानां

34

मूर्तेर्न मेऽस्ति प्रतिभागुणोर्जितः ।

तथापि सन्मित्रनिषेवणाफलं

येदेष मे तादृशि वाक् प्रसर्पति ॥ ३ ॥

अथ यो नाम कश्चिद् गोत्रविशेषाद् पुरुषास्तितकल्याणमित्रतया त्रिजगत्पर्यापन्न-
समस्तजनदुःखदुःखी सर्वप्राणमृतां निःशेषदुःखसमुद्धरणाशयः समुत्तनिरपेक्षः तत्प्रशमो- 15
पायभूतं बुद्धत्वमेव मन्यमानः तत्प्राप्तिवाञ्छया समुत्पादितबोधिविचित्रो महात्मा सौगत-
पदसाधनोपायभूतसंभारद्वयपरिपूर्णायां क्रमेण दानादिषु प्रवर्तते । तस्य तथा प्रवर्तमानस्य
सम्यक्प्रतिपन्नशमयत्वापि दानादयः प्रज्ञाविक्रयतया जगदर्थसंपादननिदानं बुद्धत्वं नाव-
हन्तीत्यमिसंधाय अवश्यं संसारदुःखनिर्मोक्षार्थिना प्रज्ञोपादनाय पतितव्यम् । यथोक्तम्—

शमयेन विपश्यनासुयुक्तः

20 P 344

[८४]

इत्यादि । तत्र शमयप्रतिपादनं कृतम् । इदानीं तदनन्तरप्राप्तं विपश्यनो प्रज्ञापर-
नामधेयां प्रतिपादयन्नाह—

इमं परिकरं सर्वं प्रज्ञार्थं हि मुनिर्जगौ ।

तस्याहुत्याद्येतद्ग्राहं दुःखनिवृत्तिकाङ्क्षया ॥ १ ॥

25

इममिति समनन्तरमिह शास्त्रे लक्ष्यतः प्रतिपादितं दानादिकमिदंतया प्रत्यक्षतया
परावृत्तति । परिकरमिति परिवारं परिच्छेदम् । संभारमिति यावत् । सर्वसुक्तप्रकारमन्यम् ।

१ This chapter is treated by Com. as an independent work and hence the invocation. २ Before Introductory stanzas, Mas. insert जो लोकपालाय नमः, जो ज्ञेयत्राय नमः which are omitted in T. Instead, T gives : मनुष्ये ज्ञेयारभूताय नमः. ३ Mas. खल्व्याम् for बुद्ध्याम्. ४ Mas. मूर्तिमयाधि प्रतिभागुणोर्जिता. Our text is based on T.

प्रज्ञार्थं हि मुनिर्जगामिति संबन्धः । प्रज्ञा यथावस्थितप्रतीत्यसमुत्पन्नवस्तुत्वप्रविचयलक्षणा,
सैव अर्थः प्रयोजनं संबोधितेनुमानोपनायकतया यस्य दानादिलक्षणस्य परिकरस्य स
तथा, तमिति । दानपारमितादिषु धर्मप्रविचयस्वभावायाः प्रज्ञायाः प्रधानत्वात् । तथा हि
दानं संतुष्टोद्योगिप्राप्तये प्रथमं कारणम्, पुण्यसंभारान्तर्भूतत्वात् । तच्च शीलालङ्कृतमेव सुगति-

४ परंपरां सुखभोगोपकरणसंपन्नामावबुद्धदनुत्तरज्ञानप्रतिलम्भहेतुः । क्षान्तिरपि तद्विपक्षभूतप्रतिषेध-
प्रतिपक्षतया दानशीलमुकृतमयं संभारमनुपालयन्ती सुगतत्वाधिगतये संप्रवर्तते । एतच्च शुभं
दानादिप्रितयसंभूतं पुण्यसंभाराख्यं दीर्यमन्तरेण न भवतीति तदपि उभयसंभारकारणतया
सर्वावरणप्रहाणाय समुपजायते । समाहितचित्तस्य च यथाभूतपरिज्ञानमुपपद्यते इति ध्यान-
पारमितापि अनुत्तरज्ञानहेतुरुपपद्यते । एवमेते दानादयः सत्कृत्य संभूता अपि प्रज्ञामन्तरेण
१० सौगतपदाधिगमहेतवो न भवन्तीति नापि पारमिताव्यपदेशं लभन्ते । प्रज्ञाकृतापरिबुद्धि-
माजः पुनः अव्याहृतोदारप्रवृत्तितया तदनुकूलमनुवर्तमानाः तद्धेतुभावमधिगच्छन्ति, पार-
मितानामधेयं च लभन्ते । तथा दातृदेयप्रतिग्राहकादिव्रित्तवानुपलम्भयोगेन प्रज्ञापरिशोभिताः
सादनिरन्तरदीर्घकालमन्यस्यमानाः प्रकर्षपर्यन्तमुपगच्छन्तः अविद्याप्रवर्तितसकलविकल्प-
जालमलरहितं क्लेशशेषावरणविनिर्मुक्तमुभयनेरात्म्याधिगमस्वभावं सर्वसंपरहितसंपदाधारभूतं
१५ परमार्थतत्त्वात्मकं तथागतधर्मकायमभिनिर्वर्तयन्तीति प्रज्ञाप्रधाना दानादयो गुणा उच्यन्ते ॥

न चैतद्वक्तव्यम्—यदि प्रज्ञा प्रधानं दानादीनाम्, सैव केवला संबोधिसाधनमस्तु,
किमपरेर्दानादिभिरिति । तदन्येषामुपयोगस्य वर्णितत्वात्, केवलं नेत्रविकला इव दानादयः
प्रज्ञानेत्तुका एव यथाभिमतं सौगती भूमिमभिसरन्तीति प्रज्ञोपनायका उच्यन्ते, न तु प्रज्ञैव
केवला सम्पत्संबोधिसाधनम् । तस्मादानादिपरिकरः प्रज्ञार्थः इति सिद्धम् ॥

२० सर्वकल्पनाविरहात् समारोपापवादान्तद्वयमोक्षात् अशेषकायवाक्कानःकर्मलक्षणमीन-
त्रययोगाद्वा मुनिर्बुद्धो भगवान् । विदुःखतादुःखितसर्वजगत्परिवाणाप्याशयो जमी जगाद ।
उक्तवानित्यर्थः । आर्यप्रज्ञापारमितादिसूत्रान्तेषु प्रज्ञार्थमुक्तवान् क्रमेण दानादिपरिकरम् ।
यथोक्तमार्थशतसाहस्रं प्रज्ञापारमितायाम्—

तद्यथापि नाम सुभूते सूर्यमण्डलं चन्द्रमण्डलं च चतुर्षु द्विषु कर्म करोति,
२५ चतुरश्र द्वीपाननुगच्छति अनुपरिवर्तते, एवमेव सुभूते प्रज्ञापारमिता पञ्चसु पारमितासु कर्म
करोति, पञ्च पारमिता अनुगच्छति, अनुपरिवर्तते, प्रज्ञापारमिताविरहितत्वात् पञ्च पारमिताः
पारमितानामधेयं न लभन्ते । तद्यथापि नाम सुभूते राजा चक्रवर्ती विरहितः सप्तमी
P २४७ रत्नैश्चक्रवर्तिनमधेयं न लभते, एवमेव सुभूते पञ्च पारमिताः प्रज्ञापारमिताविरहितत्वात्
पारमितानामधेयं लभन्ते । तद्यथापि नाम सुभूते याः काश्चन कुलपाः, सर्वाष्टा येन गङ्गा
३० महानदी तेनानुगच्छन्ति । ता गङ्गया महानद्या सार्धं महासमुद्रमनुगच्छन्ति, एवमेव सुभूते
पञ्च पारमिताः प्रज्ञापारमितापरिवर्तिता येन सर्वाकारज्ञता तेनानुगच्छन्ति ॥ इति विस्तारः ॥

पुनश्चोक्तम्—

इयं कौशिकः प्रज्ञापारमिता बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां दानपारमितामभिभवति, शीलपारमितामभिभवति, शान्तिपारमितामभिभवति, [शीर्षपारमितामभिभवति,] प्यानपारमितामभिभवति । तेषापि नाम कौशिक जाल्यन्धानां शतं वा सहस्रं वा अपरिणायकानामभ्यं मार्गवितरणाय, कुतः पुनर्नगरानुप्रवेशाय, एवमेव कौशिक अचक्षुष्याः पञ्च पारमिता जाल्यन्धभूता भवन्ति विना प्रज्ञापारमितया अपरिणायकाः, विना प्रज्ञापारमितया अभव्या बोधिमार्गवितरणाय, कुत एव सर्वाकारज्ञानगरानुप्रवेशाय । यदा पुनः कौशिक पञ्च पारमिताः प्रज्ञापारमितापरिमृहीता भवन्ति, तदा एताः पञ्च पारमिताः सचक्षुष्या भवन्ति । प्रज्ञापारमितापरिमृहीताश्चेताः पञ्च पारमिताः पारमितानामधेयं लभन्ते ॥ इति विस्तरः ॥

10

एवमन्यत्रापि यथासूत्रमवगन्तव्यम् । उक्तं च—

सर्वपारमिताभिस्त्वं निर्मेलाभिरनिन्दिते ।

P 346

चन्द्रलेखेव ताराभिरनुयातासि सर्वदा ॥ इति ॥

[प्रज्ञापारमितास्तव-८]

अथवा—इममिति समनन्तरप्रक्रान्तरूपं शमयात्मकं प्रबन्धम् । परिकरमिति प्रज्ञा-15 समुत्पापकतया तत्कारणसंदोहं पीठिकाबन्धं च । प्रज्ञार्थमिति प्रहेव पूर्वोक्ता अर्थः प्रयोजनं साध्यतया यस्य तम् । शमयपरिशोधितचित्तसंताने प्रज्ञायाः प्रादुर्भावाद् सुप्रशोधितक्षेत्रे स्वयनिष्पत्तिवत् । यथोक्तं शिक्षासमुच्चये—

किं पुनरस्य शमयस्य माहात्म्यम् ! यथाभूतज्ञानजननशक्तिः । यस्मात्—

समाहितो यथाभूतं जानातीत्युक्तवान् मुनिः । इति ॥

20

[शिक्षासमुच्चयकारिका-९]

एतदपि धर्मसंगीतौक्तम्—

समाहितचेतसो यथाभूतदर्शनं भवति । यथाभूतदर्शिनो बोधिसत्त्वस्य सत्त्वेषु महाकण्ठया प्रवर्तते । इदं मया समाधिमुखं सर्वसत्त्वानां निष्पादयितव्यम् । स तया महाकण्ठया संनोषमानोऽधिशीलमधिचित्तमधिप्रज्ञं च शिक्षाः परिपूर्वं अनुत्तरां सम्यक्सं-25 बोधिमभिसंलुप्यते ॥ इति विस्तरः ॥

P 348

हिरिति यस्मात् प्रज्ञार्थं दानादपरिकरं शमयात्मकपरिकरं वा मुनिर्जगौ, तस्मादुत्पादयेत् प्रज्ञाभितिं योजनीयम् । उत्पादयेदिति निष्पादयेत् साक्षात्कुर्यात् भावयेत् सेवयेत् वङ्गलीकुर्याद्वा ॥

सा च प्रज्ञा द्विविधा—हेतुभूता फलभूता च । हेतुभूतापि द्विविधा अधिमुक्तिचरितस्य 30 च भूमिप्रविष्टस्य च बोधिसत्त्वस्य । फलभूता तु सर्वकारवरोपेता सर्वधर्मशून्यताधिगम-

P 350

- स्वभावा अविमिक्तयोगेन । तत्र प्रथमतो हेतुभूतां धृतचिन्ताभावनामयी क्रमेण अभ्यासा-
 नूष्मिप्रविष्टस्य प्रज्ञां निर्वर्तयति । सा च अपरपरभूमिप्रतिलम्भयोगेन प्रकर्षमभिवर्धयन्ती
 यावद्दुःखावरणविगमात् सकलकल्याणजालविगतबुद्धस्वभावप्रज्ञां निष्पादयति । अत
 एवाह—दुःखनिवृत्तिर्काङ्क्षयेति । दुःखस्य पञ्चगतिःसंगृहीतसत्त्वरशिगतस्य स्वात्मगतस्य च
 ५ संसारिकस्य जातिव्याधिज्वरामरणस्वभावस्य प्रियविप्रयोगप्रियसंप्रयोगपर्यव्यमाणलामविधात-
 लक्षणस्य, संक्षेपतः पञ्चोपादानस्कन्धात्मकस्य च, निवृत्तिः निर्वाणम् उपशमः । पुनरनु-
 त्पत्तिधर्मकतया आत्यन्तिकसमुच्छेद इत्यर्थः । तस्याः काङ्क्षया अभिलाषेण । छन्देतेति
 यावत् । तथाहि विपर्ययसंज्ञिनोऽस्तस्त्वसमारोपाभिनिवेशवशादात्मात्मीयग्रहप्रवृत्तेर्योनिशो-
 मनसिकारप्रभृतो रगादिक्लेशगणः समुपजायते, तस्मात् कर्म, ततो जन्म, ततश्च व्याधि-
 10 ज्वरामरणशोकपरिदेवदुःखदीर्घमनस्योपायासाश्च प्रजायन्ते । एवमस्य केवलस्य महतो दुःख-
 स्कन्धस्य समुदयो भवति । तदेवमनुलोमाकारं प्रतीत्यसमुत्पादं सम्यक्प्रज्ञया व्यवलोकयतः,
 पुनस्तमेव निरात्मकमात्मिकं मायाम्रीषिगन्धर्वनगरस्वप्नप्रतिबिम्बादिसमानाकारतया
 परमार्थतो निःस्वभावं पश्यतो यथाभूतपरिज्ञानाच्छिष्यात्मकतया मोहस्वभावमविद्यामवाङ्म
 निवर्तते, अविद्यानिरोधात्तत्प्रत्ययाः संस्कारा निरुप्यन्ते । एवं पूर्वपूर्वस्य कारणमृतस्य निरोधा-
 P 351 15 दुत्तरोत्तरकार्यभूतस्य निरोधो वेदितव्यः । यावज्जातिनिरोधाज्वरामरणशोकपरिदेवदुःखदीर्घ-
 मनस्योपायासाश्च निरुप्यन्ते । एवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्कन्धस्य निरोधो भवति । तत्र
 अविद्या दृष्टोपादानं च क्लेशवर्त्मनो व्यवच्छेदः । संस्कारा भवश्च कर्मवर्त्मनो व्यवच्छेदः ।
 परिशिष्टाश्चक्षुरानि दुःखवर्त्मनो व्यवच्छेदः । पूर्वान्तापरान्तनिरोधो निरोधवर्त्मनो व्यवच्छेदः ।
 एवमेव त्रिवर्त्म निरात्मकम् आत्मात्मीयरहितं संभवति च संभवयोगेन, विभवति च
 20 विभवयोगेन, स्वभावानन्दकलापसदृश इति । एतच्च उच्चरन्न विस्तरेण युक्त्यागमाम्नां
 प्रतिपादयिष्यते ॥

तदेवं प्रज्ञया स्वप्नमायादिस्वभावं संस्कृतं प्रत्यवेक्षमाणस्य सर्वधर्माणां निःस्वभावतया
 प्रतिपत्तेः परमार्थाधिगमात् स्वात्मननिःशेषदोषराशिनिवृत्तिर्भवतीति सर्वदुःखोपशमहेतुः
 प्रज्ञा उपपद्यते ॥

P 352

- 25 यथा च युक्त्यागमाम्नां विचारयतः अविपरीतवस्तुतत्त्वप्रविचयः समुपजायते,
 तदुपदर्शयितुं सत्यद्वयव्यवस्थामाह संवृतिरित्यादि—

संवृतिः परमार्थश्च सत्यद्वयमिदं मतम् ।

बुद्धेरागोचरत्वं बुद्धिः संवृतिरुच्यते ॥ २ ॥

- सन्निपत्ते आश्रित्ये यथाभूतपरिज्ञानं स्वभावावरणादावुत्तप्रकाशनाच्च अनयेति
 30 संवृतिः । अविद्या मोहो विपर्यय इति पर्यायाः । अविद्या हि असत्यदार्ढ्यस्वरूपारोपिका
 स्वभावदर्शनावरणायिका च सती संवृतिरुपपद्यते । यदुक्तमार्थशालिस्त्वम्बसूत्रे—

पुनरपरम्—तस्मैऽप्रतिपत्तिः मिथ्याप्रतिपत्तिः, अज्ञानमविद्या । इति । उक्तं च—

अभूतं ह्यापयत्यर्थं भूतमावृत्य वर्तते ।

अविद्या जायमानैव कामलातङ्कहृत्तिवत् ॥ इति ।

तदुपदर्शितं च प्रतीत्यसमुत्पन्नं वस्तुरूपं संवृत्तिरूप्यते । तदेव लोकसंवृत्तिसत्यमित्य-
भिधीयते लोकस्यैव संवृत्या तत् सत्यमिति कृत्या । यदुक्तम्—

मोहः स्वमावायरादि संवृतिः

सत्यं तया ख्याति यदेव कृत्रिमम् ।

अगाद तत्संवृत्तिसत्यमित्यसौ

मुनिः पदार्थं कृतकं च संवृत्तिम् ॥ इति ।

[म. अ. ६.२८]

10

सा च संवृत्तिर्द्विविधा लोकेत एव, तस्य संवृत्तिर्मिथ्यासंवृत्तिश्चेति । तथा हि किञ्चित्
प्रतीत्यजातं नीलादिकं वस्तुरूपमदोषवदिन्द्रियैरुपलब्धं लोकेत एव सत्यम्, मायामरीचिप्रति-
बिम्बादिषु प्रतीत्य समुपजातमपि दोषवदिन्द्रियोपलब्धं यथाखं तीर्थिकसिद्धान्तपरिकल्पितं
च लोकेत एव मिथ्या । तदुक्तम्—

विनोपघातेन यदिन्द्रियाणां

षण्णामपि प्राकृत्यैवेति लोकः ।

सत्यं हि तल्लोकेत एवं शेषं

विकल्पितं लोकेत एव मिथ्या ॥ इति ।

[म. अ. ६.२५]

15

एतत्तदुभयमपि सम्भ्रष्टशामार्याणां मृषा, परमार्थदशायां संवृत्तिसत्त्वालीकृत्वात् ।
एतद् समनन्तरमेव उपपत्त्या प्रतिपादयिष्यामः । तस्मादविद्यावर्ता वस्तुस्वभावो न प्रति-
भास्ते इति ॥

परमः उक्तमः अर्थः परमार्थः, अकृत्रिमं वस्तुरूपम्, यदधिगमाद् सर्ववृत्तिवासनानु-
संधिज्ञेशप्रज्ञाणां भवति । सर्वधर्माणां निःस्वभावता, शून्यता, तपता, भूतकोटिः, धर्मबल-
रिखादिपर्यायाः । सर्वस्य हि प्रतीत्यसमुत्पन्नस्य पदार्थस्य निःस्वभावता परमार्थिकी रूपम्, यथा-
प्रतिभासं संवृत्तस्यानुपपन्नत्वात् । तथा हि—न तावद् यथापरिदृश्यमनुरूपेण सत्स्वभावो भावः,
तस्य उत्तरकालमनवस्थानात्, स्वभावस्य च सर्वदा अनागन्तुकतया अविच्छित्तिरूपत्वात् ।
यो हि यस्य स्वभावः, स कथं कदाचिदपि निवर्तेत ? अन्यथा तस्य स्वभावताहानि-
प्रसङ्गाभिः स्वभावतैव स्यात् । नापि स उत्पन्नमानः सत्स्वभावरूपेण कुतश्चिदागच्छति,
निरूप्यमानो वा कश्चित् संनिचयं गच्छति, अपि तु हेतुप्रत्ययसामग्री प्रतीत्य माया-
दुत्पद्यते, तत्रैकमन्यतो निरूप्यते च । हेतुप्रत्ययसामग्री प्रतीत्य जातस्य परायत्तात्मकामस्य

P 264

25

30

प्रतिबिम्बस्येव कुतः सत्त्वभावता ! न च कस्यचित् पदार्थस्य परमार्थतो हेतुप्रत्ययसामग्रीतः समुत्पत्तिः संभवति, तस्या अपि अपरसामग्रीजनितान्तया पतायत्तामलभाया निःस्वभावत्वात् । एवमन्यस्याः पूर्वपूर्वायाः स्वस्वकारणसामग्रीजन्यतया निःस्वभावता द्रष्टव्या । इत्थं कारणानुरूपं कार्यमिच्छता कथं निःस्वभावात् सत्त्वभावस्योत्पत्तिरभ्युपेतव्या ! यद्वक्ष्यति—

- 6 मायया निर्मितं यच्च हेतुभिर्यच्च निर्मितम् ।
आयाति तत्कुतः कुत्र याति चेति निरूप्यताम् ॥
यदन्यसंनिधानेन दृष्टं न तदभावतः ।
प्रतिबिम्बसमे तस्मिन् कृत्रिमे सत्यता कथम् ॥ इति ।

[९.१४४-४५]

10 उक्तं च—

- यः प्रत्ययैर्जायति स ह्यजातो
न तस्य उत्पादु समावतोऽस्ति ।
यः प्रत्ययाधीतु स शून्य उक्तो
यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्तः ॥ इति ।

16 [जनवतसहृदापसंक्रमणमुग्रम्]

इति शून्येभ्य एव शून्या धर्माः प्रभवन्ति धर्मेभ्य इति ॥

न च स्वपरोमयरूपहेतुनिबन्धनमहेतुनिबन्धनं वा भावस्य जन्म अतिपेशलमुप-
पद्यते । तथा हि आत्मस्वरूपं भावानां स्वजन्मनिमित्तं भवेत्, निष्पन्नमनिष्पन्नं वा भवेत् ।
न तावन्निष्पन्नस्य सत्तः स्वात्मनि कारणता, तस्य सर्वात्मना स्वयं निष्पन्नत्वात् क पुनरस्य
P 368 20 व्यापारोऽस्तु ? उत्पादस्य पुनरस्थानिष्पन्नस्यान्यस्य स्वभावस्याभावात्, एकस्य चास्य निरंश-
त्वात् । न च पश्चादुपपन्नमानस्यापरस्य तात्त्व्यभावता युक्ता, तन्निष्पत्तावनिष्पन्नस्य तत्त्व-
भावत्वाभावात् । इति न स्वात्मनो निष्पन्नात् कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति । न चापि स्वतउत्पत्ति-
पक्षे प्राङ्निष्पन्नं स्वरूपमितरेतराश्रयपदोपसङ्गात् कस्यचित् संभवति । नापि तदनिष्पन्न-
स्वभावमाकाशकुशेशयसंकाशमशेषसामर्थ्यशून्यं स्वनिष्पत्तौ हेतुभावमुपगन्तुमर्हति, अन्यथा
25 स्वरविषाणत्यापि स्वस्वभावजनकत्वप्रसङ्गात् ॥

नापि परत इति पक्षः, आदिस्थादपि अन्धकारस्य, सर्वस्माद्वा सर्वस्य उत्पत्तिप्रस-
ङ्गात्, जनकाजनकाभिमतयोर्विषयित्वाकार्यपेक्षया परत्वाविशेषात् । जन्यजनकैकत्वैक-
संततिप्रतिनियमोऽपि अनुत्पन्ने कार्ये कात्पनिकतया वस्तुतो न संगच्छते । न च अनगता-
वस्थितधर्मपेक्षया कार्यादिव्यवहारो वास्तवः, अर्थस्वभावसङ्गावस्य निरूपयिष्यमाणत्वात् ।
30 नापि बीजावस्थासु विद्यमानाङ्कुरोपेक्षया बीजस्य परत्वमकात्पनिकमस्ति, कारणे कार्यास्ति-

त्वस्य निषेत्स्यमानत्वात् । यत्र परिदृश्यमानमेव रूपं विचारतो नावतिष्ठते, तत्र अनागतादिषु संभावितस्य का चिन्ता ?

नापि उभयत इति पक्षः, प्रत्येकपक्षोक्तसमुदितदोषप्रसङ्गात्, कार्यानुत्पत्तौ च उभयरूपस्य हेतोः परमार्थतोऽभावात् । उत्पत्तौ वा न किञ्चिन्नमित्यन्यमस्तीति कुत्र उभयरूपस्य हेतोर्व्यापारः स्यात् ?

P 337

नापि अहेतुत इति विकल्पः, यतो नायं प्रसज्यप्रतिषेधात्मतया अहेतुत इति युज्यते । अहेतुकत्वे हि भावानां देशकालनियमाभावप्रसङ्गः स्यात्, नित्यं सत्त्वासत्त्वप्रसङ्गो वा । उपेयार्पिनां प्रतिनियतोपायानुष्ठानं च न स्यात् । प्रधानेवरादीनां कारणस्य प्रतिषेत्स्यमानत्वात् । तत्र अहेतुतो भावाः स्वभावं प्रतिलभन्ते ॥

तस्मान्न स्वपरोभयरूपहेतुभ्य उत्पद्यन्ते सत्त्वभावा भावाः । तदुक्तम्—

10

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः कचन केचन ॥ इति ।

[म० शा०—१.३]

एकानेकस्वभावविचारणयापि सर्वभावानां स्वभावविकल्पत्वात् संस्वभावत्वम् । तस्मात् स्वभावायाप्रतिबिम्बादिवत् इदं प्रत्ययतामात्रमेव अविचारमनोवृत्तम् । किमिह सर्वदुःखहेतुना ।
भावाभिनिवेशेन प्रयोजनम् ! अतः इदमर्थस्य तत्त्वम्—

निःस्वभावा अमी भावास्तत्त्वतः स्वपरोदिताः ।

P 338

एकानेकस्वभावेन वियोगादतिबिम्बवत् ॥

[मध्यमकालंकारकारिका—१]

एवं निःस्वभावतैव सर्वभावानां निजं पारमार्थिकं रूपमवतिष्ठते । तदेव प्रधान-
पुरुषार्थतया परमार्थः उत्कृष्टं प्रयोजनमभिधीयते ॥

अत्रापि नामिनिवेशव्यम् । अन्यथा भावाभिनिवेशो वा शून्यताभिनिवेशो वेति न कश्चिद्विशेषः, उभयोरपि कल्पनात्मकतया सत्तुतत्वात् । न च अभावस्य कल्पितस्वभावतया किञ्चित् स्वरूपमस्ति । न च भावनिवृत्तिरूपोऽमात्रः, निवृत्तेर्निःस्वभावत्वात् । यदि च भावस्यैव कश्चित् स्वभावः स्यात्, तदा तत्प्रतिषेधात्मा अभावोऽपि स्यात् । भावस्य तु २६ स्वभावो नास्तीति प्रतिपादितमेव । अतो न भावनिवृत्तिरूपः अभावो नाम कश्चित् । न च भावाभावयोर्द्वयक्रमेण असत्त्वे प्रतिपादिते तदुभयसंकीर्णात्मिता संभवति उभयप्रतिषेधस्वभावता वा, भावविकल्पस्यैव सकलविकल्पनिवृत्तत्वात् । तस्मिन्निराकृते सर्व एव अमी एकग्रहारेण निरस्ता भवन्तीति । तस्मात्—

न सत्तासन्न सदस्मि चाप्यनुभयात्मकम् ।

30

किंचिदमिनिवेशविषयतया मन्तव्यम् । तदुक्तमार्थप्रज्ञापारमितायाम्—

P 319

सुभूतिराह—इहायुष्मन् शारदतीपुत्र बोधिसत्त्वयानिकः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
वा अनुपायकुशलो रूपं शून्यमिति प्रजानाति, सङ्गः । वेदनां शून्यामिति संजानाति,
सङ्गः । संज्ञां शून्यामिति संजानाति, सङ्गः । संस्कारान् शून्यामिति संजानाति, सङ्गः ।
विज्ञानं शून्यमिति संजानाति, सङ्गः । एवं चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं जिह्वा कयो मनः, यावत्
सर्वधर्मशून्यतां शून्यामिति संजानाति, सङ्गः । इति विस्तरः ॥

उक्तं च—

सर्वसंकल्पहानाय शून्यतामृतदेशना ।

यस्य (यश्च) तस्यामपि ब्राह्मस्त्वयासावदसादितः ॥ इति ।

10

[चतुःस्तव—निरुपम—२१]

न सत्तासन्न सदसन्न चाप्यनुमयात्मकम् ।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माय्यमिका विदुः ॥ इति ।

एवं चतुष्कोटिविनिर्मुक्तमादिशान्तमनुत्पन्नानिरुद्धानुच्छेदासाक्षतादिस्वभावतया निष्प्र-
पञ्चात्वादाकाशवदासङ्गानामनास्पदमशेषं विश्वमुपस्पाम इति ॥

P 360

सत्यद्वयमिदं मतमिति । किं तद् ? संवृतिः परमार्थश्चेति पश्चाद्योजनीयम् । भूत-
मियं ब्राह्मणी, आवपनमियं मुष्टिकेति यथा । संवृतिरेकं सत्यमविपरीतम्, परमार्थश्च अपरं
सत्यमिति । चकारः सत्यतामात्रेण तुल्यबलतां समुच्चिनोति । तत्र संवृतिसत्यमवितथं रूपं
लोकस्य, परमार्थसत्यं च सत्यमविसंवादकं तत्त्वमार्थाणामिति विशेषः । इत्थं विशेषोपदर्श-
नार्थोऽपि युक्तश्चकारः ॥

20

एतदुक्तं भवति—सर्वे एव अमी आभ्यात्मिका बाह्याश्च भावाः स्वभावद्रूपमाविभ्रतः
समुपजायन्ते यदुत सांवृतं पारमार्थिकं च । तत्रैकमविभ्रतिमिरावृतबुद्धिलोचनानामभूतार्थ-
दर्शिनां पृथग्जनानां मृषादर्शनविषयतया समादर्शितात्मसत्ताकम् । अन्यत् प्रविचयाङ्गन-
शलाकोद्घातिताविद्यापटलस्यम्प्यङ्गाननयनानां तत्त्वविदामार्थाणां सम्पग्दर्शनविषयतया लप-
स्थितस्वरूपम् । तदेतत् स्वभावद्रूपं सर्वे पदार्था धारयन्ति । अनयोश्च स्वभावयोर्मृषादृशां
ब्रालिशानां यो विषयः, तद् संवृतिस्तस्यम् । यश्च सम्पग्दर्शामधिगततत्त्वानां विषयः, तद्
परमार्थसत्यमिति व्यवस्था शास्त्रविदाम् । यदाह—

P 361

सम्पग्मृषादर्शनलम्बभावं

रूपद्रव्यं बिभ्रति सर्वभावाः ।

सम्पग्दर्शा यो विषयः स तत्त्वं

मृषादर्शां संवृतिसत्यमुक्तम् ॥ इति ॥

20

[म. अ. ६. २३]

इति द्वयोः समुदायो द्वयमिति युज्यते । मतमिति संमतमभिमतम् । केयाम् ?
प्रहीणावरणधियां बुद्धानां भगवताम्, तन्मार्गानुयायिनामार्थस्वावकप्रत्येकबुद्धबोधिसत्त्वानां
च । इदमेव सत्यद्वयं नान्यत् सत्यमस्तीति अवधारणार्थोऽपि युज्यते चकारः । तदुक्तम्—

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।

लोकसंवृत्तिसत्त्वं च सत्त्वं च परमार्थतः ॥ इति ।

६

[म० शा०—२४.८]

पितापुत्रसमागमे चोक्तम्—

सत्य इमे दुवि लोकनिदूना

दिष्टं स्वयं अश्रुणित्वं परोयाम् ।

संवृत्ति या च तथा परमार्थे

10 P 262

सत्यं न सिध्यति किं च तृतीयं ॥ इति ।

ननु चत्वारि आर्यसत्त्वानि दुःखसमुदयनिरोधमार्गलक्षणानि अभिधर्मे कथितानि
भगवता, तत् कथं द्वे एव सत्ये इति ? सत्यम्, किं तर्हि ? वेनेयजनाशयानुशयवशादेते द्वे
एव चत्वारि कृत्वा कथितानि (कथिते ?), अमीषां द्वयोरेवान्तर्भावात् । तथा हि—
दुःखसमुदयमार्गसत्त्वानि संवृत्तिसत्त्वमात्रतया संवृत्तिसत्येऽन्तर्भवन्ति, निरोधसत्यं तु परमार्थसत्ये, 15
इति न काश्चिद्विरोधः ॥

स्यादेतत्—संवृत्तिविशेषोपदर्शितात्मतया अभूतसमारोपस्वरूपत्वादिभार्यात् शलशो
विशीर्यमाणानि कथं सत्यमिति । एतदपि सत्यम् । किं तु लोकाभ्यवसायतः संवृत्तिसत्य-
मित्युच्यते । लोक एव हि संवृत्तिसत्यमिह प्रतिपन्नः । तदनुबुद्ध्या भगवद्भिरपि तथैव
अनपेक्षिततत्त्वार्थमिह संवृत्तिसत्यमुच्यते । अत एव लोकसंवृत्तिसत्त्वं चेति शाब्देऽपि विशेषः 20
उक्त आचार्यपादैः । वस्तुतस्तु परमार्थ एव एकं सत्यम्, अतो न काश्चित् क्षतिरिति ।
यथोक्तं भगवता—

P 263

एकमेव भिक्षुः परमं सत्त्वं यदुत अप्रमोषधर्म निर्वाणम्, सर्वसंस्काराश्च मृषा
मोषधर्माणः । इति ॥

सत्यद्वयमिदमुक्तम् । तत्र अविशेषोपप्लुतचेतसां तत्त्वभावतया संवृत्तिसत्यमिति प्रतीतम् । 25
परमार्थसत्त्वं तु न ज्ञापते कीदृक् किंस्वभावं किंलक्षणमिति । अतो वक्तव्यं तत्स्वरूपमिच्छाह—
बुद्धेर्गोचरत्वात्त्वमिति । बुद्धेः सर्वज्ञानानाम्, समतिक्रान्तसर्वज्ञानविषयत्वादगोचरः अविषयः ।
केनचित् प्रकारेण तत् सर्वबुद्धिविषयीकर्तुं न शक्यते इति यावत् । इति कथं तत्स्वरूपं
प्रतिपादयितुं शक्यम् ? तथा हि सर्वप्रपञ्चविनिर्मुक्तस्वभावं परमार्थसत्यतत्त्वम्, अतः
सर्वोपाधिशून्यत्वात् कथं कयाचित् कल्पनया पश्येत् ? कल्पनासमतिक्रान्तस्वरूपं च 30
शब्दानामविषयः । विकल्पजन्मानो हि शब्दा विकल्पविषयमविषये न प्रवर्तितुमुत्सहन्ते ।

तस्मात् सकलविकल्पाभिलाषविकल्पादनारोपितमसांभूतमनमिलाप्य परमार्थतत्त्वं कथमिव प्रतिपादयितुं शक्यते ? तथापि भाजनश्रोतृजनानुग्रहार्थं परिकल्पमुपादाय संकृत्वा निदर्शनोपदर्शनेन किञ्चिदभिधीयते ॥

P 364

यथा तिमिरप्रभावात् तैमिरिकः सर्वमाकाशदेशं केशोण्डुकमण्डितमितस्ततो मुखं
 5 विक्षिपन्नपि पश्यति । तथा कुर्वन्तमनेक्ष्य अतैमिरिकः किमयं करोतीति तत्समीपमुपसृज्य
 तदुपलब्धकेशप्रणिहितलोचनोऽपि न केशाकृतिमुपलभते, नापि तत्केशाधिकरणान् भावा-
 भावादिविशेषान् परिकल्पयति । यद्वा पुनरसौ तैमिरिकः अतैमिरिकाय स्वाभिप्रायं प्रकाश-
 यति—केशानिह पश्यामीति, तदा तद्विकल्पापसाराण्य तस्य यथाभूतमसौ ज्ञयीति—ताव
 केशाः सन्तीति । तैमिरिकोपलब्धानुरोधेन प्रतिषेधपरमेव वचनमाह । न च तेन तथा
 10 प्रतिपादयतापि कस्यचित् प्रतिषेधः कृतो भवति विधानं वा । तच्च केशानां तत्त्वं
 यदतैमिरिकः पश्यति, तच्च तैमिरिकः ॥

एवमधिष्ठातिमिरोपघातादतत्त्वदृशो ब्रह्माः यदेतत् स्कन्धधात्वायतनादिस्वरूपमुप-
 लभन्ते, तदेयां सांभूतं रूपम् । तानेव स्कन्धादीन् येन स्वभावेन निरस्तसमस्तविद्यावासना
 बुद्धा भगवन्तः पश्यन्ति अतैमिरिकोपलब्धकेशदर्शनन्यायेन, तदेयां परमार्थसत्यमिति ।

15 यदाह शास्त्रवित्—

T 365

विकल्पितं यत्तिमिरप्रभावात्

केशादिरूपं वितथं तदेव ।

येनात्मना पश्यति शुद्धदृष्टि-

स्तत्तत्त्वमित्येवमिष्टाप्यवेहि ॥ इति ।

20

[म. अ.—६-२९]

इति परमार्थतोऽवाच्यमपि परमार्थतत्त्वं दृष्टान्तद्वारेण संकृतिमुपादाय कथंचित्
 कथितम् । न तु तदशेषसांभूतव्यवहारधिरहितस्वभावं वस्तुतो क्वं शक्यते इति ।
 यदुक्तम्—

अनश्वरस्य धर्मस्य श्रुतिः का देशना च का ।

25

श्रूयते देशयते चार्थः समातोपादनधरः ॥ इति ।

तस्माद्व्यवहारसत्त्वे एव स्थित्वा परमार्थो देशयते । परमार्थदेशनावगमाच्च परमार्थो-
 धिगमो भवति, तस्यास्तदुपायत्वात् । यदुक्तं शास्त्रे—

व्यवहारमनागम्य परमार्थो न देशयते ।

परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥ इति ।

30

[म० शा०—२४-१०]

१ Quoted in MV on 15.2 with reading देशयते चारि. T supports our reading.

एवं परमार्थदेशनोपायभूता संवृतिः, परमार्थाधिगमश्च उपेयभूत इति । अन्यथा तस्य देशयितुमशक्यत्वात् । ननु च तथाविधमपि तथाविधबुद्धिविषयः परमार्थतः किं न भवतीत्यत्राह—बुद्धिः संवृतिरुच्यते इति । सर्वा हि बुद्धिः आलम्बननिरालम्बनतया विकल्प-स्वभावा, विकल्पश्च सर्व एव अविद्यास्वभावः, अवस्तुमाहित्वात् । यदाह—

विकल्पः स्वयमेवायमविद्यारूपतां गतः । इति

अविद्या च संवृतिः । इति नैव काचिद् बुद्धिः पारमार्थिकरूपमाहिणी परमार्थतो गुञ्जते । अग्न्या सांवृतबुद्धिमाहातया परमार्थरूपतैव तस्य हीयेत, परमार्थस्य वस्तुतः सांवृतज्ञानारिपयत्वात् । तत्र चेदमुक्तं भगवता आर्यसत्यद्वयावतारे—

यदि हि देवपुत्र परमार्थतः परमार्थसत्यं कायवाञ्छनसं विषयतामुपगच्छेत्, न तत् परमार्थसत्यमिति संख्यां गच्छेत्, संवृतिसत्यमेव तद्वेत् । अपि तु देवपुत्र परमार्थसत्यं १० सर्वव्यवहारसमतिक्रान्तम्, निर्विशेषम्, असमुत्पन्नमनिरुद्धम्, अभिधेयाभिधानज्ञेयज्ञान-विगतम्, यावत् सर्वाकारवरोपेतसर्वज्ञानविषयभावसमतिक्रान्तं परमार्थसत्यमिति विस्तरः ॥

अत एव तदविषयः सर्वकल्पनानां यद्वावाभावस्वपरमावसत्यासत्यशास्त्रतोच्छेदनित्या- १५ नित्यसुखदुःखशुच्यशुष्यात्मानात्मशून्याशून्यलक्ष्यलक्षणैकत्वान्यत्वोत्पादनिरोधादयो विशेषा-स्तस्य न संभवन्ति, अमीषां सांवृतधर्मत्वात् । एतदुक्तं भगवता पितापुत्रसमागमे —

एतावच्चैव ज्ञेयम्—यदुत संवृतिः परमार्थश्च । तच्च भगवता शून्यतः सुदृष्टं सुविदितं २० सुसाक्षात्कृतम् । तेन सर्वज्ञ इत्युच्यते । तत्र संवृतिर्लोकप्रचारतत्तायागतेन दृष्टा । यः पुनः परमार्थः, सोऽनभिलाष्यः, अनाज्ञेयः, अपरिज्ञेयः, अविज्ञेयः, अदेशितः, अप्रकाशितः, यावदक्रियः, अकरणः, यावन् लाभो नालाभो न सुखं न दुःखं न यशो नापशो न रूपं नारूपमित्यादि ॥

इति प्रवक्ष्यमित्यसमस्तसांवृतवस्तुविशेषप्ररोषोपाधिविहितमुक्तमनन्तवस्तुविस्तरव्यापि- २५ ज्ञानालोकावसास्तान्तरात्मना भगवता परमार्थसत्यमिति । तदेतदार्थानामेव स्वसंनिहित-स्वभावतया प्रव्यात्मवेचम् । अतस्तदेवात्र प्रमाणम् । संवृतिसत्यं तु लोकव्यवहारमाश्रित्य प्रकाशितम् । तदेवं यथावद्विभागतः सत्यद्वयपरिज्ञानादविपरीतो धर्मप्रविचय उपजायते ॥

एवं संवृतिपरमार्थभेदेन द्विविधं सत्यं व्यवस्थाप्य तदधिकृतश्च लोकोऽपि द्विविधः २५ एवेत्युपदर्शयन्नाह—तत्र लोक इत्यादि—

तत्र लोको द्विधा दृष्टो योगी प्राकृतकस्तथा ।

तत्र प्राकृतको लोको योगिलोकेन चान्यते ॥ ३ ॥

तत्र तयोः संवृतिपरमार्थसत्ययोरधिकृतः व्यवस्थितः । तत्सत्यप्रतिपत्तेति यावत् । लोको जनः । द्विधा द्विप्रकारः संवृतिपरमार्थसत्यवेदी । लोक इति समुदायवचनम्, तेन ३०

राशिद्वयमित्यर्थः । दृष्ट इति प्रतिपन्नः, युक्तेरागमाच्च । कथं कृत्वा द्विवेक्याह—योगी प्राकृतकस्तथेति । योगः समाधिः सर्वधर्मानुपलम्बलक्षणः, सोऽस्यास्तीति योगी लोक इत्येकः प्रकारो राशिः । तथा प्रकृतिः संसारप्रवृत्तेः कारणमविद्या तृष्णा, तस्या जात इति प्राकृतः । प्राकृत एव प्राकृतको लोक इति द्वितीयः । तत्र योगी प्रधानतत्त्वमविपरीतं पश्यति, प्राकृतकश्च विपर्यस्तं वस्तुतत्त्वं पश्यति भ्रान्तत्वाद् ॥

स्यादेतत्—उभयोरपि यथास्वं तत्त्वदर्शित्वात् कतरः पुनरनयोर्भ्रान्तिमानस्तु य एवान्यतरेण बाध्यते ? कः पुनरनयोः केन बाध्यत इत्याह—तत्रेत्यादि । तत्रेति सप्तम्या समुदायनिर्देशः, निर्धारणे च सप्तमी । तत्र तपोयोगिप्राकृतकयोर्लोकयोर्मध्ये प्राकृतको लोकः प्राकृतकत्वजात्या समुदायानिर्धार्यते, निर्धार्य च बाध्यते, इति बाधनं विधीयते । 10 केनेत्यपेक्षायामाह—योगिलोकेनेति । योगी एव लोकः योगिलोकः, तेन बाध्यते इति विपर्यस्तमतिर्व्यवस्थाप्यते । कथम् ! धीविशेषेणेति योजनीयम् । न तु योगी प्राकृतकेन बाध्यते ॥

इदमिहामितम्—यथा विश्रमाहितसङ्गावं तिमिरोपहतचक्षुषः असङ्गतकेशोष्णकादिदर्शिनो ज्ञानं यथावस्थितवस्तुतत्त्वप्राहिणोऽतैमिरिकज्ञानेन बाध्यते, न तथा तैमिरिकज्ञानेन अतैमिरिकज्ञानं बाध्यते, एवमविद्यामलतिमिरदूषितबुद्धिचक्षुषो विपरीतवस्तुस्वरूप- 15 प्राहिणः प्राकृतकस्य ज्ञानं प्रज्ञासखिलधालितविगतमलानास्रवज्ञानचक्षुषः भावनिजतत्त्व-वेदिनः योगिलोकस्य ज्ञानेन बाध्यते, न पुनरितरज्ञानेन योगिज्ञानमिति । तथा चोक्तम्—

न बाधते ज्ञानमतैमिराणां

ययोपलम्बं तिमिरिष्यणानाम् ।

तथामलज्ञानतिरस्कृतानां

धियास्ति बाधा न धियोऽमलायाः ॥ इति ।

[म. अ.-६. २७]

तस्माद् प्राकृतकज्ञानमेव भ्रान्तमिति बाध्यते ॥

अथ किं प्राकृता एव बाध्यन्ते योगिभिः, उत योगिनोऽपीत्याह—बाध्यन्त इत्यादि—

32

बाध्यन्ते धीविशेषेण योगिनोऽप्युत्तरोत्तरैः ।

योगिनोऽपि योगिभिरपरपरैर्बाध्यन्ते । न केवलं प्राकृतका इत्यपिशब्दार्थः । किंभूतैः ? उत्तरोत्तरैः । उत्तरे च उत्तरे च उत्तरोत्तराः, तैः । तारतम्यभेदावस्थितगुणविशेषप्रति- 30 लम्बोत्कर्षप्रतिः । अधिकविधैरित्यर्थः । तदपेक्षया अपचितगुणा अधराधरे बाध्यन्ते, ज्ञानमाहात्म्यादिभिरभिभूयन्ते । कथम् ! धीविशेषेणेति । धियो ज्ञानस्य प्रज्ञाया विशेषः 20 तत्तदावधारणविगमात् प्रकर्षः, तेन । उपलक्षणं चैतत् । ध्यानसमाधिसमापत्त्यादिविशेषेणापि । तथा हि—प्रभुदिताख्यप्रथमभूमिभाविनो बोधिसत्त्वस्य ज्ञानादिगुणापेक्षया तदुत्तर-विमलाभिधानद्वितीयभूमिभाविनो बोधिसत्त्वस्य ज्ञानप्रभावादयो गुणा विशिष्यन्ते । एव-

मन्येषामपि उत्तरोत्तरभूमिलाभिनां वेदितव्यम् । तथा प्रथमध्यानादिलाभिनामपि उत्तरोत्तरे-
र्वाचनं योजनीम्, यावत् साक्षाणात्मनाज्ञैरिति ॥

स्यादेतत्—सख्यपि योगिनां धियो विशेपे प्राकृतज्ञानं भ्रान्तमिति कथमवगमयितुं
शक्यत इत्याह दृष्टान्तेनोभयेहेनेति—

P 371

दृष्टान्तेनोभयेहेन कार्यार्थमविचारतः ॥ ४ ॥

5

उभयेषां योगिप्राकृतकानामिष्टः अभिमतः, तेन दृष्टान्तेन निदर्शनेन । य एष
सूत्रेषु भगवता मायामरीचिगन्धर्वनगरप्रतिबिम्बादिरुक्तो दृष्टान्तः, स च उभयेषामपि
निःस्वभावतया प्रसिद्धः । तत्साधर्म्येण सर्वधर्माणां निःस्वभावत्वप्रतिपादनात् । तथा हि—ये
तावत् सर्वजनप्रतिपन्नस्वरूपा रूपादयः, ते योगिनामेव परमार्थसत्याधिगमान्निःस्वभावतया
सिद्धाः । ये पुनरिमे स्वप्नमायादिषु उपलब्धाः, ते प्राकृतकानामपि । अतस्तत्र उभयोरपि 10
विप्रतिपत्तेरभावात् दृष्टान्तधर्मता न विहन्यते । येषां तु मीमांसकादीनां देशकालान्यथात्मकं
वस्तु एव तत्तथा प्रतिभासते इति मतम्, तेऽप्यत्र निराकृता इति न तन्मतमिह निरस्यते ।
ये तु स्वयूष्याः चित्तमेव वस्तुसत् स्वप्नादिषु तथा प्रतिभासते इति मन्यन्ते, तेऽपि यथा-
वसरममतः [९.१७-१८] स्वसंवेदननिराकरणाभिराकरिष्यन्ते । युक्तिसिद्धमपि उभय-
सिद्धमेव । अतस्तेन दृष्टान्तेन विपरीतवस्तुस्वरूपमाहितया प्राकृतकज्ञानं भ्रान्तमिति 15
व्यवस्थाप्यते । एवं योगिनामपि यथासंभवं वक्तव्यम् ॥

ननु यदि निःस्वभावाः सर्वभावा इति वस्तुतत्त्वम्, कथं तर्हि सर्वसत्त्वसमुद्हरणा-
शयेन दानादिषु संसारपरिपूरणार्थं तत्त्ववेदिनामपि बोधिसत्त्वानां प्रवृत्तिः ? तेषामपि
निःस्वभावत्वात्, इत्यत आह—कार्यार्थमविचारतः इति । कार्यं साध्यम्, उपादेयम् । फल-
मुच्यते । तदर्थं तन्निमित्तम् । अविचारतः अनिचारेणैव तदेतौ प्रवर्तनात् । तयामूलेष्वपि 20
तत्र इदं प्रसूयतानियमस्य विद्यमानत्वात् न हेतुफलभावस्य विरोधः । एतदुक्तं भवति—यद्यपि
मायादिस्वभावतया निःस्वभावा दानादयः, तथापि त्रिकोटिपरिशुद्धया सादरादियोगेन
अभ्यस्यमानाः तथाभूता अपि परमार्थाधिगमाय हेतुभावमापद्यन्ते, तेषां तदुपायत्वात्,
प्रतीत्यसमुपादस्य च अचिन्त्यत्वात् । एतादृशादेव हेतोरेतादृशं फलमधिगम्यते, तस्य
तदुपेयत्वात् । तदुक्तम्—

25

उपायभूतं व्यवहारसत्यं—

सुपेयभूतं परमार्थसत्यम् । इति ।

[म. अ.-६. ८०]

अवश्यं चैतदेवम् । अन्यथा मार्गान्यासतः समुत्पत्त्या निर्मलावस्था, सविकल्पा-
वस्थाया निर्बिकल्पावस्था कथमुत्पद्येत ? तस्याः परमार्थतत्त्वस्वभावत्वात् । अन्यत्रापि 30
समानमेतत् । सर्वधर्माणां परमार्थतो निःस्वभावत्वात् हेत्वनुरूपं च सर्वत्र फलमिष्यते । अतः
सावृतादपि निःस्वभावाद्देतोः निःस्वभावताधिगम एव फलम्, कथमन्यथा संस्कृतादपि

P 373

मार्गदंसंस्कृतं निर्वाणमवाप्येन ! इति दानादयो वस्तुतो निःस्वभावा अपि परमार्थतत्त्वाधिगमाद् सर्वसत्त्वेषु कर्णायमानैर्बोधिसत्त्वैरुपादीयन्ते, अन्यथा परमार्थाधिगमयोगात् । ततो दानादिषु प्रवृत्तिरनिवारिता । एवमिदानीं क्लृप्ताप्रतिपरिहाराधिनां कुशलकुशलयोः प्रवृत्तिनिवृत्ती वक्तव्ये । एतत् पुनः पञ्चाङ्गत्वेति कल्प्यते ॥

४ स्यादेतत्—यदेतन्मायादिसमानस्वभावं वस्तुरूपं योगिनः प्रतिपद्यन्ते, तदेव यदि प्राकृतकोऽपि जनः प्रतिपद्यते, कं तर्हि विप्रतिपत्तिरस्तीत्याह लोकेनेत्यादि—

लोकेन भावा दृश्यन्ते कल्प्यन्ते चापि तत्त्वतः ।

न तु मायावदित्यत्र विवादो योगिलोकयोः ॥ ५ ॥

लोकेन प्राकृतकजननेन । हेतुप्रत्ययं प्रतीय भवन्ति स्वरूपं लभन्ते इति भावाः ।

१० न पुनः पारमार्थिकं रूपं निजमेयमस्ति, इति भावशब्देन निःस्वभावतामिधानं प्रतीयते । स्वरूपेण न केवलं दृश्यन्ते कल्प्यन्ते चापि तत्त्वतः । यथाप्रतीतस्वभावेनैव परमार्थतोऽप्यवसीयन्ते । क्षमिनिविद्यन्ते इति यावत् । यदेतदस्त्वप्रतीतिगोचरो वस्तुरूपम्, तद्वास्तवमेवेत्यभिमतमात् । न तु मायावत्, न तु पुनर्यथा योगिना मायेव मायावत् स्वभावश्च दृश्यन्ते, परमार्थतस्तथा प्रतीयन्ते, इत्यत्रास्मिन् विवादो विप्रतिपत्तिर्योगिलोकयोः योगिना

P ४74

१६ सह लोकतत्त्वैर्यः । तत्प्रतिपत्ते वस्तुतश्चे लोकस्याप्रतिपत्तेः लोकेन सह वा योगिनः, तत्प्रतिपत्ते योगिना यथार्थाप्रतिपद्येत् । अयमभिप्रायः—सर्वभावानां सावृत्तं पारमार्थिकं चेति रूपद्वयमस्ति, तत्र यत् सावृत्तं तदेव लोकेन प्रतीयते, यत् पारमार्थिकं तद् योगिनेत्युक्तम् । यथा मायाकारनिर्मितहृत्स्वादिरूपमेव मन्त्रादिसामर्थ्यविधमित्येवमनो जनः पश्यति, मायाकारस्तु तत्स्वभावादि निजं तत्स्वरूपम् । एवं योगिलोकयोरपि यथायोगं प्रतिपत्तव्यम् ॥

२० अथापि स्यात्—यदेतत् समस्तजनसाधारणमर्थक्रियाक्षमं प्रत्यक्षप्रमाणप्रतीतं वस्तुरूपम्, तत् कथमपहोतुं शक्यत इति परस्य हृदयमाशङ्कमाह प्रत्यक्षमपीत्यादि—

प्रत्यक्षमपि रूपादि प्रसिद्धा न प्रमाणतः ।

यदपि च प्रत्यक्षमभिधीयते रूपादि । आदिशब्देन शब्दादि वेदनादि गृह्यते ।

तदपि प्रसिद्धा रूपा लोकप्रवादेन न प्रमाणतः । न प्रमाणेनाधिगतं सत् प्रत्यक्षं

P ४75

२६ रूपादीति संबन्धः । सांख्यबह्वाहिकप्रमाणत्वात् प्रत्यक्षादीनाम्, तदधिगतं सावृत्तमेव रूपादि । न च लौकिकप्रमाणसमधिगम्यं तात्त्विकं रूपम्, सर्वजनानां तत्त्ववेदित्वप्रसङ्गात् । यदाह—

इन्द्रियेहफलत्वं यत्तत्त्वेन भवेद्यदि ।

जातास्तत्त्वविदो बालास्तत्त्वज्ञानेन किं तदा ॥ इति ।

तस्मात् प्रत्यक्षमपि न प्रमाणेनाधिगतम् ॥

रूपादि तत्त्वं प्रत्यक्षमपि यदि न प्रमाणाधितम्, कथं तत्प्रसिद्धिः ? प्रसिद्धिश्चेत् कथं मृगेलग्राह अणुप्यादिवित्यादि—

अणुप्यादिषु शुच्यादिप्रसिद्धिरिव सा मृषा ॥ ६ ॥

यथा च परमार्थतोऽणुचिनि बीजलेवरादौ तदासक्तिविपर्यस्तचेतसां शुचिबुद्धि-
रपजायते । आदिशब्दादनित्यादौ नित्यादिबुद्धिरुद्भूते । सा च अतस्मिन्तद्ब्रह्मान्मृषा ।
वितथमाहिणीत्यर्थः । तद्वदियं रूपादावपीत्यविशेषः ॥

यदि न प्रत्यक्षप्रमाणात् तत्प्रसिद्धिः, आगमाच्छर्हि भविष्यति । तथा हि स्कन्धाध्या-
यतनादिस्वभावतया भगवता भाषाः सूत्रे देशिताः, क्षणिकादिस्वभावतया च । तत्रेदमुक्तं
भगवता—

सर्वे सर्वमिति ब्राह्मण यावदेव पञ्च स्कन्धाः, द्वादशायतनानि, अष्टादशः भातवः ।¹⁰
इति ।

तथा—

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्विराणां कुतः क्रिया ।

P 375

मूर्तिर्येषां क्रिया तैव कारकं तैव चोच्यते ॥ इति ॥

न च मायादिस्वभावानां क्षणिकाक्षणिकादिधर्मताप्रतिपादनमुचितम्, निःस्वभावानां¹⁵
कस्यचित् स्वभावस्याभावात् । तत्कथमस्मि न परमार्थसन्त इत्यत्राह लोकावतारणेत्यादि—

लोकावतारणार्थं च भाषा नायेन देशिताः ।

तत्त्वतः क्षणिका नैते संख्या चेद्विरुध्यते ॥ ७ ॥

लोकानां भाषाभिनिवेशिनां स्कन्धादिदेशनाद्वैतैयानां सत्त्वानामापाततः शून्यता-
देशनानधिकृतानां शून्यतायामवतारणार्थं सुकुमारोपक्रमेण प्रवर्तनाय । चो हेतो ।²⁰
यस्माद्भाषाः स्कन्धावतनानिर्लक्षणाः, वस्तुनो निःस्वभावत्वेऽपि सर्वधर्मीणाम्, नायेन
नरकादिदुःखात् सत्त्वान् परित्रायमाणेन अभ्युदयनिःश्रेयससुखं प्रापयता सत्त्वशयादि-
वेदिना बुद्धेन भगवता देशिताः प्रकाशिताः, न तु परमार्थतः । तस्मान्न सूत्रविरोधः ।
तदुक्तम्—

समेल्यहमिति प्रोक्तं यथा कार्यवशाज्जिनैः ।

B6

तथा कार्यवशात्प्रोक्ताः स्कन्धावतनधातवः ॥ इति ।

[युक्तियधिका]

यदि न परमार्थतो देशिताः, कथं तर्हि ते क्षणिका इत्याह—तत्त्वतः क्षणिका नैते
इति । तत्त्वतः परमार्थतः निःस्वभावत्वात् क्षणिका अपि न भवन्ति एते इमे भाषाः ।
क्षणिकादिदेशना वैतैयानां तत्त्वभावताप्रकाशनात् । यदि न तत्त्वतः क्षणिकाः, कथं³⁰

P 377

तर्हि देशनायामपि कथिता इति मनसि निधाय [आह] संवृत्त्या चेत् [इति]—यदि संवृत्त्या क्षणिका अभिधीयन्त इत्युच्यते, इत्युत्तरमाशङ्क्य दूषयति, तदा विरुध्यते, संवृत्त्या क्षणिका न परमार्थतः इति विरुध्यते न संगच्छते । अक्षणिकतया प्रतीतेः प्रतीतिविरोधः, सान्ध्यहारीभिरक्षणिकत्वप्रतीतेः न क्षणिकत्वं सांवृतं रूपमिति यावत् ॥

६ एतत् सिद्धान्तवादी परिहरति न दोषो योगिसंवृत्येति—

न दोषो योगिसंवृत्या लोकास्ते तत्त्वदर्शिनः ।

अन्यथा लोकवाचा स्यादशुचिस्त्रीनिरूपणे ॥ ८ ॥

P 378

नामं प्रतीतिविरोधलक्षणो दोषः । कुतः ? योगिनां पुद्गलनैरात्म्यसमाधिलभिनां या संवृतिर्व्यवहारः, तथा क्षणिकतया प्रतीतेः । अयमभिप्रायः—यदि नाम अर्वादर्शनैः १० क्षणिकत्वं न प्रतीयते, तथापि योगिन्यवहारगोचरः । योगिन्यवहारोऽपि संवृतिरूपतां न जहाति, बुद्धिः संवृतिरुच्यते [९.२] इति वचनात् । न च प्रतीतिबाधितं बाधितमेव, तथाविधायाः प्रतीतेरप्रमाणात्वात् ॥

कुतः पुनरेतत् संवृतमपि क्षणिकत्वादि योगिन एव पश्यन्ति नार्वादर्शिन इत्याह—लोकास्ते तत्त्वदर्शिन इति । लोकादर्वाचीनदर्शनात् सत्ताशात् ते योगिनस्तत्त्वदर्शिनः १६ अतीन्द्रियदर्शिनः । हेतुपदमेतत् । यस्मात् तत्त्वदर्शिनस्ते, तस्मात् क्षणिकत्वनैरात्म्यादि लोकाप्रतीतमपि प्रतिपद्यन्ते । अत एव न तेषां लोकप्रतीतिबाधा ॥

अवश्यं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथेत्यादि । अन्यथा यदि चैवं न स्वीक्रियते, तदा भवदभ्युपगतेऽपि लोकवाचा स्यात् । कुत्र ! अशुचिस्त्रीनिरूपणे इति । अशुचि-भावनासमये अशुचीति स्त्रियाः कामिन्या निरूपणे विभावनायां लोकवाचा स्यात्, २० लोकप्रतीतिन विरोधो भवेत्, लोकेन शुचिस्त्रिभावतया स्त्रीशरीरस्याध्यवसानात् । तस्मान्न लोकप्रतीतेन योगिदर्शनबाधेति । अत्र—

यथोपलब्धं तिमिरिक्षणानाम्

P 379

इत्यादिना उपचयहेतुत्वेन योजनीयम् । इति नागमादपि भावानां परमार्थतः सिद्धि-रस्ति । तस्मान्मायास्वप्नादिस्वभावाः सर्वधर्मा इति निश्चितमेतत् ॥

२५ स्यादेतत्—यदि सर्वव्यापिनी मायोपमस्वभावता, बुद्धोऽपि तर्हि मायोपमः स्वप्नोपमः स्यात् । उक्तं चैतद् भगवत्त्वम्—

एवमुक्ते सुभूतिस्तान् देवपुत्रानेतदबोचत्—मायोपमास्ते देवपुत्राः सत्त्वाः । स्वप्नो-पमास्ते देवपुत्राः सत्त्वाः । इति हि माया च सत्त्वाश्च अद्वयमेतदद्वैधीकारम् । सर्वधर्मा अपि देवपुत्रा मायोपमाः स्वप्नोपमाः । स्रोतआपन्नोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । स्रोतआपत्ति-

१ Mss. om. आह and इति which are supplied from T. २ Quoted in M.V. on 22. with some variants. It is presumably from one of the recensions of वज्रपाणिना (अहसाहसिका).

फलमपि मायोपमं स्वप्नोपमम् । एवं सकृदागम्यपि सकृदागमिफलमपि । अनागम्यपि अनागमिफलमपि । अर्हन्पि अर्हस्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमम् । प्रत्येकबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । प्रत्येकबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमम् । सम्यक्संनद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । सम्यक्संनद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमम् । यावत् निर्वाणमपि मायोपमं स्वप्नोपमम् । सचेन्निर्वाणादपि कश्चिद् धर्मो विशिष्टतरः स्यात्, तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपमं वदामि ॥ ५

एवं कथं तत्र सत्कारापकारयोः पुण्यपापसमुद्भव इति परस्याभिप्रायमाशङ्क्यन्नाह मायोपमादित्यादि—

मायोपमाजिनात्युण्यं सद्भावेऽपि कथं यथा ।

यदि भगवानपि मायोपमस्वभावः, तदा मायोपमाजिःस्वभावाजिनाद्भगवतः पुण्यं सुकृतं पूजासत्कारपादवन्दनादिभिः कथं यथा कथमिषेति मन्यसे ? उपलक्षणं चैतत् । 10 पापमपि तदपकारे कथमिति द्रष्टव्यम् । न हि मायाकात्मनिर्मितपुरुषसत्कारापकारयोः पुण्यपापप्रसूतिर्मुक्तेति परस्याभिप्रायः । अत्र प्रागुक्तमेवोत्तरम् । तथात्र परमेव परिपृच्छन्ति—सद्भावेऽपि कथं यथेति । सद्भावेऽपि परमार्थसत्त्वत्वेऽपि भगवतः कथमिव पुण्यम् ? कथं यथेत्युभयत्रापि योजनीयम् । अयमभिप्रायः—यथा कस्यचित् परमार्थसतो जिनात् परमार्थसत् पुण्यमुपजायते, तथा अन्यस्य मायोपमान्मायोपममेवेत्यात्रयोर्न कश्चिद्विशेषः, इदंप्रत्ययता- 15 मात्रस्योभयसाधारणत्वात् । इति यदेवोत्तरं भवताम्, तदेवास्माकमपि, नातिरिच्यते किञ्चित् । न च युक्तिसिद्धं परमार्थसद् वस्तुस्वरूपं किञ्चिदस्तीति प्रतिपादितम् ॥

भवतु नाम मायोपमादपि जिनात् पुण्यम् । इदं तु कथं समाधीयते इत्याह यदि मायोपम इत्यादि—

यदि मायोपमः सत्त्वः किं पुनर्जायते मृतः ॥ ९ ॥

१० P 281

अथवा अन्यथावतार्यते—यदि जिनोऽपि मायोपमः, का वार्ता तर्हि सांसारिकेषु सत्त्वेषु ? तेऽपि तथेति शून्यः । मायोपमास्ते देवपुत्राः सर्वाः इति वचनात् । एवं सति यद्वा न दोषः प्रसज्यते इत्याह—यदीत्यादि । यदि मायोपमो मायास्वभावसमानधर्मः सत्त्वः प्राणी, तदा किं पुनर्जायते मृतः ? किमिति प्रश्ने अश्रमायां वा । किं पुनर्जायते उत्पद्यते ? मृतो निकायसमागतायाश्च्युतः । कारणमत्र वक्तव्यम्, नैतद्युक्तमिति वा । न हि 20 मायापुरुषो विनष्टः पुनरुपपद्यते । तस्मात् परमार्थसन्तो भावा इत्युपगन्तव्यम् ॥

नैतदुपगन्तव्यमित्याह यावदित्यादि—

यावत्प्रत्ययसामग्री तावन्मायापि वर्तते ।

यावत्कालं प्रत्ययानां कारणानां मल्लोपधादीनां सामग्री समुदायः, समप्राणि कारणानि, तावत्कालं मायापि वर्तते, न अर्वाहू निवर्तते, नापि ततः परं प्रवर्तते । एवं यावद्विद्याकर्म- 30 तृष्णास्वभावा सामग्री, तावत् सत्त्वस्तानमायापि वर्तते, इदंप्रत्ययस्तथासहस्रितित्वात् ।

P 292

यदि न परमार्थतः सत्त्वोऽस्ति, कथमासंसारं सत्त्वसंतानः प्रवर्तते, न तु मायाबदधिरं
निवर्तते ! उक्तमत्र—यत्तत्प्रत्ययसामग्री तावत् प्रवर्तते, यस्य तु तथा नास्ति, स नानुवर्तते
इति । अपि च । न धिरकालावस्थितिः सम्यक्त्वव्यवस्थानिवन्धनमिवाह दीर्घसंतान
इत्यादि—

४ दीर्घसंतानमात्रेण कथं सत्त्वोऽस्ति संसृतः ॥ १० ॥

दीर्घधिरकालावस्थितः संतानः प्रवाहः, स एव केवलसन्मात्रं तेन । कथमिति
पृच्छति—केन प्रकारेण सत्त्वोऽस्ति विद्युते ? संसृतः परमार्थतः । एतावास्तु विशेषः—यस्य
हि दीर्घकालावस्थितिहेतुप्रत्ययविशेषोऽस्ति, स दीर्घकालमनुवर्तते । यस्य तु तथा नास्ति,
स नानुवर्तते इति । न तु तावत्ता सम्यक्स्थित्यावन् । तस्मान्मायास्वभावत्वेऽपि न पुन-
१० र्जन्मासंभवः ॥

एवं तर्हि यथा मायापुरुषवधादौ न प्राणातिपातः, तथा तदपरपुरुषवधादावपि न
स्यात्, अभिनवभावत्वात्, इत्यत्राह मायापुरुष इत्यादि—

मायापुरुषपातादौ चित्ताभावात् पापकम् ।

P 293

मायापुरुषस्य पातादौ मारणादौ । आदिशब्देन तस्य अदत्तादि गृह्यतः । समानेऽपि
१५ निःस्वभावत्वे चित्तस्य विज्ञानस्य मायापुरुषसंतानेऽभावात् असत्त्वात् न पापकं न
अकुशलमुत्पद्यते प्राणातिपातादि । पापमेव पापकम् । स्वार्थे कन्विधानात् । तत्रापि
मारणाभिप्रायेण प्रहरं ददतो भवत्येव अशुभम्, न तु प्राणातिपातः । मायापुरुषादन्यत्र
कथं प्राणातिपात इति चेदाह चित्तमायेत्यादि—

चित्तमायासमेते तु पापपुण्यसमुद्भवः ॥ ११ ॥

२० चित्तमेव माया चित्तमाया, तथा समेते युक्ते । मायास्वभावेन चित्तेन संबन्धे
इत्यर्थः । तुल्यम्दः पूर्वस्माद्विशेषार्थः । पुण्यं च पापं च पुण्यपापे, तयोः सुकृतदुष्कृतयोः
समुद्भवः समुत्पत्तिः । उपकारावकारयोः इति सामग्रीविशेषात् कार्यविशेषः । यथा स्वयमपि
गोमयेतरजनन्मनोर्वर्तिकयोराकारसाम्ये कारणभेदात् स्वभावभेदः । तथा इहापि भोक्त-
दोषप्रसङ्गः ॥

२५ यदुक्तम्—चित्तमायेति, तत् परे विषयकाह मन्त्रादीनामित्यादि—

मन्त्रादीनामसामर्थ्यात् मायाचित्तसंभवः ।

मन्त्रादीनाम्, आदिशब्दादौषधादीनां चित्तोत्पादं प्रति असामर्थ्यादित्यापातात् न
मायाचित्तसंभवः न मायास्वभावं चित्तं संभवति । यथा परम्याभोहनिबन्धनात् मायाकार-
प्रयुक्तानां मन्त्रादीनां प्रभावेण हस्त्याणाकारनिर्गतिः, न तथा चित्तस्येति परस्य भावः ।
३० एतत् परिहरन्नाह सापि नानाविधेत्यादि—

सापि नानाविधा माया नानामल्यसंभवा ।

अपिशब्दोऽप्रधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । सा माया नानाविधैव नानाप्रकारैव । अत एव नानाप्रत्ययसंभवा नानाप्रत्ययात् अनेकप्रकारकारणात् संभव उत्पादो यस्याः सा तथोक्ता । अवयवमिप्रायः—यदि माया मायेति शब्दसाम्यमस्ति, तथापि न तत्कारणस्याप्यभेदः, मायास्वभावत्वेऽपि कार्यस्य नानास्वभावत्वात् । न हि एकस्मिन् कार्ये किञ्चित् कारणं दृष्टमिति कार्यशब्दसाम्यात् सर्वत्र तदेव प्रकल्पयितुं युज्यते, अपि तु कश्चिदेव कस्यचित् सामर्थ्यम्, शब्दसाम्येऽपि संभावभेदात् । एतदेवोपदर्शयन्नाह नैकत्वेति—

नैकस्य सर्वसामर्थ्यं प्रत्ययस्यास्ति कुत्रचित् ॥ १२ ॥

नैकस्य कश्चिदुपलब्धसामर्थ्यस्य प्रत्ययस्य कारणस्य हेतोः सर्वसामर्थ्यं सर्वस्मिन् कार्ये सामर्थ्यं शक्तिरस्ति संभवति । कश्चिदुष्टमिति कृत्वा कुत्रचिदिति कस्मिंश्चित् समये देशे काले वा दृष्टमिदं वा । ततश्च कश्चिन्माया मन्त्रादिसामर्थ्यप्रतिलब्धमाया, कश्चित् पुनरनादिसंसारप्रवृत्तमाहात्म्या अविद्यादिप्रभावप्रवर्तिता । तस्माच्च सर्वासु मन्त्रादिसामर्थ्यमिति । एतत् सर्वं लोकव्यवहारानुगतं कल्पनानिर्मितं सांभृतं वस्तुतत्त्वमुपादाय समुत्पितं न तु परमार्थतः । परमार्थदशायां जननमरणोत्पादनिरोधहेतुकलभाभावादिकल्पनाया अभावात्, प्रकृतिनिर्वृतत्वात् सर्वधर्माणामिति ॥

एतदसहमानः परः पुनरन्यथा प्रसञ्जयन्नाह निर्वृत इति—

15

निर्वृतः परमार्थेन संब्रूया यदि संसरेत् ।

निर्वृतः स्वभावशून्यत्वादुत्पादननिरोधरहितः । परमार्थेन परमार्थसत्यतः प्रकृतिनिर्वाण-तया आदिशान्तकवाह । यदि संब्रूया संवृत्तिसत्त्वेन काल्पनिकत्वेन संसरेत्, जातिजरा-मरणयोगी भवेत्, तदा अयं महान् विरोधः स्यादित्याह बुद्धोऽपि संसरेदेवमित्यादि—

बुद्धोऽपि संसरेदेवं ततः किं बोधिचर्यया ॥ १३ ॥

20

एवममुपगम्यमाने बुद्धोऽपि सर्वावरणप्रहाणतो निर्वृतोऽपि संसरेत् जन्मादिभार्य भवेत् । यत एवम्, ततः तस्मात् कारणात् किं बोधिचर्यया ? बोधये बुद्धत्वाय चर्या करचरणशिरःप्रदानावनेकदृष्ट्यशतलक्षणा, तथा किम् ? न किञ्चित् प्रयोजनम्, लक्ष-क्रमेण वैफल्यम् । सा हि सर्वसांसारिकधर्मनिवृत्तये सर्वगुणसमुच्चयाश्रितबुद्धव्यप्राप्तये च समाग्रीयते, तथापि न सांसारिकधर्मनिवृत्तिश्चेत्, किं तस्मात्प्रयेण संसाधितमिति भावः ॥ 25

तत् प्रयुक्तमेव यावत्प्रत्ययसामग्रीत्यादिना, पुनरपि विस्पष्टयन्नाह प्रत्ययाना-मित्यादि—

प्रत्ययानामनुच्छेदे माषाप्युच्छिद्यते न हि ।

प्रत्ययानां तु विच्छेदात्संब्रूयापि न संभवः ॥ १४ ॥

प्रत्ययानां कारणानाम् । अनुच्छेदे अविनाशे । द्विर्यस्मात् । मायापि न केवलं संसार इति समुच्चये अपिशब्दः । नैवोच्छिद्यते न निवर्तते । प्रत्ययानां कारणानां तु बोधि. २५

विच्छेदात् निवृत्तेः, संवृत्ताणि कात्पनिकव्यवहारेणापि न संभवो न संसरणम् ।
प्रत्ययानां समुच्छेदः पुनस्तत्त्वाम्बासादविद्यादिनिरोधकमेव वेदितव्यः । तद्यथोक्तमर्थ-
शालिस्तम्बसूत्रे —

- एवमुक्ते भैत्रेयो बोधिसत्त्वो महासत्त्व आयुष्मन्तं शारिपुत्रमेतदबोचत्—यदुक्तं
५ भगवता धर्मस्वामिना सर्वज्ञेन—यो भिक्षवः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति, स धर्मं पश्यति । यो
धर्मं पश्यति, स बुद्धं पश्यति । तत्र कतमः प्रतीत्यसमुत्पादो नाम ? यदिदम्—अविद्या-
प्रत्ययाः संस्काराः । संस्कारप्रत्ययं विज्ञानम् । विज्ञानप्रत्ययं नामरूपम् । नामरूपप्रत्ययं
षडायतनम् । षडायतनप्रत्ययः स्पर्शः । स्पर्शप्रत्यया वेदना । वेदनाप्रत्यया तृष्णा ।
तृष्णाप्रत्ययमुपादानम् । उपादानप्रत्ययो भवः । भवप्रत्यया जातिः । जातिप्रत्यया
जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाः । एवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्कन्धस्य
१० समुदयो भवति । तत्र अविद्यानिरोधात् संस्कारा निरुच्यन्ते । पेयालं । एवमस्य केवलस्य
महतो दुःखस्कन्धस्य निरोधो भवति । अयमुच्यते प्रतीत्यसमुत्पादः । पेयालं । य इमं
प्रतीत्यसमुत्पादं सततसमितं निर्जीवं यथावदविपरीतमजातममृतमसंस्कृतमप्रतिघमनालम्बनं
शिवममयमहार्थमव्युपशमस्वभावं पश्यति, स धर्मं पश्यति । यस्तु एवं सततसमितं
यावदव्युपशमस्वभावं धर्मं पश्यति, सोऽनुरारं धर्मशरीरं बुद्धं पश्यति । पेयालं । तत्र
१५ अविद्या कतमा ? एतेषां वै षण्णां धातूनां या एकसंज्ञा पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा ध्रुवसंज्ञा
शाश्वतसंज्ञा सुखसंज्ञा आत्मसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा जीवसंज्ञा जन्तुसंज्ञा मनुजसंज्ञा मानवसंज्ञा
अहंकारममकारसंज्ञा । एवमादि विविधमज्ञानम्, इयमुच्यतेऽविद्या । एवमविद्यायां सत्त्वां
विषयेषु रागद्वेषमोहाः प्रवर्तन्ते । तत्र ये रागद्वेषमोहा विषयेषु, अमी अविद्याप्रत्ययाः
संस्कारा इत्युच्यन्ते । वस्तुप्रतिबिम्बतिर्विज्ञानम् । चत्वारि महाभूतानि बोधादाय रूप-
२० मैकच्यरूपम् । विज्ञानसहजाक्षत्यारोऽरूपिण उपादानस्कन्धा नाम, तन्नामरूपम् ।
नामरूपसंनिहितानि इन्द्रियाणि षडायतनम् । त्रयाणां धर्माणः संनिपातः स्पर्शः ।
स्पर्शानुभवो वेदना । वेदनाप्यवसानं तृष्णा । तृष्णावैपुल्यमुपादानम् । उपादाननिर्जातं
पुनर्भवजनकं कर्म भवः । भवदेतुकाः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः । जात्यभिनिर्मुक्तानां
स्कन्धानां परिपाको जरा । स्कन्धविनाशो मरणम् । प्रियमाणस्य संप्रदस्य सप्रमिष्यत्स्य
२५ अन्तर्दाहः शोकः । शोकोत्पलपनं परिदेवः । पञ्चविज्ञानसंप्रयुक्तमाघातानुमवनं दुःखम् ।
दुःखमनसि कारसंप्रयुक्तं मानसं दुःखं दौर्मनस्यम् । ये चान्ये एवमादाय उपप्लेसाः, इमे
उपायासा इत्युच्यन्ते ॥

तत्र महान्धकारायेन अविद्या । अभिसंस्कारायेन संस्काराः । विज्ञाननार्येन विज्ञान-
नम् । मननार्येन नामरूपम् । आयुहारायेन षडायतनम् । स्पर्शनार्येन स्पर्शः । अनुभव-
३० नार्येन वेदना । परितर्षणार्येन तृष्णा । उपादानार्येन उपादानम् । पुनर्भवजननार्येन

भवः । स्कन्धप्रादुर्भावार्येण जातिः । स्कन्धपरिपाकार्येण जरा । विनाशार्येण मरणम् । शोचनार्येण शोकः । कचनपरिदेवनार्येण परिदेवः । कायसंपीडनार्येण दुःखम् । चित्त-
संपीडनार्येण दौर्भनस्यम् । उपकेशार्येण उपायासाः ॥ इति विस्तरः ॥

एवमुपदर्शितप्रत्ययानामनुच्छेदे संसारोऽविकलः प्रवर्तते, द्वादशाङ्गप्रतीत्यसमुत्पादस्यैव
संसारत्वात् । यदाहुराचार्यपादाः—

यथाक्षेपं क्रमाद् दृढः संतानः क्लेशकर्मभिः ।

परलोकं पुनर्यातीत्यनादि भवचक्रमम् ॥

स प्रतीत्यसमुत्पादो द्वादशाङ्गशिक्षाण्डकः । इति ।

[अभि. कोश. ३.१९-२०]

प्रत्ययानां पुनरुच्छेदे सर्वथैव संसरणं न स्यात्, कारणवैकल्यात् । ततश्च 'बुद्धोऽपि 10
संसरेदेवम्' इत्येतन्न प्रसज्यते इति ॥

एवं तावद् सौत्रान्तिकादिचोद्यमुदस्य योगाचारविप्रतिपत्तिनिराकरणाय तन्मतेन
दूषणमुद्वाहयन्नाह यदा न भ्रान्तिरपीत्यादि—

यदा न भ्रान्तिरप्यस्ति माया केनोपलभ्यते ॥ १५ ॥

यदा सर्वं जगद् मायात्मकतया स्वभावशून्यमुपगतं मध्यमकत्वादिभिः, मायास्वभाव- 16 P 290
संबन्धिप्राहिणी बुद्धिरपि भवतां नास्ति ब्राह्मवत्, तदा माया केनोपलभ्यते, केन प्रतीयते
तद्वाहकवस्तुसम्मानमन्तरेण ? नेव केनचिदित्यर्थः । यस्य पुनः स्वचित्तमेव परमार्थसत्
बाह्यरूपतया भ्रान्तं तथा प्रतिभासते, न तस्यायं दोष इति भावः ॥

एतन्निराकर्तुमाह यदा मायैवेत्यादि—

यदा मायैव ते नास्ति तथा किमुपलभ्यते ।

20

यदा मायैव ब्राह्मतया हस्तायाकारप्रवृत्त्या तत्र विज्ञानवादिनो नास्ति, चित्तमात्रं
जगदम्युपगच्छन्तो बहिरर्थाभावात्, तदा किमुपलभ्यते, तदा किमिह प्रतिभासते ?
बहिरर्थाभावाददेशादिविच्छेदेन प्रतिभासो न युक्त इत्यर्थः । अत्र परस्याभिप्रायमाशङ्क्यन्नाह
चित्तस्यैव स हत्यादि—

चित्तस्यैव स आकारो यद्यप्यन्योऽस्ति तत्त्वतः ॥ १६ ॥

26

उक्तमत्र चित्तमेव बहिरूपतया भ्रान्तं हस्तायाकारं प्रतिभासते इति । उक्तमेव ।
किं तु यद्यपि चित्तस्यैव ज्ञानस्यैव स इति देशादिविच्छेदेन ब्राह्मतया प्रतिभासमान आकारो
निर्भासः, अन्य इत्यपरः आन्तराद् प्राहकाचित्ताकारात्, अस्ति विद्यते, तत्ततो वस्तुतः ॥

यद्यपीत्यमुपगम्योक्तम्, तथापि नैतत् संगच्छत इत्याह चित्तमेव यदा मायैत्यादि—

चित्तमेव यदा माया तथा किं केन दृश्यते ।

37

चित्तमेव विज्ञानमेव वेदकतया स्वीकृतम्, यदा माया नान्या, न हि वेदकचित्त-
व्यतिरिक्ता काचिदन्या माया नाम, तदात्मतया तस्यास्तथा प्रतिभासोपगमात्, तदा किं

केन दृश्यते, किं केन प्रतीयते ! दर्शनमेव हि केवलमस्ति न दृश्यम् । दृश्यमन्तरेण दर्शनमपि न स्यात्, दृश्यापेक्षत्वाच्च । अतो न केनचित् किञ्चिद् दृश्येत, इति आन्वयमशेषस्य जगतः प्राप्तमिति भावः । ननु स्यादेतत् यदि ज्ञानस्य आत्मस्वेदनं न स्यात्, यावत्ता स्वसंवेदनतया स्वरूपं संवेदयत् तदभिन्नं मायादिप्रतिभासमपि वेदयेत् ।
५ तथा च सति न काचित् क्षतिः । इति विज्ञानवादिनोऽभिप्रायमाशङ्क्याह—

उक्तं च लोकनायेन चित्तं चित्तं न पश्यति ।

समावश्यकमेव सर्वं जगद् यदा युक्तिः प्रतिपादितम्, तदा कः कस्य समावो वस्तुतः इति कस्य केन वेदनं स्यात् ! उक्तं च भगवता—

सर्वधर्माः शून्याः, शून्यतालक्षणं चित्तम् । सर्वधर्मा विविक्ताः, विविक्ततालक्षणं
१० चित्तम् । इति ।

किं च । उक्तं च कथितं च लोकनायेन लोकानां सर्वसंस्वानां नाथेन शरण्येन बुद्धेन भगवता । किमुक्तम् ! चित्तं चित्तं न पश्यतीति, चित्तं स्वात्मानं न जानाति, सत्यपि वस्तुत्वे स्वात्मानि कारित्रविरोधात् । कथसिद्ध !

न चिच्छनन्ति यथात्मानमसिधारा तथा मनः ॥ १७ ॥

१४ यथा मुतीक्ष्णायसिधारा खड्गधारा तदन्यवदात्मानं स्वकार्यं न चिच्छन्ति न विघाटयति, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्, तथा मनः । असिधारावचित्तमपि स्वात्मानं न पश्यतीति योग्यम् । तथा हि न तदेवैकं ज्ञानं वेधवेदकवेदनामस्वभावत्रयं युक्तम् । एकस्य निरंशस्य त्रिस्रभावतायोगात् । तत्रेदमुक्तमार्यरत्नचूडसूत्रे—

स चित्तं परिगृहेयमाणो नाध्यात्मं चित्तं समनुपश्यति । न बहिर्धीं चित्तं समनु-
२० पश्यति । न स्कथेषु चित्तं समनुपश्यति । न धातुषु चित्तं समनुपश्यति । नापतनेषु चित्तं समनुपश्यति । स चित्तमसमनुपश्यंश्चित्तधारां पर्येयते—कुतश्चित्तस्योत्पत्तिरिति । आलम्बने सति चित्तमुपयते । तद् किमन्यचित्तमन्यदालम्बनम्, अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तम् ! यदि तावदन्यदालम्बनमन्यचित्तम्, तद् द्विचित्तता भविष्यति । अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तम्, तद् कथं चित्तं चित्तं पश्यति ! न हि चित्तं चित्तं समनुपश्यति । तथापि न
२५ तस्यैव असिधारया सेव असिधारा शक्यते छेत्तुम्, न तेनैव अक्षुत्प्रेणे तदेव अक्षुत्प्रेणं स्पर्शं शक्यते, एवमेव तेनैव विरोधेन तदेव चित्तं द्रष्टुमिति विस्तरः ॥

अत्र चित्तमात्रवादिनः स्वात्मानि क्रियाविरोधं विघटयितुं सपक्षप्रसाधनाय दृष्टान्त-मुद्गमयमाह आत्मभावमित्यादि—

आत्मभावं यथा दीपः संप्रकाशयतीति चेत् ।

२० आत्मभावं स्वरूपं यथा दीपः प्रदीपः संप्रकाशयति घोतयति । यथा हि किल अन्धकारादुत्पट्टादिवस्तुप्रतिपत्तये प्रदीप उपादीयते, न तथा प्रदीपप्रकाशनाय प्रदीपान्तरम्, अपि तु वटादि प्रकाशयन्नेव आत्मानमपि प्रकाशयति, तथा प्रकृतेऽपि स्वसंवेदने

वेदितव्यम् । न चापि कचिद्बिरोधो दृष्ट इति सर्वत्र योजनीयम् । तस्मात् प्रदीपवदविरोध एवेति चेत्, यथेवं मन्यसे, तदा नैवं वक्तव्यम् । कुत इत्याह नैवेत्यादि—

नैव प्रकाश्यते दीपो यस्मान्न तमसावृतः ॥ १८ ॥

नैव प्रकाश्यते घटादिष्वनैव उद्बोधते दीपः, यस्मान्न तमसावृतः न अन्वर्कः-
पिहितः । विद्यमानस्यावरणस्य अपनयनं प्रकाशनम्, ततो युक्तं घटादीनां प्रकाशनम्, तेषां
प्राग् विद्यमानत्वात् । नैवं प्रदीपस्य, तस्य प्राग्विद्यमानत्वात् । न च अविद्यमानस्य
प्रकाशनं युक्तम्, असंभवात् । तस्मान्नैव प्रकाश्यते दीपः । इति विसृष्टत्वात् प्रदीप-
दृष्टान्तात् साध्यसिद्धिः ॥

स्यादेतत्—आत्मभावमित्यादिना नैतदभिधीयते यदात्मानं वदन् वत् तमसावृतं प्रकाश-
यति दीपः, अपि तु तत्सम्भवं प्रति परनिरपेक्षतामात्रनत्याभिधीयते । एतदेवोपदर्शयन्नाह 10
न इत्यादि—

न हि स्फटिकवज्जीलं नीलत्वेऽन्यमपेक्षते ।

तथा किञ्चित्परापेक्षमनपेक्षं च दृश्यते ॥ १९ ॥

हिरिति यस्मात् । यथा स्फटिकोपलः स्वयमनीलः सन्, नीलत्वे नीलगुणोत्पत्ति-
निमित्तमन्यमुपाधि नीलपत्रादिसंनिधिमपेक्षते, तथा स्वयमेव यद्वस्तु नीलम्, तदपि न 15
नीलत्वेऽन्यमुपाधिमपेक्षते । तथा तेन प्रकारेण किञ्चिद् घटादिकं परापेक्षं प्रदीपाद्यपेक्षं
प्रकाशं दृश्यते, किञ्चित् पुनः प्रदीपादिकमनपेक्षं च स्वयंप्रकाशात्मकं दृश्यते उपलभ्यते ।
एतावन्मात्रमेव विवक्षितम् ॥

एवं विज्ञानवादिना उपदर्शिते विशेषे सिद्धान्तवादी नीलमेव तावज्जीलत्वे परनिरपेक्षं
दृष्टान्तत्वेनोपदर्शितं प्रतिषेधयन्नाह अनीलत्वं इत्यादि—

अनीलत्वे न तज्जीलं नीलहेतुर्येवेत्यते ।

नीलमेव हि को नीलं कुर्यादात्मानमात्मना ॥ २० ॥

अयमपि न सदृशो दृष्टान्तः, यतो नीलमपि न नीलत्वे स्फटिकवन्निरपेक्षम्,
तद्भावं प्रति सहेतुप्रत्ययापेक्षत्वात् । कदा पुनरिदमनपेक्षं स्यात् ! यदि तदनीलमेव
सहेतोऽप्युच्येत । पुनस्तद्भावे परनिरपेक्षं स्वयमेव नीलमात्मानं कुर्यात् । न चैतदस्ति । 20
यतः अनीलत्वे नीलगुणरहितत्वे सति । नेति निषेधयति । तदिति नीलाभिमतं वस्तु । नीलं
नीलगुणयुक्तमात्मानं स्वरूपमात्मना स्वयमेव न कुर्यात्, न कर्तुं शक्नोति, पूर्ववत् स्वस्मिन्
क्रियाविरोधात् । तस्मान्न नीलस्यापि परानपेक्षता नीलत्वं प्रति स्फटिकवत् । तथा हि

1 The text of this stanza as given by Poissin and Minayef is not correct. The confusion in the mind of both is due to the principle of haplography. Our text is confirmed by Tibetan translation and also by the Commentary.

P 286

स्फटिकोपलोऽपि वस्तुनोऽवस्थितरूप एव उपाधिसंनिधौ न नीलोपरागमनुभवति, अपि तु सर्वलोपादानलक्षणात् । नीलोपाधिविशेषसहकारिणश्च पूर्वस्वरसन्निरोधात् अन्य एव नील-
गुणोपरकः स्फटिकोपल उत्पद्यते इति सिद्धान्तः । तस्मात् साधारणमनयोस्तद्गुणं प्रति हेतुप्रत्ययार्थीनत्वम् । इति प्रकृतेऽपि साध्ये न कश्चिद्विशेषः ॥

- 6 ननु प्रियमिदमनुष्ठितं प्रियेण यस्मात् जडस्वभावव्यावृत्तात्मतया स्वहेतुप्रत्ययात् उत्पत्तिरेव ज्ञानस्य प्रकाशान्तरनिरपेक्षस्य आत्मप्रकाशता स्वसंवेदनमुच्यते । एतदेव त्वयापि नीलस्वरूपपरामर्शेण समर्थितम् । एतावन्मात्रेण प्रदीपोऽपि दृष्टान्तीकृतः । न पुनरस्माभिः कर्मकर्तृक्रियाभेदेन ज्ञानस्यात्मप्रकाशनमिच्छते । एकस्य सतः कर्मादिस्वभावव्यवस्थायोगात् । तत्र क्रियादिभेदेन दूषणेऽपि किञ्चिद्व्यथितमस्माकं स्यात्, स्वहेतुजनितस्यात्मप्रकाशस्यानुप-
10 वातात् । इति न त्वमसंवेदने प्रतिपादितदोषप्रसङ्गः । तदुक्तम्—

विज्ञानं जडरूपेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते ।
इयमेवात्मसंवित्तिरस्य या जडरूपता ॥
क्रियाकारकभेदेन न स्वसंवित्तिरस्य तु ।
एकस्यानंशरूपस्य त्रैरूप्यानुपपत्तितः ॥ इति ।

15

[तत्त्वसंग्रह-२०००-१]

T 207

- अत्रोच्यते—क्रियाकारकभेदेन व्यवहारप्रसिद्धं शब्दार्थमभिगम्य दूषणमुक्तम्, स्वसं-
वेदनशब्दस्य तदर्थोपभाष्यकत्वात् । यदि पुनर्दोषमप्यालोच्यप्रसिद्धोऽपि शब्दार्थः परि-
त्यज्यते, तदा लोकेत एव बाधा भवती भविष्यति । इयमपि न परमार्थतः स्वसंवेदनसिद्धिः ।
तथा हि हेतुप्रत्ययोपजनितस्य प्रतिबिम्बत्वेव निःस्वभावत्वमुक्तम् । तथा च सुतरां न
20 स्वसंवेदनं ज्ञानस्य, तत्त्वतो निजस्वभावाभावात् । न च स्वभावाभावे गगनोत्पलस्य
आत्मसंवेदनमुचितम् । न चापि जडस्वभावता मध्यमकत्वादिनं प्रति परमार्थतः कस्यचित्
सिद्धा, येन जडव्यावृत्तमजडं स्वसंवेदनं स्यात् । तस्मादन्यानेव वस्तुवादिनः प्रति युक्तमेत-
द्भक्तम् । ततो निःस्वभावतया न कयंश्चिदपि स्वसंवेदनसिद्धिः । एतत् पुनः पश्चात् स्मृत्युप-
स्थानोपदर्शनप्रस्तावे [९. २४] विस्तरेणोपदर्शयिष्यामः ॥

- 25 सांप्रतं प्रदीपस्य स्वयंप्रकाशतामम्युपगम्य बुद्धेः स्वसंवेदनमयुक्तमिति प्रतिपादय-
न्नाह दीप इत्यादि—

दीपः प्रकाशत इति ज्ञात्वा ज्ञानेन कथ्यते ।

बुद्धिः प्रकाशत इति ज्ञात्वेदं केन कथ्यते ॥ २२^१ ॥

भवतु वा प्रदीपस्य प्रकाशात्मता, तथापि न बुद्धिसंवेदनसाधनं प्रति सदृशो

P 286

- 30 दृष्टान्त इति स्मृदायार्थः । दीपः प्रकाशत इति जाभासते प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वयमेव,
इति ज्ञात्वा प्रतीत्य ज्ञानेन बुद्ध्या कथ्यते प्रतिपाद्यते, प्रदीपस्य ज्ञानविषयत्वात् । बुद्धि-

ज्ञानं प्रकाशते इति यदुच्यते, तत् पुनः केन ज्ञानेन ज्ञात्वा कथ्यते इति परं पृच्छति । न चात्र किञ्चिद् बुद्धिप्रतिपत्तिनिबन्धनमस्तीति असंभाषणां प्रकाशयति । न तावत् पूर्वज्ञानेन तत्प्रतिपत्तिः, तात्कालमनुत्पत्तेस्तस्यासत्त्वात् । नापि पश्चात्कालभाविना तदानीं क्षणिकतया प्राद्व्यस्यातीतत्वात् । न च तत्समानकालभाविना तेन तस्यानुपकारात् । न च अनुपकारकस्य विषयभावः, नाकारणं विषयः इति वचनात् । नापि स्वयम्, तत्रैव विप्रतिपत्तेः । तत् कथं तत्प्रतीतिरिति न विद्मः ॥

इत्थं सर्वथा बुद्धेरप्रतिपत्तौ तत्संवेदनमस्तीव अनुकमित्याह प्रकाशा वेत्तादि—

प्रकाशः वाप्रकाशः वा यदा दृष्टा न केनचित् ।

वन्ध्यादुद्दिष्टलीलेव कथ्यमानानपि सा मुधा ॥ २३ ॥

प्रकाशः वा प्रकाशात्मिका दीपवत् । अप्रकाशः वा अप्रकाशात्मिका घटादिवत् । १० परस्परसमुच्चये वाशब्दद्वयम् । बुद्धिः यदा दृष्टा न केनचित्, न प्रतिपन्ना केनचित् प्रतिपन्ना स्वयंरूपेण वा । यदेति पदं तदेत्वाकर्षति । तदा वन्ध्याया अप्रसवधर्मिण्याः स्त्रिया दुहिता पुत्री, तस्या लीला विलासो ललितं तद्वत् । कथ्यमानानपि आख्यायमानानपि सा मुधा । सेति बुद्धिः । मुधेति निष्फला । कन्ध्यादुद्दिष्टुरविद्यमानतया प्रतिपन्नत्वात् तल्लीला सुतरामप्रतिपन्नेत्यभिप्रायः । अथवा । अनुपजानिद्वयस्वभावतया वन्ध्यादुद्दिष्ट- १४ स्थानीया बुद्धिः । अप्रतीततत्त्वभावतया तल्लीलावत् स्वसंविद्धिः । तदप्रतीतेः तस्या अपि अप्रतीतिरिति कथ्यमानानपि युक्तिरहितेन वचनमात्रेण सा स्वसंविद्धिर्मुधा, अनुपादेयत्वाभिन्नप्रयोजना ॥

स्वादेवम्—युक्तिशून्यं वचनमात्रमेतत् । यतः इयमत्र युक्तिरस्तीत्याह यदि नास्तीत्यादि—

यदि नास्ति स्वसंविद्धिर्विज्ञानं स्मर्यते कथम् ।

यदि स्वसंवेदनं विज्ञानस्य नास्ति न विद्यते, तदा विज्ञानं स्मर्यते कथम् ? विज्ञानस्य स्वसंवेदनाभावादुत्तरकालं स्मरणं न स्यात् । न हि अननुभूतस्मरणं दुष्कम्, अतिप्रसङ्गात् । तस्मादनुभवफलस्य स्मरणस्य उत्तरकालं दर्शनात् ज्ञानसंवेदनमस्तीत्यनुमीयते इति । नैतत् साधनं साधीयः । यतो यदि स्वसंवेदनकार्यतया स्मरणं निश्चितं २५ भवेत्, भवेत् वहेर्यया क्षुमः स्वसंवेदनस्य कारणं स्मृतिः । न च असिद्धे स्वसंवेदने प्रमाणतः, स्मरणस्य तत्कार्यताप्रहणमस्ति । सर्वथा उभयप्रतिपत्तिनान्तरीयकत्वात् कार्यकारणभावप्रतिपत्तेः । न च चक्षुरादेरिव विज्ञानम्, अदर्शनेऽपि स्मरणं तत्कार्यं सेत्स्यति, चक्षुषो हि व्यतिरेके नीलादिज्ञानाभावतो [व्यतिरेकद्वारेण] तत्कार्यमनुमीयते । स्मृतिस्तु ज्ञानसंवेदनमन्तरेणापि भवतीति प्रतिपादयिष्यामः, इति स्वसंवेदनकार्यतानिश्चयमन्तरेण स्मरणस्य ३०

१ Nep. Ms. is missing for this folio. For स्वयंरूपेण, T suggests: प्रतिपत्तुः कस्यचिदभावात् कश्चित् प्रतिपत्तिरपि । स्वपरोभयकपि नास्ति ।

P 401

तद्विनाभावान्न संवेदनसिद्धिः । अतः स्मरणमपि ज्ञानत्वात् कथं सिद्धमिति वक्तव्यम् । न च स्वयमसिद्धं लिङ्गं ज्ञापकमन्यस्य । न च स्मरणं स्वसंवेदनस्य प्रत्यक्षतया ग्राहकम्, तस्य तस्मादन्यत्वात् । न च ज्ञानस्य ज्ञानान्तरविषयत्वम्, अहिरर्षवत् संबन्धासिद्धबादि-
 दोषप्रसङ्गात् । अन्यत्वाविशेषात् संतानान्तरभाविनापि स्मरणेन तस्य ग्रहणं स्यात् । अथ
 तेन पूर्वमनुभूतत्वात् स्मर्यत इति चेत्, एकसंततिपत्तिरेतापि न पूर्वमनुभूतमिति
 समानः प्रसङ्गः ॥

कार्यकारणभावोऽपि न तस्य नियामको युज्यते, कार्यकारणभावस्यैव परमार्थतो-
 ऽभावात्, सत्यपि तस्मिन् सर्वज्ञानानां स्वप्रतिपत्तिनिष्ठतया तद्ग्रहणस्याक्षयत्वात् । यथा-
 व्यवहारमप्युपगमे कात्पनिकत्वम्, कात्पनिकत्वे च सर्वव्यवहाराणां कल्पनानिर्मितत्वात्
 १० सांभृतत्वमिति साधितं नः साध्यम् । इति न स्मृतेः स्वसंवेदनसिद्धिः ॥

भवतोऽपि कथं तर्हि स्वसंवेदनाभावे स्मृतिरित्याह अन्यानुभूत इत्यादि—

अन्यानुभूते संबन्धात् स्मृतिरास्तुविषं यथा ॥ २४ ॥

P 402

ज्ञानादन्यस्मिन् ग्राह्ये वस्तुनि विषयेऽनुभूते सति ज्ञाने स्मृतिः स्मरणमुपजायते । ननु अन्यस्मिन्ननुभूते अन्यत्र स्मरणे अतिप्रसङ्गः स्यादित्याह—संबन्धादिति । विषयेऽनुभूते
 १० तद्विज्ञानस्मरणं संबन्धाद्भवति । विज्ञानं हि तद्ग्राहकतया तत्संबन्धम्, अतो विज्ञानं स्मर्यते,
 नान्यत् । सत्यपि संबन्धे अन्यस्मिन्ननुभूते अन्यस्य स्मरणे विद्वत् स्मरणं स्यादिति चेन्न,
 पूर्वमनुभूतो विषयः उत्तरकालमनुस्मर्यमाणः स एवानुभवविशिष्टोऽनुस्मर्यते । तद्विशिष्टस्य तस्य
 ग्रहणात् । ज्ञानमेव च विषयानुभवो नान्य इति विषयानुभवस्मरणात्तत्संबन्धतया ज्ञाने
 स्मरणमभिधीयते, न तु विषयरहितं ज्ञानमपि केवलमनुस्मर्यते इत्यदोषः ॥

२० ननु कथमिव ज्ञानसंवेदनाहितस्मृतिवासनाबीजमन्तरेण स्मृतिरुत्तरकालं स्यादित्याह—
 आस्तुविषं यथेति । आस्तुविषं मूषिकविषं यथा संबन्धात् कालान्तरेण जायते, तथा
 स्मृतिरपीत्यर्थः । तथा हि मूषिकविषमेकस्मिन् क्षणे शरीरसंक्रान्तं पुनः कालान्तरेण मेघ-
 स्तनितमधिगम्य विनापि स्वसंवेदनाहितस्मृतिवासनाबीजमिदं प्रत्ययतामाप्रायतवृत्तित्वात्
 अन्यस्मिन् क्षणे विवृत्तिमुपयाति, तथा प्रकृतेऽपि न दुष्यतीति भावः ॥

P 403

२५ पुनरपि विज्ञानवादी ज्ञानसंवेदनसिद्धये प्रकारान्तरमुपदर्शयितुमाह प्रत्ययान्तरेति—
 प्रत्ययान्तरयुक्तस्य दर्शनात्वं प्रकाशते ।

प्रत्ययान्तरं कारणान्तरम् [कालान्तरम् !] । ईक्षुणिकादिविषया परचित्तादि-
 ज्ञानाभिज्ञा च ताम्यां युक्तस्य तत्सामग्रीसंबन्धस्य चित्तस्य दर्शनात् प्रतिभासनात् विज्ञानस्य
 स्वं प्रकाशते स्वरूपं प्रतिभासते । संवेदनमहोनि यावत् । यदि हि तत् सर्वदा परोक्षरूपं
 ३० कथं कदाचित् सामग्रीविशेषादुपलभ्येत, ततो यथा सामग्रीविशेषात् परचित्तमुपलभ्येत,
 तथा समनन्तरालम्बनादिप्रत्ययात् स्वचित्तमप्युपलभ्येत इति भावः । एतदपि न
 ज्ञानसंवेदनसामर्थ्यमित्याह सिद्धात्त्वनेत्यादि—

सिद्धान्तनविचेष्टितो घटो नैवास्ति भवेत् ॥ २५ ॥

सिद्धं च तदञ्जनं च, सिद्धस्य वा अञ्जनम्, तस्य त्रिभिः विधानं प्रयोगः, तस्माद् दृष्टः प्रतीतः घटो निधानादि वा नैव अञ्जनं भवति । न च घटादिरञ्जनमेव स्यात् । न यद् यस्मात्प्रतीयते तदेव तद्व्यति । एवमीक्ष्यिकादिष्विषासहकारिणा ज्ञानेन परिचितं च घटादिवद् दृष्टमिति नैतावता तत्संवेदनं सिद्धं स्यात् । तस्मात्तदपि साध्योपयोगि साधनम् । ननु यदि ज्ञानमविदितस्वरूपं स्यात्, अर्थस्यापि प्रतीतिर्न स्यात् । अव्यक्तव्यक्तिकत्वाद् ज्ञानस्य, न हि अर्थस्य व्यक्तिः । तदप्रतीतो कथमर्थस्य प्रतीतिः ? तथा हि स्वसंवेदनस्य प्रतिषेधात्, अन्येन अन्यस्य प्रवृत्त्यायोगाच्च, तद्वृत्त्याम्युपगमे च उत्तरोत्तरस्य अप्रतीतस्य प्रतीतये ज्ञानान्तरानुसरणेन अनवस्थाप्रसङ्गाच्च न कथंचिदपि अर्थस्य प्रतीतिरिति । तेन यदुक्तम् “अन्यानुभूते” इत्यादि, तदसंगतम्, अर्थस्यानुभवाभावात् ॥ 10

सर्वज्ञाय दृष्टादिव्यवहारो लोके न स्यादित्याह यथा दृष्टमित्यादि । यदुच्यते दृष्टादिव्यवहारो न स्यादिति, स किं परमार्थतो न स्यात्, संख्यया वा ? तत्र यदि परमार्थतो न स्यादित्युच्यते, तदा प्रियमिदमस्माकम् । न हि सांभृतस्य परमार्थचिन्तायामवतारोऽस्ति । अथ लोकप्रसिद्धिः, तदा—

यथा दृष्टं क्षुतं ज्ञातं नैवेह प्रतिषिध्यते ।

15

इति । यथा दृष्टमिति चक्षुरादिविज्ञानेन प्रत्यक्षेण प्रतिपन्नम् । श्रुतमिति परपुद्गलादागमाच्च । ज्ञातमिति त्रिरूपलङ्घनादनुमानाभिहितम् । तदेतदिह सर्वं व्यवहारमाश्रित्य नैव प्रतिषिध्यते, नैव वार्यते । यद् यथा लोकतः प्रतीयते, तत् तथैव अधिकारितस्वरूपमभ्युपगम्यते लोकप्रसिद्धितः, न तु पुनः परमार्थतः । तेन ज्ञानसंवेदनाभावादर्थानभिगमादयोऽपि दोषाः परमार्थपक्षवादिन इह नावतरन्ति । यदि तत् तथैवाभ्युपगम्यते, किं नाम 20 तर्हि प्रतिषिध्यते इत्याह सत्यत इत्यादि—

सत्यतः कल्पना त्वत्र दुःखहेतुर्निवार्यते ॥ २६ ॥

सत्यतः परमार्थतः । कल्पना आरोपः । तुशब्दः पुनरर्थः । सा पुनरत्र विचारे सिद्धान्ते वा निवार्यते प्रतिषिध्यते । कुतः ? दुःखहेतुरिति । हेतुपदमेतत् । दुःखस्य हेतुः कारणं यस्मात्, तस्मादित्यर्थः । उपादानस्फुटानां संदसदादिकल्पनाहितप्रवृत्तिः 25 हेतु एव च संसारः । संसारश्च दुःखस्वभावः ।

दुःखं समुदयो लोको दृष्टिस्थानं भवश्च ते ।

P 406

[अभि. कोश—१.८]

इति वचनात् । इति सत्यतः कल्पना दुःखहेतुर्भवति । तस्मादसत्समारोपकल्पनाभिनिवेशप्रतिषेधमात्रमात्राभिप्रेतम्, न तु वास्तवं किंचित् प्रतिषिध्यते इति । तदेवं स्वसंवेदनं ज्ञानस्य न कथंचिदचिदपि युज्यते । तदुक्तम्—

न बोध्यबोधकाकां चित्तं दृष्टं तयागतैः ।

यत्र बोधा च बोध्यं च तत्र बोधिर्न विद्यते ॥ इति ।

यत्तु कचिद् भगवता चित्तमात्रतास्तिवमुक्तम्, तत् स्कन्धावतनादिवशेयार्थतयेति कथयिष्यते ॥

इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृते योजयन्नाह चित्तादन्येत्यादि—

चिन्तादन्या न माया चेन्नाप्यनन्देति कल्प्यते ।

वस्तु चेत्सा कथं नान्यानन्या चेन्नास्ति वस्तुतः ॥ २७ ॥

तर्हि चित्तादन्या माया स्यात्, अनन्या वा स्यात्, उभयसम्भावा वा, अनुभय-
स्वभावा वा, इति चत्वारो विकल्पाः । तत्र न तावत् प्रथमपक्षः, चित्तादन्याभ्युपगमेऽपि
10 चित्तमात्रं जगदिच्छतः सिद्धान्तनिरोधः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु “यदा मायैव ते नास्ति”
[९. ६] इत्यादिना प्रतिपादित एव दोषः । तृतीयस्तु प्रकारो न संगच्छते, परस्पर-
विरुद्धयोरेकत्राभावात् । अथ चतुर्थी कल्पना, सापि न संगच्छते । तानुपादायोष्यते—
चित्तादन्या न माया इत्यन्यत्वप्रतिषेधः । अनन्या तर्हि, नाप्यनन्देति तत्त्वस्यापि प्रतिषेधः,
इति उभयपक्षपातशेषादि कल्प्यते व्यवस्थाप्यते, सोऽपि न शुक्तः, अन्योन्यपरिहारावतरेक-
15 प्रतिषेधस्य अपरविधिनान्तरीयकत्वात् तयोरेकत्राभावात् चतुर्थी कल्पना सापि न संघटते ॥
अपि च । वस्तु चेदिति । यदि सा माया वस्तुसती कथं नान्या चित्ताद्व्यतिरिक्ता न
भवति ! अथ अनन्या चेत्, यदि चित्तमेव माया, तदा नास्ति वस्तुतः, न विद्यते पर-
मार्थतः, तस्यास्तत्त्वभाक्त्वात् चित्तमेव केवलम् इत्येतत् तदेवायातम् । यदुक्तम्—

यदा मायैव ते नास्ति तदा किमुपलभ्यते । इति ॥

अधुना प्रकृतं प्रसाप्य उपसंहरन्नाह असत्यपीत्यादि—

असत्यपि यथा माया दृश्या द्रष्टृ तथा मनः ।

असती उपलभ्यमाना माया इत्यादिब्रह्मस्तुतोऽस्तत्त्वभावा । तादृश्यपि दृश्या
P 408 दर्शनविषया यथा माया, द्रष्टृ तथा मनः । सैव असती माया दृश्या दृष्टान्तः, तथा मनः
परमार्थतोऽस्तत्त्वभावमपि दर्शनसमर्थं भविष्यति । तेन “यदा न भ्रान्तिरप्यस्ति”
25 [९. १५] इत्यादि यदुक्तं परेण तत् प्रसाप्य उपसंहारेण दर्शितम् । पुनरपि प्रकारान्तरेण
परमार्थसिद्धान्तसाधनाय परोपक्रममसिंधाय आह वस्तुवाश्रयश्चेत्यादि—

वस्तुवाश्रयश्चेत्संसारः सोऽन्यथाकाशवद्भवेत् ॥ २८ ॥

तथाहि—संज्ञेशो व्यवदानं च हेयोपादेयतया द्वयमिदं यथावत् प्रतिपत्तव्यम् । तत्र
रागादिमल्लाभृतं चित्तं संज्ञिष्टमित्युच्यते । ते च अभूतसमारोपबलोत्पत्त्यादागन्तुकाश्चिदा-
30 श्रिताः प्रवर्तन्ते । तत्प्रभूतकर्मजन्मपरंपरोपनिबन्धः संसारः प्रजायते । तदेव चित्तं
परमार्थतः प्रकृतिप्रभास्वरमनागन्तुकमभूतपरिकल्पसमुत्पन्नाब्रह्माहंकादिद्वयसमारोपाभिनिवेश-
वासनाशून्यमवयवस्वभावमागन्तुकदोषविनिर्मुक्तमाश्रयपरावृत्त्येव्यवदानमित्युच्यते । तदेवं

संज्ञेयव्यवदानयोर्वस्तुसमुद्भूतचित्तमन्तरेण व्यवस्थापनं न षटते इति मन्यन्ते, संसार-
निर्वाणयोश्चित्तधर्मत्वाद् । चित्तमेव संज्ञिष्यते, चित्तमेव व्यवदापते इति वचनात् । तदेव
परमत् निरूपयति—वस्तुसमुद्भूतचित्तमेव आश्रयः अत्येति वस्तुआश्रयः । चेत् यदि
संसारो व्यवस्थाप्यते, तदा संसारोऽन्यथा भवेत्, चित्तान्यः स्यात्, वस्तुनोऽन्यत्वे
अवस्तु स्यात्, चित्तस्यैव न वस्तुत्वाद् । कथमिव ! आकाशवत् गगनमिव । य एव
चित्ताश्रयः संसारोऽभिधीयते, स किं वस्तु अवस्तु वा ? वस्तुपि चित्तं तदन्यथा ? तत्र
यदि वस्तु चित्तमेव, तदा न चित्तादन्यः संसारस्तादश्रयः, चित्तमेव सः । चित्तं च
प्रकृतिप्रभास्वरतया व्यवदानस्वभावत्वात् प्रहेयम् । अथ चित्तादन्यः, तदा चित्तव्यति-
रिक्तस्य अन्यस्याभ्युपगमात् सिद्धान्तद्वयः । अथ अवस्तु, तदा संसारो नाम न किंचिदस्ति,
स्वरविधानवत् । अत एवाह आकाशवत् इति । यथा आकाशं प्रज्ञासिन्मात्रमसत्, न
किंचिदर्थक्रियायां समर्थम्, तथा संसारो भवतः स्यात् । अथवा ! आकाशवदिति निःस्व-
भावत्वादस्मिन्सिद्धान्तानुप्रवेशः ॥

P 399

18

स्यादेतत्—यदि नाम अवस्तु, तथापि वस्तुसमुद्भूतचित्तसमाश्रितत्वात् तस्य अर्थक्रिया-
सामर्थ्यं भविष्यतीत्याह वस्तुआश्रयेणेत्यादि -

वस्तुआश्रयेणाभावस्य क्रियावत्त्वं कथं भवेत् ।

न असद्वृत्तस्य कश्चिदाश्रयो भवितुमर्हति, आश्रयाश्रयिभावस्य कार्यकारणरूपत्वात् ।
न च अभावः कस्यचित् कार्यम्, अनिर्वर्त्यविशेषत्वात् । भवतु नाम, तथापि वस्तुआश्रयेण
वस्तुसमुद्भूतचित्तसमाश्रयेण अभावस्य असदात्मकस्य क्रियावत्त्वम्, अर्थक्रियाकारित्वं कथं
भवेत् ? न कदाचिदपि युज्यते इत्यर्थः । अन्यथा तस्य भावस्वभावता स्यात् । शक्तिर्हि
भावलक्षणम् । सर्वशक्तिविश्वोऽभावलक्षणमिति वचनात् । किमिदानीमिति विचार्यमाणमुप- 20
स्थितं भवत इत्याह असत्सहायमित्यादि—

P 410

असत्सहायमेकं हि चित्तमापद्यते तत्र ॥ २९ ॥

असत्नेव अभावः सहायोऽप्येति असत्सहायम् । हिरवधारणे । एकमद्वितीयमेव
चित्तमापद्यते तत्र चित्तैकपरमार्थत्वादिनः ॥

ननु उक्तमेव—ग्राह्यग्राहकापाकारनिर्मुक्तमद्वयलक्षणं चित्तम्, इति चित्तैकता- 25
प्रतिपादने न किंचिदनिवृत्तमात्मकम् । तदुक्तम् । संज्ञेयस्यापि प्रहेयतया वस्तुत्वमुक्तम् ।
तत् कथं चित्तमेवैकं वस्तु ? अस्तु नाम, तथापि न बाधकान्मुक्तिरित्याह ग्राह्यमुक्तमित्यादि—

ग्राह्यमुक्तं यदा चित्तं तदा सर्वं तथागताः ।

ग्राह्यमित्युपलक्षणम् । ग्राह्यादिमुक्तमपि वेदितव्यम् । अथवा ग्राह्याधीनं ग्राहकत्व-
मिति तदभावाद् ग्राहकाभावः । ग्राहकाभावे च तदुपकल्पितस्य अभिलाषस्याभावात् 30
अभिलाषस्याभाव इत्युपदर्शयितुं ग्राह्यमुक्तमित्युक्तम् । ग्राह्यापाकारविविक्तमद्वयस्वभावं यदा
सर्वस्य जगतश्चित्तम्, तदा तस्य चित्तस्य सर्वसत्त्वस्तान्तरात् सर्वसंसारिणः सत्त्वाः

P 411

तयागता बुद्धा भगवन्तः प्राप्नुवन्ति । न कश्चित् पृथग्जनः स्यात् । ततश्च संज्ञाप्रज्ञाणार्थ-
मार्गभावनावैयर्थ्यप्रसङ्गः । न चैवम् । तस्मात् सख्यि प्राज्ञप्राज्ञकैर्बुद्धेर्भावाभिनिवेशस्य
तदवस्थत्वात् सर्वथा संज्ञाप्रज्ञाणमित्यभिप्रायाद् एवं चेत्सादि—

एवं च को गुणो लब्धश्चित्तमात्रेऽपि कल्पिते ॥ ३० ॥

- ४ एवं चेति निपातसमुदायः एवं सतीत्यस्मिन्नर्थे । अप्यर्थे चकारः । एवमपि स्वीकृते
को गुणो लब्धः ? नैव कश्चित् । चित्तमात्रेऽपि विज्ञप्तिमात्रतायामपि कल्पितायां कल्पनया
समारोपिते, अद्वयतत्त्वपरिज्ञानान्वयेऽपि सर्वसत्त्वस्ताने रागादीनां पर्यवसानात् ॥

ननु एतत्समानं निःस्वभाववादिनो भवतोऽपीति समानदूषणतामापादयन्नाह
मायोपमत्वेऽपीत्यादि—

- १० मायोपमत्वेऽपि ज्ञाते कथं हेतोर्निवर्तते ।

मायोपमत्वे मायास्वभावत्वेऽपि जगत्तो ज्ञाते कथं हेतोर्निवर्तते, कथं रागादिगणः
प्रहीयते इति पृच्छति । किमत्र प्रहाणानुपपत्तिकारणं यत् पृच्छसीत्याह यदा मायेत्यादि—

P 412

यदा मायाक्रियां रागस्तर्कतुररपि जायते ॥ ३१ ॥

इदमत्र प्रहाणानुपपत्तिबीजं दृश्यते—यदा मायाक्रियां मायाकारविनिर्मितायामनलायां

- १५ रागः संरक्तचित्तता जायते उत्पद्यते । यस्य जायते ? तत्कर्तुरपि । न केवलं यद्वायमोहनय
सा विनिर्मिता, तेषामेव जायते, किं तु तस्या मायाक्रियाः कर्तुः निर्मातुरपि जायते इति
अपिशब्दार्थः । यदा हि परचित्तविभ्रमसंपादनार्थं मन्त्रोपयिसामर्थ्यविनिर्मितां सर्वाङ्गप्रत्यक्षा-
वयवलक्षणपरिपूर्णमभिनवयौवनशोभासंपत्समापन्नां प्रसन्नमनोहरवर्णां लावण्यातिशयशालि-
नीम् अतीव तदाकारनिर्माणप्रवीणः कश्चिन्मायाकारो जनपदकल्याणी क्रियमुपदर्शयति,
२० तदा न तावत् तदन्ये तामभिसमीक्ष्य मन्मथशरप्रहारान्तरव्यथितचेतसो जायन्ते, अपि तु
योऽपि स तस्याः कमनीयकान्तिसंपदः कामकलाकौशलोत्कृष्टतमहैरभिनिर्माता, मया
स्वयमेव चैषा विचितेति तत्स्वभावविचक्षणः, सोऽपि कामकल्याणं परमदशाभासादयन् न
कथंचिदपि चेतः संधारयितुमलम्, तत् कथं मायोपमत्वेऽपि निश्चिते संसारसंततिच्छेदः
स्यात् ?

- २५ एतत् परिजिहीर्षन्नाह अप्रहीणा हि तदित्यादि—

अप्रहीणा हि तत्कर्तुर्हेयसंज्ञेशवासना ।

तद्दृष्टिकाले तस्मातो दुर्बला शून्यवासना ॥ ३२ ॥

हिर्यस्मादर्थे । नैतदुपशमस्तत्कामासन्नने । यत्सादप्रहीणा अनिवृत्ता । तत्कर्तुः

P 413

मायाबीनिर्मातुः । किमप्रहीणा ? हेयसंज्ञेशवासना हेयसंज्ञेशः सखभावतासमारोपादस्तज्ज्ञादिः,

- ३० वस्तुतासमारोपो वा । हेयावरणं यावत् । तस्य ज्ञासना ज्ञानादिसंसारजन्मपरंपराभ्यस्तमिष्या-
विकल्पजनिततद्बीजभूतचित्तसंनतिसंस्काराधानम्, तस्या अप्रहीणत्वात् । ननु एतत्

समानं विज्ञानवादिनोऽपि प्रतिविधानम् । तस्यापि अद्वयतत्त्वस्य सत्त्वेऽपि आगन्तुकसंज्ञेश-
वासनाया अप्रहीणत्वाद् न सर्वे तथागता भवन्ति । नैतद् समानम् । यस्मादभावात्मानो
मलाः कार्यकलाधिकला नावरणं भवितुमर्हन्ति, इत्युक्तमेव । अस्माकं तु निःस्वभावमेव ज्ञानं
जनकं चेति न समानम् । सा यस्मादप्रहीणा, अतोऽस्मात् कारणात् । तदुदिकाले, तस्या
हेयसुखभावताया दृष्टिः उपलब्धिः, तस्याः काले । तस्या वा मायास्त्रिया दृष्टिकाले ४
उपलम्भकाले । तस्येति अप्रहीणसंज्ञेशवासनस्य द्रष्टुः । दुर्बला शून्यवासनेति शून्यस्य
शून्यतत्त्वस्य शून्यताया वेति विग्रहः । छन्दोनुरोधाद् भावप्रत्ययस्य लोपं कृत्वा शून्येति
निर्देशः । वासना संस्काराधानम्, सा दुर्बला सामर्थ्यविकल्पा, आरोपितस्य दर्शनात् ।
अतस्तदा भाववासना ब्रह्मवती ॥

कथं तर्हि सा निवर्तते इत्याह शून्यतेत्यादि—

10

शून्यतावासनाधानाद्वीयते भाववासना ।

P 414

शून्यताया प्राप्यस्वभावनिःस्वभावताया वासना तस्या आधानम् आवेकः । अन्यासेन
दृढीकरणमिति यावत् । तस्माद्विरुद्धप्रत्ययाद् द्वीयते निवर्तते । यद्विसंनिधानाच्छीतस्पर्श-
वत् । किम् ! भाववासना अनकरागसंसाराम्यस्तवस्तुमद्वाहाभ्यवसानवासना । तस्या
मूतार्थत्वाद्, वस्तुनिजस्वभावत्वाच्च । इतरस्या अलीकत्वात् आगन्तुकत्वाच्च । ननु भावा- 15
भिनिवेशो वा शून्यताभिनिवेशो वा इति नाभिनिवेशं प्रति कश्चिद्विशेषः, तस्यापि कल्पना-
स्वभावानतिक्रमात् । पदाह—

शून्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसरणं बुधेः ।

येषां तु शून्यता दृष्टिस्तानसाध्यान् वभाषिरे ॥ इति ।

[म० शा०—१३-८]

20

एतत् परिहर्तुमाह किञ्चिन्नास्तीत्यादि—

किञ्चिन्नास्तीति चाभ्यासात्सापि पञ्चात्महीयते ॥ ३३ ॥

किञ्चिदिति भावो वा शून्यता वा । नास्ति न विद्यते । चशब्दः पूर्वपक्ष्या
समुच्चये । इत्थेवं चाभ्यासात् भाववासनाप्रहाणस्य पश्चात् सापि शून्यवासनापि प्रहीयते
निवर्तते । अयमभिप्रायः—शून्यतावेधो हि भावाभिनिवेशस्य प्रतिपक्षत्वाद् प्रहाणोपायभूतः । 25
अधिगते च ज्ञापेयं पश्चात् कोलोपमत्वात् उपायस्यापि प्रहाणमनुशीयते । एतदेवाह—

P 416

सर्वसंकल्पहानाय शून्यतामृतदेशना ।

यश्च (यस्य) तस्यामपि ग्राहस्त्वयासाववसादितः ॥ इति ॥

[चतुः—२.२१]

त्यादेतत्—यदि नाम किञ्चिन्नास्तीति मनसिकाराभ्यासाद् भवति शून्यतावासनायाः
प्रहाणम्, तथापि तदभ्यासात् पुनरभावकल्पना प्रवर्तमाना निवर्तयितुमशक्या । ततश्च 30
गण्यप्रवेशोऽक्षितारानिर्गमो जात इति तदवस्थं तव दौष्टवम्, इत्यत्राह यदा न लभ्यते
इत्यादि—

यदा न लभ्यते भावो यो नास्तीति प्रकल्प्यते ।

यदा निराश्रयोऽभावः कथं त्रिष्टेन्मतेः पुरः ॥ ३४ ॥

इयमपि [अभावकल्पना] विचारेण नावतिष्ठते इति । यो भावो नास्तीति प्रकल्प्यते, यस्य भावस्य प्रतिषेधः क्रियते, स यदि विचार्यमाणो निःस्वभावतया न लभ्यते न प्राप्यते ० तैमिरिकोपलम्भकेशस्तबकवत् । तदा निराश्रय इति । यस्यासौ परिकल्पितो भावः, तस्य संबन्धिनोऽभावाद् निराश्रयः अभावः कल्पनाविदर्शितमूर्तिः कथं त्रिष्टेन्मतेः पुरः, कथमसौ विचारेण बुद्धेरग्रतः प्रतिभासेत ? स्वयमेव भावनिःस्वभावतायां निवर्तते ॥

P 416

अथवा अन्यभावनार्थे—भवतु नाम शून्यताबलाधानाद् भाववासनाविनिवृत्तिः । तत्प्रतिषेधाभावाद् भावाभिनिवेशस्तु केन वार्यते इत्यत आह—यदा न लभ्यते इत्यादि ।
10 अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥

अपमत्र समुदायार्थः—सर्वधर्मशून्यता हि भावाभिनिवेशप्रहाणाय उपादीयते । सापि शून्यता शून्यताभिमुखीकरणाद् पश्चात् प्रदीयते । यापि च कथंचिद् भावकल्पना जायते, सापि समनन्तरविचारेण निवर्तते । अत एव एतस्मिन्कल्पनाजालविनिवर्तनाय भगवत्प्राज्ञापरमितायां विस्तरेण अप्यात्मशून्यतादयोऽष्टादश शून्यताः प्रोक्ताः । न च
12 शून्यता भावाद् व्यतिरिक्ता, भावस्यैव तत्त्वभावत्वात् । अन्यथा शून्यतायां भावाद् व्यतिरेके धर्माणां निःस्वभावता न स्यात् । निःस्वभावता तत्त्वभाव इति प्रसाधितं प्राह । एतदपि प्रज्ञापरमितायामुक्तम्—

P 417

पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापरमितायां चरन् सर्वाकारज्ञताप्रति-
संयुक्तैर्मनसिकारिरेवं प्रत्यवेक्षते—न रूपशून्यतया रूपं शून्यम्, रूपमेव शून्यम्, शून्यतैव
20 रूपम् । न वेदनाशून्यतया वेदना शून्या, वेदनैव शून्या, शून्यतैव वेदना । न संज्ञा-
शून्यतया संज्ञा शून्या, संज्ञैव शून्या, शून्यतैव संज्ञा । न संस्कारशून्यतया संस्काराः
शून्याः, संस्कारा एव शून्याः, शून्यतैव संस्काराः । न विज्ञानशून्यतया विज्ञानं शून्यम्,
विज्ञानमेव शून्यम्, शून्यतैव विज्ञानम् ॥ इति विस्तरः । उक्तं च—

यः प्रतीत्यस्मुत्पादः शून्यता सैव ते मता ।
भावः स्वतज्जो नास्तीति सिद्धिनादस्तबातुलः ॥ इति ।

90

[चतुः-२-२०]

इति न शून्यता धर्माद् व्यतिरिक्ता । तस्माच्छून्यतायामपि नाभिनिवेशः
कर्तव्यः इति ॥

एवं सर्वविकल्पप्रत्यक्षमयात् समस्तावरणनिर्मुक्तिरूपजायते इत्युपदर्शयन्नाह यदा न
20 भाव इत्यादि—

यदा न भावो नामावो मतेः संतिष्ठते पुरः ।

तदाभ्यगत्यभावेन निरालम्बा प्रज्ञाम्यति ॥ ३५ ॥

यदा न भावः परमार्थसत्त्वभावो मतेर्युदेः संतिष्ठते पुरोऽप्रतः, न अभावः, नापि भावविरहितलक्षणोऽभावः यदा मतेः संतिष्ठते पुरः, तदा अन्यगत्यभावेन विधिप्रतिषेधाभ्यां गत्यन्तराभावात्, उभयानुभयपक्षयोरेतद्व्यविधिप्रतिषेधात्मकत्वात्, आभ्यामव्यतिरिक्ततया ६ P 418
अनयोः संग्रहे तावपि संगृहीताविति निराश्रया, सदसत्तेरालम्बनयोरयोगात् बुद्धिः प्रज्ञा-
म्यति उपशाम्यति । सर्वविकल्पोपशमान्निर्विन्धनवच्चिद् निर्वृतिमुपगतीत्यर्थः ॥

कथं तर्हि सकलकल्पनाविरहादनेककल्पासंख्येयामिलपितं परार्थसंपदुपायभूतं
बुद्धन्वमधिगम्य परार्थमभिसंपादयति भगवानित्यत्राह चिन्तामणिरिति—

चिन्तामणिः कल्पनकर्येच्छापरिपूरणः ।

10

विनेयप्रणिधानाभ्यां जिनबिम्बं तथेक्ष्यते ॥ ३६ ॥

चिन्तामणिरिति चिन्तितफलदाता रत्नविशेषः । कल्पतरुरिति कल्पितफलदाता
बृक्षविशेषः । स यथा विकल्पमन्तरेणापि लोकानां यथामव्यभिच्छायाः परिपूरणः अभि-
लाषस्य संपादकः । जिनबिम्बं तथेक्ष्यते इति संबन्धः । चतुर्मारजयाज्जिनो भगवान्,
पापकर्मजयाद्वा । जिनस्य बुद्धस्य भगवतः बिम्बं द्वाविंशता महापुण्यलक्षणेर्विराजितं 16
शरीरम् । तथा तेन प्रकारेण ईक्ष्यते सर्वकल्पनाभावेऽपि परहितसुखसंपादनसमर्थं प्रतीयते । P 418
कथं पुनरेतदिष्टमात्रेण भविष्यतीत्याह—विनेयप्रणिधानाभ्यामिति । विनेयवशात् ये बुद्धस्य
भगवतो विनेयाः, तदुपाधिफलविशेषप्रतिलम्भहेतुकुशलकर्मपरिपाकात्, तद्वशात् । प्रणि-
धानवशाच्च, यन्मूर्खं बोधिसत्त्वावस्थायामनेकप्रकारं भगवता सत्त्वार्थसंपादनं प्रणिहितं
तस्याक्षेपवशात्, कुलालचक्रभ्रमणाक्षेपन्यायेन अनाभोगेन प्रवर्तनात् सर्वसत्त्वहितसुख- 20
संपादनमुपपद्यते । यैदुक्तम्—

यस्यां रात्रौ तयागतोऽभिसंबुद्धो यस्यां च परिनिर्वृतः, अत्रान्तरे तयागतेन एक-
मप्यक्षरं नोदाहृतम् । तत् कस्य हेतोः ? नित्यं समाहितो भगवान् । ये च अक्षरखरक-
वेनेयाः सत्त्वाः, ते तयागतमुखादूर्णाकोशादुष्णीषात् ध्वनिं निश्चरन्तं शृण्वन्तीत्यादि ।

उक्तं च—

26

तस्मिन् ध्यानसमापने चिन्तारत्नवदास्थिते ।

निश्चरन्ति यथाकामं कुब्जादिभ्योऽपि देशनाः ॥

तामिर्जिज्ञासितानर्थान् सर्वान् जानन्ति मानवाः ।

हितानि च यथामव्यं क्षिप्रमासादयन्ति ते ॥ इति ।

[तत्त्वसंग्रह ३२४१-४२]

30

१ According to Tārānātha and Vibhūticandra's commentary, Śāntideva, when coming to this stanza, disappeared from the eyes of his auditors. २ From अक्षरतयागतमुखादूर्णाकोशादुष्णीषात् as quoted in MV.

P 430

चतुःस्तवेऽप्युक्तम्—

नोदाहृतं त्वया किञ्चिदेकमप्यध्वरं विमो ।

कुलस्य वैनेयजनो धर्मवर्गेण तर्पितः ॥ इति ॥

[चतुः—१.७]

- 6 एवमसाधारणं कारणमाख्याय पुनरन्यथा हेत्ववस्थान्ना एव स तादृशः प्रमाणाति-
शयविशेषो यदनाभोगेन परार्थसंपादनसमर्थफलमुपजायते इति वृत्तद्वयेनोपदर्शयन्नाह यथा
गारुडिकः इत्यादि—

यथा गारुडिकः स्तम्भं साधयित्वा विनश्यति ।

स तस्मिंश्चिरनष्टेऽपि विषादीतुपशामयेत् ॥ ३७ ॥

- 10 यथा गारुडिको विपतस्त्ववित् लम्बमन्नसामर्थ्यः स्तम्भं काष्ठमयं वा अन्यद्वा
साधयित्वा मध्येणाभिसंस्कृत्य ममाभावादप्येव सर्वविषापहारचतुरो भविष्यतीति विनश्यति,
स्यमुपरतव्यापारो भवति । स स्तम्भः तेनाभिमञ्चितः तस्मिन् गारुडिके चिरनष्टेऽपि
प्रभूतकालमुपरतेऽपि विषादीतुपशामयेत्, आदिशब्दात् महादिविकारमपहरेत् । छान्दस-
समयं परिपालयता मितोऽपि उपधाया गिचि ह्रस्वो न कृतः । संहापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वा ॥

- 15 एवं दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयन्नाह बोधिचर्येति—

P 431

बोधिचर्यानुरूप्येण जिनस्तम्भोऽपि साधितः ।

करोति सर्वकार्याणि बोधिसत्त्वेऽपि निर्वृते ॥ ३८ ॥

- यथाशब्दसत्येत्याकर्षयति । तथा बोधौ बोधिभिर्मित्तं बुद्धत्वार्यं चर्या [बोधिचर्या] ।
बोधिसत्त्वेऽपि निर्वृते इति, बोधिः बुद्धत्वम्, एकानेकस्वभावविविक्तमनुत्पन्नानिरुद्धमनुच्छेद-
20 मशाश्वतं सर्वप्रपञ्चविनिर्मुक्तमाकाशप्रतिसमं धर्मकायाख्यं परमार्थतत्त्वमुच्यते । एतदेव च
प्रज्ञापारमिताशून्यतातथताभूतकोटिधर्मधात्वादिशब्देन संज्ञितमुपादाय अभिधीयते । इदमेव
च अभिसंभावोक्तम्—

धर्मतो बुद्धा द्रष्टव्या धर्मकाया हि नायकाः ।

धर्मता चाप्यविवेका न सा शक्या विजानितुम् ॥ इति ।

25

[वज्रच्छेदिका—२६]

उक्तं च—

अलक्षणमनुपादमसंस्कृतमवाप्स्यम् ।

आकाशं बोधिचित्तं च बोधिरद्वयलक्षणा ॥ इति ।

- तत्र [बोधिः] सत्त्वमप्रियायोऽस्येति बोधिसत्त्वः । तस्मिन्निर्वृतेऽपि । अपिशब्दो
30 भिन्नक्रमः । अप्रतिष्ठितनिर्वाणत्वेन परमां शान्तिं गतेऽपि । हेत्ववस्थानिबृत्तौ फलावस्थाप्राप्तौ
चेत्यर्थः । इति उभयथापि सर्वथा कल्पनाविरहेऽपि सत्त्वार्थसंपादनमविकलमुपदर्शितं भवति ॥

स्यादेतत्—यदि भगवानुपरतसकलविकल्पालम्बनतया निर्वृत्तसर्वचित्तचैतन्यापारः,
कथं तर्हि तथग्रस्तपूजा महाफला वर्ण्यते इत्याशङ्क्यभाह अचित्तके इत्यादि—

अचित्तके कृता पूजा कथं फलवती भवेत् ।

संवृत्तिचित्तविविक्ते भगवति कृता उपहृता पूजा काराविशेषः कथं फलवती भवेत्,
सफला स्यात् ! तत्र असत्युपभोक्त्रि दायकदानपतीता कथं पुण्यं भवेत् ? अत्रोत्तरमाह १
तुल्यैवेत्यादि—

तुल्यैव पठ्यते यस्मात्तिष्ठतो निर्वृतस्य च ॥ ३९ ॥

तुल्यैव समैव । पठ्यते आगमे प्रतिपाद्यते । यस्मात् तिष्ठतो निर्वृतस्य च तस्मात्
फलवती भवेदिति योजनायाम् । तिष्ठतोऽपरिनिर्वृतस्य । निर्वृतस्य निरुपधिनिर्वाणं गतस्य
पूजाया नास्ति विशेषः । अयमभिप्रायः—द्विविधं हि पुण्यम्—आगामान्वयं च, आगादेव १०
यदुत्पद्यते । परिभोगान्वयं च, देयधर्मपरिभोगाद् यदुत्पद्यते । तत्र यदि नाम निर्वृते
भगवति प्रतिग्रहीतुरभावाद् परिभोगान्वयं न भविष्यति पुण्यम्, परिआगामान्वयं च केन
नार्हते ! अप्रतिगृह्यति कस्मिंश्चित् कथं परिआगामान्वयमपि पुण्यम् ? किं पुनः कारणं सति
प्रतिग्रहीतरि भवितव्यं पुण्येन, नासति ? कस्यचिदप्यभावादिति चेत्, इदमकारणमेव ।
यदि हि पुण्यं परानुग्रहादेव स्यात्, मैत्र्याद्यप्रमाणसम्पृग्दृष्टिभावनायां न स्यात् । तस्मात् १५
द्रष्टव्यं स्वचित्तप्रभवं परानुग्रहमन्तरेणापि पुण्यम् । तथा व्यतीतेऽपि गुणवति तद्वत्कृतं
स्वचित्ताद्भवत् पुण्यं न विरुध्यते इति ॥

अपि च सर्वपुण्यपापसङ्गावे सर्वेषामागमः साक्षीत्याह आगमाच्चेत्यादि—

आगमाच्च फलं तत्र संवृत्त्या तत्त्वतोऽपि वा ।

किमत्र उपपत्त्यन्तरेण ? आगमात् भगवत्प्रवचनात् फलं भगवत्पूजाकृतं महाभोगता- २०
दिलक्षणमवगम्यते । तत्रेति निर्वृत्तानिर्वृते भगवति पूजयाम् । एतावांस्तु विशेषः—कस्यचित्
तत् फलं संवृतम्, कस्यचित् पुनः पारमार्थिकमभिमत्म् । एतन्मन्तरविचारमनादृष्ट
विशेषेणोच्यते । संवृत्त्या तत्त्वतोऽपि वा पुण्यपापक्रियायाः फलं भगवदागमात् प्रतीयते, तत्र
च आवश्यकविवाद एव तत्र इदमुक्तं भगवता पुष्पकूटधारण्याम्—

ये केचित् सिद्धिचिन्तितं तथागतस्य पूजां करिष्यन्ति तिष्ठतो वा परिनिर्वृतस्य २५
वा, सर्वे ते त्रिवानादकतरेण यानेन परिनिर्वात्यन्ति । यश्च खलु सिंहविकीर्णितं तथागत-
मूर्धन्तं सम्यक्संबुद्धं दृष्ट्वा चित्तं प्रसादयेत्, प्रसन्नचित्तः सकुर्यात् गुरुकुर्यात् मानयेत्
पूजयेत् उपचरेत्, लामेन चीवरपिण्डपातशयनासनग्लानप्रसवमैवज्यपरिष्कारैः सर्वसुखोप-
धानैरुपतिष्ठेत् । यश्च परिनिर्वृतस्य तथागतस्य सर्पफलमात्रधातौ शरीरपूजां कुर्यात्,
सो विपाकः प्रतिकङ्क्षितव्यः । तथा पूजायै नास्ति विशेषो नानाकरणं च । इति ॥ ३०

उक्तं च—

तिष्ठन्तं पूजयेद्यस्तु यथापि परिनिर्भूतम् ।

समचित्तप्रसादेन नास्ति पुण्यविशेषता ॥ इति ।

[दिव्या.]

४ पुनरिदमुक्तम्—

यश्च खलु पुनः सिंहविक्रीडित तपागतं वर्षशतं वा वर्षसहस्रं वा सर्वमुखोपधाने-
नोपतिष्ठेत्, यश्च परिनिर्भूतस्य तपागतस्य चैले बोधिविज्ञपरिगृहीतैकपुण्यमारोपयेत्,
तपागतपूजायै जलाञ्जलिं चोपनामयेत्, जलेन चोपसिञ्चेत्, ईषिकापदं वा दद्यात्,
निर्मास्यं वा अपनयेत्, उपलेपनप्रदानं वा दीपप्रदानं वा कुर्यात्, आसनम्, एकक्रम-
पदव्यतिहारं वा अतिक्रम्य वाचं मायेत—नमस्तस्मै बुद्धाय भगवते इति, मा ते अत्र
10 सिंहविक्रीडित काङ्क्षा वा विभक्तिर्वा विधिर्विज्ञा वा, यदसौ कल्पं वा कल्पशतं वा
कल्पसहस्रं वा दुर्गतिविनिपातं गच्छेत्, नेदं स्थानं विद्यते । इति ।

एतदवश्यमभ्युपेयमिति [आह] सत्यबुद्धे इत्यादि—

सत्यबुद्धे कृता पूजा सफलैति कथं यथा ॥ ४० ॥

सत्यबुद्धे परमार्थसति भगवति कृता पूजा सफलैति फलवती, इत्येतदपि कथं
10 यथेति । कथमिषेसुदाहरणमुपदर्शयति । नान्यदत्रोदाहरणमागमादिति भावः । तस्मात् सर्वथा
भगवत्पूजायां फलसद्भाव आगमादवगम्यते ॥

शून्यतावासनाधानादित्यादि यदुक्तम्, तत्र वैभाषिकादयः सर्वधर्मशून्यतायाः
सर्वावरणप्रहाणमसहमानाः चतुर्णामर्थसत्यदर्शनभावनानां च तदुपायमिच्छन्तः प्राहुः
सत्यदर्शनत इत्यादि—

२० सत्यदर्शनतो मुक्तिः शून्यतादर्शनेन किम् ।

चतुर्णामर्थसत्यानां दुःखसमुदयनिरोधमार्गलक्षणानां दर्शनतः उपलब्धितः ।
साक्षात्करणदिव्यर्थः । दर्शनत इत्युपलक्षणम् । भावनतोऽपि दृश्यम् । तदुक्तम्—

द्वेषप्रहाणमारुपातं सत्यदर्शनमावनात् । इति ।

[अभि. को. ६. १]

२५ तत्र शून्यतास्य शून्यचित्तावतो भावनार्थं प्रवृत्तस्य अशुमानापातस्थितिसृष्ट्युपस्थान-
भावना निष्पत्तिरूपेण अतिशयोक्तः दुःखतः शून्यतोऽज्ञाततत्त्व इत्येतैः योऽशमिराकारैः
दुःखादिसत्त्वं पश्यतः उष्णतादिचतुर्निबन्धमागीयद्वारेण दुःखे धर्मज्ञानक्षान्त्यादिपञ्चदशक्षण-
लक्षणस्य दर्शनमार्गस्य, ततः परं भावनानर्तक्याधितमात्, दर्शनभावनार्थेयत्रैधानुक्तेशोपदेश-
राशिप्रहाणात् क्षयानुपादन्नानोत्पत्तिरित्यर्थसत्येऽपि संक्षेपतोऽभिसमयक्रमः । इत्यमार्थसत्य-
३० दर्शनतो मुक्तिरुच्यते । तस्मादत एव मुक्तिरस्तु, शून्यतादर्शनेन किम्, शून्यतायाः सर्व-

धर्मनिःस्रभावताया दर्शनेन अधिगमेन । साक्षात्करणेनेति यावत् । किम् ! न किञ्चित् प्रयोजनम् । तदपरस्य मुक्तेरुपायस्य विद्यमानत्वात् । अत्राह न विनेत्यादि—

न विनानेन मार्गेण बोधिरित्यागमो यतः ॥ ४१ ॥

न उपायान्तरमस्ति, तस्मादित्यर्थः । इदं ग्रहार्थस्य तत्त्वम् । तथा हि—सर्व एव हि भावा आरोपितमनारोपितं चेति रूपद्वयमुद्ब्रूहन्ति । तत्र यत् तदविद्याप्रवाहितमारोपितं रूपम्, तत् सर्वजनसाधारणमिति न तदुपलब्धेः संज्ञेशप्रवृत्त्यानुपपद्यते । अन्यथा सर्वे बालजनास्तापागताः स्युरिति प्राचीनप्रसङ्गः । इति अनारोपितमेव तत्त्वमनुपलम्भयोगेन अधिगम्यमानमज्ञानान्नवक्षयाय सामर्थ्यबदुपलम्प्यते । तच्च प्रवृत्त्या विवेक्यमानं सर्वधर्मानुपलम्भलक्षणमवसितमिति सर्वधर्मशून्यतैव सर्वविवरणविधमप्रवृत्त्याय पटीयसीत्यवगम्यते । इति युक्तितो निरूपितं प्राक्, निरूपयिष्यते च पश्चात् । इह पुनरागमत एव एनमर्थमव-10 प्राहयितुम्—

न विनानेन मार्गेण बोधिरित्यागमो यतः ।

इत्युक्तवान् । यदुक्तं प्रज्ञापारमितायाम्—

भगवानाह—इह सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां चरन् रूपं भाव इति न भावयति । वेदनां भाव इति न भावयति । संज्ञां भाव इति न भावयति । 15 संस्कारान् भाव इति न भावयति । यावत् मार्गाकारङ्गतां भाव इति न भावयति । यावत् सर्वाकारङ्गतां भाव इति न भावयति । सर्ववासनानुसंधिक्षेशप्रवृत्त्यां भाव इति न भावयति । तत्कस्य हेतोः ! नास्ति भावसंज्ञिनः प्रज्ञापारमिताभावन । यावत् नास्ति भावसंज्ञिनो दानपारमिताभावना । नास्ति भावसंज्ञिनोऽभावशून्यताभावना । नास्ति भावसंज्ञिनः पञ्चभिन्नाभावना । यावत् नास्ति सर्वसमाधिः सर्वधारणीमुखतयागतबलवैशारद्यप्रतिसंविन्महा- 20 मैत्रीमहाकरुणावेणिकबुद्धधर्माणां भावना । तत्कस्य हेतोः ! तथा हि स भावः एषोऽहमिति ह्योरेन्तयोः सक्तः । दाने शीले क्षान्तौ वीर्ये ध्याने प्रज्ञायाम् । एषोऽहमिति ह्योरेन्तयोः सक्तः । यश्च ह्योरेन्तयोः सक्तः, तस्य नास्ति मोक्षः । तत्कस्य हेतोः ! नास्ति सुभूते भावसंज्ञिनो दानम्, यावत् नास्ति प्रज्ञा, नास्ति मार्गः, नास्ति ज्ञानम्, नास्ति धातिः, नास्ति अभिसमयः, नास्मानुलोमिकी क्षान्तिः, नास्ति रूपस्य परिज्ञा, नास्ति वेदनायाः 25 परिज्ञा, यावत् नास्ति प्रतीक्समुत्पादस्य परिज्ञा । नास्ति ज्ञातृसत्त्वजीवजन्तुषुषुद्गल-तुजमानवकारकवेदकज्ञानकपश्यकसंज्ञायाः परिज्ञा । यावत् नास्ति सर्ववासनानुसंधिक्षेश-प्रवृत्त्याय परिज्ञा । कुतः पुनरस्य मोक्षो भविष्यतीति ॥

अत एव पुनस्तत्रैवोक्तम्—

भगवानाह—एवमेतत् कौशिक, एवमेतत् । येऽपि तेऽमूष्यन्तीतेऽन्वनि तथागता 30 अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धाः, तेऽपि इमानेव प्रज्ञापारमितायागम्य अनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभि-

P 427

P 428

P 429

संबुद्धाः । येऽपि ते भविष्यन्ति अनागतेऽप्यनि तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धाः, तेऽपि इमामेव प्रज्ञापारमितामार्गस्य अनुसारां सम्यक्संबोधिमभिसंभोष्यन्ते । येऽपि ते एतर्हि दशदिग्लोकपातुषु अप्रमेयासंख्येयेषु तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तिष्ठन्ति, धियन्ते यापयन्ति धर्मं देशयन्ति, तेऽपि इमामेव प्रज्ञापारमितामार्गस्य अनुसारां सम्यक्संबोधिमभि-
 ५ संबुद्धाः । येऽपि तेऽभूवन्नतीतानां तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां श्रावकाः, येऽपि ते भविष्यन्ति अनागतानां तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां श्रावकाः, येऽपि ते एतर्हि प्रसूतपन्नानां तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां श्रावकाः, तेऽपि इमामेव प्रज्ञापारमितामार्गस्य प्रत्येकबोधिं प्राप्ताः, प्राप्स्यन्ति प्राप्नुवन्ति च । तत्कथं हेतोः ? अत्र प्रज्ञापारमितायां सर्वाणि त्रीणि यानानि विस्तरेणोपदिष्टानि । तानि पुनरनिमित्तयोगेन अनुपलब्ध्ययोगेन
 10 अनुत्पादयोगेन असंश्लेषयोगेन अव्यवदानयोगेन, यावत् तत्पुनः लोकव्यवहारेण अपरमार्ग-योगेन । इति विस्तरः ॥

P 420

उक्तं च—

बुद्धैः प्रत्येकबुद्धैश्च श्रावकैश्च निषेविता ।

मार्गस्त्वमेका मोक्षस्य नास्त्यन्य इति निश्चयः ॥ इति ॥

15

[प्रज्ञापारमितास्तुतिः]

एतन्महायानवचनमसहमान आह नन्वसिद्धमित्यादि—

नन्वसिद्धं महायानं

ननु भोः शून्यतावादिन्, महायानमार्गमत्वेन मम असिद्धम्, असंमतम्, तदस्योपन्यासो न साधनतया साधुः । अत्र परस्य समानपरिहारदूषणमाह कथमित्यादिना—

कथं सिद्धत्त्वदागमः ।

20

यदि महायानमसिद्धम्, कथं केन प्रकारेण त्वदीयागमो भगवद्वचनमिति सिद्धः ? तत्र न किंचिदागमत्वप्रसाधकं प्रमाणमुत्पश्यामः । परः परिहारमाह यस्मादिति—

यस्मादुभयसिद्धोऽसौ

यस्मात् कारणात् उभयस्य तत्र मम च सिद्धः आगमत्वेन निश्चितोऽसौ ममागमः ।

25

न हि मदागमे भवतोऽपि महायानानुयायिनो मुद्रवचनत्वेन विप्रतिपत्तिरिति, तस्मात् सिद्धोऽसौ । न तु महायाने मम संप्रतिपत्तिः, येन इदमेवोत्तरं भवतोऽपि स्यात् । सिद्धान्तवादी आह—

न सिद्धोऽसौ तत्राश्रितः ॥ ४२ ॥

P 421

इति । यद्यपि उभयसिद्धत्वं त्वदागमस्य आगमसिद्धौ हेतुः, तदापि नैतद्वक्तव्यम्,

30

असिद्धत्वात् । यस्मात् तत्रैव तावदसौ त्वदागमः न सिद्धः । कदा ? आदौ तत्क्षीकाराद् पूर्वम् । न हि अभ्युपगमात् प्राक् तत्र कथंचिदप्यसौ सिद्धः, इति उभयसिद्धत्व-मसिद्धत्वादसाधनम् ॥

यद्यपि उभयसिद्धत्वमसिद्धम्, इदं तर्हि साधनमस्तु—यद् गुरुशिष्यपरंपरया आत्रा-
यायातं बुद्धवचनत्वेन, यच्च सूत्रेऽनतरति, विनये संहरयते, धर्मतां [प्रतीत्यसमुत्पादं] च
न विलोमयति, तद् बुद्धवचनं नान्यत् । इत्यत्राह यत्प्रत्ययेत्यादि—

यत्प्रत्यया च तत्रास्या महायानेऽपि तां कुरु ।

यः प्रत्ययो निबन्धनम् अस्या आस्थायाः, सा तदोक्ता । यत्प्रत्यया यन्निबन्धना । ४
आस्था आदेयता आदरः । तत्र स्वागमे । तां तत्प्रत्ययामास्याम् इह महायानेऽपि कुरु
विधेहि । महायानेऽपि उक्तस्य आस्थाकारणस्य विद्यमानत्वात् । इदं पुनः सर्वप्रवचन-
साधारणमव्यभिचारि लक्षणं यदुक्तमैव्याशयसंचोदनसूत्रे—

अपि तु मैत्रेय क्षतुभिः कारणैः प्रतिभानं सर्वबुद्धभाषितं वेदितव्यम् । कतमैक्षतुभिः ? P 432
इह मैत्रेय प्रतिभानमर्षोपसंहितं भवति नानर्षोपसंहितम् । धर्मोपसंहितं भवति नाधर्मोप- 10
संहितम् । क्लेशप्रहायकं भवति न क्लेशविषयकम् । निर्वाणगुणानुशंससंदर्शकं भवति न
संसारगुणानुशंससंदर्शकम् । एतैश्चतुभिः । पेयालं । यस्य कस्यचिन्मैत्रेय एतैश्चतुभिः
प्रतिभाति प्रतिभास्यति वा, तत्र आदैः कुलपुत्रैः कुलदुहितृभिर्वा बुद्धसंज्ञा उत्पादयितव्या ।
शास्त्रसंज्ञां कृत्वा स धर्मः श्रोतव्यः । तत्कस्य हेतोः ? यत् किञ्चिन्मैत्रेय सुभाषितम्,
सर्वं तद्बुद्धभाषितम् । तत्र मैत्रेय य इमानि प्रतिभानानि प्रतिक्षिपेत्—नेवानि बुद्धभाषिता- 14
नीति, तेषु च अगौरवमुत्पादयेत्, पुद्गलविशेषेण तेन सर्वं बुद्धभाषितं प्रतिभानं प्रतिक्षिप्तं
भवति । धर्मे प्रतिक्षिप्य धर्मव्यसनसंवर्तनपिनेन कर्मणा अपायगामी भवति ॥

तदत्र धर्मताया अविलोमनमेव सम्यगलक्षणमुक्तम् । उक्तं च—

यदर्थवद्वर्मपदोपसंहितं

त्रिधातुसंज्ञेशनिर्बहणं वचः ।

२०

भवेच्च यच्छान्त्यनुशंसदर्शकं

तदुक्तमार्यं विपरीतमवस्था ॥ इति ।

एतन्महायाने सर्वमस्तीति कथमुपादेयं न स्यात् ? यदुक्तम् “न सिद्धोऽस्ती
तदादितः” इति, तत्र परो विशेषमभिधत्ते । न ब्रवीमि यदावचोर्द्वयोः सिद्धमुभयसिद्धमिति,
किं तर्हि आवागम्यामन्येषामुभयेषां मदागमः सिद्ध इत्युपादेयः, न महायानम्, एतद्विपरीत- 20
त्वात् । तेन नोपादेयमित्याह अन्योभयेष्टेत्यादि—

अन्योभयेष्टसम्भवे वेदादेरपि सत्यता ॥ ४३ ॥

यदि आगवोर्विवादार्क्यत्वात् आवागम्यामन्ये ये केचिदप्रतिपक्षा उभये, तेषामिष्टं
अभिमतम् । संमतमिति यावत् । तस्य सत्यत्वे यथार्थत्वे अमुपगम्यमाने सति वेदादेरपि
सत्यता वेदावस्थस्य चोदनालक्षणस्य । आदिशब्दात् कणादादिवचनस्यापि । सत्यता 20

अमृष्टार्थता स्यात् । तत्रापि वादिप्रतिवादिभ्यामन्योन्योभयसंमतिः संभाव्यते, इति तदभ्यु-
पादेयं भवतः स्यात् । तस्मान्नायमपि विशेषः ॥

अथापि स्यात्—मदागमे बुद्धवचनत्वेऽविवादः, न तु महायाने । तेन स उपादेयो
नेतरदित्वाशङ्क्यनाह सविवादं महायानमित्यादि—

P 434

सविवादं महायानमिति चेद्भागं त्यज ।

तीर्थिकैः सविवादत्वात्सैः परैश्चागमान्तरम् ॥ ४४ ॥

- सविवादं सविप्रतिपत्तिकं महायानम् । केचिद् बुद्धवचनतया प्रवृत्त्यङ्गमिच्छन्ति, केचित्
तद्विपरीतसमारोपामेच्छन्ति, इति हेतोः, चेद् यदि न ग्राह्यम्, तदा आगमं खञ्ज, स्वागम-
मपि विजह्यहीहि, सोऽपि प्रवृत्त्यङ्गं न स्यात् । कस्मात् ! तीर्थिकैर्मामसकादिभिः सविवादत्वात्
10 विप्रतिपत्तिसंभवात् परित्यागमर्हति । न केवलं तीर्थिकैः, अपि तु स्वयूष्यैरित्याह- स्मैरिति ।
अतुर्निकायमष्टादशभेदमित्रं भगवतः शासनम् । तत्र एकस्यैव निकायस्य अनेकभेद-
संभवात् स्वयूष्यैरपि परस्परविवादः संभवति । स्मैरिति स्त्रिनिकायान्तर्गतभेदान्तरावस्थितैः ।
परैरिति अन्यनिकायव्यवस्थितैः । व्यकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः । सविवादत्वात् आगमा-
न्तरं सज्जेति संबन्धः । त्वदभ्युपगतादागमादन्य आगमः आगमान्तरम् । तदपि सविवाद-
15 त्वान्न स्वीकारमर्हति । त्वदागमस्यापि अपरापेक्षया सविवादत्वं समानमिति परित्यागे तुल्य
एव न्यायः । अथा । स्मैरिति एकभेदव्यवस्थितैः सौत्रान्तिकाभिधर्मिकैश्चैव नियुक्तैः परस्परं
सविवादत्वात् सूत्राभिधर्मविनयाः परित्यागमर्हन्ति । अस्ति हि एकभेदावस्थितानां
सौत्रान्तिकादीनामन्योन्यं विवादः । परैरिति एकनिकायाश्रितभेदान्तरगतैः । एतेन यदुक्तम्—
गुरुर्षिः शिष्यः । क्रमेणास्मायायातं बुद्धवचनमित्यादि, तदनेनैव प्रत्याख्यातं द्रष्टव्यम् । न
20 हि अविस्मृतसंप्रदायानामन्योन्यस्य विवादो युक्तः । न च सर्वत्रवचनेषु परस्परहतिरस्ति ।
न च सूत्राभिधर्मविनयानां परस्परमेकवाक्यता भवतः संभवति । तत् कथं सूत्रादिसंस्मन्दनं
बुद्धवचनत्वे हेतुरुक्तम् ! तस्माद् यत्किंचिदेतत् ॥

P 435

एवं समानपरिहारदूषणतामभिधाय पुनर्विशेषेण परस्याभ्युपगमे दूषणमुद्रावयनाह—

शासनं भिक्षुतामूलं भिक्षुतैव च दुःखिता ।

- 25 शासनमित्यादिनोपक्रमेते—शासनं भगवता हिताहितस्वीकारपरिहारेदशनाल्लक्षणम् ।
तच्च भिक्षुतामूलम् । अथा । आगमविप्रतिपत्तिमानुपपत्तिकौ परिसमाप्य यदुक्तम्—

ससददर्शनतो मुक्तिः शून्यतादर्शनेन किम् । [९.४५]

इति निराचिकीर्षनाह—शासनमित्यादि । शासनम्—इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमित्याह्वा-

P 436

- प्रणयनम् । तद् भिक्षुतामूलम् । भिक्षुभावो भिक्षुता, सैव मूलं कन्दो यत्स्थेति तच्चणोक्तम्,
30 तत्रप्रतिष्ठितत्वात् । यथा किल दृढमूलो वृक्षः चिरमवस्थितिमनुभवन् काष्ठशाखाप्रशाखा-
पत्रपुष्पफलच्छायादानसंतापाद्यपहरणसमर्थो भवति, तथा भगवतोऽपि शासनकल्पपादयो
भिक्षुताकन्दमासाद्य स्युःस्युपस्थानसम्यक्प्रवृत्तिर्हिपादेन्द्रियबलबोध्यङ्ग्यानां रूप्यसमाधिसमा-

पञ्चविधपाक्षिकार्थाष्टाङ्गिकमार्गश्रामप्यफलसंपन्नः ऋद्धिप्रातिहार्यादिभिः केशोष्मसंतापावप-
हरणपदुर्मबन्ति, इति भिक्षुताया मूलसाधर्म्यम् । तत्र संज्ञाभिक्षुः, प्रतिज्ञाभिक्षुः, भिक्षु-
शीलो भिक्षुः, ऋत्तचतुर्थकर्मणोपसंपन्नो भिक्षुः, भिन्नकेशो भिक्षुः इति पञ्चप्रकारो भिक्षुः ।
तत्र चतुर्थपञ्चमे द्वयमगम्यम्, इतरेषां समानाभिधानमात्राभिधेयत्वात् । तदुभयमपि शासना-
वस्थाननिदानमविरुद्धम् । तत्रापि भिन्नकेशो भिक्षुः प्रधानम् । तस्यैवह प्रज्ञम् । तद्भवो १
भिक्षुता । सा च आर्यसत्त्वदर्शनतो न संगच्छते इत्याह—भिक्षुतैव चेत्यादि । भिक्षुता
भिन्नकेशता । केशप्रहाणमिति यावत् । चो वक्तव्यान्तरं समुच्चिन्वन् हेतोर् वर्तते । यस्मात्
सा भिक्षुतैव दुःस्विता, शून्यतादर्शनमन्तरेण असमञ्जसा केवलसत्त्वदर्शनतो न युज्यते । P 437
तस्मात् सत्त्वदर्शनतो मुक्तिरिति न वक्तव्यमित्यभिप्रायः । केषां सा दुःस्विता ! सावलम्बन-
चित्तानामिति । सहावलम्बनेन वस्त्वभिनिवेशेन वर्तते इति सावलम्बनम्, तच्चादृशं चित्तं 10
येषां योगिनां ते तथोक्ताः, तेषामिति । यतः ते दुःखादिसत्त्वं केशविसंयोगं च वस्तुत्वेना-
वलम्बन्ते इति मतं भवताम् । अतस्तेषामुपलम्भदृष्टीनां दुःस्विता, न निरावलम्बनचित्तानाम् ॥

यत्पुनरुक्तं—सत्त्वदर्शनतो मुक्तिरिति, तद्विकल्पनीयम् । द्विधा हि सत्त्वदर्शनं संभा-
ष्यते, परमार्थतः संवृणितो वा । तद् यदाद्यो विकल्पः, तदा नास्माकं विप्रतिपत्तिः,
अस्मत्पक्षस्य प्रधानत्वात्, सर्वधर्माणामस्माभिः परमार्थतो दर्शनाभ्युपगमात् । अप द्वितीयः, 15
तत्र सहागमे, युक्तिविरोधात् । न हि संवृत्तिसत्त्वदर्शनाभ्युक्तिरुपपद्यते, सर्वसत्त्वानां मुक्ति-
प्रसङ्गात् । तथा हि युक्त्यागमाभ्यां तत्त्वातत्त्वविवेचनात्, परमार्थसत्यमेवात्र केशप्रहाणाय
निधीयते न संवृत्तिसत्यम् । तच्च सर्वधर्मानुपलम्भलक्षणम् । न हि तदन्तरेण संकेशनिवृत्ति-
र्युज्यते । यावद्भावाभिनिवेशः, तावत् कल्पना न निवर्तते, यावच्च कल्पना तावदखण्डित-
महिमानः संकेशाः चित्तसंतानमप्यावसन्ति । यावच्च संकेशाः तावत् कर्मनिर्मितजन्म- 20
परंपराप्रसवः संसारोऽपि सुतरामन्याहतप्रसरः प्रवर्तते । तस्मात् सर्वधर्मशून्यतैव अविद्या-
प्रतिपक्षत्वात् संसारसंततिविच्छिन्तिहेतुरवसीयते, न केवलं सत्त्वदर्शनम् । इदमेव
आचार्यपदैरुक्तम्—

मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टेस्तदवशिष्यभावेना ॥ इति ।

P 438

यथा आर्यसत्यानि सत्त्वद्वयेऽन्तर्भवन्ति तथोपदर्शितमेव प्राक् । इत्यलमतिप्रसङ्गेन । 25
अपि च—

सावलम्बनचित्तानां निर्वाणमपि दुःस्वितम् ॥ ४५ ॥

इति न केवलं भिक्षुता, किं तर्हि निर्वाणमपि, इत्येपर्यः । निर्वाणं केशविसंयोगा-
निरुपविशेषं दुःस्वितं दुर्घटम् ॥

तत्र भिक्षुतायास्तावदसंगतिमाह—

20

केशप्रहाणान्मुक्तिश्चेत्तदन्तरमस्तु सा ।

यदि च आर्यस्त्वदर्शनतः केशाः प्रहीयन्ते, ततो विमुक्तिरुपजायते, तदा तदनन्तरं केशप्रहाणात् समनन्तरमेवास्तु सा मुक्तिर्भवतु । भवतु एवम् । को वै नाम अन्यथा कृते ? नैतदस्ति, कुत इत्याह—

दृष्टं च तेषु सामर्थ्यं निष्केशस्यापि कर्मणः ॥ ४६ ॥

४ चो हेती । दृष्टं प्रतिपन्नम् । आगमतः । यस्मात् तेषु प्रहीणकेशेषु आर्यमीदृश्याय-
नार्थोऽस्ति फलदानं प्रति शक्तिः । तस्मान्न तदनन्तरमेव मुक्तिरस्ति ।
P 439 कस्य सामर्थ्यं दृष्टम् ? कर्मणः शुभाशुभलक्षणस्य । किं पूर्वमनार्थावस्थायां केशसहितस्य ?
नेत्याह—अकेशस्यापि केशसहकारिरहितस्यापि कर्मणः ॥

ननु च सत्त्वदर्शनादविद्यादि प्रहीयते, तत्राहणात् संस्कारादिप्रहाणकमेण तृष्णापि
10 प्रहीयते । तृष्णाविपर्ययासमती च पुनर्मोक्षोत्तिनिमित्ते । ततश्च तयोरेवाहणात् तृप्तिरहितस्य
बीजस्येव कर्मणः सद्भावेऽपि न किञ्चिद्विहिन्यते इति । तदुक्तम्—

मिथ्याहानतदुद्भूतवर्षसंचेतनावशात् ।

हीनस्थानगतिर्जन्म सत्त्वया चैतच्च जायते ॥ इति ।

अथवा । तृणैव केवला पुनर्भवकारणम्, समुदयाकास्वात् । उक्तं हि भगवता—

15 तत्र कृतमव् समुदयार्थस्तन्म ? देयं तृष्णा पीनर्भयिणी नन्दीरागसहगता तत्रतत्राभि-
नन्दिनी, यदुत कामतृष्णा भवतृष्णा विभवतृष्णा चेति ॥

तदेवं यस्य तृष्णा नास्ति, तस्य प्रहीणस्समुदयस्य कारणमावात् न पुनर्जन्मसंभवः ।
इति परामिप्रायमुवाचपन्नाह—

तृष्णा तावदुपादानं नास्ति चेत्संप्रचार्यते ।

P 440 २० अविद्याप्रहाणात् तृष्णा पुनर्भवोपादानं कारणं तावन्नास्ति, न विद्यते चेद्यदि
संप्रचार्यते निश्चीयते, तदा नैतदुक्तव्यम् । यतः उपलब्धमदृष्टीनामविद्याप्रहाणमनुपपन्नम् ।
तद्भावात् तृष्णाप्रहाणस्याप्यभावात् । भवतु वा, तथाप्यभिधीयते—

किमङ्घ्रिष्टापि तृणैषां नास्ति संमोहवत् सती ॥ ४७ ॥

अङ्घ्रिष्टापि सती केशासंप्रयुक्तापि तृष्णा किमेषां भवद्योगिनां नास्ति न संभवति ।

२६ कथमिव ? संमोहवत् अङ्घ्रिष्टाज्ञानवत् ॥

इत्यपि तृष्णा निषेद्धमशक्येत्याह—

वेदनाप्रत्यया तृष्णा वेदनैषां च विद्यते ।

स्पर्शप्रत्यया वेदना, वेदनाप्रत्यया च तृष्णा । सा वेदना तृष्णाकारणमेवामस्ति ।

तृष्णा तु तत्कार्यम्, अविकलेऽपि कारणे न समस्ति इति कथमभिधातुं शक्यते ?

३० निरविद्यस्य वेदनायामपि तृष्णा न भवतीति चेत्, न । भावाभिनवेशिनां निरविद्यस्येव
असिद्धम्, इत्युक्तम् । ततो यदि अङ्घ्रिष्टाज्ञानवत् नाम्युपगम्यते तृष्णा, तथापि शून्यतादर्शन-
मन्तरेण न्यायवत्तादापतति । अयमत्र समुदायार्थः—यदा मुक्तस्तानेऽपि कर्मणः फलदान-

सामर्थ्यमुपलभ्यते, तृष्णा च वेदनासङ्कावे संभाव्यमाना, तदा हेतुप्रज्ञाणमपि संदिग्धमानं कथमिव विमुक्तौ निश्चयं कुर्यात् ? तस्मान्न शून्यतामन्तरेण मिश्रुता सुस्थिता प्रतिभासते इति । यदुक्तम्—

सालम्बनचित्तानां निर्वाणमपि दुःस्थितम् ।

इति, तदुपपादयन्नाह—

सालम्बनेन चित्तेन स्वातन्त्र्यं यत्र यत्र वा ॥ ४८ ॥

सालम्बनेन सोपलम्बेन चित्तेन स्वातन्त्र्यमासक्तव्यम् । यत्र तत्र वा यत्र तत्र आसङ्गस्थानेषु आर्यसत्त्वादिषु तद्भावनाफलेषु वा । आसङ्गसंभावनायां न पुनर्जन्मनिवृत्तिरिति कथं पुनर्जन्मसंभावनायां निर्वाणमपि न संदिग्धं स्यात् ?

तस्मादुक्तशून्यतैव निर्वाणकारणमुक्तेत्याह—

विना शून्यतया चित्तं बद्धमुत्पद्यते पुनः ।

यथासंक्षिसमापत्तौ भावयेत्तेन शून्यताम् ॥ ४९ ॥

विना शून्यतया शून्यतामन्तरेण चित्तं विज्ञानं सालम्बनं बद्धं संयतम् आलम्बनासङ्गपारणेन । उत्पद्यते पुनः, समाधिबलाद् कियत्कालं निवृत्तमपि पुनरुत्पत्तिम् भवति । क पुनरिदं दृष्टमित्याह—यथा असंक्षिसमापत्तौ इति । यथा असंक्षिसमापत्तिं समापद्यमानानां तावत्कालं चित्तचैतन्यनिरोधेऽपि पुनस्तदुत्पत्तिः स्यात्, तथा अन्यत्रापि इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । यथा निरोधसमापत्तावस्थेऽपि द्रष्टव्यम् । अथ ना । यथा असंक्षिसमापत्तिं समापद्य असंक्षिप्त देवेषु उपपद्यमानानामनेककल्पशतं यावन्निरुद्धानामपि तत्समापत्तिविपाकफल्परि-समाप्तौ चित्तचैतानां पुनरुत्पत्तिः, तथा । यतः शून्यतामन्तरेण न मिश्रुता न निर्वाणमुपपद्यते, ततः उभयार्थिनां शून्यतैव भावनीयेत्याह भावयेदित्यादि । येन कारणेन विना शून्यतया चित्तं बद्धमुत्पद्यते पुनः, तेन कारणेन निर्वाणायार्थं शून्यतामेव भावयेत् । तद्भावना हि हेतुप्रज्ञाणं निर्वाणं चाधिगमयति । न केवलैव सत्त्वादिभावनेति यावत्, सालम्बनत्वात् । यदुक्तमार्थवशंष्टेदिकायां प्रज्ञापरमितायाम्—

तत् किं मन्यसे सुभूते अपि तु क्षोतआपन्नस्यैवं भवति—मया क्षोतआपत्तिफलं प्राप्तमिति ! सुभूतिराह—नो ह्रीदं भगवन् । तत्कस्य हेतोः ? न हि भगवन् किंचिदापन्नः, तेनोप्यते क्षोतआपन्न इति । न रूपमापन्नो न शब्दान् न गन्धान् न रसान् न स्पर्शव्यानि न धर्मानापन्नः, तेनोप्यते क्षोतआपन्न इति । सचेद् भगवन् क्षोतआपन्नस्यैवं भवेत्—मया क्षोतआपत्तिफलं प्राप्तमिति, स एव तस्य आत्मप्राप्तो भवेत् सत्त्वप्राप्तो जीवप्राप्तः पुद्गलप्राप्तो भवेत् । पेयालं । तत्किं मन्यसे सुभूते अपि तु अर्हत् एवं भवति—मयार्हत्त्वं प्राप्तमिति ! सुभूतिराह—नो ह्रीदं भगवन् । तत्कस्य हेतोः ? न कश्चिदर्थो योऽर्हताम्, सचेद्भगवन् अर्हत् एवं भवेत्—मयार्हत्त्वं प्राप्तमिति, स एव तस्यात्मप्राप्तो भवेत् । पेयालं ।

भगवानाह—तस्मात्तर्हि सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन एवमप्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यम्, न कश्चित् प्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यम्, न रूपप्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यम्, न शब्दगन्धरसस्पर्शव्यतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यमिति ।

तस्माच्छून्यतैव बोधिमार्ग इति स्थितम् ॥

P 444

- 6 यत्स्थेऽवसरेदिद्यादि अनुपुपत्र्यं केनचित् प्रतिष्ठितमिव लक्ष्यते, अपक्रमनिवेशितत्वात् । आगमविप्रतिपत्तिरस्य विचारस्य प्रस्तावः । शासनं भिक्षुतेत्यादिषु आगमविवादात्, प्रक्रमान्तरत्वात् पूर्वमेव वक्तुमुचितम् । अनेनान्तरितस्य विवादस्य पुनरुपक्रमो ग्रन्थकारस्य प्रस्तावार्थोक्तं स्यात् । यद्यप्येवमादिना च प्राक्तनवृत्तद्वयार्थस्याभिहितत्वात् । महाकाश्यपमुह्यैरित्यादिवचनस्याश्लेषत्वात् ग्रन्थकाराप्रयुक्तमिति निश्चितम् । तस्मात् प्रक्षेप 10 एवमिति ॥

स्यादेतत्—यथा सालम्बनचित्तस्यासङ्गसंभवात् न मुक्तिः स्यात्, तथा शून्यताया-
मपि भयमुपजायते । तद्वरसुमयपरिहारेण संसार एव स्थितिरुक्त्याह—

सक्तित्रासात्त्वनिर्मुक्त्या संसारे सिध्यति स्थितिः ।

मोहेन दुःखिनामर्थे शून्यताया इदं फलम् ॥ ५३ ॥

- 15 सक्तिरासङ्गः । त्रासो भयम् । शून्यताश्रवणात्, तदर्थपरिज्ञानात् । सक्तित्रासमिति समाहारः । तस्मादुभयपक्षपरिहारेण संसारे त्रैधातुकस्वभावे सिध्यति स्थितिरवस्थान-
मुपजायते । तुराशब्दः पुनर्दोषपरिहारार्थम् । इदं तु शून्यताभ्युपगमे दूषणं स्यात् ।
साधारणं दूषणमिति यावत् । कुतः ? अनिर्मुक्त्या । हेतौ तृतीया । मुक्तिरभावादिकर्षः ।
कतमेवाम् ? दुःखिनां पञ्चगतिसंसारे जात्यादिदुःखपीडितानां सताम् । कथम् ? अर्थे
20 वर्षविषये । मोहेन अविद्यया । आलम्बनासङ्गनेति यावत् । अतः शून्यताया इदं
फलम्, यत् पुनरपि भिक्षुस्य संसारेऽवस्थानम् । अयमभिप्रायः—यथा शून्यताव्यतिरेकेण
उपलम्भदृष्टेर्न मुक्तिः स्यात्, तथा विषयासङ्गमुत्प्रेताः सर्वधर्मशून्यताप्रयमीतकारः
वरं संसार एवावस्थानमिति मन्यमानो बालः प्रशमसुखाविमुखो विनिवृत्त्य जात्यादिदुःख-
मनुभवन् पुनरात्रैवावतिष्ठते इति किमनया प्रसाधितमिति ॥

- 25 अन्ये तु सक्तित्रासान्तर्निर्मुक्तयेति पाठं मन्यमाना एवं व्याचक्षते—सत्केहेतुत्वात्
सक्तिरासङ्गस्थानम् । त्रासहेतुत्वात् त्रासो भयस्थानम् । तावेव अन्तौ सक्तित्रासान्तौ ।

1 These three stanzas are found in all Mss. and Tibetan trans:-

यत्त्रैजयन्तराक्यं तथेदुःखोक्तमिदं ।

महाबानं भयत्तुल्यैः प्रायस्तुल्यं न किं मतम् ॥ ५३ ॥

एकेनागम्यमानेन मुक्तं यदि दोषवत् ।

एकेन शून्यत्वेन किं न सर्वं जिनापिदम् ॥ ५१ ॥

महाकाश्यपमुह्यैश्च यदाक्यं नावगाह्यते ।

तत्त्वमानवबुद्धत्वादमाहं कः करिष्यति ॥ ५२ ॥

शाश्वतोच्छेदान्तौ इत्यर्थः । तथा हि—शाश्वतदृष्टेरासक्तिः, उच्छेददृष्टेः त्रासो जायते । तयोर्निर्मुक्त्या परित्यागेन । पूर्ववत् तृतीया । यत् परमार्थविचारेण शाश्वतान्तविपर्ययम्, संवृत्तिसत्त्वाम्युपगमेन च उच्छेदान्तपरित्यागः, इति समारोपापवादान्तपरिहारात्म्यम्या प्रति-
पत्तिरियमुपदर्शिता भवति । तथा च किं संपद्यते इत्याह—संसारे सिध्यति स्थितिः । प्रज्ञया संसारदोषाल्लितस्य कठणापरतन्त्रत्वात् संसारे सिध्यति निवृत्त्यते स्थितिरवस्थानम् । 6
किमर्थम् ! दुःखिनामर्थे परदुःखदुःखितया दुःखिनां संसारिणामर्थे, तदुःखसमुद्हरणमिलापात् ॥

ननु संसारिणो नाम परमार्थतो न सम्बन्धे, तत् कथं तदवस्थानमित्यत्राह—मोहेन विपर्ययेन संवृत्त्या सत्त्वत्योपलम्भात् । एतच्च “दुःखव्युपशमार्थं तु कार्यमोहो न वार्यते” [९.७७] इत्यत्र पश्चाद् व्यक्तीकरिष्यते । तस्माच्छून्यताया इदं फलम्, यत्कठणया संसारेऽवतिष्ठमानोऽपि शून्यतादर्शनात् संसारदोषैर्न लिप्यते । इदमप्रतिष्ठितनिर्वाणता ७
शून्यतायाः फलम्, शून्यतामन्तरेण अस्वाभावात् । तस्मादासंसारं सत्त्वार्थमवस्थान-
मिच्छन्निः शून्यतैव भावयितव्या ॥

एतत् सर्वमुपसंहारेणोपदर्शयन्नाह—

तदेवं शून्यतापक्षे दूषणं नोपपद्यते ।

तदेतत् एवमुक्तक्रमेण शून्यतापक्षे उक्तं दूषणम्—शून्यतायां त्रासात् संसारवस्थान- 16
लक्षणं नोपपद्यते न संगच्छते वक्ष्यमाणसमाधानात् । इति प्रथमपक्षे योजनः । यत्
एवम्—

तस्मान्निर्विचिकित्सेन भावनीयैव शून्यता ॥ ५४ ॥

P 447

निर्गतो विचिकित्साया निर्विचिकित्सः निःसंदेहः । तेन सता भावनीयैव अम्यस-
नीयैव शून्यता सर्वधर्मनिःस्वभावता अनुपलम्भयोगेन ॥ 20

एतेन यदुक्तम्—“न विनाशेन मार्गेण” [९.४१] तदुपसंहरं भवति । यत्पुनश्चकम्—
“शून्यतादर्शनेन किम्”, तत्र शून्यताया विशेषमाह—

क्षेत्रक्षेत्रावृत्तिवमःप्रतिपक्षो हि शून्यता ।

शीघ्रं सर्वज्ञताकामो न भावयति तां कथम् ॥ ५५ ॥

क्षेत्रा रागादयः । क्षेत्रं पञ्चविधम् । आवृत्तिश्चान्द्रस्तु उभयत्र संबध्यते । क्षेत्रा 25
एवावृत्तिः । क्षेत्रं च आवृत्तिरावरणमिति विभज्य योजनीयम् । क्षेत्रमेव समारोपितरूपत्वा-
दावृत्तिः, सैव तम इव तमः, वस्तुतत्त्वावरणात्, तस्य प्रतिपक्षः महाणुहेतुः । हि
यस्मात् शून्यता, तस्मात् शीघ्रं त्वरितं सर्वज्ञतायां बुद्धत्वे कामोऽभिलाषो यस्यासौ तथोक्तः ।
सर्वज्ञतां कामयते इति च सर्वज्ञताकामः । न भावयति तां कथमिति, तां शून्यतां कथं न
भावयति नाम्यस्यति ! अपि तु महता यत्नेन भावयेदेव ॥ 30

P 448

यदप्युक्तम्—त्रासाच्छून्यतायां प्रवृत्तिर्न स्यात्, तदपि न युक्तमित्याह—यदुःखेत्यादि ।
 द्वितीयपक्षे पुनरिष्यन्वतारणीयम्—अस्त्येव शून्यतायामेवोऽनुशंसः, केवलं प्रथमत एव तत्र
 संत्रासाप्रवृत्तिर्न स्यादिति । आह—

यदुःखजननं वस्तु त्रासस्तस्यात्प्रजायताम् ।

5 शून्यता दुःखशमनी ततः किं जायते भयम् ॥ ५६ ॥

यद्वस्तु दुःखजननं पीडाकरम्, तस्माद्वस्तुनः सकाशात् त्रासः भयं जायतां नाम ।
 शून्यता पुनः प्रत्युत दुःखशमनी सर्वसांसारिकदुःखापह्वरी । ततः तस्याः शून्यतायाः किं
 किनिमित्तं अभयस्थाने कातरस्य जनस्य भयं जायते ? सर्वगुणनिदानत्वात् प्रेमेव
 तस्यामुचितमिति भावः ॥

10 आत्मग्रहजनिताहंकारप्रभृतं हि भयमतत्त्वविदामुत्पद्यते । स चात्मा कल्पना-
 समरोपितमूर्तिरिति अहंकारोऽपि तदभवादनस्पाद इत्युपदर्शयन्नाह—

P 449

यतस्ततो वास्तु भयं यद्यहं नाम किञ्चन ।

अहमेव न किञ्चिद्व्ययं कस्य भविष्यति ॥ ५७ ॥

यतस्ततो वा भयानयस्थानात् अस्तु भवतु भयम् । कदा ? यदि अहं नाम
 15 किञ्चन । अहमिति अहंप्रत्ययस्य विषयः कथितः । अहं नाम अहंप्रत्ययवेधं यत्किञ्चन
 किञ्चिद्वस्तु स्यात् । अन्यकनिर्देशानपुंसकता । तदा युक्तमेव भयम् । यदा पुनराहमेव न
 किञ्चित् न वस्तुसत् विचार्यमाणमहं किञ्चित् शब्दविकल्पमात्रादन्यत्, तदा भयं कस्य ?
 अहमित्यस्याभावात् । भविष्यति उत्पत्त्यते । इतोऽपि विचारात् त्रासो निवर्तते इति भावः ।
 तदुक्तम्—

20 नास्म्यहं न भविष्यामि न मेऽस्ति न भविष्यति ।

इति बालस्य संत्रासः पण्डितस्य भयश्रयः ॥ इति ।

यथा च अहंप्रत्ययविषयस्य कल्पनामात्रोपदर्शितत्वादसत्त्वम्, तथा प्रतिपादयन्नाह—

— दन्तकेशनखा नाहं नास्मि नाप्यस्मि शोणितम् ।

न सिंघाणं न च श्लेष्मा न मूयं लसिकापि वा ॥ ५८ ॥

P 450

25 दन्तकेशनखा नाहम् । प्रत्येकममी अहंप्रत्ययविषयः न भवन्ति । नास्मि नाप्यस्मि
 शोणितम् । अस्मि हृद्म । शोणितं रुधिरम् । एतद्व्ययमपि नास्मि नाहम् । सिंघाणं न च
 श्लेष्मा न मूयम् । सिंघाणं नासिकाविबरनिर्यातः क्लेदः । श्लेष्मा मुखविबरविनिर्गतः । मूयं
 व्रणे पक्करुधिरम् । एतान्यपि नाहं भवन्ति । लसिकापि वा, लसिका व्रणोक्तेः, सापि नाहम् ॥

नाहं वसा न च श्लेधो न मेदोऽज्जाणि नाप्यहम् ।

30 न बाह्मभक्षनिर्गुण्डी गूथमूत्रमहं न च ॥ ५९ ॥

नाहं वसा न च श्लेधो न मेद इति । वसा शरीरक्लेदः । श्लेधः प्रश्लेदः । मेद-
 धनुषो धानुः । इमान्यपि नाहम् । अज्जाणि नाप्यहमिति । अज्जाणि प्रसिद्धानि, तान्यपि

नाहम् । न चाहमन्ननिर्गुण्डी अन्ननिर्गुण्डी सूक्ष्मात्मिका, सापि नैवाहम् । गृह्यमत्रमहं न च, गृहं विद्या । एतदपि द्वयं नाहं न भवामि ॥

नाहं मांसं न च खाद्यु नोप्या कायुरहं न च ।

न च च्छिद्राण्यहं नापि बहू विज्ञानानि सर्वथा ॥ ६० ॥

नाहं मांसं न च खाद्यु नोप्या । खाद्यु शिरा । ऊप्या शरीरतेजोघातुः । इमेऽपि P 451
नाहम् । वायुरहं न च, वायुराभासप्रभासादिरक्षणः, सोऽपि नैवाहम् । न च च्छिद्राणि
चक्षुरादीनि, तान्यपि नाहम् । नापि बहू विज्ञानानि सर्वथा, यद् चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वा-
कायमनोविज्ञानानि, तान्यपि नाहं भवन्ति । सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रत्येकं समुद्दितानि वा ।
तथा हि दन्तादिसमुदायात्मकमेव विचार्यमाणं शरीरमुपलभ्यते । तच्च प्रत्येकमहंप्रत्ययवेद्यं
न भवति, प्रत्येकमहंप्रत्ययस्य तेषु अभावात् । न हि परेषामपि एकैकशः केशादयोऽहं-
प्रत्ययवेद्या भवन्ति । समुदिता अपि ते एव केवलाः पूर्ववत् । न च समुदितेषु तेषु
कश्चिदेकः संभवति, तस्य प्रतिवेत्त्यमानत्वात् । नाप्यनेके समुदिता अपि एकप्रत्ययविषया
भविष्युर्भवेन्ति । न च अनेकेषु एकप्रत्ययो भ्रान्तो युक्तः । न च भ्रान्तोस्तत्त्वव्यवस्था ।
तस्मात् कल्पनामात्रमेतदहमित्यर्शून्यमाभातीति निश्चितम् । उक्तं चैतदशुभभावनामप्रस्तावे
शिक्षासमुच्चये—

16

सन्ति अस्मिन् काये केशा रोमाणि नखा दन्ता रजो मलं त्वक् मांसास्थि खाद्यु
शिरा बुद्धि इदमं ईहकः क्रोमकः अन्नाणि अन्नगुणाः आमाशयः पक्वाशयः औदरीयकं
यकृत् पुरीषम् अश्रु खेदः छेदः सिंघाणकं वसा लसिका मज्जा भेदः पित्तं श्लेष्मपूयशोणितं
मस्तकलङ्गं प्रकाशः । एषु च वस्तुषु बोधिसत्त्वः उपपरीक्षणजातीयो भवति । एतत् पुनः
पश्चात् कायस्मृत्युपस्थानपर्यन्ते निर्देक्ष्यामः । इति । एवं निर्विषय एवाहंप्रत्ययविशेषः ॥ P 452 20

स्यादेतत्—यदि ताम् केशादयोऽहंप्रत्ययवेद्या न भवन्ति, तथापि नायं निर्विषयः
सिध्यति । यतः अन्तर्व्यापारपुरुषगोचर एव अहंप्रत्ययोऽस्माभिरिष्यते इति नैयायिकादयः ।
नैतदपि युक्तम् । यस्मात्—अहं गौरः कृशो दीर्घो गच्छामीत्याद्याकारपरामर्शात्मक एव
अयमहंप्रत्ययः प्रतिभासते । न च आत्मन एतद्वृत्तिमिष्यते परैः । न च अन्याकारेण ज्ञानेन
अन्यस्य ग्रहणं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । तथा हि तद्वान्, इदमिदं तस्य लक्षणमुपवर्णयन्ति 25
परे । तत्र नैयायिकास्तावत् नित्यं सर्वगतं प्रतिग्राणिभिन्नमचेतनं चेतनायोगात्तु चेतनं
सुखादिगुणाधारं शुभाशुभकर्मकर्तारं तत्फलपभोक्तारं परलोकिनं च आत्मानमिच्छन्ति । P 453
नैयायिकवद्वैशेषिका अपि । तदुक्तम्—

अन्ये पुनरिहात्मानमिच्छादीनां समाश्रयम् ।

स्वतोऽचिद्रूपमिच्छन्ति नित्यं सर्वगतं तथा ॥

20

शुभाशुभानां कर्तारं कर्मणां तत्फलस्य च ।

भोक्तारं चेतनस्योपादेतनं न स्वरूपतः ॥ इति ।

[तत्त्वसंग्रह-१७१-१७२]

जैमिनीयास्तु—व्यावृत्त्यनुगमार्थकं बुद्धिरूपेण परिणामिनं चैतन्यरूपमात्मान-
६ मिच्छन्ति । तच्च चैतन्यं बुद्धिस्वभावम् । न च तस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती भवतः, तस्योभयत्रा-
नुगतरूपत्वात् । तद्यथा—सर्पस्य कुण्डलावस्थानिवृत्ती ऋजुत्वावस्थाप्रवृत्ती च सर्पत्वस्यो-
भयत्राप्यवृत्तिः । यथोक्तम्—

व्यावृत्त्यनुगमात्मानमात्मानमपरे पुनः ।

चैतन्यरूपमिच्छन्ति चैतन्यं बुद्धिलक्षणम् ॥

10

यथाहः कुण्डलावस्था व्यपेति तदनन्तरम् ।

संभवत्पार्जवावस्था सर्पत्वं न निवर्तते ॥

तथैव नित्यचैतन्यस्वभावस्यात्मनोऽपि न ।

निःशेषरूपविगमः सर्वस्यानुगमोऽपि च ॥ इति ।

[तत्त्वसंग्रह-२२२-२२४]

15 इति विशेषः । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥

जैनास्तु जैमिनीयवद्चेतनमात्मानमिच्छन्ति द्रव्यपर्यायरूपेण यथायोगमनुगमन्यावृत्त्या-
त्मकम् । तथा चोक्तम्—

P 454

जैमिनीया इव प्राहुर्जैनाश्चिह्नशृणान्तरम् ।

द्रव्यपर्यायरूपेण व्यावृत्त्यनुगमार्थकम् ॥

20

[तत्त्वसंग्रह-३११]

कापिलास्तु नित्यं व्यापकं निर्गुणं स्वयमेव चैतन्यात्मकमात्मानमिच्छन्ति, न तु
बुद्धिसंभवात् । बुद्धेः स्वयमचित्स्वभावत्वात् । चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति वचनात् ।
नापि स कस्यचिद् कार्यस्य कर्ता, स्वयं तत्फलोपभोक्ता वा, निष्क्रियत्वात् । प्रकृतिरेव
तत्कर्त्री तस्य, तत्फलोपभेद्वी च । विपर्यासवशादसौ स्वात्मनि तत् समारोपयति ।
25 तथा हि—यदा पुरुषस्य शब्दादिविषयोपभोगाकारमौत्सुक्यमुपजायते, तदा प्रकृतिः परिहृत-
पुरुषौत्सुक्या पुरुषेण युज्यते, ततः शब्दादिसर्गं करोति । शब्दादिषु श्रोत्रादिवृत्तिभिर्मन-
साधिष्ठिताभिः परिगृहीतेषु विषयेषु बुद्धिरप्यवसायं करोति । ततो बुद्धवसितमर्थं
पुरुषश्चेतयते इति । एवं चैतन्यस्वरूपत्वात् निर्गुणत्वम्, व्यापित्वाच्चिह्नित्वमिति सांख्य-
पुरुषस्य विशेषः । उक्तं च—

30

चैतन्यमन्ये मन्यन्ते भिन्नं बुद्धिस्वरूपतः ।

आत्मनश्च निजं रूपं चैतन्यं कल्पयन्ति ते ॥

प्रधानेनोपनीतं च फलं भुङ्क्ते स कैवलम् ।

कर्तृत्वं तस्य नैवास्ति प्रवृत्तेरेव तन्मतम् ॥

[तत्त्वसंग्रह-२८५-८६]

प्रवर्तमानान् प्रकृतेरिमान् गुणान्

तमोऽतत्त्वादिपरीक्षितचेतनः ।

अहं कस्तोमीत्यबुधोऽभिपन्यते

तृणस्य कुम्भीकरणेऽप्यनीचरः ॥ इति ।

[सांख्यकलादीपिका—४३]

उपनिषद्वादिनस्तु सप्रस्तप्राणि संतानान्तर्गतमेवमेव व्यापि नित्यं च ज्ञानमिच्छन्ति । तद्विबर्त रूपतया सकलमिदं क्षितिजलपवनवृत्ताशानादिकं जगदवभासते । तत्स्वभाव एव १० चारुण । न बाह्यं किमप्यवयवि परमाण्वादिकं ग्राह्यं प्रमाणप्रसिद्धमस्ति । आह च—

निस्यो हानविवर्तोऽयं क्षितितेजोजलादिकः ।

आत्मा तदात्मकश्चेति संगिरन्तोऽपरे पुनः ॥

ग्राह्यलक्षणसंयुक्तं न किञ्चिदिह विद्यते ।

विज्ञानपरिणामोऽयं तस्मात्सर्वं परीक्ष्यते ॥ इति ।

10

[नत्त्वसंग्रह-३२८-२९]

पुद्गलादिनस्तु पुनरन्तश्चतीर्थिकाः । स्वप्नेभ्यस्तत्त्वान्यत्वाम्यमनात् पुद्गल-
नामानमात्रानमिच्छन्ति । अन्यथा तीर्थिकसिद्धान्ताभिनिवेशदर्शनं स्यात् । आह च—

केचिच्च सौगतं न न्या अप्यात्मानं प्रचक्षते । इति ।

Р 466

[तत्त्वसंग्रह—३३६]

20

कृपमात्मनोऽहंप्रत्ययविषयता स्यात् । स्वस्वरूपेण तत्राप्रतिभासनात् । तत्कृपमात्म-
 अहंप्रत्ययतया प्रतिभासते इत्युच्यते । तस्माद् विकल्पगात्रमेतत् । निर्विषयमुत्पद्यते
 इति स्मितम् ॥

संप्रति वित्त्वभावात्मादिनः सांख्यश्रुतयः पण्डितानामात्मनिषेधमसहिष्णवः
प्राहुः—आत्मादिज्ञानं विदात्मकमायैवास्माभिरभिधीयते । तत्त्वयमस्यात्मताप्रतिषेध उच्यते ! २६
इति परामिप्रायमाकलय्य सिद्धान्तवादी प्रसङ्गमासन्नयन्नाह—

शब्दज्ञानं यदि तदा शब्दो गृह्येत सर्वदा ।

ननु यदि शब्दज्ञानात्मक आत्मा, तस्य च नित्यत्वात् शब्दज्ञानं नित्यं स्यात्, तदा शब्दोऽपि सदा नित्यमेव तद्वाक्याभावकालोर्भूतत्वः स्यात्, शब्दग्रहणसंभावस्य तस्य तत्सदसत्काले सर्वदानुवर्तनात् । अन्यथा नित्यत्वमेव तस्य हीयेत । भवतु, ३० एवमेवेति चेत्, आह—

ज्ञेयं विना तु किं वेति येन ज्ञानं निरूप्यते ॥ ६१ ॥

P 457

ज्ञानमेव निरूप्यतम्, शब्दस्य तु कदाचित्कत्वात् न सर्वदा सत्तामिव्यक्तिः । ततश्च तदसत्ताकाले ज्ञेयं विना विषयमन्तरेण किं वेति किं जानाति तद् ज्ञानम् ? तु शब्दोऽसत्ताकालप्रभविशेषे वर्तते । येन ज्ञेयेन शून्यमपि ज्ञानं निरूप्यते अभिधीयते ।
५ ज्ञेयं जानातीति ज्ञानमाख्यास्यते, तदभावात् कथं ज्ञानमित्याशयः ॥

एतदेवाह—

अजानानं यदि ज्ञानं काष्ठं ज्ञानं प्रसज्यते ।

यदपि विषयं न जानाति, तदपि यदि ज्ञानमुच्यते, तदा काष्ठमज्ञानस्वभावं ज्ञानं प्रसज्यते । न हि तेन किञ्चिदपराद्धं येन न विज्ञानं स्यात् । न चैवम् । तस्माद्विषयपरि-
१० ज्ञानाभावात् यथा काष्ठं ज्ञानं न भवति, तथा अन्यदपि न स्यादित्याह—

तेनासंनिहितज्ञेयं ज्ञानं नास्तीति निश्चयः ॥ ६२ ॥

येन निर्विषयं न ज्ञानम्, तेन कारणेन असंनिहितज्ञेयं असंनिहितमप्येवमज्ञेयं ज्ञेयं ब्राह्मो विषयो यस्य तत्त्वोक्तं ज्ञानं नास्ति न विषयते इति निश्चयः एकान्त एव । सापेक्षत्वात् ॥

१५ स्यादेतत्—शब्दस्य सदाविद्यमानत्वात् नासंनिहितविषयं शब्दज्ञानम् । अग्रहणं तु कदाचित् कदाचित्कामिव्यक्तित्वादिति नोक्तदोषप्रसङ्गः । नैतदस्ति । यतो यदस्य ज्ञानस्य परिच्छेदं रूपं व्यक्तमित्युच्यते, तस्य सदासंनिहितविषयतया ग्राहकमज्ञानमभिधीयते । शब्दस्य तु सदा सत्त्वमसत्त्वं वा न विवक्षितम् । ज्ञानं तु कदाचिदग्राहकमित्येतावतैव साप्यसिद्धेः । तस्मादसंनिहितज्ञेयमित्यनेन ज्ञानस्यैव अग्राहकत्वं साम्यते । येन रूपेण
२० ज्ञानस्य ब्राह्मो विषयः, तस्य न सर्वदा संनिधानमस्तीति कृत्वा इति कथं नोक्तदोष-प्रसङ्गः ? शब्दस्य यथा सर्वदा सत्त्वं नास्ति, तद्विस्तारभयान्नोच्यते ॥

अपि च । यदि शब्दज्ञानमेवात्म, तदा तद्गुणत्वकत्वात्तस्य रूपग्रहणं न स्यात् । नैतदस्ति । यतः तदेव रूपग्राहकमित्यते इति चेदत्राह तदेवेत्यादि—

तदेव रूपं जानाति तदा किं न शृणोत्यपि ।

२५ तदेव शब्दज्ञानमेव यदि रूपं जानातीति मतम्, तदा किं न शृणोत्यपि, तदा रूपग्रहणकाले किमिति न शृणोत्यपि, शब्दमपि किं न गृह्णाति ? शब्दज्ञानत्वात् । अथ गृह्णात्येव, यदि संनिहितं स्यात् । केवलमसंनिधानात् न दोष इति परस्वोत्तरमात्राज्ञाह शब्दस्येत्यादि—

P 459

शब्दस्यासंनिधानाच्चेत्तत्त्वज्ञानमप्यसत् ॥ ६३ ॥

३० शब्दस्य विषयतामापन्नस्य असंनिधानादप्येवमज्ञेयं ग्राहणं न स्यात्—यदि, एवमभिधीयते, ततस्तत् ज्ञानमप्यसत् । तत् तस्मात् तर्हि शब्दस्यासंनिधानात् तत् ज्ञानमपि शब्दज्ञानम् असदविद्यमानम् । शब्दज्ञानमेव तर्हि तत्र भवतीत्यर्थः ॥

किं च । यदि शब्दज्ञानं तदा रूपग्रहणाच्चत्मकं तत्र व्युज्यते इत्याह शब्द-
ग्रहणेत्यादि—

शब्दग्रहरूपं यत्तद्रूपग्रहणं कथम् ।

शब्दस्य ग्रहरूपं शब्दस्य ग्रहणस्वभावम् । शब्दग्राहकमिति यावत् । यत् ज्ञानं
तद् रूपग्रहणं रूपग्रहणात्मकं कथम् ? न कथंचिदपि स्यात् । एकस्य निरंशस्य रूपद्वया- १
योगात् । ननु यथा कश्चिदेक एव कस्यचिदपेक्षया पिता, कस्यचिदपेक्षया च स एव पुत्रः
स्यात्, तथा प्रकृतेऽपि रूपद्वयमेकस्य भविष्यतीत्याह एकः पितेत्यादि—

एकः पिता च पुत्रश्च कल्प्यते न तु तत्त्वतः ॥ ६४ ॥

एकः पिता एव जनकः पुत्रश्च जन्मः स एवेति कल्प्यते, स तु तदपेक्षया कस्य-
नया न्यवस्थाप्यते । न तु तत्त्वतः, न पुनः परमार्थतः । एक एव स्वभावः उभयपक्षकः 10 P 460
कल्पनास्मारोपितन्यपदेशात् [रूपभेदेन] पुनरेक एव तथा नानाभिधानेन नैवाभिधीयते ।
उभयवास्तवरूपद्वयमेकस्य घटनीयम्, तच्च कथंचिदपि न संगच्छते, रूपद्वयव्यतिभिन्नतया
वस्तुनोऽपि द्वित्वप्रसङ्गात् । तस्मात् यथा वास्तवमेकस्य द्विरूपत्वं तत्र दृष्टान्तधर्मिण्यस्ति,
यथास्ति कात्स्निकम्, तत् प्रकृतानुपयोगीति यत्किंचिदेतत् ॥

इतोऽपि न पारमार्थिकोऽयं व्यपदेश इत्याह सत्त्वं रज इति—

15

सत्त्वं रजस्तमो वापि न पुत्रो न पिता यतः ।

एतच्च अवर्यं त्वयापि स्वीकर्तव्यम्—सांख्यमते हि त्रिगुणमेकं जगत्, ततः सत्त्वं
रजस्तमो वापीति समुदायः समुच्चयार्थः । यतो यस्मादेते गुणाः स्वस्वभावावस्थिताः प्रवेकं
समुदिता वा । तस्मान्न पिता न पुत्रः परमार्थतः । सर्वदा गुणा एव केवलाः सन्ति ।
अयमर्थः—पुत्रावस्थायां ये सत्त्वरजस्तमोलक्षणा गुणाः, ते एव ग्राहजनकभावा अपि तेन 20
पूर्वापरकालयोरविशिष्टस्वभावा एव । ते ततस्तदपेक्ष्य पिता पुत्रश्चाभिधीयन्ते, न तु तत्र
कश्चिद्विशेषः । ततः कात्स्निक एवायं व्यवहारः । यदि च रूपग्रहणकालेऽपि शब्दग्रहणा-
त्मकमेकमेव तज्ज्ञानम्, तदा तत्स्वभावमुपलभ्येत, न चोपलभ्येत । ततो न तद्ग्रहणात्मक-
मित्याह शब्दग्रहणेत्यादि—

P 461

शब्दग्रहणमुक्तस्तु स्वभावस्तस्य नैक्यते ॥ ६५ ॥

25

शब्दग्रहणेन युक्तः संबन्धः । तुशब्दो विशेषाभिधाने । स्वभावस्तस्य रूपग्राहकस्य
ज्ञानस्य नैक्यते न प्रतीयते । अतस्तदा तस्य शब्दग्रहणता नास्तीति निधीयते ॥

स्यादेतत्—यदि नाम न प्रतीयते, तथापि तदेव तत् । कथं तर्हि रूपग्रहणमित्याह
तदेवेत्यादि—

तदेवाभ्येन रूपेण नटवत्सोऽप्यशाश्वतः ।

30

तदेव शब्दज्ञानम् । अन्येन रूपेण स्वभावेन रूपग्रहणात्मकेन रूपं गृह्णातीति
शेषः । कथमिव तत्त्वानुरूपता ! नटवत् । यथा नाट्यसमये रङ्गभूमिगतो नटः एक एव
कोचि. २८

P 462

नानारूपेणावतरति, तथा प्रकृतेऽपीति न दोषः । अत्राह—सोऽप्यशक्तः इति अनित्यः
 पूर्वस्वभावपरित्यागेन रूपान्तरमाविशति । न च पूर्वापरकालयोरेकस्वभाव एव नटो नाना-
 रूपसंबन्धाद्, अन्यथा तस्य रूपद्वयमेकदेति भावेत् । इति साध्यविकल्पो दृष्टान्तः ।
 अथापि स्यात्—भावः स एव । स्वभावः पुनरस्य अपरापर उत्पद्यते निरुप्यते च । ततः
 ५ अयमदोष इत्यत्राह स एवान्येत्यादि—

स एवान्यस्वभावभेदपूर्वेयं तदेकता ॥ ६६ ॥

उ एवाप्या नटो वा । अन्यस्वभावः अपरस्वभावः । चेद् यदि उच्यते, तदा
 अपूर्वेयं तदेकता, अपूर्वेयमदृष्टपूर्वेयमीदृशी तदेकता । तस्य भावस्य अपरस्वभावोत्पत्तावपि
 एकता अभिज्ञातमता । तथा हि—स एवेति तत्त्वमाहुवाच्यते, पुनरन्यस्वभाव इति तस्यैव
 10 अन्यत्वम् । न चैतत् परस्परविरुद्धधर्मद्वयमेकस्य युक्तम् । न हि भावो नाम अन्य एव
 स्वभावाद्, येन तत्त्वोत्पादनिरोधयोरेपि भावस्य तौ न स्वाताम् । नापि तदभितस्य
 स्वभावस्य उत्पादनिरोधयोर्भावस्य तादवस्थं युक्तमभेदाभावप्रसङ्गाद् । भेदे वा संबन्धा-
 सिद्धिरिति भावः ॥

P 463

स्यादेतत्—भवत्वेव एव प्रसङ्गः यदि रूपद्वयमस्यात्मनः सत्यं स्यात् । किं तर्हि
 15 निजमस्य रूपमपह्नाय अपरं रूपमतात्त्विकम्, तेन नोक्तदोषप्रसङ्गः, इत्याशयमाशङ्क्यभाह
 अन्यद्रूपमित्यादि—

अन्यद्रूपमसत्यं चेन्निजं तद्रूपमुच्यताम् ।

अन्यद्रूपं तद्विषयोपाधिकं स्फटिकोपलस्येव असत्यमस्वाभाविकम्, इति चेष्टदि,
 तर्हि निजं तद्रूपमुच्यताम् निजं स्वाभाविकं तस्यात्मनो रूपं तत्त्वमुच्यताम् । अस्त्येवान्यद्रूपं
 20 तस्य । किं तत् ? ज्ञानता चेत्—

ज्ञानता चेत्ततः सर्वपुंसाभैक्यं प्रसज्यते ॥ ६७ ॥

ज्ञानात्मनैव तस्य पूर्वापरकालानुगामिनी निजं रूपम् । किमन्यद्रूपत्वम् ? [तद्रूपेण
 पूर्वापरान्यरूपसंबन्धेऽपि स्फटिकवद् यदि एकोऽस्तीयुच्यते, एवं सर्वपुंसाभैक्यं प्रसज्यते,
 एवं ज्ञानत्वेन तत्साधारणरूपत्वाद् । तद्यथा पूर्वापरकालिकयोः शब्दरूपज्ञानयोर्विजा-
 25 कारत्वाद् भिन्नयोरप्येकत्वमेव, तथा सर्वसत्त्वानां प्राणिगतिगतानामेकात्मता प्रसज्यते]
 आपद्यते, वस्तुतो भेदेऽपि विरोधाभावात् ॥

इत्थं च पुनरिदमतिप्रसज्यते इत्याह चेतनेत्यादि—

चेतनाचेतने चैक्यं तयोरेकान्विता समा ।

P 464

1 There is no lacuna in Mss., though a portion, now restored from T and enclosed in parenthesis in the Com., is surely wanted to fill up the gap.

यदि वा अवान्तरं भेदनिबन्धनं विशेषमपास्य किञ्चिदाकारकमाश्रित्य एकत्वमुच्यते तदा चेतना पुरुषधर्मः, अचेतना प्रकृत्यादिधर्मः । चकारो दोषान्तरसमुच्चये । तेऽपि एकमभिज्ञं वस्तु स्याताम् । कथम् ! तयोश्चेतनाचेतनयोः येन कारणेन अक्षिता समा । सापि भावानां निजं रूपम् । समा द्वयोरपि तुल्या ।

ननु च । अत्रापि सादृश्यनिबन्धनमिष्यते एव एकत्वं वस्तुभेदेऽपि । ततोऽयमिद्व- ०
प्रसाधनाददोष इत्याह विशेषश्चेत्यादि—

विशेषश्च यथा मिथ्या कः सादृश्याश्रयस्तादा ॥ ६८ ॥

दूषणान्तरघोतेन चकारः । विशेषो भेदः सर्वभावाणामनियमेन यदा मिथ्या असत्यम् [त्वः !], निजमेव रूपं सत्यम्, तदा कः सादृश्याश्रयः स्यात् ! किमाश्रित्य सादृश्यं व्यवस्थाप्यते ! विशेषसद्भावे हि किञ्चिन्मात्रसाधर्म्येण सादृश्यं स्यात् । विशेषामावे १०
च तदेव तत् स्यात् सदृशम् । न हि गोमययोगौ विशेषमननुभवत् न गवयो गोसदृशो भवेत्, अपि तु गौरेव स्यात् । अतो विशेष एव सादृश्याश्रयः । स च यदा पारमार्थिको न भवति, तदा कः सादृश्यस्य समानाकारतायाः पुंसामन्यस्य वा आश्रयो निबन्धनं वा भवेत् ! नैव कश्चिदित्यर्थः । अतो वस्तुत एव एकत्वमापत्तिर्भवतः, न सादृश्यकृतम् । तत् कथं सिद्धसाधनाददोष इत्युच्यते ! १५

एवं कापिल[जैन]जैमिनीयपरिकल्पितस्य चित्तवभावस्यात्मनः सत्त्वमसिद्धम् ।
उपनिषद्वादिपरिकल्पितेऽपि यथासंभवं दूषणमभिधेयमिति ॥

सांप्रतमचेतनस्य नैयायिकादिपरिकल्पितस्यात्मनः सदृशवहारप्रतिषेधायाह अचेतन-
श्चेत्यादि—

अचेतनञ्च नैवाहमाचैतन्यात्पटादिषत् ।

20

चेतनस्तावदात्मा उक्तक्रमेण न युज्यते । अचेतनोऽपि नैवाहमात्मा युक्त इति चकारार्थः । कुतः ! आचैतन्याद् चैतन्याभावात् । न विद्यते चेतना अस्त्येवचेतनः । तस्य भावः आचैतन्यम् । उभयपदबुद्धिः पारलौकिकादिषत् । तस्मात् ; अचेतनत्वादित्यर्थः । कथमिव ! पटादिषत् । यथा पटश्चतुर्पर्वतादयः चैतन्यविरहादात्मा न भवन्ति, तथा अमि-
मतोऽपि । कर्मकर्तृत्वादेरस्यान्युपगमात् । अन्यथा न किञ्चित् प्रयोजनं तेन । न च २०
अचेतनस्य तदुक्तम्, यथा पटादेः । यदि नाम स्वयमसावचेतनः, तथापि बुद्धेश्चेतना चेतयते, तेनायमदोषः इति पराभिप्रायं संभावयन्नाह अपि ह इत्यादि—

P 480

अयं चचेतनायोगाद्ब्रह्मो नष्टः प्रसज्यते ॥ ६९ ॥

अथेति वृच्छायाम् । अध्यायमात्मा चेतनायोगाद् बुद्धिसमवायात् स्वयमचेतनोऽपि
ज्ञो भवति । जानातीति हः इति कप्रत्ययान्तस्य रूपम् । एवमुपगम्यमाने अब्रह्मो नष्टः ३०
प्रसज्यते । यदा तर्हि मदमूर्च्छावस्थायां चेतनानिबृत्तौ अयमात्मा अब्रह्मो न किञ्चिदपि जानाति, तदा नष्टः प्राप्नोति चैतन्यसंबन्धसंशयपरित्यागादिनष्टः प्रसज्यते ॥

चैतन्यसंबन्धासंबन्धकालयोरेकस्वभावत्वानां दोष इति परमाशङ्क्यभाह् अपाविकृत
इत्यादि—

अथाविकृत एवात्मा चैतन्येनास्य किं कृतम् ।

P 467 अथ चैतन्योत्पादननिरोधयोरविकृत एव अनुपनानिरुद्धस्वभाव एवात्मा । यद्येवम्,
5 तर्हि चैतन्येनास्य किं कृतम्, अचेतनस्य सर्वकालमविकृतस्य सतः अस्यात्मनः चैतन्येन
बुद्धिसम्वायेन किं कृतम्, किमतिशयाधानमनुष्ठितम् ! न किञ्चित् । बुद्धिसम्वायेऽपि
तथैवाप्रच्युतप्राप्यस्वभावस्य अवस्थानादचेतन एवात्मा । तथा च सति किमनुष्ठितं
भवन्निरित्याह—

अज्ञस्य निष्क्रियस्यैवमाकाशस्यात्मता मता ॥ ७० ॥

10 अज्ञस्य किञ्चिदपि हिताहितं ज्ञातुमशक्त्य निष्क्रियस्य निर्गतो बहिर्भूतः क्रियाया इति
निष्क्रियः । तस्य सर्वप्रतीकाररहितस्य अनाधेयातिशयतया असंस्कर्तव्यस्य । अथवा सर्वकर्मणि
शक्तिविकलस्य गमनाधिक्रियाशून्यस्य वा आकाशस्य प्रकृतानुपयोगित्वादाकाशकल्पस्य । एवं
सति आरमता आत्मस्वभावव्यवस्था व्यवस्थापिता । एतच्च स्वमतेनोदाहरणम् । यथा
निःस्वभावतया सर्वक्रियाशून्यं प्रवृत्तिसन्मात्रनाकाशम्, तथा आत्मापीत्यर्थः । परमतेनापि
15 वा । यथा च न कर्मकर्त्रादिरूपमाकाशमचेतनत्वादक्रियत्वाच्च, तथा आत्मापीति भावः ॥

इदानीं पुनरन्यथा आत्मप्रतिषेधबाधकं परमतेनोत्पापयन्नाह न कर्मत्वादि—

न कर्मफलसंबन्धो युक्तश्चेदात्मना चिन्ता ।

P 468 यदि न कश्चिदेकः परलोकी स्याद्, तदा तेनात्मना परलोकगमिना विना
अन्तरेण कर्मफलसंबन्धोऽयुक्तः । कर्म ज्ञानाशुभम्, फलं च तस्यैव इष्टानिष्टलक्षणम्,
20 तयोः संबन्धः । कर्मणः कृतस्य फलेन वा संबन्धः । येनैव कृतं कर्म, तस्यैव तत्फलप्रतिलम्भो
नान्यस्येति । न युक्तो न घटते । इष्यते च परलोके कर्मफलसंबन्धः । तत्र च
सौगतानामप्यविवादः । तथा च सूत्रम्—

अनेनैव कृतं कर्म, कोऽन्यः प्रस्यतुमविष्यति ! न हि भिक्षवः कृतोपचितानि
कर्मणि पृथिवीधातौ विपश्यन्ते नाप्धातौ न तेजोधातौ न वायुधातौ । उपाचेध्वेव
25 स्कन्धधात्वायतनेषु.....इति विस्तारः ।

उक्तं च—

न प्रणश्यन्ति कर्मणि कस्यकोटिशतैरपि ।

सामग्री प्राप्य कालं च फलन्ति सद्य देहिनाम् ॥ इति ।

1 This quotation in prose and the following in verse occur almost at the end of every story in Avadānas, e. g., Avadāna-Sataka, Divyāvadāna etc.

ततः कर्मफलसंबन्धोऽनिवारितो भवतामपि । तस्मादवश्यमङ्गीकर्तव्य आत्मा ।
अन्यथा सर्वमेतदसंगतं स्यात् । कथमसति आत्मनि कर्मफलसंबन्धो घटते इत्याह कर्म
कृत्वेत्यादि—

कर्म कृत्वा विनष्टे हि फलं कस्य भविष्यति ॥ ७१ ॥

P 469

हि यस्मात् कर्म कृत्वा कर्मोत्पाद्य शुभाशुभलक्षणम् । विनष्टे निरुद्धे सति ६
कर्मकर्तारि । फलं कस्य भविष्यति । आत्मनोऽस्तस्मै परलोकागमिनः कस्यचिदभावात् ।
येन चित्तक्षणेन कृतं कर्म, तस्य क्षणिकतया तत्कर्मक्रियाकाले निवृत्तत्वात्, कृतस्य कर्मणः
फलं सुखती दुर्गती वा सुखदुःखसम्यक् कस्य भविष्यति उत्पत्त्यते ? नैव कस्यचित् स्यात् ।
परलोके च कृतकर्मण एव फलयोगिनोऽयस्य कस्यचिदुपादात्, इति कृतविप्रणाशो-
ऽकृतान्प्रगमश्च स्यात् ॥

10

उपलक्षणं चैतत् । स्मृतिप्रलभिज्ञानसंशयनिर्णयप्रत्ययनिहितप्रत्यनुमार्गणदृष्ट्यर्पकुत-
इलविमणकार्यकारणभावतदधिगतप्रमाणबन्धमोक्षादयोऽपि न स्युः चेद्यदि मतम्, तत्र
सुक्तमिवाह द्वयोरित्यादि—

द्वयोरप्यावयोः सिद्धे मित्राधारे क्रियाफले ।

द्वयोरप्यावयोः । आत्मवादिनो भवतः, मम च नैरात्म्यवादिनः । सिद्धे निश्चिते । १६
के सिद्धे ? आह—मित्राधारे क्रियाफले कर्म क्रिया अस्मिन् भवे, तस्याः फलं परलोके । ते
मित्राधारे नानाधिकरणे सिद्धे । तथाहि—न येनैव शरीरेण तस्मिन् जन्मनि कर्म करोति,
तेनैव प्रेत्य फलमुपमुञ्चे । अतः अन्यदेव कर्मकर्तृ, तदन्यच्च फलभोक्तु । अतो मित्राधारे
क्रियाफले भवतः । अत्र च अविप्रतिपक्षिरावयोः । स्यादेतत्—आत्मव्यापारमन्तरेण ते एव
कर्तृत्वोपभोक्तृत्वे न स्यातामित्यत्राह—

P 470

20

निर्व्यापारश्च तत्रात्मेत्यत्र वादो वृथा ननु ॥ ७२ ॥

निर्व्यापारो व्यापाररहितः । तत्र तयोः कर्मक्रियाफलोपभोगयोः आत्मा निश्चितत्वा-
दचेतनत्वात् । निष्कलाम कचिदपि क्रियायां समर्पः । यदप्युक्तम्—

ज्ञानमात्रादिसंबन्धः कर्तृत्वं तस्य भण्यते ।

सुखदुःखादिसंविदिसमवायस्तु भोगृता ॥ इति,

25

[तत्त्वसंग्रह—१७६]

तदपि पूर्णपरकालयोरविचलितस्वभावस्य उक्तक्रमेण न संगच्छते । इति हेतोरात्मनि
निर्व्यापारे वादो विवादो वृथा निष्फलः । यदर्धमसाध्वङ्गीकृतः, तत्र तस्यानुपयोगित्वात् ।
नन्विति परसंबोधने ॥

ननु यदि आत्मा न भवेत्, कथं तर्हि कृतविप्रणाशादिदोषो न स्यात् ? ततो न २०
वृथा तद्वाद इत्याह हेतुमानित्यादि—

हेतुमात्रं फलयोगीति दृश्यते नैव संशयः ।

P 471

यो हेतुमान् कर्मणा युक्तः, स एव फलयोगी फलसंबद्धः इति एवमेव संभवो न दृश्यते, नोपलभ्यते । यस्माद्—

अन्य एव मृतो लोके जायते अन्य एव हि ।

ततो हेतुप्लुतः फलयोगो न दृश्यते । एतच्छर्हि कथं नीयते यदुक्तम्—अननैव कृतं
६ कर्म, कोऽन्यः प्रसन्नमविष्यतीति ! अत्राह संतानस्येत्यादि—

संतानस्यैक्यमाश्रित्य कर्ता भोक्तेति देशितम् ॥ ७३ ॥

संतानस्य उत्तरोत्तरानेकक्षणपरंपरालक्षणस्य कार्यकारणमात्रे न प्रवर्तमानस्य ऐक्य-
माश्रित्य अनेकेषु एकत्वं लोकाप्यवसायवशादरोपितमेव निमित्तीकृत्य कर्ता भोक्ता इति
देशितम्—य एव कर्मणः कर्ता स एव तत्फलस्योपभोक्ता च । इत्येतद्देशितत्वेऽपि नेयाभि-
१० प्रायवशाद् भगवता प्रकाशितम् । अन्यथा कर्मफलच्छेदं मन्येत जनः । न तु तावता
उभयलोकानुगामिनः सत्त्वनाश्रयात् । अत एव च तत्रैवोक्तम्—उपात्तेष्वेव स्कन्धधात्वा-
यतनेषु विपश्यन्ते इति । तथा चेतना कर्म, चेतयित्वा कर्म इति वचनाच्च । तदुक्तम्—

P 472

कर्मजं लोकवैचित्र्यं चेतना तत्कृतं च तत् ।

चेतना मानसं कर्म तजे वाक्कायकर्मणी ॥ इति ।

15

[अभि. को. ४. १]

अन्यत्राप्युक्तम्—

सत्त्वलोकमथ भाजनलोकं

चित्तमेव रचयत्यतिचित्रम् ।

कर्मजं हि जगदुक्तमशेषं

२०

कर्म चित्तमवधूय न चास्ति ॥ इति ।

[म. अ. ६. ८९]

तस्मान्न चित्तविनिर्मुक्तमन्यद् कर्मास्ति । तच्च कुशलाकुशलं चित्तमुत्पद्य निरुध्य-
मानं स्लोपादेयचित्तक्षणे कुशलाकुशलादिसंस्कारविशेषवासनामादधाति । तदपि तदाहित-
वासनमुत्तरोत्तरतदभिसंस्कृतक्षणपरंपराविच्छेदतः संतानप्रवर्तमानं परिणतिविशेषमुपगच्छत्
२५ कर्मविशेषानुरूपं तथाविधं सुखादिस्वभावं चित्तात्मकमेव फलमभिनिर्वर्तयति परलोके ।
तथापि क्षितिबीजादयः परस्परौषसर्पणप्रत्ययविशेषाद् समधिगतातिशयतया प्रथमक्षणोपनि-
पातिनः स्लोपादेयभूतद्वितीयक्षणकलापे कार्योत्पादानुगुणविशेषोत्पादनद्वारेण तदुत्तरोत्तर-
तारतम्यमुपजनयन्तः संततिपरिणामविशेषादन्यक्षणलक्षणं प्रकर्षपर्यन्तमासादयन्तो बीजा-
नुरूपशालिकोद्भवाङ्कुरमुत्पादयन्ति । यथा च लाञ्छनसपरिभाषितं मातुलुङ्गादिबीजमुतं तत्सं-
३० स्कारपरंपराप्रवृत्तेः तत्तुल्यादिषु रक्तामुत्पादयति, न च तत्र कश्चित् पूर्वापरकालयोरेको-
ऽनुगामी समस्ति । तच्च कुशलाकुशलसमानस्यापि (!) कल्पनोपस्थापितत्वाद् नोपन्यासो
युक्तः । तदुक्तम्—

यस्मिन्नेव हि संताने आहिता कर्मवासना ।

फलं तत्रैव जघ्नाति कपसि रज्जता यथा ॥ इति ।

तस्माद्यथा बीजादिषु आत्मानमन्तरेणापि प्रतिनियमेन कार्यं तदुत्पत्तिश्च क्रमेण भवति, तथा प्रकृतेऽपि परलोकगामिनमेकं विनापि कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात् प्रतिनियतमेव फलम्, क्लेशकर्मभिसंस्कृतस्य संतानस्य अविच्छेदेन प्रवर्तनात् परलोके फलप्रति-
लम्भोऽभिधीयते, इति नाकृताभ्यागमो न कृतविप्रणाशो बाधकम् । ततो नात्मानमन्तरेण
कर्मफलसंबन्धो न युज्यते । यथा च सत्येवागमि स न घटते, तथा सप्रचयमुच्यमान-
प्रतिविस्तरं स्यादिति नेह प्रतन्यते । आह च—

नात्मास्ति स्कन्धमात्रं तु क्लेशकर्मभिसंस्कृतम् ।

अन्तराभवसंतत्त्वा कुक्षिमेति प्रदीपवत् ॥ इति ॥

10

[अभि. को.]

पुत्रलतहादिभिस्तत्त्वान्यत्वप्रतिषेधपक्षान्मुपगमात् स्वयमेव वस्तुत्वं प्रतिषिद्धम् । वस्तुनो
हि तत्त्वान्यत्वप्रकारानतिक्रमात्, परस्परपरिहारवतीरेकप्रतिषेधापरविधिनान्तरीयकत्वात् ।
भारहृदादिसूत्रमपि समर्थितमत्रार्थे । तस्मादाभिप्रायिकी मग्नवती देशनामजानद्भिः
परिकल्पितोऽसौ, न वस्तुसत् । वस्तुत्वान्मुपगमे नान्यत्वम्, इत्यात्मनो निराकरणेनेव
निरस्तः, इति न पुनर्विशेषेण प्रतिषेधितः । 'उक्तं चैतद्भगवता—

इति हि भिक्षवः अस्ति कर्म, अस्ति फलम् । कारकस्तु नोपलभ्यते य इमान् स्कन्धान्
विजहाति, अन्यांश्च स्कन्धानुपादते, अन्यत्र धर्मसंकेतात् । अत्रायं धर्मसंकेतः, यदस्मिन्
सति इदं भवति, अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते इति ॥

एतेन भगवतैव इदंप्रत्ययतामात्रलक्षणः कार्यकारणभावोऽपि दर्शित एव । अयमपि
च संतानस्येत्यनेन [संतान एक इत्यनेन] यथाव्यवहारमनिरूपितस्वरूपः सूचित एव,
संतानवचनेन इदंप्रत्ययतामात्रस्याभ्युपगमात् । अन्यथा संतान एव न स्यात् । तेन
वास्तवकार्यकारणभावमाविनो दोषा नावलीयन्ते । इदमेव आचार्यपादैरप्युक्तम्—

अशक्तं सर्वमिति चेद् बीजादेरङ्गुरादिषु ।

दृष्ट्य शक्तिर्मता सा चेतोऽवस्थास्तु यथा तथा ॥ इति ।

25

कार्यकारणभावप्रतिनियमादेव स्मृत्यभावोऽपि निरस्तः । एकस्यानुगमत्समोऽभावात्
न स्वर्ता कश्चिदिह विद्यते, किं तर्हि स्मरणमेव केवलमारोपणशक्तं स्मर्यमाणवस्तुविषयम् ।
न च अत्र स्मरणभावेऽपि कश्चिद् व्याघातः । अनुभूते हि वस्तुनि विज्ञानसंताने स्मृति-
बीजाभावात् कालान्तरेण संतिपरिपाकहेतोः स्मरणं नाम कार्यमुत्पद्यते । एवं प्रत्यभि-
ज्ञानादयोऽपि द्रष्टव्याः । अतिविस्तरभयात् प्रत्येकमिह न प्रतिविधीयन्ते इति तत्समर्पण-
मन्यत्रैव विस्तरेणावधार्यमिति ॥

P 476

सर्वमेतत् संवृत्तिसत्त्वमुपादाय समर्पितम् । परमाणे तु सर्वधर्माणां निःस्वभावत्वात्
सर्वविकल्पोपरमात्रं न किञ्चिदुत्पद्यते वा निरुच्यते वा सात्मकमनात्मकं वा । नापि
विचार्यमाणं कर्म तत्फलं वा, नापि इहलोको न परलोको वा न कश्चिदस्ति, कल्पना-
विठपितत्वात् । तस्मात् सर्वमेतत् प्रतिबिम्बसंनिभं निःस्वभावमुत्पद्यते निरुच्यते च ।
कार्यकारणं च सात्मकं निरात्मकं च नित्यमनित्यं चाभिधीयते । स्वप्नवत् कर्मकर्तृत्वम्,
तत्फलोपभोगः, इहलोकाः, परलोकाः, सुगतिदुर्गतिगमनं च कल्पनानामप्रवृत्त्याणां । इति
सर्वं सुस्पष्टम् । यद्वक्ष्यति—

एवं न च निरोधोऽस्ति न च भावोऽस्ति तत्त्वतः ।

अज्ञातमनिरुद्धं च तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥

10

सन्निधौपमालु गतयो विचारे कदलीसमाः । इत्यादि ।

[बोधि. १-१५१-५२]

उक्तं च—

कर्ता स्वतन्त्रः कर्मापि त्वयोक्तं न्यवहृतः ।

परस्परप्रेक्षिकी तु सिद्धिस्तोऽभिमतानयोः ॥

18

न कर्तास्ति न भोक्तास्ति पुण्यापुण्यं प्रतीत्यजम् ।

यत्प्रतीत्य न तज्जातं प्रोक्तं बाह्यस्यते त्वया ॥ इति ।

[चतुः २८-९]

P 477

यथा निरात्मानश्च सर्वे धर्माः कर्मफलसंबन्धाविरोधश्च, निःस्वभावता च, यथा
दृढसर्वधर्माविरोधश्च, तथा पितापुत्रसमागमे देशितम् । तदुक्तम्—

20

भगवानाह—एषमेव महाराज बालोऽश्रुतवान् पृथग्जनश्चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा
सौमनस्यस्थानीयानि अभिनिविशते । सोऽभिनिविष्टः समनुनीयते । समनुनीतः संरज्यते ।
संरजो रागजं कर्माभिसंस्करोति त्रिविधं कायेन, चतुर्विधं वाचा, [त्रिविधं मनसा] ।

तच्च कर्माभिसंस्कृतमादित एव क्षीणं निरुद्धं विगतं विपरिणतं न पूर्वं दिशं निश्चिन्त्य
तिष्ठति, न दक्षिणाम्, न पश्चिमाम्, नोत्तराम्, नोर्ध्वम्, नाधः, नानुविदिशम्,

26

नेह, न तिर्यक्, नोभयमन्तरा । तत् पुनः कालान्तरेण मरणकालसमये प्रत्युत्पत्सिते
जीवितेन्द्रियनिरोधे आधुषः परिक्षयात् तत्समागत्य कर्मणः क्षीणत्वात् चरमविज्ञा-
नस्य निरुध्यमानस्य मनस आरम्भणीभवति । तद्यथापि नाम शयितवियुद्धस्य जनपद-

P 478

कल्याणी । इति हि महाराज चरमविज्ञानेनाधिपतिना तेन च कर्मरन्वणेन औपपत्त्यंशिकं
द्वयप्रत्ययं प्रथमं विज्ञानमुत्पद्यते । यदि वा नारकेषु, यदि वा तिर्यग्योनी, यदि वा यमलोके,

30

यदि वा आसुरकाये, यदि वा मनुष्येषु, यदि वा देवेषु । तस्य च प्रथमविज्ञानस्य औप-
पत्त्यंशिकस्य समनन्तरनिरुद्धस्य अनन्तरं समागता चित्तसंततिः प्रवर्तते, यत्र विपाकस्य

प्रतिसंवेदा प्रज्ञायते । तत्र यश्चरमविज्ञानस्य निरोधः, तत्र श्रुतिरिति संख्या भवति, यः प्रथमविज्ञानस्य प्रादुर्भावः, तत्रोपपत्तिरिति । इति महाराज न कश्चिदमोऽस्माद्वोकात् परलोके गच्छति, श्रुत्युपपत्ती प्रज्ञायते । तच्च महाराज चरमविज्ञानमुपपद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति, निरुध्यमानं न कश्चिदगच्छति । कर्माप्युपपद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति, निरुध्यमानं न कश्चिदगच्छति । [प्रथमविज्ञानमप्युपपद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति, निरुध्यमानं न कश्चिदगच्छति] । तत् कस्य हेतोः ? स्वभावविरहितत्वात् । चरमविज्ञानं चरमविज्ञानेन शून्यम्, कर्म कर्मणा शून्यम्, प्रथमविज्ञानं प्रथमविज्ञानेन शून्यम्, श्रुतिश्च शून्या, उपपत्तिरुपपत्त्या शून्या । कर्मणा च अवन्मता प्रज्ञायते, विपाकस्य च प्रतिसंवेदना । न तत्र कश्चित् कर्ता, न भोक्ता, अन्यत्र नामसंकेतात् ॥ इति विस्तरः ॥

P 479

एवं द्वेषमोहाभ्यामपि कर्माभिसंस्करणं यथायोग्यं वाच्यमिति ॥

10

शौलिस्तम्भसूत्रेऽप्युक्तम्—

पुनरपरं तत्त्वेऽप्रतिपत्तिर्मिथ्याप्रतिपत्तिरज्ञानमविद्या । एवमविद्यायां सत्त्वा त्रिविधाः संस्कारा अभिनिर्वर्तन्ते पुण्योपगमाः, अपुण्योपगमाः आनन्दोपगमाश्च । इमे उच्यन्ते अविद्या-प्रत्ययाः संस्कारा इति । पुण्योपगमाणां संस्काराणां पुण्योपगमेव विज्ञानं भवति, अपुण्योपगमाणां संस्काराणामपुण्योपगमेव विज्ञानं भवति, आनन्दोपगमाणां संस्काराणामानन्दोपगमेव विज्ञानं भवति । इदमुच्यते संस्कारप्रत्ययं विज्ञानमिति । तदेव विज्ञानप्रत्ययं नाम-रूपम् । नामरूपविद्वद्भाषा पञ्चिरायतनद्वारैः कृतक्रियाः प्रवर्तन्ते, तन्नामरूपप्रत्ययं षडायतनमुच्यते । षड्भ्य आयतनेभ्यः षट् स्पर्शकायाः प्रवर्तन्ते । अयं षडायतनप्रत्ययः स्पर्श इत्युच्यते । यज्जातीयः स्पर्शो भवति तज्जातीया वेदना प्रवर्तते । इयं स्पर्शप्रत्यया वेदनेत्युच्यते । यस्तां वेदयति, विशेषेणास्वादयति, अभिनन्दयति, अध्यवस्यति, अधि- तिष्ठति, सा वेदनाप्रत्यया तृणेत्युच्यते । आस्वादना, अभिनन्दना, अध्यवसायस्थानम्, आत्म-प्रियरूपसातत्तत्त्वैर्वियोगो मा भवत्विति अपरित्यागो भूयो भूयश्च प्रार्थना, इदं तृणाप्रत्यय-मुपादानमित्युच्यते । एवं प्रार्थयमानः पुनर्मवजनकं कर्म समुत्पापयति कायेन वाचा मनसा, स उपादानप्रत्ययो भव इत्युच्यते । तत्कर्मनिर्जातानां पञ्चस्कन्धानामभिनिर्भूतिर्यो, सा भवप्रत्यया जातिरित्युच्यते । या (यो) जात्यभिनिर्भूतानां स्कन्धानामुपचयपरिपाका- द्विनाशो भवति, तदिदं जातिप्रत्ययं जरामरणमित्युच्यते । पेयालं । तत्र विज्ञानं बीजस्वभावत्वेन हेतुः । कर्म क्षेत्रस्वभावत्वेन हेतुः । अविद्या तृणा च क्षेत्रस्वभावत्वेन हेतुः । कर्म-क्षेत्रा विज्ञानबीजं संजनयन्ति । तत्र कर्म विज्ञानबीजस्य क्षेत्रकार्यं करोति । तृणा विज्ञान-बीजं क्षेत्रयति । अविद्या विज्ञानबीजनवस्तिरिति । असत्तामेयां प्रत्ययानां विज्ञानबीजस्याभिनिर्भूतिर्न भवति । तत्र कर्मणा नैव भवति—अहं विज्ञानबीजस्य क्षेत्रकार्यं करोमि । 30

P 480

P 481

1 SS. p. 121-123. See also N. A. Sastri's edition, pp. 11-18 with slight variations.

तृष्णाया अपि नैवं भवति—अहं विज्ञानबीजं ज्ञेयव्याप्तीति । अविद्याया अपि नैवं भवति—
अहं विज्ञानबीजमविकारव्याप्तीति । विज्ञानबीजस्यापि नैवं भवति—अहमेभिः प्रत्ययैर्जनितमिति ।
अपि तु विज्ञानबीजं कर्मक्षेत्रप्रतिष्ठितं तृष्णाज्ज्ञेयमित्यन्दितात् अविद्यावकीर्णं विरोदति,
नामरूपाङ्कुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । स च नामरूपाङ्कुरो न स्वयंकृतो न परकृतो नोभयकृतो
नेश्वरनिर्मितो न कालपरिणामितो न चैकारणधीनो नाप्यहेतुसमुत्पन्नः । अथ च माता-
पितृसंयोगादनुसमवायादन्येषां च प्रत्ययानां समवायादाखादानुप्रवर्द्धं विज्ञानबीजं तत्र-
तत्रोपपत्त्यायतनप्रतिसंधौ मातुः कुक्षौ नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति अस्वामिकेषु धर्मेषु अम-
मेषु अपरिग्रहेषु अप्रत्यर्षिकेषु आकाशसमेषु मायालक्षणस्वभावेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ।
पेयात् । न तत्र कश्चिद्वर्गोऽस्माद्व्योक्त्यत् परलोकं संक्रामति । अस्ति च कर्मफलम्, अस्ति
P 409 10 च विज्ञप्तिः, हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । पेयात् । यथा अग्निस्पादानवैकल्याच्च ज्वलति,
उपादानवैकल्याच्च ज्वलति, एवमेव कर्मक्षेत्रजनितं विज्ञानबीजं तत्रतत्रोपपत्त्यायतनप्रति-
संधौ मातुः कुक्षौ नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति अस्वामिकेषु धर्मेषु अममेषु अपरिग्रहेषु
अप्रत्यर्षिकेषु आकाशसमेषु मायालक्षणस्वभावेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । एवमाप्यात्मि-
कस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः ॥

15 तत्र आप्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः कारणैर्द्रष्टव्यः । कतमैः पञ्चभिः ? न
शाश्वततः, नोच्छेदतः, न संक्रान्तितः, परीच्छेत्तुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः, तत्सदृशानु-
प्रबन्धतश्चेति । कथं न शाश्वततः ? यस्मादन्ये मारणान्तिकाः स्कन्धाः, अन्ये औपपत्त्यं-
शिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति । न तु य एव मारणान्तिकाः स्कन्धाः, त एव औपपत्त्यं-
शिकाः प्रादुर्भवन्ति । अतो न शाश्वततः । कथं नोच्छेदतः ? न च पूर्वनिर्गुणेषु मारणान्ति-

P 408 20 केतु स्कन्धेषु औपपत्त्यंशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति, नाप्यनिरुद्धेषु । अपि तु मारणान्तिकाः
स्कन्धाः निरुप्यन्ते, तस्मिन्नेव च समये औपपत्त्यंशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति, गुलादण्डो-
न्नामावनामवत् । अतो नोच्छेदतः । कथं न संक्रान्तितः ? विसदृशात् सत्त्विकायाद्विस-
मागाः स्कन्धा जात्यन्तरेऽभिनिर्वर्तन्ते । अतो न संक्रान्तितः । कथं परीच्छेत्तुतो विपुल-
फलाभिनिर्वृत्तितः ? परीच्छं कर्म क्रियते, विपुलफलविपाकोऽनुभूयते । अतः परीच्छेत्तुतो
25 विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः । कथं तत्सदृशानुप्रबन्धतः ? यथावेदनीयं कर्म क्रियते, तथावेदनीयो
विपाकोऽनुभूयते । अतस्तत्सदृशानुप्रबन्धतः । एवमाप्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः
[कारणैः—आकारैः] द्रष्टव्यः ॥ इति विस्तरः ॥

तदेवमाद्यादिविहेऽपि कर्मफलसंबन्धोऽविकलः सूत्रेषु भगवता स्वयमुपदर्शित
रत्युपदर्शितं भवति । इति नैकस्योभयानुवर्तनोऽभावेऽपि किंचिद्विरुध्यते इति ॥

30 यदि कथंचिदपि नास्त्येवात्मा, कथं तर्हि—

आत्मा हि आत्मनो नामः को नु नाशः परो भवेत् ।

आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ॥

इति गाथायामुक्तम् ? चित्तमेव अहंकारसंनिधयतया अस्यामात्मशब्देनोक्तम् ।
अन्यत्र सूत्रे—

चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुखावहम् ।

[=धम्मपद]

इति चित्तस्य दमनवचनात् । तदपि च आत्मदृष्टमभिविष्टानामन्यत्रात्मग्राहपरि- P 484
कल्पविच्छेदार्थं नेयार्थतया संब्रूया चित्तमाधेति प्रकाशितं न तु परमार्थतः । एतेन यदुक्त-
मार्थलङ्घावतरे—

पुद्गलः संततिः स्कन्धाः प्रत्यया अणवस्तथा ।

प्रधानमीश्वरः कर्ता चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥

[लङ्का. २-१३९; १०-१३३] 19

इति, तदपि व्याख्यातं भवति । यतः तदपि च अन्यत्र पुद्गलाद्यभिवेशबाधनाय वचनम् ।
न तु तावता चित्तस्य परमार्थसत्त्वमुक्तम् । एवमन्यत्रापि स्कन्धादिभ्यामदेशना नेयार्था ।
अतश्चित्तमपि वस्तुतो नाहंप्रत्ययस्य विषयः ॥

भवतु वा चित्तं परमार्थसत् । तथापि न वस्तुतः तदहंकारगोचर इत्युपदर्शयन्नाह
अतीतेत्यादि— 15

अतीतानागतं चित्तं नाहं वद्वि न विद्यते ।

त्रिधा हि चित्तं संभवति परिकल्पमुपादाय अतीतमनागतं प्रत्युत्पन्नं च । तत्र
अतीतानागतं नष्टाजातं चित्तं नाहं न अहंदर्शनविषयः । कुतः ? हिर्यस्मात् । तदतीता-
नागतं चित्तं न विद्यते, न संप्रत्यस्ति, नष्टाजातत्वात् । यदतीतं तत् क्षीणं निरुद्धं विगतं
विपरिणामितम् । यदनागतम्, तदप्यसंप्राप्तमिति । प्रत्युत्पन्नं तर्हि चित्तमहं भविष्य- 20
तीत्यत आह—

अयोत्यन्नमहं चित्तं नष्टेऽस्मिन्नास्त्यहं पुनः ॥ ७४ ॥

यथा उत्पन्नं वर्तमानं चित्तमष्टमस्तु, तदपि न युक्तम् । यतो नष्टेऽस्मिन्नास्त्यहं
पुनः, अस्मिन् प्रत्युत्पन्ने चित्ते नष्टे द्वितीयक्षणे अतीते सति नास्त्यहं पुनः, पश्चादहं-
प्रत्ययस्य विषयो नेष्टः स्यात् । प्रत्युत्पन्नस्य स्थितिनोपलम्ब्यते । तत् कुतश्चित्तमा- 25
लम्ब्यतां येन आलम्बनं स्यात् ? अतो न चित्तालम्बनोऽपीति निरालम्बन एवायमहं-
प्रत्यय उत्पद्यते ॥

एवमात्मनोऽस्तत्त्वाद् नात्मा, व्यञ्जवर्तिनश्चित्तस्य च तद्विषयत्वात् । नापि चित्तमहं-
कारस्य विषय इति प्रसाध्योपसंहरन्नाह यथैवेत्यादि—

यथैव कदलीलम्बो न कश्चिद्भागशः कृतः ।

20

तथाहमवसद्गतो मृग्यमाणो विचारतः ॥ ७५ ॥

P 400

यैव कदलीस्तम्भो रम्भादण्डखण्डम्, भागशः प्रत्ययवशः कृतोऽवभूतो न कश्चित् न वस्तुसन् प्राप्यते, तदा अहमप्यसद्वृतः कदलीस्तम्भवत् । अहमपि अहंप्रत्ययस्य विषयोऽपि असद्वृतः अवस्तुभूतः, वन्म्यातनयवत् । न कश्चिद्विषयोऽस्यास्तीति भावः । कथम् ? मृग्यमाणो विचारतः निरूपणतः ॥

४ पुनरन्यद्वाधकमात्मप्रतिषेधे प्रसञ्जयचाह यदीत्यदि-

यदि सत्त्वो न विरोध कस्योपरि कृपेति चेत् ।

यदि सर्वैव सत्त्वः आत्मा पुद्गलो वा विचार्यमाणो न विधेत्, न स्यात्, तदा कस्योपरि कृपा करुणा बोधिसत्त्वानां भवेत्, सत्त्वमन्तरेण किमालम्ब्य प्रवर्तते ? करुणा च सम्यक्संबोधिसाधनम्, तत्पूर्वकमेव संभारनिदानेषु दानादिषु प्रवर्तनात् । अतः करुणा-
10 पुरःसराः सर्वे बुद्धधर्माः प्रवर्तन्ते । तथा चोक्तमार्थधर्मसंगीतौ—

P 407

अयं खलु आर्यावलोकितेष्टरो बोधिसत्त्वो भगवन्तमेतदबोधत्—न भगवन् बोधिसत्त्वेन अतिबहुषु धर्मेषु शिक्षितव्यम् । एक एव धर्मो बोधिसत्त्वेन स्वाराधितः कर्तव्यः सुप्रतिबिद्धः । तस्य करतल्यताः सर्वे बुद्धधर्मा भवन्ति । तद्यथा—येन राज्ञश्चक्रवर्तिनश्चक्र-
रत्नं गच्छति, तेन सर्वबलकायो गच्छति । एवमेव भगवन् येन बोधिसत्त्वस्य महाकरुणा
15 गच्छति, तेन सर्वे बुद्धधर्मा गच्छन्ति । तद्यथा भगवन् जीवितेन्द्रिये सति अन्येषामिन्द्रियाणां प्रवृत्तिर्भवति, एवमेव भगवन् महाकरुणायां सत्यां बोधिकारकाणां धर्माणां प्रवृत्तिर्भवतीति ॥

आर्यगयाशीर्षे चोक्तम्—

किमारम्भा मञ्जुश्रीः बोधिसत्त्वानां चर्या, किमधिष्ठाना ? मञ्जुश्रीराह—महाकरुणा-
रम्भा देवपुत्र बोधिसत्त्वानां चर्या सत्त्वाधिष्ठाना ॥ इति विस्तरः ॥

20 तस्मादवश्यं प्रथमतः सत्त्वालम्बना करुणाम्युपगन्तव्या दुःखितसत्त्वाधिष्ठानेन समु-
त्पत्तेः । सत्त्वामावे च सा न स्यादिति चेत्, एवं मन्यसे यदि, तदा नैतदुक्तव्यमित्याह
कार्यार्थमित्यादि—

कार्यार्थमभ्युपेतेन यो मोहेन प्रकल्पितः ॥ ७६ ॥

P 408

कार्यमभिमतसाध्यं पुरुषार्थ इत्युच्यते । तदर्थमभ्युपेतेन स्वीकृतेन मोहेन संवृत्त्या
25 यः प्रकल्पितः समारोपितः सत्त्वः, तस्योपरीत्यर्थः । तथाहि सकलकल्पनाजालरहितं
सर्ववर्णविभिर्भुक्तं परमपुरुषार्थतया बुद्धत्वमिह साध्यम् । तच्च सर्वधर्मानुपलम्बमन्तरेण
नाधिगम्यते । स च प्रज्ञाप्रकर्षगमनात् संपद्यते । तच्च सादरनिरन्तरदीर्घकालाम्पासादुप-
जायते । तदारम्भश्च करुणावशादुत्पद्यते । सा च प्रथमतो दुःखितसत्त्वेषु प्रवर्तमाना
संभारारम्भनिदानमुपपद्यते इति कार्यार्थं मोहस्य संवृत्तिसत्त्वरूपस्याभ्युपगमः । ततः प्रथमतः
30 सत्त्वालम्बनैव करुणा, ततः परं धर्मालम्बना, अनालम्बना च । अयमभिप्रायः—न सर्वथा
सत्त्वत्त्वामावः । स्कन्धादयो हि संवृत्त्या आत्मशब्देनोच्यन्ते । यथोक्तं भगवता—

ये केचिद्विश्वः श्रमणा वा ब्राह्मणा वा आत्मेति समनुपश्यन्तः समनुपश्यन्ति
इमानेते(तान् ?) पञ्चोपादानस्कन्धान् । इति ।

ततो यदि नाम प्रज्ञया निरूपयतः परमार्थतः सत्त्वानुपलम्भः, तथापि संवृत्त्या न
निगम्यते इति । तदुक्तम्—

यतः प्रज्ञा तत्त्वं भजति करुणा संवृतिमनः

5

तवाभूभिः सत्त्वं जगदिति यथार्थं विमृशतः ।

यदा चाविष्टोऽभूर्दृशमलज्जनन्या करुणया

तदा तेऽभूद्वारते स्तुत इव पितुः प्रेम जगति ॥ इति ।

[रत्नदासविरचितं गुणपर्यन्तस्तोत्रम् — ३३]

चतुःस्तवेऽपि—

10

सत्त्वसंज्ञा च ते नाथ सर्वथा न प्रवर्तते ।

P 40B

दुःखार्तेऽहं च सत्त्वेऽहं त्वमतीव कृपात्मकः ॥ इति ।

[चतुः—१.९]

तस्मादमी रूपादय एव संवृत्त्या सत्त्वज्ञानेनोप्यन्ते । इति न करुणा निर्विषया ॥

ननु परमार्थतः सत्त्वभावे कस्य तत् कार्यम्, इति कथं तत्साधनाय कस्यचित् ॥
प्रवृत्तिरित्यभिसंधाय आह कार्यमित्यादि—

कार्यं कस्य न चेत्सत्त्वः सत्यमीहा तु मोहतः ।

न चेत् सत्त्व इति । यदि सत्त्वो नास्ति, तदा एकत्वानुयायिनोऽभावात् रूपादीनां
च उत्पन्नविनाशिकात् कार्यं कस्य ? न कस्यचित् स्यादित्यर्थः । सत्त्वमित्यभ्युपगमे इति ।
एवमेव एतन्मतमेव अस्माकम्— नैव कस्यचित् परमार्थतः कार्यम्, अस्माकित्वात् २०
सर्वधर्माणाम् । यद्येवम्, कथं तर्हि तत्साधनाय प्रयत्नतः प्रवृत्तिरिति चेत्, ईहा तु
मोहतः । ईहा चेष्टा पुनस्तत्कार्यार्थितया व्यापारः मोहात् । ममैव तत् कार्यं भविष्यती-
त्येकत्वाभ्यवसायेन सत्त्वभावेऽपि संवृत्त्या मायास्वभावतया । वस्तुतो निरीहत्वात् सर्वधर्माणा-
मन्यत्र प्रतीत्यसमुत्पादात् । तदुक्तम्—

निरीहा वशिकाः शून्या मायावत्प्रत्ययोद्भवाः ।

25

सर्वधर्मास्त्वया नाथ निःस्वभावाः प्रकाशिताः ॥ इति ।

[चतुः—२.२२]

तस्मात् संवृत्तेरेव कार्यार्थव्यापारः । ननु च मोहो नाम अविद्यास्वभावतया सर्वधैव
अनुपादेयः । तत् कथं पुनस्तत्सैव स्वीकारः इत्यत आह दुःखेत्यादि—

P 40C

दुःखव्युपशमार्थं तु कार्यमोहो न कार्यते ॥ ७७ ॥

30

द्विविधो हि मोहः—संसारप्रवृत्तिहेतुः तत्प्रशमहेतुश्च । तत्र यः संसारनिदानम्, स
प्रज्ञातव्य एव । अन्यस्तु यः परंपरया दुःखव्युपशमार्थं सर्वसत्त्वजात्यादिव्यसननिमित्तं

कार्यमोहः कार्यस्य परमार्थसत्त्वलक्षणस्याधिगमाय मोहः, स पुनर्न वार्यते, न प्रतिविध्यते ।
उपादीयते एव, परमार्थोपयोगित्वात् । इदमिहाधिकृतम्, तदपि कार्यं नाममनुब्रूयामिनामेण
महन्निरुपादीयते, अपि तु सर्वसत्त्वानामात्यन्तिकसर्वदुःखानुपशमार्थम् । तत्र च उपेयभूतः
परमार्थाधिगम एव । तस्याप्युपायभूतं [संवृत्तिसत्यम्] । संवृत्तिसत्यमन्तरेण परमार्थानधि-
८ गमात् । इति दुःखप्रशमार्थता कार्यमोहस्य । एतद् कार्यार्थमविचारतः [९-४] इत्यस्मिन्
प्रस्तावे प्रतिपादितमेव पूर्णम् । पुनर्विपश्चयिसुमुक्तम् ॥

स्यादेतद्—यथा दुःखोपशमहेतुत्वात् कार्यमोहोऽविद्यास्वभावोऽप्युपगम्यते, तथैव
आत्ममोहोऽपि तदेतुत्वादस्तु । तद् किमात्मा यत्नेन नियिष्यते ? तत्तद्भावेऽपि आत्मभाव-
नया अहंकारपरिग्रहात् भविष्यति संसारनिवृत्तिः । ततः किं नैरात्म्यभावनयेत्यत्राह
१० दुःखहेतुरित्यादि—

दुःखहेतुरहंकार आत्ममोहात्तु वर्धते ।

यथा कार्यमोहो दुःखोपशमहेतुः, न तथा द्वितीय आत्ममोहः, तस्मिन् सति अहं-
कारक्षयाभावात् । आत्ममोहात्तु अनात्मनि आत्मविपर्ययसदृशत्वात् पुनराहंकारो वर्धते, वृद्ध
उपजायते । किंभूतः ? दुःखहेतुः दुःखस्य सांसारिकस्य त्रिदुःखतालक्षणस्य हेतुः कारणम् ।
१५ अहंकारक्षयाच्च दुःखोपशम इष्यते । सति च आत्मदर्शने कथमसौ निवर्तते ?
कारणेऽविकल्पसामर्थ्ये कार्यस्य निवृत्त्ययोगात् । ततो दुःखमपि न निवर्तते । तथाहि
आत्मानं पश्यतः संस्कृतेषु स्कन्धधात्वायतनेषु अहमिति हृत्तरमुत्पद्यते ज्ञेयः । तत्तत्त-
दुःखप्रतीकारेच्छया सुखामिलायो दोषान् प्रच्छाद्य तदर्थितया गुणान्पारोषात् तत्साधनेषु
प्रवर्तते । स्वोपकारिणि वयमिति बुद्धिरुपजायते । अहं ममेति च दर्शनात् परिपन्थिनि
२० विद्वेषः । ततः समस्तदुःखनिदानं सर्व एव ज्ञेशोपेक्षा लब्धप्रसाराः प्रवर्तन्ते । इति आत्म-
मोहप्रवर्तितो दुःखहेतुरहंकारो भवति । तदुक्तमौचार्यपादैः—

यैः पश्यत्यात्मानं तस्याज्राहमिति शाश्वतज्ञेयः ।

ज्ञेहात्सुखेषु तृप्पति तृष्णा दोषास्तिरस्कुरुते ॥

गुणदर्शी परितृप्यन् ममेति तासाधनानुपादते ।

तेनात्मानिनिवेशो यावत्तावत्तु संसारः ॥

आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागपरिमहद्वेषौ ।

अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते ॥ इति ॥

इत्यमात्मज्ञेहानिबर्तयितुमशक्योऽहंकारः ।

१ These stanzas are attributed to Nāgārjuna by Poussin, but the work from which they are taken, is not mentioned. They are attributed to Śūgata-kīrti in Yaśastilaka, Vol. II, page 252. Haribhadrasūri in his Aukāntajayapatakā cites them in the introductory pūrvapakṣa and seven more verses following this quotation.

ततोऽपि न निवर्त्येते

ततोऽपि आत्मदर्शनादपि न निवर्त्येते निवर्तयितुमशक्योऽङ्कारश्चेद् यदि, तदा—
वर्गैरात्म्यभावना ॥ ७८ ॥

नैरात्म्यस्य पुद्गलादिविरहस्य भावना अभ्यासः । वरसुप्तम् । आत्मदर्शनप्रवृत्ता-
हकारनिवृत्तिहेतुत्वात् । तावत्कालमस्तु, पश्चाद् पुनरियमपि प्रहास्यते, उपलम्भ- 5
दृष्टिवादिति भावः । तथाहि तद्भाषनाप्रकर्षपर्यन्तगमनात् साक्षान्नैरात्म्यदर्शनात् विरोधि
सत्त्वायदर्शनं निवर्तते । तन्निवृत्तौ च एकस्यानुगामिनो दर्शनाभावात् पूर्वापररूप-
विकलस्य क्षणमात्रस्य दर्शनम् । ततः पूर्वापरसमारोपाभावात् न अनागतमुखसाधनं
किञ्चिदात्मनः पश्यति । ततो न तस्य कश्चिद्विषये रागो जायते, नापि तत्प्रतिविरोधिनि
द्वेषः, आसङ्गमात्रादेव । नाप्यकारिणं प्रति अपकारस्यानं पश्यति । येन यस्मिन् कृतो- 10
ऽपकारः, तयोर्द्वयोरपि द्वितीयक्षणेऽभावात् । न च अन्येन कृतेऽपकारे प्रेक्षावतः अन्यत्र
वैरनिर्यातनमुचितम्, नापि यस्य कृतस्तेनापि । एवं रागादिनिवृत्तौ अन्येऽपि तत्प्रभवाः
क्लेशोपक्लेशा नोत्पद्यन्ते । नापि यस्तुतः कश्चित् कस्यचिदपकारी, इदं प्रतीत्य इदमुत्पद्यते
इति प्रतीत्यसमुत्पाददर्शनाद्वा । एवं हि पुद्गलशून्यतायां सत्त्वायदर्शननिवृत्तौ छिनमूलत्वात्
क्लेशा न समुदाचरन्ति । यथोक्तमर्थतयागतमुदासूत्रे — 15

तथापि नाम शान्तमते ब्रह्मस्य मूलच्छिन्नस्य सर्वेशमात्रपत्रपलाशं द्रुप्यति, एवमेव
शान्तमते सत्त्वायदृष्टिप्रशमात् सर्वक्लेशा उपशाम्यन्तीति ॥

तस्माद् नैरात्म्यभावना ॥

गतमिदमानुषङ्गिकम् । संप्रति पुनरङ्कारविषयं निरूपयितुमुपक्रमते । स्यादेतत्—
यदि नाम आत्मा विचारेण खरविषाणसदृशत्वाद्वाङ्कारस्य विषयः, तथापि कायावयवी 20
तद्विषयो भविष्यतीत्यत्राह कायो नेति—

कायो न पादौ न जङ्घा नोरु कायः कटिर्न च ।

नोदरं नाप्ययं पृष्ठं नोरो बाहू न चापि सः ॥ ७९ ॥

न हस्तौ नाप्ययं पाश्वौ न कक्षौ नांसलक्षणः ।

न ग्रीवा न शिरः कायः कायोऽत्र कठरः पुनः ॥ ८० ॥ 25

कायोऽपि विचारेणैको नैव कश्चिदस्तीदृशदर्शयति—तथा हि परचरणादयो भगा
एवं परं दृश्यन्ते, न त्वेकः कायो नाम प्रतिभाते । न च तेष्वन्यतमः कायो युज्यते ।
यतः कायो न पादौ, न चरणौ, न जङ्घा । जङ्घा च कायो न भवति । नोरु जङ्घा-
देशविशेषो न कायः । कटिर्न च, श्लेणिरपि नैव कायः । नोदरम्, जठरमपि कायो न
भवति । नाप्ययं पृष्ठम्, अयं कायः पृष्ठमपि नैव । नोः, नोरो वक्षोऽपि न कायः । 30
बाहू न चापि सः, स कायो भुजावपि न भवति । न हस्तौ, कटावपि न कायः । नाप्ययं पाश्वौ,

अयं कायः पार्श्वोऽपि न भवति । न कक्षौ, मुजमूलेऽपि न कायः । नांसलक्षणः, नापि स्कन्धस्वभावः कायः । न ग्रीवा, न कंधरा कायः । न शिरः कायः, मस्तकोऽपि कायो न भवति । चरणादीनां वक्ष्यमाणविचारेण परमाणुशोऽप्यनवस्थानात्, करचरणादीनामन्यतमच्छेदे कायविनाशेन मरणप्रसङ्गात्, परानुपगमाभावाच्च नैष प्रत्येकं कायात्मता । एवं यदा न प्रत्येकमेतं कायस्वभावाः, एतत्समुदायमात्रं च शरीरम्, तत् कायोऽत्र कतरः पुनः, अत्र एषु पादादिभागेषु पुरोवर्तिषु शरीरकन्दरानामितेषु कतरः कायो भवतु ? नैव कश्चिदेकोऽपि निरूप्यमाणः कायात्मक उपलभ्यते इति यावत् ॥

अद्यापि स्यात्—नैवमभिधीयते प्रत्येकं करादयः कायः, किं तर्हि सर्वावयवव्यापकत्वादवयविनः सर्वावयवेषु वर्तते इत्यत्राह यदीत्यादि—

यदि सर्वेषु कायोऽयमेकदेशेन वर्तते ।

सर्वावयवेषु वर्तमानोऽयमेकदेशेन वर्तते, युगपत् सर्वात्मना वा ! तत्र यदि सर्वेषु करचरणादिषु अवयवेषु कायोऽवयवी, एकदेशेन वर्तते, केनचिद् भागेन कंचिदवयवं व्याप्नोति । न सर्वात्मना सर्वमित्यर्थः । तदा एतन्न वक्तव्यम् । यतः यैरेकदेशैरवयवेषु वर्तते, तेष्वपि किमेकदेशेषु अपरैः एकदेशेन वर्तते, सर्वात्मना वेति विवक्ष्यो न निवर्तते । तत्रापि पुनरेकदेशेन वृत्तिकल्पनायामनवस्थानिवृत्तिर्न स्यात् । अपि च । तस्य अवकाशाभावादेव अवयवेषु न वृत्तिरित्याह अंशा इत्यादि—

अंशा अंशेषु वर्तन्ते स च कुत्र स्वयं स्थितः ॥ ८१ ॥

अंशा भागाः अंशेषु स्वस्वभागेषु वर्तन्ते व्यवतिष्ठन्ते, स्वस्वभागव्यवस्थितत्वात् सर्वभावानाम् । स च कुत्र स्वयं स्थितः ? स्वयं पुनरसौ कायोऽवयवी कः नु नाम व्यवस्थितः इति न विद्वः ॥

अथ द्वितीयो विकल्पः, तत्राह सर्वात्मनेति—

सर्वात्मना चेत्सर्वत्र स्थितः कायः करादिषु ।

कायास्तावन्त एव सूर्यावन्तस्ते करादयः ॥ ८२ ॥

सर्वात्मनापि वृत्तिसंभावनायाम् । अवयवेषु अनवकाशत्वात् स च कुत्र स्वयं स्थितः इति प्रसङ्गो नाद्यापि निवर्तते । तथापि पुनरपरमुच्यते—सर्वात्मना सर्वभावेन नैकदेशेन । सर्वत्र सर्वेषु करादिव्यवयवेषु । आदिशब्दाश्चरणादिषु स्थितः समवेतः कायावयवी चेत् यदि, तदा पुनरयं दोषः स्यादित्याह—काया इति । कायावयविनः तावन्त एव स्युः, तत्संख्यापरिच्छिन्ना एव प्रामुग्यः । कियन्तः ? यावन्तस्ते करादयः, ते करचरणादयोऽवयवा यावन्तः यत्संख्यापरिच्छिन्नाः, तत्समवेता अवयविनोऽपि तावन्त एव भवेयुः । तस्य निरंशतया सर्वात्मना तेषु परिसमाप्तत्वात् । तदनेकसंबन्धादनेकत्वात् । नान्यथा एकवृत्तिः स्यात् । अयं च प्रसङ्गः अनेकत्र एकदेशेन वृत्तिपक्षेऽपि योजयितव्यः । यथा रत्नारक-पिहितपिहितकम्पादयोऽपि यथायोगं वक्तव्या इति ॥

एवं प्रत्यक्षादिप्रमाणसमभिगम्यः कायो नास्ति । बाधकं पुनरस्य अनन्तरमुक्तमस्तीति प्रसाधितमित्युपदर्शयन्नाह नैवान्तरित्यादि—

नैवान्तर्न बहिः कायः कथं कायः करविषु ।

पूर्वमन्तर्व्यापारपुरुषप्रतिषेधात् मांसशोणितादीनां विचारितत्वात् नैवान्तर्मध्ये कायः । अमुना पुनरवयविनः प्रतिषेधात् न बहिः न बाह्यः प्रत्यक्षादिगोचरः कायः, इति कथं कायः करादिषु व्यवस्थाप्यते ? अथ करादिव्यतिरिक्तो भविष्यतीत्याह करादिभ्य इत्यादि—

करादिभ्यः पृथक् नास्ति कथं नु खलु विद्यते ॥ ८३ ॥

करादिभ्योऽवयवेभ्यः पृथग् भिन्नः उपलब्धिलक्षणप्राप्तः कायो नास्ति, न प्रसिमासते । करादय एव हि केवलाः प्रतिभासन्ते । एवं यो न करादिस्त्रिषु, नापि तदाधेयः समवेतो नाप्यन्तर्गतः, न चापि तद्व्यतिरिक्तः, स कायः कथं नु खलु विद्यते ? कथं न्विति कथंचिदपि कथमनुपलभमानः तत्सत्त्वमसंभावयन् पृच्छति—कथं नु केन प्रकारेण । न्विति विमर्शे । विद्यते, तत्सत्त्वा व्यवस्थाप्यते ?

P 498

यदा चैवं विचारेण कायो व्यवस्थापयितुमशक्यः, तदा असंज्ञेव व्यवहर्तव्य इत्युपसंहरन्नाह तन्नास्तीत्यादि—

16

तन्नास्ति कायो मोहात्तु कायबुद्धिः करादिषु ।

तन्नास्ति काय इति, यस्मादुक्तविचारेण नोपलभ्यते, तस्मादुपलब्धिलक्षणप्राप्तोऽनुपलभ्यमानो नास्ति कायः यदि नास्ति, कथं तर्हि करादिषु कायबुद्धिरित्याह—मोहात्तु इत्यादि । मोहादविद्यावशात् न पुनः कायबुद्धिः करादिषु एकद्व्यपरहितेऽपि, न तु परमार्थतः । अवधारणे वा तुल्यः । तथाहि अनवरतप्रसंसारप्रवृत्तिजन्यपरंपरापरिचितमिष्ट्याभ्यास-वासनावशात् यथावस्थितवस्तुतत्त्वप्रतिपत्तावपि तद्विपरीतसमारोपकल्पना उपजायते । तदुपनिबद्ध्यं कायादिव्यवहारो लोके प्रवर्तते, न तु पारमार्थिक इति ॥

कथमन्यत्र सा न भवति इत्यत्राह संनिवेशेति—

संनिवेशविशेषेण स्थाणौ पुरुषबुद्धिबन्ध ॥ ८४ ॥

करचरणादिसंनिवेशः संस्थानम्, तदेव विशेषो भेद इतरस्मात्, तेन विभ्रमहेतुना करादिष्वेव, न सर्वत्र सा भवति । प्रतिनियतविषया हि धान्तव्य इष्यन्ते । कथमत्र ? स्थाणौ पुरुषबुद्धिबन्ध । यथा स्थाणौ पुरुषस्तमात्रहितेऽपि पुरुषसाधारणोर्णतदिसंनिवेशविशेषमुपलभ्यवतो दूरादविशेषितपरविशेषस्य कस्यचित् विभ्रमात् पुरुषबुद्धिरुपजायते, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥

P 499

स्यादेतत्—कथं पुनरेतदवसितं मोहात् कायबुद्धिः, न तु पुनर्नस्तुतः इत्यत्राह यावदित्यादि—

यावत्प्रत्ययसामग्री तावत्कायः पुमानिव ।

बोधि. ३०

यावत् यावत्कालावधिपरिच्छिन्ना प्रत्ययानां कारणानां पृथिव्यादिषड्धातुषट्स्पर्श-
यतनाष्टदशमनोपविचारात्मकानां कर्मायत्तद्वृत्तीनां सामग्री सम्बधानम्, तावत्कालावधिरेव
कायः पुमानिव । यथा पुरुषस्वभावविरहितोऽपि परमार्थतः परिकल्पितरूपतया पुरुष इव
प्रतिभासते व्यवहियते । उपलक्षणं चेत् । श्री वेत्यपि द्रष्टव्यम् । न पूर्वं कल्लाघवस्थायां
न पश्चाद्विकल्पितत्वाद् मत्स्याघवस्थायां निजस्वभावाभावात् । इदमत्रापि सामान्यमित्युपदर्श-
४ यन्माह एवमित्यादि—

एवं करादौ सा यावत्तावत्कालोऽत्र दृश्यते ॥ ८५ ॥

यथा प्रत्ययसामग्रीस्तद्भावे कायः पुमानिव प्रतिभासते, तद्भावेन प्रतिभासते, एवं
तथा करादौ यावत् सा प्रत्ययसामग्री, तावत् कायोऽत्र करादौ दृश्यते, कल्पनावशात्
प्रतिभासते, न तु परमार्थतः । तस्मात् सामग्रीसाकष्ये भवति, तदभावे च न भवति
१० कायबुद्धिः । अतो मोहादेव करादिषु कायबुद्धिरिति निश्चितम् । अयमत्र समुदायार्थः—
तत्तत्प्रत्ययसामग्रीस्तद्भावे तत्तद्वस्तुस्वभावमन्तरेणापि अभूतं तत्त्वमादर्शयन्ती भ्रान्तिवशादसौ
कल्पना उपजायते । तद्वत्त्वात् संनिवेशविशेषेषु श्रीपुरुषकायादिव्यवहारः प्रवर्तते ।
अत एव मत्स्याघवस्थायां सामग्रीवैकल्यानिवर्तते । अतो नायं कायादिव्यवहारो वास्तव
इति वक्ष्यति । तदुक्तम्—

१५ कायस्वभावो वक्तव्यो योऽवस्थारहितः स्थितः ।
कायश्चेत्यतिमाकारः पेशीमस्मसु नास्ति सः ॥
तूष्माभावेन चेत्तत्र स्तौल्यं सत्तत्त्वा व्यवस्थितः ।
अनिर्देश्यः स्वतः प्राप्तः काम इत्युच्यते कैवम् ॥ इति ।

उक्तं च—

२० हेतुतः संभवो यस्य स्थितिर्न प्रत्ययैर्विना ।
विगमः प्रत्ययाभावात् सोऽस्तीत्यवगतः कथम् ॥ इति ।

[युक्तिपट्टिका—]

कचित् पाठः—

यावत्प्रत्ययसामग्री तावत्काष्ठं पुमानिव ॥ इति ।

२५ तत्रेदं व्याख्येयम्—यावद्विपर्ययप्रत्ययसामग्री स्थाणौ पुरुषप्रतीतिः, तावत् काष्ठं
स्थाणुस्वभावं पुमानिव प्रतीयते, न तदभावे । एवमेव करादौ यावत् सा प्रत्ययसामग्री,
तावत् कायोऽत्र करादौ दृश्यते, न पश्चात् । अतो मोहादेव कायबुद्धिरिति निश्चयः ॥

ननु यदि नाम कायो नास्ति, करचरणदयः पुनरवयवाः प्रत्यक्षोपलब्धत्वात्
प्रतिषेद्धमशक्याः इत्याशङ्क्य करादयोऽपि परिकल्पितस्वभावा एवेत्युपदर्शयितुमाह एव-
३० मङ्गलीत्यादि—

पञ्चमङ्गलिपुञ्जत्वात्वादोऽपि कतरो भवेत् ।

यथैव विचार्यमाणः कायो नास्ति, एवं कर्तृचरणादयोऽपि न सन्ति । यतः अङ्गुलीनां पुञ्जः समुदायः । अङ्गुलीनामित्युपलक्षणम् । पार्थिवप्रभृतीनामपि द्रव्यम् । तस्य मय-
स्तत्त्वम्, तस्मात् तत्त्वमावादित्यर्थः । पादोऽपि चरणोऽपि कतरो भवेत् ? तत्समुदायमन्तरेण
विचार्यमाणो नैव कश्चिदिति भावः । अङ्गुलिपुञ्जोऽपि नैकस्वभाव इत्याह सोऽपीत्यादि— ६

सोऽपि पर्वसमूहत्वात् पर्वाणि स्वांशभेदतः ॥ ८६ ॥

सोऽपि अङ्गुलिपुञ्जोऽपि विचारतो न वस्तुसन् । कुतः ? पर्वसमूहत्वात्, पर्वणा-
मङ्गलिभागानां समूहत्वात् संघातत्वात् कतरो भवेदिति प्रकृतेन संबन्धः । पर्वणामपि
प्रत्येकमवस्तुत्वमित्यत आह—पर्वाणि न वस्तु । कस्मात् ? स्वांशभेदतः, स्वस्य अतमनः
अंशानामवयवानां भेदतोऽपि विभागात् ॥

10

अंशा अपि तत्त्वतो न सन्तीत्याह—

P 502

अंशा अप्यणुभेदेन

इति । अंशाः पर्वभागाः अपि अणुभेदेन परमाणुशो विभागो न भिद्यमानत्वात्
कल्पिता एव । अणवोऽपि न प्रत्येकं परमार्थसन्तः इत्याह—

सोऽप्यणुर्विनिष्ठागतः ।

15

दिशा पूर्वपरदक्षिणोत्तराधरोर्ध्वस्वभावानां संबन्धेन विभागतो नानात्वात् । तद्वि-
भागभेदाद्विद्यमानस्य परमाणोः यदंशता स्यात् । दिक्षु वा विभागाः नानादिगवस्थिता
नानारूपांशः परमाणोः, ततो भेदेन न तस्य स्वभावोऽवतिष्ठते ।

दिग्भागभेदो यस्यास्ति तस्यैकत्वं न युज्यते ।

[विशकारिका—१४]

20

इति न्यायात् । तथाहि—पूर्वापरादिदिगवस्थितपरमाण्वमित्युक्तं यत् तत् परमाणोर्भेद्य-
वर्तिनो रूपम्, तत् किमेकमेव, अपरापरं वा ? यदि एकमेवेति पक्षः, तदा सर्वपर-
माणूनां परिवर्थावस्थितानामेकदेशताप्रसङ्गः । यतः पूर्वादिदिगवस्थितपरमाणुसमानदेशता-
मन्तरेण अपरदिगावस्थितपरमाणुना न प्राग्देशावस्थितपरमाण्वभिमुखरूपाभिमुखं स्यात्,
अन्यथा रूपभेदप्रसङ्गात् । तत्समानदेशता च न तत्स्वरूपान्तर्भावमन्तरेण, तस्यापि पूर्व-
दिगवस्थितस्य परमाणोरपरपरमाणुना सर्वात्मना संबन्धेन तत्स्वरूपान्तर्भावात् परमाणुमात्रं
द्रव्यं स्यात् । तथा च सति प्रचयरूपा भूधरादयो न स्युः । अतो भवनादीनां प्रचय-
मिच्छता द्वितीय एव पक्षः समभ्युपेयः । तदा च पदभिरपरापररूपेण युगपत् संबन्धात्
पदभागो मध्यपरमाणुः स्यात्, तत्तद्देशावस्थितापरापरपरमाणुसंबन्धेन तापरमाणुरूपस्य
भेदात् । इति परमाणुरपि नैकस्वभावो युक्तः । बहुस्तमाचार्यपदैः—

30

P 503

षट्केन युगपद्योगात्परमाणोः षडंशता ।

पण्णां समानदेशत्वात् पिण्डः स्याद्व्युत्पन्नः ॥ इति ।

[विशकारिका-१२]

तेऽपि पुनरणीयांसो भागाः तथैव निरूप्यमाणाः निरालम्बतया नभःस्वभावतां प्रति-
पद्यन्ते इत्याह दिग्बिभागोऽपीत्यादि—

दिग्बिभागो निरंशत्वाद्वाकाशं तेन नास्त्यणुः ॥ ८७ ॥

दिग्बिभागोऽपि दिग्भेदेन परमाणोर्विभागोऽपि पूर्ववत् षडंशतया मिश्रमानः कतरो
भवेत् ! न किञ्चिद्वस्तु स्यात् । एतत् सर्वत्र पूर्वेषु योजनीयम् । कुतः ! अनंशत्वात् ।
अतोऽभिनिवृत्त्यमाणो निःस्वभावतया आकाशं शून्यमेव । तेन कारणेन नास्त्यणुः, न
विद्यते परमाणुरिति । एवं कदादयोऽपि विचारतो निःस्वभावा द्रष्टव्या इति । ततः कायो-
ऽपि न परमार्थतः कश्चिदस्ति, एकानेकस्वभाववियोगस्य प्रतिपादनात् । इत्थं न केशादयः,
न चात्मा, नापि चित्तम्, न च कायः अहंकारस्य विधयो वस्तुतः । तस्मादविद्यासमुत्पा-
पितात्मतया आत्मादिसत्त्वमन्तरेणापि प्रवर्तमानोऽयमहमिति प्रत्ययो निर्विषय एव समु-
त्पद्यते । तेन यदुक्तम्—

अहमेव न किञ्चिच्छेद्यं कस्य भविष्यति ।

इति, तत् समर्पितम् । सर्वेण चैतेन कायस्मृत्युपस्थानमुपदर्शितं भवति । यदुक्तं धर्म-
संगीतिसूत्रे—

पुनरपरं कुलपुत्रं बोधिसत्त्व एवं कायस्मृतिमुपस्थापयति—अयं कायः पादपादाङ्गुलि-
जङ्घेऽङ्गुलिकोदरनाभिपृष्ठवंशहृदयपार्श्वपार्श्वकाहस्तकलाचीनाहङ्गमीनाहङ्गुलगाटशिरःकपाल-

मात्रसमूहः । कर्मभवकारकोपचितः । नानाङ्गेशोपदेशसंश्लेषविकल्पशतसहस्राणामावाप्तः ।
बहुनि चात्र द्रव्याणि समवहितानि यदुत केशरोमनखदन्तास्थिचर्मपिशितवपास्त्रायुधयो-
वसालसिकापकृन्मूत्रपुरीषामाशयपकाशयङ्गधिरलेटपित्तपूयसिषाणकनसिष्कमस्तकलुङ्गानि ।
एवं बहुद्रव्यसमूहः । तत् कोऽत्र कायः ! तस्य प्रत्यवेक्षणस्य एवं भवति—आकाशसमोऽयं
कायः । स आकाशवत् काये स्मृतिमुपस्थापयति । सर्वमेतदाकाशमिति पश्यति । तस्य
कायपरिहानहेतोर्न भूयः क्वचित् स्मृतिः प्रसरति, न विसरति, न प्रतिसरतीति ॥

पुनरुक्तम्—

अयं कायो न पूर्वान्तादागतो नापरान्ते संक्रान्तो न पूर्वान्तापरान्तावस्थितोऽन्यत्रास-
द्विपर्याससंभूतः कारकभेदकरहितो नाद्यन्तमध्ये प्रतिष्ठितमूलः, अस्वामिकोऽस्मोऽपरिग्रहः ।
आगन्तुकैर्ज्येवहारैर्व्यवहितो काय इति देह इति मोह इति आश्रय इति कुणप इति
आयतनमिति । असारकोऽयं कायः मतापित्तशुक्रशोणितसंभूतः अशुचिपूतिदुर्गन्धि-

स्वभावः रागदोषमोहविषादतत्कारकुलः । त्रिंशत् शतनपतनभेदनविकिरणविष्वसन्धर्मी
नानाव्यापिशतसहस्रनीड इति ॥

एवं यदा विचार्यमाणो वस्तुतः शून्यस्वभावतया आकाशसंकाशः सर्वथा कायः,
तदा मिथ्यैव वस्तुतत्त्वमारोप्य रागादिकमुत्पादयन्तः संसारमुपबृंहयन्ति बालाः इत्याह
एवमित्यादि—

P 506

5

एवं स्वप्नोपमे रूपे को रज्येत विचारकः ।

एवमित्युक्तक्रमेण स्वप्नोपमे स्वप्नोपलब्धे इव रूपेऽसौमनस्यस्थानीये को रज्येत, क
आसज्येत ? अस्य च उपलक्षणत्वात् को हिम्यात्, को मुद्गेत्, इत्यपि वेदितव्यम् ।
तद्यथा—सौमनस्यस्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा रागो जायते । दौर्मनस्यस्थानीयानि
चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा द्वेषो जायते । उपेक्षास्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा मोहो जायते 10
इति । यदेतन्मनोप्रतिकूलेषु रूपेष्वनुनीतं चरति, तेनास्य राग उत्पद्यते । प्रतिकूलेषु
रूपेषु प्रतिहतं चरति, तेनास्य द्वेष उत्पद्यते । नैवानुकूलेषु न प्रतिकूलेषु संमूढं
चरति, तेनास्य मोह उत्पद्यते । एवं शब्दादिषु त्रिविधमालम्बनमनुभवति पूर्ववत् ।
तत्र यः पण्डितजातीयः, इति हि अस्यन्तया चक्षुरायतनं शून्यं चक्षुरायतनस्वभावेन
तत् पूर्वान्ततोऽपि नोपलभ्यते, अपरान्ततोऽपि नोपलभ्यते, मध्यतो नोपलभ्यते स्वभाव- 15
रहितत्वात् । एवमन्येषु श्रोत्रादिषु वक्तव्यम् । एवमत्यन्ततया रूपायतनं रूपायतनं रूपा-
यतनस्वभावेनेत्यादि पूर्ववत् । एवं शब्दादिषु वाच्यम् ॥

P 507

इति हि मायोपमानीन्द्रियाणि स्वप्नोपमान् विदयन् पश्यति, तस्य कथं रागादिक-
मुत्पद्यते ? अत एवाह—विचारक इति । विचारको विचक्षणः । एवमेतद्यथाभूतं सम्यक्
प्रज्ञया पश्यन् को रज्येत द्वेष्टि मुञ्चति वा ? अत्र च स्वप्नोपलब्धजनपदकल्याणीप्रभृति 20
भगवतोक्तं निदर्शनमुपदर्शितव्यम् । कायाभावे च व्यादिकरूपनयापि रागो न युक्त इत्याह
कायश्लेयादि—

कायश्लेवं यदा नास्ति तदा का स्त्री पुमांश्च कः ॥ ८८ ॥

हेतुस्समुच्चये चकारः । यस्मात् व्यादिकरूपनया रागो न भवति । कायो यदा
एवमुदितनयेन नास्ति, निःस्वभावः, तदा कायाभावात् का स्त्री कामिनी यस्याः कमनीय- 25
तया पुरुषे रागो भवेत् ? कश्च पुमान् कामुकः यस्य रजनीयतया स्त्रियां रागो भवेत् ? स्त्री
हि स्वात्मनि स्त्रीति संकल्प्य बहिर्धो पुरुषे पुरुष इति रागं जनयति । एवं पुरुषोऽपि
स्वात्मनि पुरुष इति संकल्प्य बहिर्धो स्त्रियां स्त्रीति रागं जनयति । कायाभावे तु स्त्रियां स्त्रीति
न संविद्यते, पुरुषे पुरुषो न संविद्यते । यच्च स्वभावेन न संविद्यते, न तत् स्त्री न पुरुष
इति । तस्मादसति काये व्यादिकरूपनाकृतोऽपि न युज्यते रागः । तत्कस्य हेतोः ? मन्यना- 30
पमत्ता हि सर्वधर्मा इति । यथाप्रधानमर्थं निर्देशः । एवमेव अक्षचन्दनादयोऽपि स्वभाव-
रहिता वेदितव्याः । तथा द्वेषमोहविषया अपीति । उक्तं चैतद्भगवता पितापुत्रसमागमे—

P 508

- वद्धातुरयं महाराज पुरुषः, यद्स्पर्शायतनः, अष्टादशमनोपविचारः । यद्धातुरयं महाराज पुरुष इति खलु पुनरेतद् युक्तम् । किं चेत् प्रतीक्ष्य कम् ? पश्चिमे महाराज धातवः । कतमे यद् ? तद्यथा—पृथ्वीधातुः, अणुधातुः, तेजोधातुः, वायुधातुः, आकाशधातुः, विज्ञानधातुश्च । इमे महाराज यद् धातवः । यावत् पश्चिमनि महाराज स्पर्शायतनानि ।
- ५ कतमानि यद् ? चक्षुःस्पर्शायतनं रूपाणां दर्शनाय यावन्मनःस्पर्शायतनं धर्माणां विज्ञानाय । इमानि महाराज यद् स्पर्शायतनानि । पेयालं । अष्टादश इमे महाराज मनउपचाराः । कतमे अष्टादश ? इह पुरुषः चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा सौमनस्यदौर्मनस्योपेक्षास्थानीयानि रूपाण्युपविचरति । एवं श्रोत्रादिषु बाष्पम् । तेन प्रत्येकमिन्द्रिययद्केन सौमनस्यादित्रय-भेदादष्टादश मनउपविचारा भवन्ति । पेयालं । कतमश्च महाराज आप्यात्मिकः पृथ्वी-
- १० धातुः ? यत् किञ्चिदस्मिन् कायेऽप्यात्मं कस्वटत्वं खरगतमुपात्तम् । तद् पुनः कतमत् ? तद्यथा—केशा रोमाणि नखा दन्ता इत्यादि । कतमश्च महाराज बाह्यः पृथ्वीधातुः ? यत् किञ्चिद् बाह्यं कस्वटत्वं खरगतमुपात्तम् । अयमुच्यते बाह्यः पृथ्वीधातुः । तत्र महाराज आप्यात्मिकः पृथ्वीधातुः उत्पद्यमानो न कुतश्चिदागच्छति, निरुप्यमानो न क्वचित् संनिचयं गच्छति । भवति महाराज समयोऽयं यत् क्षी अप्यात्मं [अहं] क्षीति कल्पयति । सा
- १५ अप्यात्ममहं क्षीति कल्पयित्वा बहिर्धा पुरुषं पुरुष इति कल्पयति । सा बहिर्धा पुरुषं पुरुष इति कल्पयित्वा संरक्ता सती बहिर्धा पुरुषेण सार्वं संयोगमाकाङ्क्षते । पुरुषोऽपि अप्यात्मं पुरुषोऽस्मीति कल्पयतीति पूर्ववत् । तयोः संयोगाकाङ्क्षायां संयोगो भवति । संयोगप्रत्ययात् कललं जायते । तत्र महाराज यश्च संकल्प्यते, यश्च संकल्पयिता, उभयमेतन्न संविद्यते । क्षिया क्षी न संविद्यते । पुरुषे पुरुषो न संविद्यते । इति हि असन्नसङ्गतः संकल्पो जायते ।
- २० सोऽपि संकल्पः सङ्गावेन न संविद्यते । यथा संकल्पः, तथा संयोगोऽपि । कललमपि स्वभावेन न संविद्यते । यच्च स्वभावतो न संविद्यते, तत् कथं कस्वटत्वं जनयिष्यति ? इति हि महाराज संकल्पं ज्ञात्वा कस्वटत्वं वेदितव्यं यथा कस्वटत्वमुत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छ-तीति । भवति महाराज समयः, यदयं कायः स्मशानपर्यवसानो भवति । तस्य तत् कस्वटत्वं संक्लिष्टमानं संनिरुप्यमानं न पूर्वा दिशं गच्छति, न दक्षिणाम्, न पश्चिमाम्,
- २५ नोत्तराम्, नोर्ध्वम्, नाधः, नानुविदिशं गच्छति । एवं महाराज आप्यात्मिकः पृथिवी-धातुर्दृष्टव्यः । पेयालं । तत्र महाराज पृथिवीधातोरुपादोऽपि शून्यः, व्ययोऽपि शून्यः, उत्पन्नोऽपि पृथिवीधातुः स्वभावशून्यः । इति हि महाराज पृथिवीधातुः पृथिवीधातुत्वेन नोपलभ्यते, अन्यत्र व्यवहारात् । सोऽपि व्यवहारो न क्षी न पुरुषः । एवं महाराज यथाभूतं सम्यक् प्रज्ञया द्रष्टव्यमिति । तेन का मन्यना ? मन्यना मारगोचरः । तत् कस्य
- ३० हेतोः ? मन्यनाग्रता हि सर्वधर्माः ॥ इति ॥

एवं कायस्मृत्युपस्थानं प्रतिपाद्य वेदमास्मृत्युपस्थानमुपदर्शयितुं वेदेन विचारयन्नाह यद्यस्तीत्यादि—

यद्यस्ति दुःखं तत्त्वेन प्रवृत्तम् किं न बाधते ।

शोकाद्यार्ताय मृष्टादि मुखं चेत्किं न रोचते ॥ ८९ ॥

त्रिविधा हि वेदना—सुखा वेदना, दुःखा वेदना, अदुःखासुखा चेति । तत्र रूपव-
वेदनापि नास्ति परमार्थतः । कथमिति चेत् । यद्यस्ति दुःखम्, अस्मात् वेदितम् । तत्त्वेन
परमार्थतः । तदा प्रवृत्तम् किं न बाधते, संतोषयुक्तान् किं न दुःखयति ? मुखमपि यद्यस्ति
तत्त्वेन, तदा शोकाद्यार्ताय । आदिशब्दात् कामभयोन्मादार्तीय । मृष्टादि मुखं चेत्, मृष्टादि
सुरसमाहारपानादि । आदिशब्दात् स्रक्चन्दनादि मुखं मुखहेतुत्वात् । मुखं येषदि, किं
न रोचते ? न हि वस्तु सस्वभावं कदाचिदपि निवर्तितुमुत्सहते । तस्मात् कल्पनोपस्था-
पितमेव मुखदुःखं वेदनीयमिति ॥

यदुक्तं प्रवृत्तम् किं न बाधते इति, तत्र परस्य समाधानमाह बलीयसेत्यादि— 10 P 519

बलीयसामिभूतत्वाद्यदि तन्मानुभूयते ।

न हि प्रवृत्तावस्थायां सर्वथैव दुःखमसत् । किं तर्हि समुद्रवर्तिना सुखेन तिरस्कृत-
त्वात् विषयमानमपि नानुभूयते, बलीयसा अतिबलवता सुखेन अभिभूतत्वादुपहतत्वात् ।
सदपि यदि तदुःखं नानुभूयते न वेद्यते इत्युच्यते, तदा न युक्तमेतदित्याह वेदनात्वमित्यादि—

वेदनात्वं कथं तस्य यस्य नानुभवसमता ॥ ९० ॥

15

वेदनात्वं वेदनास्वभावत्वं कथं केन प्रकारेण तस्याव्यक्तस्य सुखस्य यस्य नानुभवा-
त्मता नानुभूयमानस्वभावता । येषते इति हि वेदनोच्यते, वेदनानुभव इति वचनात् ।
यदि च अवेद्यमानापि वेदना स्यात्, तदा न किञ्चन वेदना स्यादित्यतिप्रसङ्गः ॥

अथापि स्यात्—न सर्वथा नानुभूयते, किं तु सूक्ष्मतया अनुभूतमपि अननुभूत-
कल्पमित्यत्राह अस्तीत्यादि—

20

अस्ति सूक्ष्मतया दुःखं सौम्यं तस्य हृतं ननु ।

तुष्टिमात्रापरा चेत्स्याच्छान्ता साप्यस्य सूक्ष्मता ॥ ९१ ॥

अस्ति विद्यते सूक्ष्मतया अनुपलक्ष्यमाणतया दुःखम्, तर्हि बलीयसा सुखेन किं
कृतमस्य ! सौम्यमेव हृतं ननु, प्रवृत्तावस्थायां प्रवृत्तेन बलवता सुखेन सौम्यं प्राबल्यमस्य
दुःखस्य हतमभिभूतम् । ननु, नन्विति परस्य संबोधने । इति मतं मो तत्र, न हि सूक्ष्मता
नाम दुःखस्य सातानुभवकाले काचिदुपलभ्यते । तत् कथं सूक्ष्मता तस्येति वक्ष्यम् ।
अथ तुष्टिमात्रा अपरा तस्मादेव उद्धृतवृत्तेः सुखात्, अपरा तुष्टिमात्रा द्वितीया मुखमात्रा
अस्तीयसी मुखकणिका स्यात्, दुःखस्य सूक्ष्मता भवेत्, चेद् यदि अभिप्रेतम्, ननु साम्यस्य
सूक्ष्मता सापि तुष्टिमात्रा अपरा, अस्य सुखस्यैव सूक्ष्मता, न तु दुःखस्य, दुष्टेः सुखजाति-
त्वात् । इति दुःखस्य सूक्ष्मता अवेद्यस्वभावा मुत्सानुभवकाले नास्त्विति निश्चितम् ॥ 25

स्यादेतत्—न दुःखं कार्पणिकतया कदाचित्कम्, किं तर्हि कारणवैकल्यात्
कदाचिन्नोपलभ्यते इत्यत्राह विरुद्धेत्यादि—

विरुद्धप्रत्ययोरुत्पत्तौ दुःखस्यानुदयो यदि ।

F 514

दुःखेन विरुद्धस्य सुखस्य यः प्रत्ययो हेतुः स्पर्शः, तस्योत्पत्तौ अभिमुख्ये सति ।
अथ वा । विरुद्धस्य प्रत्ययस्य सुखहेतोरुत्पत्तौ जन्मनि, विरुद्धः प्रत्ययोऽस्येति वा । दुःखेने-
स्त्वपेक्षायामपि गमकत्वाद्भवति समासः । तस्योत्पत्तौ तस्यां प्रवृत्त्यवस्थायां हेतुवैकल्यात्
5 दुःखस्यानुदयो दुःखस्यानुत्पत्तिश्चेदुच्यते, तदा—

कल्पनाभिनिवेशो हि वेदनेत्यागतं ननु ॥ ९२ ॥

ननु यदेव अस्माभिरभिहितं तदेव सांप्रतमागतमायातम् । किं तत् ? कल्पनया
अभिनिवेशः, कल्पनया कृतो योऽभिनिवेशः, हिरवधारणे । स एव वेदना सुखा दुःखा
तदितरा वा । नान्यत् वास्तवं सुखाद्यसुखादिहेतुर्वास्ति, इति । तथाहि निजस्वभावहितमपि
10 यत् सुखसाधनत्वेन परिकल्पितम्, तदभिनिवेशात्सुखं वेदितमुत्पद्यते, इतरस्मादितरत् ।
कथमन्यथा यदेव अन्यस्य दुःखसाधनम्, तदेव अपरस्य कस्यचित् सुखसाधनं स्यात् ?
तस्यैकस्य यस्य शब्दश्रवणादपि दुःखमासीत्, पुनः कालान्तरेण तस्य दर्शनात्
प्रीतिरुपजायते । तस्मात् काल्पनिकमेव सुखादिकं तत्साधनं वा, न वास्तवम् । आह च—

अहिर्मयूरस्य सुखाय जायते

16

विषं विषाम्यासुवतो रसप्यनम् ।

भवन्ति चानन्दविशेषहेतवो

मुसं तुदन्तः करभस्य कण्टकाः ॥ इति ।

वेदना अभिनिवेशस्तत्त्वत्वादेव च विचारेण निवर्तयितुं शक्यते इत्याह अत
एवेत्यादि—

F 515

20

अत एव विचारोऽयं प्रतिपक्षोऽस्य भाव्यते ।

अत एवेति । यत एव अभिनिवेशस्तत्त्वत्वाद् वेदना, अत एव विचारोऽयं विमर्शोऽयं
प्रतिपक्षो विरोधी, निराकृतिकारणत्वात् अस्याभिनिवेशस्य सुखादिरूपस्य भाव्यते विचिन्म्यते ।
तत्साधनाभावे तदभिनिवेशाभावात् । अपि च । इत्यमप्यभिनिवेशो वेदनेत्याह विकल्पेत्यादि—

विकल्पक्षेत्रसंभूतध्यानाहारा हि योगिनः ॥ ९३ ॥

26

अत एवेति वर्तते । विकल्प एव क्षेत्रं जन्मभूमित्वात् । तस्मिन् संभूतं जातं
ध्यानं विविक्तं कामैः, विविक्तं पापकैरकुशलैर्धर्मैः सचित्तैर् सविचरं समाधिजं प्रीतिमुख-
मित्यादि । ध्यानादिभावना समाधिसमापद्यैर्विकल्पभक्त्वात्, तदेव आहारः शरीरपापना-
हेतुत्वात्, येषां ते तथोक्ताः । के ते ? योगिनः । हिर्यस्मात् कल्पनाभिनिवेशो वेदनेति प्रतिपादितम् ॥
संभारितशरीरा योगिनः, तस्मात् कल्पनाभिनिवेशो वेदनेति प्रतिपादितम् ॥

30

सांप्रतं हेतुनभिसंभवादेव न वेदना वस्तुसती युक्तेत्याह सान्तराविद्यादि—

सान्तराविनिवृत्तार्थो चेत्संसर्गः कुत एतयोः ।

F 516

अयमत्र समुदायार्थः—स्पर्शप्रत्यया वेदना । विषयेन्द्रियविज्ञानानां त्रयाणां संनिपातश्च स्पर्शः । स्पर्शः यद् संनिपातजाः [अभि. को.—३-३०] इति वचनात् । स त्रिकसंनिपातजः स्पर्श एव न घटते, कुतस्तत्प्रत्यया वेदना भविष्यतीति । तथाहि—इन्द्रियार्थयोः सान्तर्योर्वा स्यान्निरन्तरयोर्वा ? तत्र इन्द्रियार्थावक्षयिष्यौ सान्तरौ सच्यवधानौ यदि, तदा संसर्गः संनिपातो मेहनं कुतः कस्मात् एतयोरिन्द्रियार्थयोः ? नैव युज्यते । ४ स्पर्शो हि संपर्क उच्यते । व्यवधाने सति स कथं भवेत् इति भावः । अथ द्वितीयः प्रकारः, सोऽपि न युज्यते इत्याह निरन्तरत्वे इत्यादि—

निरन्तरत्वेऽप्येकत्वं कस्य केनास्तु संगतिः ॥ ९४ ॥

निरन्तरत्वेऽपि व्यवधानाभावेऽपि सति एकत्वं तादात्म्यमिन्द्रियार्थयोः । एवं हि तयोः सर्वात्मना निरन्तर्यं भवेत् यदि अणीयसापि नांशेन व्यवधानं स्यात् सधर्मता च । ३० तत्रान्तर्भावे तत्त्वमेव । एवं च कस्य केनास्तु संगतिः ? एकत्वे सति भेदाभावात् किं केन संगतं स्यात् ? न हि आत्मनैव आत्मनः संगतिर्युक्ता ॥

स्यादेतद्—निरंशानामेव परमाणूनां संसर्गो वस्तुतः । न च तत्र अंशाशिव्यवहारो युक्तः, स्थूलरूपाणांमेव तत्संभवात् । तत्र च संसर्गदूषणे न किञ्चिद्व्यते इत्याह नाणोरित्यादि—

नाणोरणौ प्रवेशोऽस्ति निराकाशः समञ्च सः ।

३१

P ३१७

परमाणूनामपि नैव संपर्को युक्तः । यतः एकस्याप्यणोरन्यस्मिन्नणौ न प्रवेशोऽस्ति, नान्तर्भावोऽस्ति । कुतः ? चो यस्मात् । निराकाशः सः नीरन्ध्रः परमाणुः । समः स तुल्यः, निष्प्रोक्तताभावात् । इति कथं निरंशस्य संगतिरस्तु ? अद्यापि स्यात्—मा भूदणोरणौ प्रवेशः, संगतिमात्रे केवलमस्तु, तावता सिद्धं नः साध्यमिह्याह अप्रवेश इति—

३०

अप्रवेशो न मिश्रत्वमिश्रत्वे न संगतिः ॥ ९५ ॥

सर्वात्मना हि संपर्कः संगतिरणोः, अन्यथा सांशवप्रसङ्गात् । तथा च तत्त्वकूपं स्वात्मना व्यामुक्त एव तेन संगतिः । एवं तत्त्वरूपमिश्रत्वाभावे संगतिर्न स्यात् । तच्च मिश्रत्वं तत्र प्रवेशान्तरेण न भवेत् । इत्यमप्रवेशे प्रवेशाभावे सति न मिश्रत्वं नासंभिन्न-रूपत्वम् । अमिश्रत्वे मिश्रत्वाभावे च न संगतिः नासङ्गः ॥

३२

निरंशस्य सर्ववैव संसर्गो न युज्यते इत्याह निरंशस्य चेत्यादि—

निरंशस्य च संसर्गः कथं नामोपपद्यते ।

निरंशस्य अंशान्यस्य च पदार्थस्य । चो दूषणसमुच्चये । संसर्गो मीलनं कथं नामोप-पद्यते ? नामेति संभावयानाम् । कथं संसर्गः संभाव्यते ? सर्वात्म्यस्यापि अवश्यमेकेनांशेन भवितव्यम् । यस्य पुनरंश एव नास्ति, तस्य अर्धस्य अंशाभावे अस्तत्त्वमेव प्राप्तमिति ३० भावः । न चेत्तद् भवतोऽपि प्रमाणप्रतीतिं कश्चिदस्तीत्याह संसर्ग इत्यादि—

संसर्गे च निरंशत्वं यदि दृष्टं निदर्शय ॥ ९६ ॥

P ३१८

१.....आह विज्ञानस्य त्वित्यादि—

विज्ञानस्य त्वमूर्तस्य संसर्गो नैव युज्यते ।

नुरतिशयाभिधाने । विज्ञानस्य विषयविज्ञेयः । पुनः संसर्गो नैव युज्यते, न संगच्छते ।
कुतः ? अमूर्तस्येति हेतुपदमेतत् । मूर्तमित्यस्य विज्ञानस्य । अमूर्तत्वादित्यर्थः । परस्पर-
संपर्को हि संसर्गः । स च मूर्तमतामेव विधत्ते । यद्यपि तु मूर्तेरेव नास्ति, तस्य कथं
संसर्गः स्यात् ! इति त्रयाणांमपि संसर्गमवधूय संप्रति समूह एव वस्तुमन् नास्ति इति
प्रतिपादयन्नाह समूहस्यापीत्यादि—

समूहस्याप्यवस्तुत्वाद्यथा पूर्वं विचारितम् ॥ ९७ ॥

अपि दूषणसमुच्चये । समूहस्यापि संघातत्वापि । अवस्तुत्वाद् वस्तुरहितत्वाद्
१० अत्रविषाणवत् संसर्गो नैव युज्यते इति प्रकृतेन संक्षेपः । समूहस्यैवाभावात् । कथं
पुनरवस्तुकत्वम् ! यथा पूर्वं विचारितम्, यथा प्राङ् निरूपितम्, एवमङ्गुलिपुञ्जत्वा-
दित्यादिना ॥

हेत्वसंभवमेव उपसंहरन्नाह तदेवमित्यादिना—

तदेवं स्वर्जनाभावे वेदनासंभवः कुतः ।

१५ तस्मादेवं प्रतिपादितक्रमेण स्पर्शनाभावे त्रिकसंपर्काभावे वेदनासंभवः कुतः,
वेदनायाः सुखादिरूपायाः संभव उत्पादः कुतः, नैव युज्यते । कारणाभावे कार्यस्य संभवा-
योगात् । इति परमार्थतो वेदनाभावे हिताहितविषयत्वासंभवात् ।

किमर्थमयमायासः

सुखदुःखसाधनप्राप्तिपरिहाराय योऽयमायासः क्रियते स किमर्थः ? आकाशचर्चणार्थ-
२० मित्र नैवोचित इति भावः । मा भूत् सुखसाधनाय, दुःखस्याभिषेदुमशक्यत्वात् तत्परिहाराय
भवतु चेदाह—

बाधा कस्य कुतो भवेत् ॥ ९८ ॥

वेदनाया विचारेण निःस्वभावत्वाद् बाधा अविचारतः आत्मादेः पूर्वनिरस्तत्वाद्देदका-
भावः । उपघातहेतोरपि विकल्पकल्पितत्वात् न परमार्थतः सत्त्वम् । इत्येवं बाधा पीडा
२५ वेदनाभावात् कस्य वेदकाभावाद्भवेत्, कुत उपघातहेतोरभावाच्च भवेत् ! नैव परमार्थतः
कस्यचित् कुतश्चित् स्यात् । तस्माद्देदिकाभावापि वेदना न युक्ता ॥

संप्रति वेदनाभावाद् तत्पक्षया तृष्णापि कारणविरहाद् परमार्थतो नोत्पादमर्हती-
त्युपदर्शयितुमाह यदा नेत्यादि—

यदा न वेदकः कश्चिद्देदना च न विद्यते ।

३० तदात्रस्थामिमां दृष्ट्वा तृष्णे किं न विदीर्यसे ॥ ९९ ॥

यो वेदनां वेदयते स वेदकः । यदा कश्चिदात्मादिर्नास्ति, तदा भावात्समनन्तरनिरूपणाच्च वेदना न विद्यते । तदा अवस्थामिमां एवंविधां स्वजन्मविकलां दृष्ट्वा उपलभ्य तुष्णे किं न विदीर्यसे, तदुःखदुःखितापि सती किं न विशीर्यसे, यदद्यापि तद्वियोगविधुरा त्वमात्मानं न मुञ्चसि ॥

स्यादेतत्—यदि वेदको न स्यात्, वेदना च नास्ति, केनायं तर्हि सुखसाधनत्वा- ६
दिना मावेयु दृष्टादिव्यवहारः प्रवर्तते इत्यत्राह दृश्यते इत्यादि—

दृश्यते स्मृयते चापि स्वप्नमायोपमात्मना ।

चित्तेन सहजातत्वाद्देवना तेन नेक्ष्यते ॥ १०० ॥

दृश्यते चक्षुरिन्द्रियजेन । स्मृयते कायेन्द्रियजातेन चित्तेन ज्ञानेन । एवं तर्हि चित्तमेव वेदकं वस्तुसदस्तीति चेदाह स्वप्नमायोपमात्मना । स्वप्नेपमस्रभावेन मायोपम- १० P 521
स्रभावेन च । प्रतीत्यसमुत्पन्नेन चित्तेन, न तु परमार्थसता । कथं चित्ताद् व्यतिरिक्तं चित्तेन दृश्यते ? सहजातत्वात्, चित्तेन सहोत्पन्नत्वात् चित्तेन सह जन्म यस्य तस्य दर्शनम्, एकस्मिन्प्रीतिबद्धत्वात् प्रतीत्यसमुत्पादस्याचिन्त्यत्वाच्च । न तु परमार्थतो दर्शनमस्ति येनैवं दृष्टादिव्यवहारः । वेदना तेन नेक्ष्यते, येन दृष्टसुखसाधनादिव्यवहारोऽप्यन्यत एव, तेन कारणेन वेदना नेक्ष्यते, न दृश्यते वस्तुतः ॥ ११

अद्यापि स्यात्—न सहजं दृश्यते, अपि तु ज्ञानं विषयाकारतया तत् उत्पन्न-
मानमुत्तरकालं तस्य ग्राहकमुच्यते, इत्येतदपहस्तयितुमाह पूर्वमित्यादि—

पूर्वं पश्चाच्च जातेन स्मर्यते नानुभूयते ।

अवश्यं सहजातस्य वेदनम्, अन्यथा पूर्वं प्राग्भावि पश्चादुत्तरकालं जातेन उत्पन्नेन ज्ञानेन स्मर्यते नानुभूयते स्मृतिरूपेण विषयीक्रियते, न साक्षाद्विद्यते । तज्ज्ञान- २०
काले तस्यातीतत्वात् । न च अतीतस्य स्वरूपेण वेदनमुचितम्, अविद्यमानत्वात् । स्वरूपवेदनं चानुभवः । तस्मात् स्मरणमात्रमेतत् । तत्र युक्तं न स्वरूपवेदनम् । वेदनायाः स्वभावव्यवस्थापकं लक्षणमेव अयुक्तमित्याह स्वात्मानमित्यादि—

स्वात्मानं नानुभवति

P 522

स्वात्मानं खं स्वरूपं नानुभवति, न वेदयते, स्वसंवेदनस्य पूर्वं निरस्तत्वात् । २५
अन्येन तर्हि सा ज्ञानेनानुभूयते वेदना ! आह—

न चान्येनानुभूयते ॥ १०१ ॥

न च नैव । अन्येन तत्समानकालभाविना ज्ञानेनानुभूयते, वेद्यते, ज्ञानस्य ज्ञाना-
न्तरेण अवेदनात् ॥

न चास्ति वेदकः कश्चिद्देवनातो न तत्त्वतः ।

२०

न च नैवास्ति वेदकः कश्चित्, यो वेदनां वेदयते, चित्तमन्यद्वा । अतः
अस्मात् कारणात् वेदना अनुभव इति वेदनालक्षणशून्यत्वाद्देवना न तत्त्वतः न परमार्थतः,
अन्वयभगिनिवेशात् तत्स्वरूपप्रतिपादकस्य कस्यचिदभावात् । एतदुक्तमार्याक्षयमति सूत्रे—

अपि तु खलु पुनरभिनिवेशो वेदना, परिग्रहो वेदना, उपादानं वेदना, उपलम्भो वेदना, विपर्यासो वेदना, विकल्पो वेदनेत्यादि ॥

धर्मसंगीतिमन्त्रेऽप्युक्तम्—

वेदानुभवः प्रोक्ता केनासावनुभूयते ।

वेदको वेदना वेद्यः पृष्टव्यतो न विद्यते ॥

एवं स्मृतिरूपस्येया वेदनायां विचक्षणैः ।

यथा बोधितया हेत्या शान्ता शुद्धा प्रभासरा ॥ इति ।

P ४२३

तस्माद्देदकवेदनास्वभावशून्यं प्रतीत्यसमुत्पन्नमात्रं निर्व्यापारमहात्मिकं मायाप्रपञ्च-
बहुपलम्भगोचरतामुपगतमिदं कलेवरमवभासते, इति न कस्यचित् सुखं वा दुःखं वा
१० स्वकीयं भवतीत्याह निरात्मक इत्यादि—

निरात्मके कलापेऽस्मिन् क एवं बाध्यतेऽनया ॥ १०२ ॥

निरात्मके कस्यचिदात्मादेवेदकस्याभावादस्मादिके कलापे एकस्यानुयायिनोऽभावात्
प्रतीत्यसमुत्पन्नमात्रेऽस्मिन् मायास्वभावबहुपलम्भगोचरतामुपगते । एवमिन्द्रजालवत् पश्यन्
संजातविस्मयो भूते—क एवं बाध्यतेऽनया । एवमुक्तकृपेण कस्यचिद्देदवितुरभावात् वेदना-
१५ याश्च, कः परमार्थतोऽनया वेदनया बाध्यते पीड्यते ? विचारतो नैव कश्चित् । तस्मात्
विकल्प एवायं सुखादिसाधनाध्यवसायः । तदेन्द्रेदनास्त्युपस्थानं दर्शितम् ॥

संप्रतं चित्तस्थूल्युपस्थानमुपदर्शयितुमाह नेन्द्रियेष्वित्यादि—

नेन्द्रियेषु न रूपादौ नान्तराले मनः स्थितम् ।

नाप्यन्तर्न बहिःक्षितमन्यत्रापि न लभ्यते ॥ १०३ ॥

२० तत्र शब्दं तावन्मनोविधानं निरूपयति—तथा क पुनरिदं मनोविधानं खयमुप-
स्थितम् ? तत्र न तावदिन्द्रियेषु चक्षुरादिषु मनः स्थितं स्थितिमुपगतम् । न रूपादौ विषये
मनः स्थितम् । नान्तराले, नापीन्द्रियविषययोरन्तराले मध्ये मनः स्थितम् । एकत्राप्य-
निश्चितस्वरूपत्वात् । नाप्यन्तर्न बहिःक्षितम् । नाप्यन्तर्न मध्ये कायस्य चित्तं नापि
२५ बहिः न बाह्येषु शरीरावयवेषु चित्तं लभ्यते । अन्यत्रापि न लभ्यते, उक्तम्यः स्वान्मयः
अन्यत्रापि कचिदेतान्तरे यत्र तत्र वा न लभ्यते, न प्राप्यते विचारतः ॥

तथा कचिद् कथंचिद्भवति, ततः कथं तस्य निषेध इत्यत्राह यत्र काये
इत्यादि—

यत्र काये न चान्यत्र न मिश्रं न पृथक् कश्चित् ।

तत्र किंचिदतः सत्त्वः प्रकृत्या परिनिर्हृतः ॥ १०४ ॥

३० यच्चित्तं न काये बाह्याम्यन्तरे शरीरे । न चान्यत्र, नैव कायादन्यत्र बाह्ये वस्तुनि ।
न मिश्रम् । क्रियाविशेषणमेतत् । द्वयोरप्यात्मिकबाह्ययोर्मिश्रमपि न स्थितम् । यच्चित्तं न
पृथक् कायात्, नापि पृथक् स्वातन्त्र्येण च कचिदवस्थितं यच्चित्तम्, तत् परमार्थतो न

किंचित् न वस्तुसत् । कल्पनोपदर्शितमेव तत् । आस्सारं चित्तं मायव्यप्रतिभासो
निःस्वभावत्वात् । अतः अस्मात् कारणात् सत्त्वाः प्राणिनः प्रकृत्या स्वभावेन परिनिर्दिताः
परिमुक्तस्वभावाः । निःस्वभावतालक्षणस्य प्रकृतिनिर्वाणस्य सर्वसत्त्वसंतानेषु सदा चिदमान-
त्वात् । स्वयमेव तु अमृतपरिकल्पवशादसत्यपि सत्यमातोप्य ज्ञेयाभासनोपहतचित्तसंततयः
संसारचरकावरोधनिषिद्धत्वात्कथञ्चनोपरिमुक्ता इत्युच्यन्ते न तु परमार्थतः ॥

इति मनो विचार्य चक्षुरादिविज्ञानं विचारयन्नाह ज्ञेयादिस्मादि—

ज्ञेयात्पूर्वं यदि ज्ञानं किमालम्ब्यास्य संभवः ।

ज्ञेयेन सह चेच्छानं किमालम्ब्यास्य संभवः ॥ १०५ ॥

तथा हि न कश्चित् सदा सद्रूपवशितं ज्ञानम्, किं तु चक्षुरादिसामग्रीं प्रतीक्ष्य
उत्पद्यमानं रूपादिज्ञेयमाहकमित्युच्यते, इति परस्याद्यमाशङ्क्य विकल्पयति—तत् पुनर्ज्ञेयात् 10
पूर्वं वा स्यात्, ज्ञेयसमानकालं वा, ज्ञेयस्य पश्चात् इति । तत्र यदि प्राचीनो विकल्पः,
तत्राह—ज्ञेयात्, प्राग्विषयात् पूर्वं प्रागेव, अनुत्पन्ने एव ज्ञेये यदि ज्ञानमुत्पन्नमभिधीयते,
तदा किमालम्ब्य अस्य संभवः ! पूर्वं ज्ञेयमालम्बनमन्तरेण किमालम्ब्य किमाश्रित्य अस्य
संभव उत्पादः ! द्वितीयपक्षमाश्रित्याह—ज्ञेयेन प्राग्विषयेण सह समानकालं चेद्यदि
ज्ञानम्, किमालम्ब्य अस्य संभवः ! समानकालस्य ज्ञेयस्य अकारणतया अनालम्बनत्वात् । 15
नाकारणं विषयः इति वचनात् ॥

अथ तृतीयः प्रकारः स्वीक्रियते, अयेत्यादि—

अथ ज्ञेयाद्भवेत् पश्चात् तदा ज्ञानं कुतो भवेत् ।

अथेति शृच्छायाम् । ज्ञेयादिति । पूर्वं ज्ञेयम्, पश्चात् तदनन्तरं निवृत्ते ज्ञेये भवेत्
उत्पद्येत ज्ञानम्, सदा ज्ञानं कुतो भवेत्, ज्ञानकाले ज्ञेयस्य निवृत्तत्वात्, कुत आलम्बनात् 20
ज्ञानं भवेत्, किमाश्रित्य उत्पद्येत ! तस्माद्विषयादिसामग्रीतोऽपि परमार्थतो न सिध्यति
ज्ञानम् । इदं चित्तस्मृत्युपस्थानमायोरनर्ककूटादिष्वभिहितम्—

स एवं चित्तं परिगवेषते—कतरत् तच्चित्तं रम्यति वा दुःखति वा मुह्यति वा ?
किमनीतमनागतं प्रत्युत्पन्नं वा ! इति । तत्र यदतीतम्, तत् क्षीणम् । यदनागतम्,
तदसंप्राप्तम् । प्रत्युत्पन्नस्य स्थितिर्नास्ति । चित्तं हि काश्यप नाभ्यात्मं न बहिर्भा नोभय- 25
मन्तरेणोपलभ्यते । चित्तं हि काश्यप अरूप्यनिर्दर्शनमप्रतिषेधमविज्ञप्तिकामप्रतिषेधमनिकेतम् ।
चित्तं हि काश्यप सर्वबुद्धेर्न दृश्यम्, न पश्यन्ति, न दृश्यन्ति । [यत् सर्वबुद्धेर्न दृश्यम्],
न पश्यन्ति, न दृश्यन्ति, कीदृशस्तस्य प्रघातो दृढव्यः ? अन्यत्र वित्तपतितया संख्या
धर्माः प्रवर्तन्ते । चित्तं हि काश्यप मायामदृशमनूतकल्पनतया विविधामुपपत्तिं परि-
गृह्णाति । पेयाळं । चित्तं हि काश्यप नदीश्रेतः सदृशमनवशितमुत्पन्नमविवर्तिनीम् । चित्तं 30
हि काश्यप दीपार्थिः सदृशं हेतुप्रत्ययतया प्रवर्तते । चित्तं हि काश्यप विद्युत्सदृशं

P 527

क्षणमङ्गयनवस्थितम् । चित्तं हि काश्यप आकाशस्तद्वत्, आगन्तुकैः क्लेशोपक्लेशैरुप-
 क्रियते । पेयालं । यावत् चित्तं हि काश्यप परिगम्यमाणं न लभ्यते । यत्र लभ्यते,
 तन्नोपलभ्यते । सर्वैवातीतं नानागतं न प्रत्युत्पन्नम् । तत् त्र्यम्बकसमतिक्रान्तम् । यद्
 त्र्यम्बकसमतिक्रान्तं तज्जैवास्ति न नास्ति इत्यादि ॥

६ एवं चित्तस्मृत्युपस्थानं प्रतिपाद्य धर्मस्मृत्युपस्थानं प्रतिपादयितुमुक्तमेव क्रमं
 योजयन्नाह एवं चेत्यादि—

एवं च सर्वधर्माणामुत्पत्तिर्नावसीयते ॥ १०६ ॥

चकार एकारार्थः । एवमेव यथोदितन्यायेन सर्वधर्माणामुत्पत्तिरुत्पादो
 नावसीयते न प्रतीयते । तेषामपि स्वहेतुतः पूर्वं समानकारणं पश्चाद्वा उत्पत्तौ इदमेव दूषणं
 १० यथासंभवं वाच्यम् । उत्पादाभावान्निरोधोऽपि न युज्यते । अनुत्पन्नस्य निरोधायोगात् । अतः
 एव च अनुत्पन्नानिरुद्धस्य भावतया निष्प्रपञ्चत्वात् सर्वधर्मा विमोक्षाभिमुखा धर्मधातुनिर्गता
 आकाशधातुपर्यवसाना अप्रकृतिका अव्यवहारा अनभिलाषा अनभिलषणीया इत्युच्यन्ते ।
 एवं धर्मस्मृत्युपस्थानेनाविरहितं सर्वधर्मेष्वनासन्नज्ञानमुत्पद्यते । धर्मस्मृत्युपस्थानभावना च
 आर्याक्षर्यमसिद्धे दर्शिता । यदुक्तम्—

P 528

१६ धर्मे धर्मानुपस्थी बिहृन् बोधिसत्त्वो न केचिद्धर्मं समनुपश्यति । यतो न बुद्धधर्माः,
 यतो न बोधिः, यतो न मार्गः, यतो न निःसरणम्, सर्वधर्मा निःसरणमिति विदित्वा
 अनावरणमहाकरुणासमार्धिं समापद्यते । स सर्वधर्मेषु सर्वक्लेशेषु च कृत्रिमसंज्ञां प्रतिलभते—
 निष्केशा एते धर्मा भेदे सक्लेशाः । तत्त्वस्य हेतोः ? तथाहि एते नीतार्थेऽपि समवसरन्ति ।
 नास्ति क्लेशानां संनिचयो राशीभावः, न रागभावः, न द्वेषभावः, न मोहभावः । एषामेवातु-
 २० बोधाद् बोधिः । यस्य भावाश्च क्लेशाः, तत्त्वभावा बोधिः, इत्येवं स्मृतिसुपस्थापयति । इति ॥

उक्तं च—

उत्पत्तिर्यस्य नैवास्ति तस्य का निर्वृतिर्भवेत् ।

मायागजप्रकाशत्वादादिशान्तं त्वयत्नतः ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादः सून्यता सैव ते मता ।

38

तथाविधश्च सद्धर्मस्तत्समश्च तयगतः ॥

तच्चत्वं परमार्थोऽपि तयता द्रव्यमिष्यते ।

भूतं तद्विषयंवादि तद्बोधाद्बुद्ध उच्यते ॥ इति ।

[अतुः ३.२७, ३९, २०]

एवं धर्मस्मृत्युपस्थानं दर्शयता सर्वधर्मा अनुत्पन्नानिरुद्धाः प्रकाशिताः ॥

P 529

२० तथा सति संवृत्तिसत्यमयुक्तमित्युक्तं स्यात् । ततः सत्यद्वयव्यवस्थापनं न घटते इति
 परिहृतं चोषमुत्पापयन्नाह यत्रैवमित्यादि—

अथैवं संवृत्तिर्नास्ति ततः सत्यद्वयं कुतः ।

यदि परमार्थतः सर्वधर्मा अनुपपन्नानिरुद्धस्वभावाः, एवं सति संवृत्तिर्नास्ति, व्यवहारो न स्यात्, परमार्थसत्यमेवैकं स्यात् । ततः संवृत्तेरभावाद् सत्यद्वयं संवृतिसत्यं परमार्थ-सत्यं चेति यदुक्तम्—

संवृतिः परमार्थश्च सत्यद्वयमिदं मतम् । [९-२]

६

इति, तदेतत् सत्यद्वयं कुतः ? नैव स्यात् । तदभावाच्च परलोकगमनकर्मक्रियाफल-संबन्धस्वभावापेक्षानादि न स्यात्, सर्वव्यवहाराभावात् । अद्यापि स्यात्—यदि नाम नास्ति, तथा मरीचिकादिषु जलकल्पनयेव संवृत्तिसमावया कल्पनया बुद्ध्या व्यवस्थाप्यते, ततः सत्यद्वयमुपपद्यते इत्याशङ्क्यन्नाह अप सेति—

अथ साप्यन्यसंवृत्त्या

19

अथेति प्रश्ने । सापीति संवृतिः । न केवलं परमार्थसत्यमित्येवार्थः । अन्यथा संवृत्त्या कल्पनाबुद्धिरूपया व्यवस्थाप्यते । अथवा । अपिरवधारणे भिन्नकमे च । अन्यथैव संवृत्त्येति योजनीयम् । एवमेकं संधिस्ततोऽन्यत् प्रच्यवते इत्युपदर्शयन्नाह—

P 530

स्यात्सरवो निर्वृतः कुतः ॥ १०७ ॥

यदि परमार्थतस्तत्स्वभावशून्यमपि कल्पनाबुद्धिविषयीकरणात् संवृतमुच्यते, 15 योऽपि तर्हि सर्वधर्मनिःस्वभावात्क्षणं परमार्थसत्यमधिगम्य अनुपलम्भयोगेन सर्वप्रपञ्च-विरहात् परिनिर्वृतिमुपयातः, सोऽपि सत्यः परिनिर्वृतो निर्निर्मुक्तः कुतो मवेत् ? नैव स्यात् । तस्यापि बुद्ध्या विषयीकरणात् । बुद्धिश्च सर्वैव संवृतिः कल्पनास्वभावत्वात् । बुद्धिः संवृतिरुच्यते इति वचनात् निर्वृतिरपि संवृतिः स्यात् ॥

अत्र परिहारमाह परचित्तोत्थादि—

20

परचित्तविकल्पोऽसौ

P 531

परस्य निर्वृतसत्त्वादप्यस्य सत्त्वस्य चित्तं तस्यासी विकल्पः, योऽयं निर्वृतस्यापि बुद्ध्या विषयीकरणम् । न हि परचित्तविकल्पेन अन्यस्य संवृत्तिर्युक्ता । ततोऽन्यबुद्ध्या विषयीक्रियमाणोऽपि निर्वृत एवासी । कुतः ? यतः—

स्वसंवृत्त्या तु नास्ति सः ।

26

तुः पूर्वस्माद्विशेषमभिधत्ते । स्वसंवृत्त्या निजसंवृत्त्या स्वकल्पनया स इति परिनिर्वृतो नास्ति, न विद्यते । परिनिर्वृत एव सः इति स्वयमस्य सर्वविकल्पोपरमात् । अन्यत्रापि तर्हि कथमन्यसंवृतिः स्यादित्यत्राह स पञ्चादिआदि—

स पञ्चाभिधतः सोऽस्ति न चेमास्त्वेष संवृतिः ॥ १०८ ॥

अस्मिन् सति इदं भवति, अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते इति इदंप्रत्ययतामात्रमेव 20 संवृतिः । इति धर्मैर्म्यो धर्म उत्पन्नमानः पञ्चाद्भावी भवेत् । ततः स पञ्चाभिधतो धर्मः, सोऽस्ति यदि, तदा अस्त्येष संवृतिः । न चेनादि स नास्ति, तदा नास्त्येष संवृतिः ।

गगनेन्दीवरादिषु इदं प्रत्ययताया अभावात् । एतदुक्तं भवति—यदि नाम परिनिर्बृत्तो बुद्ध्या विषयीकृतः, नैव तावता परचित्तविकल्पमात्रेण तस्यापरिनिर्बृत्तिः । स्वयमस्य सर्वविकल्प-
प्रपञ्चोपशमात् । न रक्तचित्तेनालम्बितः स्वयं प्रहीणसर्वज्ञेशावरणो बीतरागोऽप्यबीतरागो
भवेत् । तस्मात् सर्वकल्पनाविरह्यादन्यसंबृत्त्यालम्बितोऽपि स्वयं परिनिर्बृत्त एवासौ परमा-
र्षतः । अत एव सर्वधर्माः सर्वकल्पनाशून्यत्वादनुरूपान्निरुद्धस्वभावत्वाच्च प्रकृतिपरिनिर्बृत्ता
आदिशान्ता इत्युच्यन्ते । तथापि तपाविधेय्य एव तपाविद्या अन्ये धर्मा उपपद्यन्ते
निरुच्यन्ते च । मायास्वभाववत् । तेन च रूपेण परिकल्पयवशात् पुनरालम्ब्यमानाः
सांभृताः, वास्तवरूपामावाच्च अनुरूपान्निरुद्धा इत्युच्यन्ते खरविषाणवत् । यदुक्तम्—

शून्येभ्य एव शून्या धर्माः प्रभवन्ति धर्मैर्न्यः । इति ॥

10

आर्यलैलितवित्तरेऽप्युक्तम्—

संस्कार प्रदीपज्वरिवत् क्षिप्रमुत्पत्तिनिरोधधर्मकाः ।

अनवस्थित मारुतोपमा केनपिण्डेव असारदुर्बलाः ॥

संस्कार निरीह शून्यकाः कदलीस्तम्भसमा निरीश्वतः ।

मायोपमा वित्तमोहना बालउद्धापन रिक्तमुष्टिवत् ॥

15

* * * * * पेयालं ।

यथ मुञ्च प्रतीत्य बल्वजं रज्जु व्यायामबलेन वर्तिता ।

घटिपद्म सचक्र वर्तते तेषु एकैकश नास्ति वर्तना ॥

तथ सर्वभवाङ्गवर्तिनी अन्यमन्योपचयेन निश्चिता ।

एकैकश तेषु वर्तन्ती पूर्वपरान्तत नोपलभ्यते ॥

* * * * *

P 832

20

मुद्रात् प्रतिमुद्र दृश्यते मुद्रसंक्रान्ति न चोपलभ्यते ।

न च तत्र न चैव साम्यतो एव संस्कार अनुच्छेदशाश्वताः ॥

* * * * *

अरणि यथ चोत्तरारणि हस्तव्यायाम त्रयेभि संगति ।

इति प्रत्ययतोऽग्नि जायते जातु कृतार्थं लघु निरुच्यते ॥

25

अथ पण्डितु कश्चि मार्गते कुतयं आगतु कुत्र याति वा ।

विदिशो दिशि सर्वि मार्गतो नागति नास्य गतिश्च लभ्यते ॥

स्कन्धावतनानि धातवः तृष्ण अविद्या इति कर्मप्रत्यया ।

सामग्रि तु सैत्त्वमुच्यते स च परमार्थतु नोपलभ्यते ॥ इति ।

[ललित—१३.९७, ९८, १००, १०१, १०४, १०८-११०]

चतुःसुवेऽप्युक्तम्—

निरुद्धाद्वानिरुद्धाद्वा बीजादङ्कुरसंभवः ।

मायोत्पादबहुत्वाद् सत्त्वं एव त्वयोच्यते ॥

अतस्त्वया जगदिदं परिकल्पसमुद्भवम् ।

परिज्ञातमसद्ब्रूतमनुपमं न नश्यति ॥

६

नित्यस्य संसृतिर्नास्ति नैवानित्यस्य संसृतिः ।

स्वप्नवत् संसृतिः प्रोक्ता त्वया तत्रविदां वर ॥ इति ।

[चतुः—१-१६-१८]

तस्मात् परमार्थत उत्पादनरोधाभावेऽपि न संसृतिसत्यविरोध इति सर्वं समञ्जसम् ॥

ननु यदि परमार्थतोऽनुत्पन्नानिरुद्धाः सर्वधर्माः, तदा न हानं न च ज्ञेयं वस्तुतः १० P 534
संभवति । तत् किमिह केन विचार्यते इति विचारोऽपि न स्यात् । अतस्तूष्णीमेव
स्यातव्यमित्यत आह कल्पनेत्यादि—

कल्पना कल्पितं चेति द्वयमन्योन्यनिश्चितम् ।

यथाप्रसिद्धमाश्रित्य विचारः सर्वं नश्यते ॥ १०९ ॥

कल्पना आरोपिका बुद्धिः । कल्पितं तया समारोपितम् । चेत्युक्तसमुच्चये । इत्येवं १६
द्वयमुभयमन्योन्यस्य निश्चितं परस्परसमाश्रितम्, कल्पनापेक्षया कल्पितम्, कल्पितापेक्षया
कल्पनेति । यथाप्रसिद्धं लोकव्यवहारतो निश्चितमाश्रित्य गृहीत्वा विचारो विमर्शः सर्वं
उच्यते अभिधीयते । सर्वं इति न कश्चिदेव विचारोऽपि संसृतिमाश्रित्य प्रतन्यते, न तु
परमार्थसत्यम्, तस्य सर्वव्यवहारतिक्रान्तत्वादित्यर्थः ॥

विचारोऽपि बहिर्विचारवत् काल्पनिकस्वभावत्वाद्विचारयितव्य इति चेत्, विचार- २०
स्याशक्यविचारत्वादित्यभिसंधायाह विचारितेनेत्यादि—

विचारितेन तु यदा विचारेण विचार्यते ।

तदानवस्था तस्यापि विचारस्य विचारणात् ॥ ११० ॥

विचारितेन तु परीक्षितेन पुनर्यदा विचारेण विचार्यते निरूप्यते, तदा अनवस्था
अप्रतिष्ठानं स्यात् । कुतः ! तस्यापि विचारस्य विचारणात् । योजौ विचारस्य विचारणात् २१ P 536
विचार उपादीयते, तस्यापि विचारस्य विचारणाद्धेतोः ॥

विचार्ये तर्हि विचार्यमाणे कथमियमनवस्था न स्यादित्यत्राह विचारिते इत्यादि—

विचारिते विचार्ये तु विचारत्वास्ति नाभयः ।

निष्ठाश्रितत्वाभ्युपेक्षेति तच्च निर्वाणमुच्यते ॥ १११ ॥

विचार्ये तु परीक्ष्ये पुनर्वस्तुनि विचारिते निर्णीते सति विचारस्य निर्णयस्य पुनरुत्तर- २०
कालं कर्तव्यस्य आश्रयो नास्ति, यमाश्रित्य पुनर्विचारानुसरणेनानवस्थानं स्यात् । विचार्यस्य
विचारेण चरितार्थतया पुनराकाङ्क्षाभावात् । अत एव निराश्रयत्वाद्युदेति, आश्रयाभावाच्च
पुनर्विचारः प्रवर्तते । सर्वसमागोपनिषेधं विधाय वस्तुतत्त्वपरिज्ञानात् कृतकृत्यत्वात् प्रवृत्ति-
बोधि. १२

निवृत्त्यभावात् न कश्चित् सञ्जये, नापि विरज्यते । तच्च निर्वाणमुच्यते, सर्वव्यवहार-
निवृत्तेः सर्वत्र निर्व्यापारनया प्रशान्तत्वात् तदेव निर्वाणमभिधीयते ॥

कल्पितविषयेऽवश्यमेव सर्वत्र विचारः सत्यो न तु परमार्थ इत्याह यस्य त्रिसादि—

यस्य त्वेतद्व्यं सत्यं स एवात्यन्तदुःस्थितः ।

P 536

5 यस्य पुनः परमार्थसद्भाववादिनः एतद्व्यं विचारो विचार्य चेति एतदुमयमपि सत्यं
परमार्थसत्, स एव भावसभाववादी अत्यन्तदुःस्थितः अत्यन्तमतिशयेन दुःखेन स्थितो
दुःस्थितः दृक्करणीयत्वात् । एतदेवोपदर्शयन्नाह यदीत्यादि—

यदि ज्ञानवशादर्थो ज्ञानास्तित्वे तु का गतिः ॥ ११२ ॥

यदि ज्ञानवशात् ज्ञानस्य प्रमाणस्य वशात् सामर्थ्यात् अर्थः प्रमेयं व्यवस्थाप्यते,
10 तदा भवतु नाम प्रमाणात् प्रमेयव्यवस्था, को नाम निवारयति ? केवलमिदमिह
निरूपणीयम्—ज्ञानास्तित्वे तु का गतिः ? ज्ञानस्य प्रमाणस्य पुनरस्तित्वं कुतो निश्चितमिति
वक्तव्यम् । स्वसंबेदनस्याभावात् प्रमाणान्तरान्वेषणे अनवस्थानं स्यादिति का गतिराश्रयणीया ?

स्यादेतत्—स्यादेव अनवस्थानम्, यदि ज्ञानास्तित्वे प्रमाणं मृग्यते । यावता
प्रमेयादेव प्रमाणव्यवस्था, तत् कुतोऽनवस्थानं स्यादित्याशङ्क्यन्नाह अपेत्यादि—

15 अथ ज्ञेयवशाज्ज्ञानं ज्ञेयास्तित्वे तु का गतिः ।

अपेति परामिप्रायप्रकाशने । अथ ज्ञेयस्य प्रमेयस्य वशात् ज्ञानं व्यवस्थाप्यते,
तर्हि ज्ञेयास्तित्वे तु का गतिः ? यदि ज्ञेयवशात् ज्ञानं व्यवस्थाप्यते, तदा स्वयमेव ज्ञेयं
ज्ञानास्तित्वे व्यवस्थानिबन्धनं स्यात्, तच्च कुतः प्रमाणात् सिद्धमिति पृच्छति—ज्ञेयास्तित्वे
पुनः का गतिरिति । प्रमेयसिद्धये ज्ञानान्तरानुसरणे तदपि ज्ञानान्तरं कुतः सिद्धमिति
20 वक्तव्यम् । तस्मादेव ज्ञेयादिति चेत्, ज्ञेयं कुतः सिद्धम् ? तस्मिन् ज्ञानान्तरानुसरणे
पुनरनवस्थानमपर्यवसानं स्यात् । स्यादेतत्—भवेदेतत् यदि ज्ञानस्य ज्ञेयस्य वा सिद्धये
ज्ञानान्तरापेक्षा स्यात्, अपि तु परस्परमितरेतरस्य सिद्धिः । अतो नोक्तदोषप्रसङ्ग इति
परस्याशयमाविर्भावयन्नाह अथान्योन्येत्यादि—

अथान्योन्यवशास्तत्त्वमभावः स्याद्वयोरपि ॥ ११३ ॥

25 अथ पुनरेवमभिधीयते—अन्योन्यस्य ज्ञानस्य ज्ञेयस्य परस्परस्य वशात् सामर्थ्यात्
ज्ञानज्ञेययोरपि सत्त्वमस्तित्वं निश्चीयते ज्ञानवशाज्ज्ञेयस्य ज्ञेयवशाच्च ज्ञानस्येति यावत् ।
तदेवं सति अभावः स्याद् द्वयोरपि । द्वयोरपि ज्ञानज्ञेययोरभावः स्यात्, एकस्यापि
सत्त्वसिद्धिर्न भवेत् । इतरेतराश्रयत्वादिकत्यासिद्धौ द्वितीयस्याप्यसिद्धिः ॥

अत्र प्रकृतानुरूपदृष्टान्तमाह पिता चेदित्यादि—

30

पिता चेन्न विना पुत्राङ्गुलः पुत्रस्य संभवः ।

पुत्राभावे पिता नास्ति

पिता जनकः यदि पुत्रं विना पुत्रभन्तरेण न स्यात्, पुत्रजननसापेक्षत्वादस्य व्यपदेशस्य, तर्हि कुतः पुत्रस्य संभवः, कुतः कस्मात् पितुरभावात् पुत्रस्य जन्यस्य संभवः जन्म अस्तु ! किमिति चेत्, पुत्राभावे पिता नास्ति । हेतुपदमेतत् । यतः पुत्रस्य अभावे असत्त्वे पिता नास्ति न भवति । पित्रा हि पुत्रो जनयितव्यः । स च न पुत्रं यावज्जनयति, तावत् पितैव न भवति । यावच्च पिता न भवति, तावत् पुत्रस्य तस्मात् संभवो नास्ति । अतः इतरेतराश्रयणादेकामावादन्तराभावः स्यादिति द्वयोरप्यनयोरभाव इति समुद्रात्यर्थः । अगुमर्षं दार्ष्टान्तिके योजयन्नाह तथेति—

तथासत्त्वं तयोर्द्वयोः ॥ ११४ ॥

यथात्र पितापुत्रोदाहरणे, तथा असत्त्वं तथैव अभावः तयोर्द्वयोर्ज्ञानज्ञेययोः । तथाहि— ज्ञेयजननाज्ञानमुच्यते, ज्ञानपरिच्छेद्यतया च ज्ञेयमिति यावत् ज्ञानं न सिध्यति, यावत् परिज्ञानं न सिध्यति, तावत् परिच्छेद्यतया च ज्ञेयं न सिध्यति । इतरेतराश्रयणादुभयाभावः स्यादिति भावः ॥

स्यादेतत्—न हूयः—अन्योन्यवशात् सिद्धिरनयोः, अपि तु ज्ञेयकार्यं ज्ञानम्, ततो ज्ञानादङ्कुराद् बीजमिव ज्ञेयं सेत्स्यति । इति पराशर्यमुद्गाढयन्नाह अङ्कुर इत्यादि—

अङ्कुरो जायते बीजाद्वीजं तेनैव सूर्यते ।

10

ज्ञेयाज्ज्ञानेन जातेन तत्सत्ता किं न गम्यते ॥ ११५ ॥

अङ्कुरो जायते उत्पद्यते बीजात् खल्विलान्तर्गतात् । बीजं तेनैव बीजाज्जातेन अङ्कुरेण सूर्यते गम्यते यथा, तथा अत्र ज्ञेयात् प्रमेयात् ज्ञानेन जातेन उत्पन्नेन तत्सत्ता तस्य ज्ञेयस्य सत्ता सद्भावः किं न गम्यते, किं न प्रतिपद्यते ! अत्रापि बीजाङ्कुरवत् कार्यकारणभावस्य विद्यमानत्वात् ॥

20

नार्थं सत्सरो दृष्टान्त इत्याह अङ्कुरादित्यादि—

अङ्कुराद्व्यपतो ज्ञानाद्वीजमस्तीति गम्यते ।

ज्ञानास्तित्वं कुतो ज्ञातं ज्ञेयं यत्तेन गम्यते ॥ ११६ ॥

अङ्कुरात् कार्यात् बीजमस्तीति यद्गम्यते, तन्नायमस्यैव केवलस्य प्रभावः, किं तर्हि अन्यतो ज्ञानादङ्कुरव्यतिरिक्तात् तदस्तीति गम्यते । तथा हि—न योग्यतामात्रेण कार्यं कार- 25 णस्य गमकम्, बीजस्यैव अङ्कुरजननप्रतिपक्षत्वापि गमकत्वं स्यात् । नापि स्वरूपप्रतीति- मात्रेण, अप्रतिपक्षकार्यकारणभावस्यापि तत्प्रतिपक्षप्रसङ्गात्, अपि तु अविनाभावित्वेन निश्चितम् । अतः प्राक्प्रतिपक्षकार्यकारणभावस्य पुनः पश्चात् कश्चिद् बीजाविनाभाविन- मङ्कुरमुपलब्धवतः अङ्कुरादप्यवसत्यात्मकमनुमानमुत्पद्यते, ततो बीजमस्तीत्यवसीयते । अतो ज्ञानविपरीकृत एव अङ्कुरो बीजप्रतिपक्षहेतुः । ज्ञानास्तित्वं ज्ञानस्य सद्भावः कुतो ज्ञातं 30 कस्मात् प्रतीतम् ! ससंवेदनाभावादनवत्वानवधेन ज्ञानान्तराननुसर्णाच्च, ज्ञेयं यत्तेन गम्यते, यद् यस्मात् ज्ञेयं तेन ज्ञानेन ज्ञेयकार्येण गम्यते अवसीयते । न हि स्वयमनिश्चितं जिह्मं

साध्यस्य गमकमुपपद्यते । इत्यकहेतुत्वादस्य ज्ञेयगमकत्वम् । तस्माद्वास्तवपक्षे ज्ञानज्ञेयासिद्धे-
र्विचारः कर्तुमशक्यः, काल्पनिकपक्षे तु यथाप्राप्तिद्वयवहारमाश्रित्य शक्यते इति निश्चितम् ॥

न स्वतो नापि परतो न द्वान्या नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः कचन केचन ॥

6

[म० शा० १.३]

इत्यस्यार्थस्य समर्थनार्थं नाप्यहेतुत इति तुरीयकोटिप्रसाधनाय तावत् स्वभाववादि-
स्तमपाकर्तुमाह लोक इत्यादि—

लोकः प्रत्यक्षतत्त्वावस्सयं हेतुमुदीक्षते ।

तथा हि ते स्वपरस्वभावसर्वहेतुनिरपेक्षमेव भावप्राप्त्यैचित्र्यमुत्पद्यते इति वर्णयन्ति ।

10 यतः न पङ्कजादीनां नालपत्रदलकेसरादिकमनेकप्रकारभेदभिनयैचित्र्यमचेतना जल्पपङ्का-
दयो निर्बर्तयितुमशक्यम् । न च चेतनोऽपि कश्चिदन्यः कर्मणा तादृशनिर्माणप्रव्रीण उपलभ्यते,
नापि चाद्रियते, तत्कर्मणोऽपर्यवसानात् युगपदपर्यन्तविशेषेषु व्यापारायोगाच्च । तस्मात्
किञ्चित्कारणभूतरेणैव सर्वभेदं जगद्वैचित्र्यमुत्पद्यते इति तेषां मतम्, तदुक्तम्—

सर्वहेतुनिराशंसं भावानां जन्म वर्ण्यते ।

10

स्वभावादिभिस्तै च नाहुः स्वमपि कारणम् ॥

राजीवकेसरादीनां वैचित्र्यं कः करोति हि ।

मयूरचन्द्रकादिर्वा विचित्रः केन निर्मितः ॥

यथैव कण्टकादीनां तैक्षण्यादिकमहेतुकम् ।

कादाचित्कतया तत्तद्दुःखादीनामहेतुता ॥

20

[तत्त्वसंग्रह-११०-११२]

तदेवैवादिनो लोकप्रतीतादेव हेतुसामर्थ्याद्वाधा स्यादित्युपदर्शयति । लोकः सर्वो
जनः । प्रत्यक्षतः इन्द्रियाश्रिताज्ज्ञानात् । प्रत्यक्षत इत्युपलक्षणादनुमानतोऽपि तत्प्रतीति-
भावात् । प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति यावत् । सर्वमनेकप्रकारं हेतुं जगद्वैचित्र्यकारणम्, उदीक्षते
तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि कार्यमुपजनयन्तं पश्यति । यत् कार्यं यस्य सङ्गावे भवति,
20 तदभावे च न भवतीति प्रतीयते, स तस्य हेतुरिति निश्चीयते । इति लोकप्रतीतादेव
हेतुव्यापारादस्य अहेतुकत्वप्रतिज्ञा बाध्यते । तदेवोपदर्शयन्नाह पद्मनालादीत्यादि—

पद्मनालादिभेदो हि हेतुभेदेन जायते ॥ ११७ ॥

P 542

पद्मस्य राजीवस्य नालादि तेषां पद्मदलकेसरादीनां ते तद्योक्तः, तेषां भेदो
नानात्वम् । हिर्यस्मात् । हेतुभेदेन हेतोः कारणस्य भेदेन विशेषेण जायते उत्पद्यते,
30 नान्यथा । अनियमेन सर्वत्र सङ्गावप्रसङ्गात् । उतः यद् यस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानं कुर्वत्
प्रतीयते, तद् तस्यैव कार्यं नान्यस्यैवान्युपगमनीयम् । यस्मात् प्रतिनियतकारणादेव प्रति-
नियतविशेषोपपत्तिः, तद्भेदेन तद्भेदादिति न अहेतुमती ॥

ननु भवेदेष विशेषः यदि हेतोरेव स्वयमसौ विशेषः सिद्धः स्यात् । किं तु तस्यैव कुतो स भवतीति वक्तव्यम् । न च निर्दिशेषाद्विशेषोत्पत्तिः, पुनरहेतुत्वप्रसङ्गात् । इत्याशाह । परिवरत्नाह किञ्चित् इत्यादि—

किञ्चितो हेतुभेदश्चेत् पूर्वहेतुप्रभेदतः ।

किञ्चितः केन कृतः कुतो यातः हेतुभेदश्चेत्, हेतोर्भेदो विशेषश्चेदुच्यते । पूर्वहेतु- ५
प्रभेदतः पूर्वस्य प्राप्तनत्व तज्जनकत्व हेतोः प्रभेदतः प्रभेदप्रतिशेपात् । तस्यापि तत्पूर्वस्य हेतोः कुतो विशेष इति चेत्, पुनस्तत्रापि पूर्वहेतुविशेषादिति वक्तव्यम्, इति उत्तरोत्तरस्य विशेषाकाङ्क्षायां पूर्वपूर्वस्य विशेषादित्युत्तरं वाच्यम् । न चैवमनवस्थानमनिष्टं किञ्चिदापाद-
यति—अनवराप्रस्य संसारस्य पूर्वकोटिर्न प्रज्ञाप्यते इत्यभ्युपगमात् । अत एव फलाविपर्ययोऽपि
न स्वतो भवतीत्याह कस्माच्चेदित्यादि—

P 343

10

कस्माच्चेत्फलदो हेतुः पूर्वहेतुप्रभावतः ॥ ११८ ॥

कस्मात् कारणात् फलदो विशिष्टफलदानसमर्थो हेतुश्चेत्, पूर्वहेतुप्रभावतः पूर्वस्य
तज्जनकस्य हेतोः सामर्थ्यात् स्वहेतुना स तादृशस्तत्त्वभावोऽजनि येन सहकारिविशेषोपहित-
कार्योत्पादानुगुणविशेषपरंपरापरिणतिमधिगच्छन् असति प्रतिबन्धवैकल्ययोः संभवे तया-
विधमेव फलमुत्पादयति । अतः अविपरीतफलदानमपि स्वहेतुसामर्थ्योपजनितमेव । तेन 15
अभ्युदयनिःश्रेयससाधनहेतोर्निर्ययसंख्यमभ्युदयनिःश्रेयसमेव फलं जायते, तद्विपरीताद्विपरीत-
मिति न कथंचिदपि विपर्ययः ॥

एतच्च अवश्यं स्वभाववादिना सहेतुकत्वमकामकेनापि स्वीकर्तव्यम् । कथमन्यथा
हेतुमन्तरेण प्रतिज्ञातमहेतुकत्वं भावानां सेत्स्यति ? प्रतिज्ञामात्रेण तस्य केनचिदग्रहणात् ।
हेतुव्यापारेण तत् प्रसाधयतः स्वयमेव पुनः सहेतुकत्वमभ्युपगमात् वक्ष्या मे भावेति ब्रूतः 20
इव प्रतिज्ञायाः स्ववचनेन बाधनं स्यात् इत्युभयतःपाशा रज्जुरिति संकटप्राप्तौ क्तायं
तपस्वी । तदुक्तम्—

न हेतुस्तीति वदन् सहेतुकं

ननु प्रतिज्ञां स्वयमेव शातयेत् ।

अथापि हेतुप्रणयात्सो भवेत्

23

प्रतिज्ञया केवलयास्य किं भवेत् ॥ इति ।

तस्मात् कुदृष्टिजिज्मिमतमेवैतत् प्रमाणवाचित्वात् ॥

एवं स्वभाववादिनं निराकृत्य चतुर्यप्रकारप्रसाधनार्थमेव ईश्वरकारणतां जगतः
प्रस्थापयितुं तदुपक्षेपं कुर्वन्नाह ईश्वर इत्यादि—

ईश्वरो जगतो हेतुः

20

ईश्वरकारणवादिनो हि स्वभाववादिमतनिषेधमाकर्ण्य विशेषमभिधातुमर्थमवसितिं
भारत्येति मन्यमानाः प्राहुः—साहाय्यमेव अनुष्ठितमेवं भवद्भिः । न हि कारणमन्तरेणैव

जगद्विचित्र्यमुपपद्यते देशासनियमप्रसङ्गात् । केवलमचेतनाः पुनरमी जल्पपङ्कादयो वैचि-
 त्र्यासामर्ष्या इति युक्तमनेनोक्तम् । तत्र अस्त्येव स भगवान् विश्ववैचित्र्यनिर्माणप्रवीणः
 जगदेकसूत्रधारः सकलजगदादिभूतः नित्यात्मतया सर्वदानुग्रहतशक्तिप्रभावः सर्वभाषाणां
 कार्यकारणभावादितत्त्ववेदी समस्तार्वाचीनदर्शनागोचरमाहात्म्य ईश्वरः । तेन हेतुना
 ७ सहेतुकं सकलमिदं सञ्चाराचरं जगदिति कः सचेतनः अन्यथा वक्तुमुत्सहते ? इति नैया-
 यिकादिबैश्वक्यामभिधाय प्रत्याचष्टे—ईश्वरो जगतो हेतुः । ईश्वर इति शंकरस्याख्या । स
 P 542 एव जगतो विश्वस्य हेतुः सृष्टिस्थितिप्रलयकारणम् । तस्मादेवैतद्विश्वमशेषमुत्पद्यते । अन्यथा
 पुनरचेतनोपादानत्वात् कथममी गिरिसरिदबनिसगरादय उत्पत्तिमाजो भवेयुः ? चेतनाव-
 दधिष्ठानात् पुनरिमे समुत्पत्तुमुत्सहन्ते, तद्व्यापारेणैव प्रवर्तनात् । तदुक्तम्—

10 सर्वोत्पत्तिमतामीशमन्ये हेतुं प्रचक्षते ।
 नाचेतनः स्वकार्याणि किल प्रारभते स्वयम् ॥
 न स्वान्मेरुरयं न चेषमवनी नैवायमम्भोनिधिः
 मूर्त्याचन्द्रमसौ निवेशसुमगौ नैतौ जगच्चक्षुषी ।
 ईशानो न कुलालवधदि भवेद्विश्वस्य निर्माणकृत्

15 सत्त्वादीश्वरकर्तृकं जगदिदं वक्षीति कश्चिच्छिक्किल ॥ इति ।

[तत्त्वसंग्रह—४६-४७]

तस्माज्जगदेवमचेतनविश्वस्वभावमीश्वरपारणताममनो भूते । अत्रोच्यते—किमनया
 खगूहीतोपकल्पितया प्रमेयरचनया वचनरचनाप्रपञ्चमालया ! नैतदुच्यमानमपि स्वसमयाभि-
 निवेशिनां जडधियां प्रीतिकरं प्रमाणशून्यं विदुषां संतोषमुत्पादयति । तथा हि—यद्यसौ
 20 कारुणिकः, किमर्थं पुनरिमान् नरकादिदुःखपीडितान् प्राणिनः करोति ! तथा च सति
 कारुणिकत्वं तस्य श्रद्धासमधिगम्यमेव स्यात् । स्वकृतासत्कर्मफलोपभोगेन तत्क्षेपापनयने यस्य
 प्रवृत्तिः, कथमकारुणिको नास्मेति चेत्, न । तत् कर्म कारुणिकः किमिति कारयति
 येनानिष्टं फलमुपसृज्यते, तत्रापि तस्य व्यापारात्, सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वात् । अपि
 P 548 च किं तस्मिन्नव्याप्रियमाणे तत् कर्मफलमुपसृज्यते न वा ! यदि प्रथमः पक्षः, तदा
 25 कथमेतत्—

अङ्गो जन्तुरानीशोऽप्यमात्मनः सुखदुःखयोः ।
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा नृभमेव वा ॥ इति ।

[महामा.—३.३०.२८]

सर्वकार्येष्वेव तद्व्यापाराम्युपगमस्य अनेनैव अनैकान्तिकताप्रसङ्गात् । अथ द्वितीयः,
 30 तदा कृपालुरसौ तत्रोपेक्षां किमिति नाभिधासयति, यद् यत्नेन साहाय्यमेव तत्रोपकल्पयति ।
 अथ कृतस्य कर्मणोऽविप्रणशादवश्यं तेन तत्फलमनुभवितव्यमिति तदुपभोगाय व्याप्रियते
 इति चेत्, कथं पुनरेतस्मिन्नव्याप्रियमाणेऽवश्यं तेनानुभवितव्यं सामग्रीवैकत्वात् । कः पुनरेवं

विप्रणाशेऽपि दोषः ! प्रयत्न एव ततो निवर्तितुमुचितं कारुणिकस्य । एवं हि तदिच्छा-
यत्तवृत्तितया तस्यापरिपाकात् तेन स्वमैश्वर्यमुपदर्शितं तत्र भवेत् । अत्र सत्त्वानां तत्कर्म-
संचोदितोऽसौ दयालुरपि स्यातुमशकः, महद् बत अनेन स्वमैश्वर्यमिष्य द्योतितमन्यत्र
स्यात् । तत् परकर्मणापि समाकृष्टो नाम नामनि वशिष्टमधिगच्छति, ईश्वरतः कर्मण एव
महत् सामर्थ्यमेवं प्रकाशितं स्यात् । तद्वरं कर्मैव पर्युपास्यं यत्सामर्थ्येन समाकृष्यमाणो ६ P २४७
महेश्वरोऽपि स्यातुमसमर्थः । तस्मादिदमन्याहृतमेव—

नमः सत्कर्मस्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ इति ।

[भर्तृहरि-वैराग्य-९.२]

अथ न कारुणिकः, तदासौ वीतरागः सरागो वा ? यदि आशो विकल्पः, तदा
यदि नाम दयाविरहात् सुखं नोपनयति, दुःखं तु जनस्य कस्मादुत्पादयतीति वक्तव्यम् । 10
दुःखं हि रागादिवशेन कस्यचिदुपनीयते । ते चास्य न सन्ति । कथमकारणमेव जनं
दुःखयति ! क्रीडार्थं दुःखयतीति चेत्, क्रीडार्थं वीतरागस्य प्रवृत्तिरिति चेत्, निश्चितमतौ
न वीतरागः । रागादिमत्तामपि तावज्जितेन्द्रियाणां न क्रीडार्थं दृश्यते प्रवृत्तिः, किं पुनर्वीत-
रागाणां तथा भविष्यति । न रक्षःपिशाचादिस्मृतेरेण अन्यस्य परदुःखेन क्रीडा संभाव्यते ॥

अथ अवीतराग इति पक्षः, तदा कथमयमितरजनसाधारणः सन्नीश्वरो भवितुमर्हति ? 15
रागादिक्लेशपाशायत्तवृत्तेर्जगद्देवर्ष्यायोगात् । अन्यथा तदन्यस्यापि तथाविधस्य तत्प्रसङ्गात् ।
नापि संसारचारकोपरुद्धस्वातन्त्र्यस्य विश्वैचित्र्यरचनाचातुर्यं तदन्यस्येव युज्यते । तदेव-
मस्तित्वमेव भवन्तं विप्रलम्भयति यदेवंविधस्यापि यद्देवर्ष्यमभ्युपगम्यते । भवतु वा तथा-
विधस्यापि कर्तृत्वम् । तथापि किमसौ स्वस्यात्मा [अस्वस्यात्मा वा] ? यदि स्वस्यात्मा,
तदा किमिति जनभकाण्डमेव दुःखयति ? न हि स्वस्यात्मा निरपराधं जनं पीडयन् दृष्टः । 20
अथ विमार्गगामिनमेव कृतापराधं पीडयतीति चेत्, विमार्गगामिनमपि अयमेव कारयति ।
तथाभूतमपि कारयित्वा पुनः पीडयतीति स लौकिकेश्वराणामपि जघन्यतया वृत्तिमतिशेते ।
ते हि स्वयंकृतापराधमेव अपराधिनमनुशासति । अयं पुनरात्मनैव कारयित्वेति महानस्य
विशेषः । अथ अस्वस्यात्मा, तदा असाधु तदाराधने स्वर्गापवर्गार्थिनां प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः ।
न हि उन्मत्तस्याराधनमुन्मत्तकादन्यः कर्तुमुत्सहते । तथा हि स्वर्गादिलिप्सया तदाराधनाय 25
प्रवर्तन्ते प्रेक्षावन्तः । तच्च अपरिनिश्चितस्वभावात्तया ततो न संभाव्यते, विपर्ययोऽपि वा
तदाराधनफलस्य संभाव्यते । तदाराधनप्रवृत्तास्तु गाढतरङ्गद्वाराशेन तमुन्मत्तमाचक्षाणां
आत्मानमेवोन्मत्तकमाचक्षीन् । कथमन्यथा तदाराधने प्रवर्तन्ते ? तदपरोन्मत्तकैर्वा किमप-
राधं यतस्ते न पर्युपास्यन्ते ? तेषां प्रभावातिशयविकल्पादिति चेत्, न वै प्रकृतेऽपि
कंचित् प्रभावातिशयमुत्पश्यामः । उन्मत्तकः सकलजगदतिशयापिशक्तिरिति कोऽप्य उन्मत्त- 30
कादिकुमर्हति ! तदयमभिधिचार्यमाणो न कचिदवसानं लभते इति अलं दुर्मतिविष्यन्दितेषु
आदरेणति । तस्मात् सूकमेतद् यदुक्तम्—

P 549

सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता

परो ददातीति कुमुद्विरेषा ।

स्वकर्ममुत्रप्रपितो हि लोकः

कर्ताहमस्मीति वृषामिमानः ॥ इति ।

- ४ तस्मादकर्तृकमेव इदं जगदशेषमिति न परिदृष्टकारणादन्यः स्वतत्त्वक्षेतनो वा तस्य कर्ता कश्चिदस्ति । इदमेव विस्तरेण प्रतिपादयितुं सिद्धान्तवादी ग्राह—

बह्व कस्तावदीश्वरः ।

- ईश्वरकारणवादिनं पृच्छति—वद ब्रूहि कोऽयमीश्वरो भवतोऽभिमतः ? तावच्छब्दे-
नेदमभिधत्ते—येषां श्रित्यादीनामन्यव्यतिरेकानुविधायि कार्यमुपलभ्यते, तत्र कतमदीश्वरं
१० भवानाचष्टे ? न च अनुपलब्धान्वयव्यतिरेकव्यापारस्य कारणता प्रकल्पयितुं युक्ता,
अतिप्रसङ्गात् । तस्मात् तत्कारणतामिच्छता दृष्टान्वयव्यतिरेकव्यापार एव अङ्गीकर्तव्यः ।
न चान्यस्य श्रितिविजादिव्यतिरेकस्य अन्यव्यतिरेकानुविधानं कुर्वद् दृश्यते कार्यम् । तत्
कथं तस्य कार्योपयोगित्वं व्यवस्थाप्यते ? द्युक्तम्—

येषु सप्तसु भवत्वेन [यत्तेभ्योऽन्यस्य कल्प्यते] ।

- १५ तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतुतामनवस्थितिः ॥ इति ॥

अथ पृथिव्यादीनि भूतान्येव ईश्वरो भवत्विति पराभिप्रायमाराध्नाह भूतानि
चेदित्यादि—

P 550

भूतानि चेद्भवत्वेन नाममात्रेऽपि किं श्रमः ॥ ११९ ॥

- यदि भूतानि पृथिव्यादीनि ईश्वर उच्यते, तदा अम्युपगम्यते एव । भवत्वेनम्,
२० एवमस्तु, न ययमत्र विप्रतिपद्याम्हे । श्रित्याद्यन्यव्यतिरेकानुविधानवतः कार्यस्य दर्श-
नात् । केवलं नाममात्रेऽपि किं श्रमः ? नास्मैव केवलमर्थभेदशून्यं नाममात्रकम् । अपि-
रवधारणे । नाममात्रे एव किमिह महासमारम्भेण तत्रसाधनाय श्रमः आयासः कियते ?
मया श्रित्यादय उच्यन्ते, त्वया पुनस्तान्येव भूतानि ईश्वरः इति नार्थतः कश्चिद्विशेषः ?
न चान्न विप्रतिपत्तावर्धशून्यायां किञ्चित् फलमुपलभ्यते ॥

- २५ अथ अस्त्येव अर्थविशेषः, तदा तेषामीश्वरत्वं युक्तमित्याह अपि त्रित्यादि—

अपि त्वनेकेऽनित्याश्च निश्चेष्टा न च देवताः ।

लक्ष्माश्चाद्युच्यन्तेऽपि हस्तादयो न स ईश्वरः ॥ १२० ॥

- अपितुशब्देन अधिकमाह । नैते क्षित्यादयो भवतामीश्वरत्वेन कल्पयितुं युज्यन्ते,
तल्लक्षणायोगात् । कथं कृत्वा ! अनेके नानास्वभावाः, अनित्याश्च विनश्वरस्वभावाः,
३० निश्चेष्टाः अचेतनतया निर्व्यापाराः । न च देवताः, नापि च आराध्यरूपाः । लक्ष्माश्च
अनिक्रमणीयाः अनधृष्यत्वात् । अमुच्यन्तेऽपि अपवित्राः । अनेक्यादिकपि पृथिव्यादि-

सद्भावात् । क्षमादयोऽस्याः पृथिवी आदिर्येपामतेजोबायूनां ते तथोक्ताः । न स ईश्वरः, स ईश्वरः तादृक्स्वभावो न भवति, तत्पदप्रकारविपरीतत्वात् ॥

यदि क्षमादयो नेश्वरः, आकाशं तर्हि मविष्यतीत्याह नाकाशमित्यादि—

नाकाशमीशोऽपेक्षत्वात्

आकाशमपि ईशः ईश्वरो न भवति । कुतः ? अचेष्टत्वात्, स्वभावविकलतया ८
निर्व्यापारत्वात्, परमतेऽपि निष्क्रियत्वात् । आत्मा तर्हि भवतु—

नात्मा पूर्वनिषेधतः ।

पूर्वमेव विस्तरेण आत्मनः प्रतिपिङ्गत्वात् निःस्वभावः शशविषाणवदसौ । अप्यापि
स्यात्—अधितर्क्यमाहात्म्यत्वादस्य नार्वाग्दर्शनैरिदमित्यमिति तत्स्वरूपं विवेचयितुं शक्य-
मित्याह अचिन्त्यत्वेत्यादि—

10

अचिन्त्यस्य च कर्तृत्वमप्यचिन्त्यं किमुच्यते ॥ १२१ ॥

यदि असौ चिन्तातिक्रान्तमाहात्म्यः, तदा अचिन्त्यस्य च चिन्तापथमतिक्रान्तस्य
ईश्वरस्य कर्तृत्वं युगपत्कारणत्वमपि अचिन्त्यमतर्क्यं किमुच्यते, किमभिधीयते ? कर्तृत्वमप्यस्य
अचिन्त्यत्वान्न वक्तुमुचितमित्यर्थः ॥

स्यादेतद्—अतिदुर्लभ्यस्वभावतया चिन्तयितुमशक्योऽसौ, कार्यं तु तस्य सर्वजन- 15
प्रतीतिसाधारणत्वात् चिन्त्यमेव, इति श्रुवाणं प्रत्याह तेन किमित्यादि—

तेन किं छष्टुमिष्टं च

भवतु नाम तस्य कार्यं चिन्त्यम्, तथापि तेन किं छष्टुमिष्टं च । तेन ईश्वरेण
अचिन्त्यमाहात्म्येन किं कार्यं शब्दं निर्मातुमिष्टमभिप्रेतं च, इति परस्योत्तरमाशङ्क्यमाह—

आत्मा चेत्

20

अत्र पूर्वपदस्याकारेण च्छन्दोनुरोधात् संधिर्न कृतः । आत्मा तेन छष्टुमिष्टं चेन्मतम्,
एतत् प्रतिषेधयति—

नन्वसौ ध्रुवः ।

ननु भोः, असावात्मा ध्रुवो निखोऽभिमतो भवताम् । तत् कथमसौ क्रियते ?
अन्यथा नित्य एव स न स्यात् । सदकारणवज्जित्यमिति नित्यलक्षणाभावप्रसङ्गात् । अन्यत्रापि 25
न तस्य सुष्ठ्व्यापार उपलक्ष्यते इत्याह क्षमादीत्यादि—

क्षमाविस्वभाव ईशश्च ज्ञानं ज्ञेयादनादि च ॥ १२२ ॥

कर्मणः सुखदुःखे च

आदिशब्देन ओजोवाय्वाकाशकालदिष्वनांति गृह्यन्ते । तेषां स्वभावो ध्रुवः ।
सोऽपि न तेन क्रियते, पृथिव्यादीनां परमाणूनां नित्यत्वाभ्युपगमात् । स्थूलरूपे च 30
तद्व्यापारस्य निषेध्यमानत्वात् । आकाशादीनामपि निश्चत्वात् । ईशश्चेति । ईश्वरोऽपि
ध्रुवः इति आत्मानमसौ न करोति । ज्ञानं ज्ञेयादनादि चेति । ज्ञानमपि ज्ञेयादुत्पद्यमान-
बोधः ३३

P 558

मनादि च, आसंसारं ज्ञेयमालम्ब्य प्रवर्तनात्, तदपि न तेन क्रियते । तत्कर्मणः सुखदुःखे च, कर्मणः शुभाशुभात् यथासंभवं सुखदुःखे च भवतः इष्टानिष्टविपाकजे, तत्रापि न तस्य व्यापारः । एवं सति—

यद् किं तेन निर्मितम् ।

5 बुद्धि किमिदानीं तेन चरेण निर्मितं रचितम्, इति न कश्चित् तस्य सामर्थ्य-मुपलभ्यते । तद् कथमस्य जगत्कर्तृत्वमुच्यते ! अधुना सर्वत्र साधारणं दूषणमाह हेतोरित्यादि—

हेतोरविर्न चेदस्ति फलस्यादिः कुतो भवेत् ॥ १२३ ॥

तथाहि असौ नित्यो वा जगतो हेतुः स्यादनित्यो वा ? नित्य एव तद्वादिभिरसौ 15 परिकल्पितः । तत्र नित्यत्वे सति हेतोः कारणस्य आदिर्नास्ति यदि, तदा फलस्यादिः कुतो भवेत् ? नैव स्यादित्यर्थः । नित्यमुपस्थिते समर्थस्वभावे हेतौ कार्यमपि तज्जन्यमजस्रमेव जायेत । इति तत्सामर्थ्यप्रतिबद्धं कार्यं सदा प्राप्नोति । तद्—

कस्मात्सदा न कुरुते

कस्मात् कारणात् सदा सर्वकालं न कुरुते ? न सर्वं कार्यं जनयतीति कथं 16 कस्यचित् कार्यस्य कदाचित् क्रियाविरामः ॥

P 554

अथवा । अन्यथावतार्यते—यदि च नेश्वरो जगतः कर्ता स्यात्, कथमिदं प्रलयानन्तरमादितः सर्गमात्रं भवेत्, इत्यत्राह हेतोरित्यादि—अनवरामो हि जातिसंसारः । ततश्च हेतोः क्लेशकर्मादिलक्षणस्य आदिः पूर्वकोटिः न चेदस्ति, फलस्य सत्त्वभाजनलोक-विचर्तादिलक्षणस्य आदिः प्रथमारम्भः कुतो भवेत् ? नैव विद्यते इत्यर्थः । अनादौ संसारे 20 हि सत्त्वानां कर्माधिपत्येन स्थितिसंघर्तविचर्तानां प्रवर्तनात् । एतच्च उक्तमेव “कर्मणः सुखदुःखे च” [९.१२३] इत्यनेन ॥

अथवा । अत्रापि ईश्वरमेवाभिसंघायोक्तं हेतोरिति । हेतोरेश्वरस्य आदिर्न चेदस्ति, प्रलयकालेऽपि तस्यानुपहततया माहात्म्यस्याभ्युपगमात् फलस्य तत्कृतस्य सर्गादिलक्षणस्य आदिः कुतो भवेत् ? नित्यतया तत्कारणस्य सदा समर्थत्वात् सर्गादिकमपि नित्यमेव 25 स्यात् । अतो नित्यसमर्थे तस्मिन् सर्गादेरादरेव न स्यात् । ततः कथं सर्गत्वादावपि तद्व्यापारो भवेत् ? अपि च । यदि असौ कर्ता स्यात्, तदा नित्याभात्—

कस्मात्सदा न कुरुते

सर्गादिकमिति शेषः । तथाहि यदि कदाचित् सर्गं करोति, तदा तत्कारणस्वभाव-तया सदा तमेव कुर्वात् । एवं स्थितिसंहारयोरपि वक्तव्यम् । युगपद्वा तस्य सर्गादिक्रिया 30 स्यात् । अत एव च हेतोरुपरमाभावात् न फलस्यापि विरामः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

P 556

अथापि स्यात्—यदि नाम असौ सदा समर्थस्वभावः, तथापि कदाचित् सहकारि-वैकल्यात् करोतीत्याह—

न हि सोऽन्यमपेक्षते ।

इति । समर्थस्वभावो हेतुरीश्वरः । हिंस्रत्वात् । नान्यं सहकारिणमपेक्षते । नित्यस्य समर्थस्वभावस्य सतः तदपेक्षायोगात् । न हि नित्यतया अनाधेयातिशयस्य काचिदपेक्षा नाम । विशेषोत्पत्तौ वा तदव्यतिरिक्तस्वभावस्य तस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । व्यतिरेके वा विशेषादेव कार्योत्पत्तिः, तस्य अकारकत्वं स्यात् । तदुक्तम्—

अपेक्ष्यते परः कश्चिदपि कुर्वति किंचन ।

5

यदकिंचित्तरं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ॥ इति ।

[चतुः-२-१२]

मवन्तु वा तस्य सहकारिणः । तथापि ते नित्या वा स्थिरनित्या वा ? ये तावन्नित्याः परमाण्वादयः, तेषां न सद्भाववैकल्यं सम्भवति, नापि तदायत्तसंनिधीनां संनिधानवैकल्यम् । अनित्यानामपि तदायत्तोदयसंनिधीनां कुतो वैकल्यं नाम, येन सहकारिवैकल्यात् १० करोतीत्युच्यते ! ततो नाथमत्र परिहारः । अत एवाह तेनाकृत इत्यादि—

तेनाकृतोऽन्यो नास्त्येव तेनासौ किमपेक्ष्यताम् ॥ १२४ ॥

P 550

तेन ईश्वरेण अकृतः, यः उत्पत्तिमास्तेन अकृतः, स नास्त्येव, न विद्यते अन्योऽपरो जगति । तेन कारणेन तदायत्तवृत्तीनां सहकारिणां सदासंनिहितत्वादसौ नित्यः कर्ता किमपेक्षताम् ! किमपेक्षमाणः कदाचित् कार्यं न कुर्यात् ! इत्थं न काचिदपि तस्यापेक्षास्तीति १५ सदा कार्यं कुर्वति ॥

अथापि स्यात्—समवायिकारणम्, असमवायिकारणम्, निमित्तकारणं चेति कारण-त्रितयात् कार्यमुत्पद्यते । तदस्य निमित्तकारणत्वात् सामग्रीमपेक्ष्य कार्यं कुर्वतो नोक्तदोष-प्रसङ्गः इति पराशर्यभाषायाह अपेक्षत इत्यादि—

अपेक्षते चेत्सामग्री

20

यदि नाम असौ सदा सर्वकार्याणि कर्तुं समर्थः, तथापि अपेक्षते सामग्रीम् । न हि सामग्रीमन्तरेण सलपि समर्थे कर्तरि कार्यमुत्पद्यते । यथा किल पटोत्पादनसमर्थेऽपि कचिदेतौ तुरीतन्तुवेग्मादिकमन्तरेण न पट उत्पद्यते, तथा प्रकृतेऽपि चेष्टादि, आह—

हेतुर्न पुनरीश्वरः ।

यदि सामग्रीसद्भावे करोति, तदभावे च न करोतीत्यभ्युपगम्यते, तदा पुनरीश्वरो २५ हेतुर्न स्यात् । सामग्र्या एव कार्योत्पत्तेः, तत्तन्वानुत्पत्तेः । तस्या भावामावयोः कार्यस्य भावामावदर्शनात्, न तु पुनरीश्वरभावामावयोरेति । न सामग्रीकालेऽपि स पररूपेण कर्ता, स्वरूपं चास्य प्रागपि समर्थं तदेवेति कथं कदाचित् क्रियाकारिणः ! यदप्युक्तम्—कुबिन्दादिबत् कदाचिद् करोतीति, तदपि न युक्तम् । यतः कुबिन्दादयः प्रागसमर्था एव । पुनः पश्चात् तुर्यादिसामग्रीप्रतिलब्धादपूर्वसामर्थ्यापिगम्यात् पटादिकावयै कुर्वन्ति । ३० अन्यथापि तेषामपि पूर्वं तसामर्थ्यसद्भावे तत्क्रियाप्रसङ्गो न निवर्तते इति साम्यविकल्ये

P 557

दृष्टान्तः । किं च । सामग्रीजननेऽपि स एव कारणम्, स च सर्वदा सनिहितस्वभाव इति कथं कदाचित् सामग्रीवैकल्यमप्यस्य ? अत एवोपदर्शयन्नाह—

नाकर्तुमीशः सामग्र्यां

इति । नाकर्तुमीशः, न अक्रियायां समर्थः । सामग्र्यां सामग्रीविषये । सर्वकार्यक्रियायां । समर्थत्वात् सामग्रीजन्यमपि नोदासितुं शक्नोति । जनयतु तर्हि सामग्रीमिति चेदाह—

[न कर्तुं तदभावंतः] ॥ १२५ ॥

न कर्तुमपि सामग्र्यामीशः । कुतः ? तदभावंतः, तस्याः सामग्र्या अभावंतः अविद्यमानत्वात् । न च अविद्यमानस्वभावे वन्ध्यास्तुन इव किंचित् कर्तुं शक्यते नीरूपत्वाद् । यद्वक्तव्यम्—

10 नाभावस्य विकारोऽस्ति कल्पः हेतुः !] कोटिशतैरपि । इति ॥

[बोधि. ९.१४७]

P 558

भवतु नाम सामग्रीसङ्गावे सत्येव कर्ता । तथापि किं सामग्रीबलाद्भूतः स्वयमनिच्छन्नेव करोति, आहोस्विदिच्छन् इति विकल्पौ । तत्र आद्यं विकल्पमाशङ्कयन्नाह करोतीत्यादि—

11 करोत्यनिच्छक्षीप्रज्ञेत्यरायत्तः प्रसज्यते ।

करोति कार्यमभिनिर्वर्तयति अनिच्छन् अनभिलषन् । ईश ईश्वरः । चेन्मतम्, परायत्तः प्रसज्यते, परायत्तः परतन्त्रः प्रसज्यते आसज्यते । सामग्रीवशेन अनिच्छतोऽपि कुर्वतः तद्वशवर्तित्वप्रसङ्गात् । न च पारतन्त्र्यमनुभवतः ईश्वरत्वं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह—

20 इच्छन्मपीच्छायत्तः स्यात्

अथ इच्छन् करोतीति पक्षः क्षीयति, तदापि इच्छायत्तः स्यात् । इच्छासङ्गावे कार्यव्यापारात्, तदभावे च अव्यापारात् । तदपेक्षासङ्गावात्—

कुर्वतः कुत ईशता ॥ १२६ ॥

एवं कुर्वतः कार्यमभिनिर्वर्तयतः सतः तस्य कुत ईशता, कुतः ऐश्वर्यम् ? एतेन यदुक्तं केनचित्-बुद्धिमत्त्वादीश्वरस्य नैव दोषः । बुद्धिशून्यो हि स्वसत्तामात्रजन्यमकर्मणैव 25 कार्यं कुर्यात्, बुद्धिमांस्तु कर्तुमीशानोऽप्यनिच्छन्न करोति, इति कस्तस्योपालम्भ इति, तदपि निरस्तम् । तथा हि ता अपि इच्छाः स्वसत्तामात्रनिबन्धनाः किं न करोतीति स एव तस्योपालम्भः । अपि च । यदि ता न सहकारिण्यः, किं तासां वियोगेऽपि न करोति अथ असहकारिवैकल्येऽपि कार्याकरणे सर्वदा तदायत्तः ? सहकारिण्यश्वेत्, तथा तद्वशेऽपि 30 सर्वकार्यं किं न करोति ? सहकारिणां साकल्ये शक्यत्वात् । केवलस्य अशक्तस्य न कारकत्वमिति चेत्, तत् किमपि पररूपेण कारकः ? तथा चेदकारक एव । न हि सारूपेण

P 559

अकारकः कारको नाम । सत्सुमपि अस्य निजशक्तिशब्दवाच्यं कार्योपयोगीति चेत्, अलमिदानीमागन्तुकशक्तिष्वेष्टया । समर्थोऽप्येष प्रकृत्या सहकारिणामसंनिधौ नव कारक इति चेत्, मातापि सती प्रकृत्या वन्द्या इत्येतदपि तर्हि देवानां प्रियेण वक्तव्यमित्यास्तां तावत् । अनित्यस्य तद्वादिनां नाभिमतः । तथा च सति अन्यसाधारणस्वभावस्य कथ-मीशत्वमिति नेश्वरकार्यं जगद्विचित्र्यमिति सिद्धम् ॥

यदि न बुद्धिस्कर्तृकं जगत्, तर्हि निष्परमाणुपुञ्जमयं द्रव्यशुकादिकमेतत्वं क्षितितरुपर्वतादिकं भवत्वित्याह येऽपीत्यादि—

येऽपि नित्यानणूनाहुस्तेऽपि पूर्वं निवारिताः ।

येऽपि श्रीमांसकादिवादिनो नित्यानणून् परमाणूनाहुः जगद्विचित्र्यकारणत्वेन ब्रुवते, तेऽपि वादिनः पूर्वम् “अंशं अप्यणुभेदेन” [९.८७] इत्यादिना परमाणुविचार-समये तत्प्रतिषेधान्निवारिता निराकृताः । अतो नित्यपरमाणुमयमपि चेदं जगत् ॥

एवमीश्वरकारणतां श्लोकार्थेन अन्तराले एव नित्यपरमाणुसंभवतां च जगतो निरस्य तस्यैव त्वप्रकारस्य समर्थनाय प्रधानपरिणामरूपतां निराकर्तुं सांख्यमतमुद्रावयन्नाह सांख्या इत्यादि—

सांख्याः प्रधानमिच्छन्ति नित्यं लोकस्य कारणम् ।

सांख्याः कापिलाः प्रधानं प्रकृतिरित्यपरनामधेयम् इच्छन्ति मन्यन्ते नित्यं लोकस्य कारणम् । तच्च नित्यमविनश्यत्स्वभावं लोकस्य सर्वस्य चराचरस्य जगतः कारणं परिणाम-रूपेण हेतुमिच्छन्ति ॥

किमिदं प्रधानं नामेति चेदाह सत्त्वमित्यादि—

सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणा अविषमस्थिताः ।

प्रधानमिति कथ्यन्ते विषमैर्जगदुच्यते ॥ १२८ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चेति एते त्रयो गुणा अविषमं स्थिताः साम्यावस्थां प्राप्ताः प्रधान-मिति कथ्यन्ते, प्रधानमित्युच्यन्ते । एषां तावत् प्रकृत्यवस्था । विषमैर्जगदुच्यते, विषमत्वस्थां प्राप्तिः पुनरेभिरेव गुणैर्जगदुच्यते, विषमैर्विचित्र्यपरिणामः कथ्यते । तथाहि तेषां प्रक्रिया— यदा पुरुषस्य विषयोपगोमाकारगोष्ठ्युक्त्यमुपजायते, तदा प्रकृतिः परिज्ञातपुरुषोत्तुक्त्या पुरुषेण युज्यते । तदा पुनः शब्दादिसमीक्षणेन परिणविमुपजन्मयति । तदा अयं क्रमः—

प्रकृतेर्महान्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्यश्वभ्यः पञ्च भूतानि ॥

[सांख्यकारिका—२२]

अस्यायमर्थः—प्रकृतेर्महान्, प्रधानान्महान् । महानिति बुद्धेराख्या । ततो महतोऽहंकारः, अहमिति प्रत्ययः । तस्मादहंकाराद्गणश्च षोडशकः, षोडशक इति एकादशेन्द्रियाणि पञ्च च तन्मात्राणि । तत्र पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपाशूयस्थलक्षणाणि । पञ्च बुद्धीन्द्र-

याणि श्रोत्रं त्वक् चक्षु रसनं घ्राणं चेति । उभयात्मकं तु मनः इत्येकादश भवन्ति । पञ्च तन्मात्राणि पुनः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । पञ्चम्यः पञ्च भूतानि । पञ्चम्यः शब्दादिम्यः पञ्च भूतानि भवन्ति पञ्च भूतानि च आकाशवायुतेजोजलपृथिव्यादयानि । आद्यप्रकृतिस्तु कारणमेव न कार्यम् । महदहंकारौ शब्दादयश्च पञ्च कार्ये कारणं च । एकादशेन्द्रियाणि ५ आकाशादयश्च पञ्च कार्यमेव न कारणम् । पुरुषः पुनरुभयस्वभाववर्जित इति । यदाह—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सतः ।

योदशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ।

[सांख्यकारिका— ३]

P 562

तच्च प्रधानमशेषकार्यशक्तिमयमेव त्रिगुणात्मकमेव कार्यमभिनिर्धत्तवति ।
10 कथमन्यथा तत्राविद्यमानं कार्यं वैश्वरूप्यमुपपद्यते ? तथा चोक्तम्—

अशेषशक्तिप्रचितात् प्रधानादेव केवलात् ।

कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते तद्रूपा एव तत्त्वतः ॥

यदि त्वसद्वैकार्यं कारणात्मनि शक्तिः ।

कर्तुं तन्नैव शक्यं तन्नैरूप्यादियदप्यवत् ॥ इति ।

16

[तत्त्वसंग्रह— ७-८]

एवं किल प्रधानात् कार्यरूपेण जगद्विर्तः प्रवर्तते इति काभिलाः । तदेवं तत् सर्व-
माकाशे निश्चितचित्रमिव प्रतिभासते इति मन्यमानः सिद्धान्तवादी दूषयितुमाह एकत्येति—
एकस्य त्रिस्वभावस्वमयुक्तं तेन नास्ति तत् ।

एकस्य सतः प्रधानस्य त्रिस्वभाक्त्वं सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्र्यात्मकत्वमयुक्तमसंगतम् ।
20 तेन कारणेन नास्ति तत्, न विद्यते तत् त्रिगुणात्मकं प्रधानम् । एकमनेकस्वभावमिति
परस्पराहतमेतत् । अतः तस्मिन्नपहस्तिते सर्वं तत्कार्यमपाकृतं भवेत् । मा भूनाम तदेक-
स्वभावं त्रिगुणात्मकम्, गुणास्तावत् स्वरूपतः सन्तीत्याह एवमित्यादि—

एवं गुणा न विद्यन्ते प्रत्येकं तेऽपि हि त्रिधा ॥ १२९ ॥

P 563

एवमेव प्रधानवत् गुणाः सत्त्वरजस्तमोभेरूपा न विद्यन्ते । तेऽपि हि त्रिधा । हि-
25 र्यस्मात् । तेऽपि गुणाः प्रत्येकमेकैकशः त्रिधा त्रिप्रकाराः । तथा हि सर्वं त्रिगुणात्मकं भुवतां
प्रत्येकं गुणा अपि स्वरूपेण त्रिगुणात्मकाः प्राप्नुवन्ति । तथा तद्वृणा अपि त्रिगुणात्मकतया
नैकस्वभावा विद्यन्ते ॥

यदा चैवं विचारयतो गुणा न सन्ति, तदा तद्विधत्तरूपाः शब्दादयोऽपि न युज्यन्ते
इत्याह गुणाभावे इत्यादि—

30

गुणाभावे च शब्दादेरस्तिस्वमतिदूरतः ।

गुणानां सत्त्वादीनाम् अभावे असत्त्वे च । दूषणान्तरसमुच्चये चकारः । शब्दादे-
रादिग्रहणात् स्पर्शादिपरिग्रहः । अस्तित्वं सद्भावः अतिदूरतः, सर्वथैव न युज्यते । कारणा-
भावे कार्यस्य सत्त्वायोगात् । यदप्युक्तम्—

सुखाद्यन्वितमेतद्धि व्यक्तं व्यक्तं समीक्ष्यते ।

प्रसादतापदैर्न्यादिरूपस्यैकोपलब्धितः ॥ इति ।

[तत्त्वसंग्रह-१४]

तदपि न युक्तम् । यच्च सत्त्वादीनां सुखादिरूपतामुपपादयितुं तत्परिणामस्य
रूपादिनो व्यक्तस्य सुखाद्यन्वयो हेतुरुक्तः, सोऽपि नास्तीत्याह अचेतन इत्यादि—

अचेतने च यस्मादौ सुखादेरप्यसंभवः ॥ १३० ॥

अचेतने जडरूपे च । पूर्ववच्चकारः । यस्मादौ अविस्त्रभावे पदादौ सुखादेरपि
चिदात्मकस्य तादात्म्येनासंभवः शक्यः । यतः सत्त्वरजस्तमस्येव सुखदुःखमोहा उच्यन्ते ।
ते च गुणा न हि सन्ति । तत् कथं तत्र सुखादयो भवेयुः ?

P 564

अथापि स्यात्—न सुखाद्यात्मकतया परादयः सुखादिस्वभावा उच्यन्ते, अपि तु १०
सुखादेस्तदुत्पत्तेरित्याशङ्क्यन्नाह तद्धेतुत्वादि—

तद्धेतुरूपा भावाश्चेन्ननु भावा विचारिताः ।

तस्य सुखादेर्हेतुरूपाः कारणस्वभावा भावा वाह्याः पटादयश्चेन्मतम्, ननु भावा
विचारिताः । नामी पटादयः अवयविरूपाः, नापि परमाणुस्वरूपा नापि त्रिगुणात्मकाः ।
एवं भावा विचारिताः निरूपिताः युक्तितः, प्रतिभासमानानां मायाकविः स्वभावाच्च । तत् १५
के इमे भावाः सुखादिहेतुरूपा भविष्यन्ति ? अपि च । व्यक्तस्य सुखादिस्वभावत्वे पटादय
एव सुखादिजन्माः स्युरित्याह सुखाद्येवेत्यादि -

सुखाद्येव च ते हेतुः

पटस्यापि सुखाद्येव च । ते तत्र सांख्यस्थ । हेतुः स्यात् । व्यक्तस्य सुखाद्यात्मक-
त्वात् । तथापि—

20

न च तस्यात्पटादयः ॥ १३१ ॥

आदिशब्दाश्चन्द्रनमालादयः ॥

विपर्ययः पुनरिहोपलभ्यते इत्याह पटादेस्तिथ्यादि—

पटादेस्तु सुखादि स्यात्तदभावात्सुखाद्यसत् ।

P 565

पटादेस्तु । आदिशब्दाश्चन्द्रनमालादेः । पुनः सुखादि स्यात् । आदिशब्दाहुः सुखादि २५
भवेत् । तदभावात्, तेषां पटादीनामभावात् । सुखाद्यसत्, पटादिकार्यत्वात् सुखाद्यपि न
स्यादिति तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् सुखादेस्तत्कार्यत्वम् । सत्त्वादिगुणात्मकतया यदपि
सुखादीनां नित्यत्वमिष्टम्, तदपि न सम्यगित्याह सुखादिकानां चेत्यादि—

सुखादीनां च नित्यत्वं कदाचिन्नोपलभ्यते ॥ १३२ ॥

सुखदुःखमोहानां च । चकारोऽधिकदोषविक्षापायम् । नित्यत्वं सुखस्वभावत्वं ३०
कदाचिन्नोपलभ्यते, न दृश्यते । गुणानामेव अस्त्व्यात् तेषां नित्यत्वाद्ययोगात् ॥

यदि च सुखादीनां नित्यत्वं स्यात्, तदा नित्यमुपलभ्येरन्नित्याह सत्यामित्यादि—
सत्यामेव मुख्यव्यक्तौ संविन्तिः किं न गृह्यते ।

यदि स्वरूपव्यक्तीरूपाः सुखादयः, तथा सर्वदेति सदा तत्संवेदनं स्यात्, तत्त्व-
भावापरित्यागादिति समुदायार्थः । सत्यामेव मुख्यव्यक्तौ, एकदा भूतायां मुख्यव्यक्तौ
६ मुख्यस्य नित्यत्वे सति । संविन्तिः किं न गृह्यते, मुख्यस्य संवेदनं सर्वदा किं न स्यात् ?
न च सर्वदा संवेदनमस्ति । तस्मात् कदाचिदनुपलभ्यमानं तत् तदा नास्तीति निश्चित-
मिति कथं नित्यत्वम् ? स्यादेतत्—सर्वदा व्यक्तीरूपतायां स्यादेव दोषः । यदा पुनस्तदेव
शक्तिरूपतया लयगतं भवति, तदा न दोष इत्याह तदेवेत्यादि—

तदेव सूक्ष्मतां याति स्थूलं सूक्ष्मं च तत्कथम् ॥ १३३ ॥

१० तदेव व्यक्तीव्यवस्थितिं कृत्वा भावसमाश्रयात्, पश्चादनुपलम्भकाले सूक्ष्मतां याति,
दिवा नक्षत्राणीव अनुपलम्बस्वभावतां समाश्रयते, तदेतदसंगतम् । कुतः ? यद् यस्मात्
स्थूलं व्यक्तस्वभावं सत्, सूक्ष्मं तत् कथम् ? अव्यक्तस्वभावं तत् सुखादि कथम् ? नित्य-
तया नानास्वभावता एकस्य न युक्तेति भावः ॥

अपि स्यात्—एकदा परस्परविरुद्धयोरैकस्मिन्नयोगः पूर्वधर्मनिवृत्तौ तु धर्मान्तरो-
१६ त्यपत्तेर्न दोष इत्याह सौत्यमित्यादि—

सौत्यं त्यक्त्वा भवेत्सूक्ष्ममनिले सौत्यसूक्ष्मते ।

सौत्यमाधिर्भावरूपतां त्यक्त्वा परित्यज्य भवेत् सूक्ष्मं तिरोहितरूपं स्यात् ।
एवमभ्युपगमे सति अनिले सौत्यसूक्ष्मते उत्पादविनाशालीढत्वादभ्यु-
त्याताम् । भवतां नाम अनिले, का क्षतिरित्याह सर्वस्येत्यादि—

३० सर्वस्य वस्तुनस्तद्वर्त्तिकं नानित्यत्वमिष्यते ॥ १३४ ॥

सर्वस्य वस्तुनः पञ्चविंशतितत्त्वलक्षणस्य । तद्वत् सौत्यसूक्ष्मतावत् किं नानित्यत्व-
मिष्यते ? किमिति निरन्वयविनाशः न स्वीक्रियते ! अयमभिप्रायः—सौत्यसूक्ष्मतयोरपि
निरन्वयविनाशासदुत्पादमन्तरेण नाधिर्भावतिरोभावौ युक्तौ । अन्यथा कथंचित् केनचि-
द्रूपेण अवस्थानात् पूर्ववत् पुनरुपलभ्येः प्रसङ्गः । तद्वत् सुखादीनामपि । तस्मादवश्यं
३६ तयोर्निरन्वयविनाशासदुत्पादौ च अङ्गीकर्तव्यौ । यथा च तयोरेतौ भक्तः, तथा अन्येषामपि
विशेषाभावात् स्यातामिति ॥

किं च । यदि सौत्यसूक्ष्मतयोर्विनाशोत्पत्तौ इष्येते, तदा सुखादीनामनित्यताप्रसङ्गः
स्यात् । तथा हि तत् सौत्यं सुखान्नममित्रं वा स्यात् । तत्र यदि भिन्नम्, तदा तस्मिन्
निवृत्तेऽपि पूर्ववत् सुखसंवेदनं स्यात् । न हि पटे निवृत्तेऽपि षट्स्यानुपलब्धिर्युक्ता । तस्य
३० तदिति संबन्धकारणनायामनवस्थानप्रसङ्गात् । न च सत्यपि संबन्धे अकारणस्य निवृत्तौ
अन्यस्य निवृत्तिर्गुप्यते, गोनिवृत्ताविव तत्त्वामिनः । नापि मुख्यं तत् कारणम्,
पटादेरेव मुखोत्पत्तेः । नापि तदपि कारणम्, सुखादिस्मानकात्त्वात्तस्य ॥

अथ अभिज्ञमिति पक्षः, अत्रोच्यते—

न स्यौत्स्यं चेत्सुखादन्यत्

यदि स्यौत्स्यं सुखादन्यत् भिन्नं न भवति, तदा स्यात् सुखमेव तत् । तदा—

सुखस्यानित्यता स्फुटम् ।

P 598

तत्समावृतया स्यौत्स्यस्य निवृत्तौ सुखस्य विनिवृत्तेः सुखस्य अनित्यता विनश्यता ४
स्फुटं निश्चितम् ॥

स्यदेतत्—यदि सर्वथा विनाशः स्यात्, तदा सुखस्य पुनरुत्पत्तिर्न स्यात् । अत्यन्ता-
सतो गगनोत्पल्वदुत्पादायोगात्, इति परमतमुपदर्शयन्नाह नासदित्यादि—

नासदुत्पद्यते किञ्चिदसत्त्वारिति चेन्मतम् ।

यत् सर्वथा कारणात्मनि अविद्यमानं तन्नोत्पद्यते, यथा गगनाम्भोरुहम् । तथा च १०
अन्यदपि यदि स्यात्, तदा नोत्पद्यते । अतो नासदुत्पद्यते किञ्चित्, नात्यन्तासत्त्वभाव-
मुत्पद्यते किञ्चित् । कुतः ? असत्त्वात् । अभावात्, इति चेन्मतम्, एवं यदि संमतम्, तदा
नैतद्वक्तव्यमित्याह व्यक्तस्येत्यादि—

व्यक्तस्यासत् उत्पत्तिरकामस्यापि ते स्थिता ॥ १३५ ॥

व्यक्तस्यासत्तः प्राक् शक्त्यवस्थायामविद्यमानस्य व्यक्तस्य पश्चादुत्पत्तिरुत्पादः । १६
अनभिलाषिणोऽपि ते तव सद्दुत्पत्तिर्वादिनः स्थिता आपन्ना । अन्यथा प्रागपि तस्य सद्भावे
पश्चाद्वत् पूर्वमपि तदुत्पत्तिर्न प्रसङ्गः । यथा व्यक्तस्यासत् उत्पत्तिः, तथा यदि अन्यस्यापि
स्यात्, तदा न विरुध्यते किञ्चित् ॥

अपि च । सत्कार्यवादिनः कारणावस्थायां कार्यसद्भावात् इदमपि दूषणमपर-
माशङ्क्यते इत्याह अनाद इत्यादि—

२०

अन्नादोऽग्नेभ्यमक्षः स्यात्

P 599

अन्नमतीत्यन्नादः अन्नभक्षकः अग्नेभ्यमक्षः स्यात् अग्नौचिभोक्ता भवेत् । कपम् ?

फलं हेतौ यदि स्थितम् ।

कार्यं यदि कारणे सत्त्वमात्रम् । तथाहि—कार्यमग्नेभ्यमन्नस्य, तच्च अन्नावस्थायामेव
सत्कार्यवादिनो विधत्ते, इति अन्नभक्षणात् तद्भक्षणमाशङ्क्यते भवतः । किं च इदमपि २०
सत्कार्यवादिनः प्रसङ्गान्तरमासङ्गपश्चाह पटार्धेणेत्यादि—

पटार्धेणेव कर्पासबीजं क्रीत्वा निवस्यताम् ॥ १३६ ॥

फलं हेतौ यदि स्थितमिति संबन्धः । कर्पासबीजे कारणे भविष्यतः पटस्य कार्यस्य
सद्भावात् पटस्यार्धेण मूलेन कर्पासबीजं क्रीत्वा गृहीत्वा निवस्यतां परिधीयताम् ॥

अथपि स्यात्—यदि नाम परमार्थतः कारणे कार्यमस्ति, तथापि नायं संबन्धविधा- ३०
तिमितोपहतलोचनः सांख्यव्याहारिको लोकः पश्यतीत्याशङ्क्यन्नाह मोहादित्यादि—

मोहाब्धेभेक्षते लोकः

मोहाद्रक्षानात् सदपि वस्तुतत्त्वं नेक्षते न पश्यति लोकः । ततो नोक्तदोषप्रसङ्गः ।
चेद्यदि । ननु—

P 579

तत्त्वज्ञस्यापि सा स्थितिः ॥ १३७ ॥

8 यदि नाम न लोकोऽप्ययं स्तथा व्यवहारं करोति, तत्त्वज्ञस्य तु युज्यते । न चैवम् ।
यतः तत्त्वज्ञस्यापि कारणे कार्यमस्तीति परमार्थवेदिनोऽपि सांख्यस्य सा स्थितिः, सैव
सर्वसांख्यवहारिकजनसाधारणी व्यवस्थितिः । तेऽपि दृश्यन्ते अन्नमक्षणादिषु प्रवर्तमानाः
कार्यसबीजं पदार्थिनः परिहरन्तः ॥

नाप्ययमत्र परिहारो युज्यते इत्याह लोकस्येत्यादि—

10 लोकस्यापि च तज्ज्ञानमस्ति कस्माच्च पश्यति ।

लोकस्य सांख्यवहारिकजनस्यापि तज्ज्ञानमस्ति, येन कार्ये कारणेऽस्तीति प्रतिपद्यते,
न तत्त्वज्ञस्यैव । तथाहि—कार्ये दृष्ट्वा कारणे अस्तीति निश्चयः उभयोरपि तत्त्वज्ञस्य लोकस्य
च साधारणः । अतो लोकः कस्माद्वेतोर्न पश्यति ! तत्र लोकस्यादर्शनकारणं वक्तव्यम् ।
लोकस्य दर्शनमप्रमाणमिति चेदब्राह्म लोकेत्यादि—

13 लोकाप्रमाणतायां चेत्

लोकस्य सांख्यवहारिकजनस्य अप्रमाणतायां तज्ज्ञानस्याप्रामाण्ये—

व्यक्तदर्शनमप्यमम् ॥ १३८ ॥

व्यक्तस्य आविर्भूतस्वरूपस्य संदर्शनम् । तदप्यसत् अप्रमाणं स्यात् । न तस्माद्
वस्तुतत्त्वव्यवस्था प्राप्नोति । एतच्च अस्याभिरिष्यते एव । सर्वसांख्यवहारिकप्रमाणानां पर-
मार्थतोऽप्रमाणत्वात् । तथा च भवतोऽपि अस्मत्पक्षनिक्षेपः ॥

P 571

एवं च परिनिश्चितः कापिकः सिद्धान्तवादिनोऽपि साधारणदूषणमासञ्जयब्राह्म
प्रमाणमित्यादि—

प्रमाणमप्रमाणं चेन्ननु तत्प्रमितं मृषा ।

यदि प्रमाणमपि परमार्थतः प्रमाणं न भवतीति भवतां पक्षः, ननु तत्प्रमितं मृषा,
18 प्रमाणस्याप्रामाण्ये तत्प्रमितं तेन प्रमाणेन परिच्छिन्नं मृषा अकीर्णं प्राप्नोति । किमतः स्यात् !

तत्त्वतः शून्यता तस्याङ्गावानां नोपपद्यते ॥ १३९ ॥

यदि प्रमाणस्याप्रामाण्ये तत्प्रमितं मृषा, तदा येयं भावानां धर्माणां तत्त्वतः पर-
मार्थतः शून्यता सर्वधर्मनिःस्वभावता तस्मात् प्रमाणानिश्चिता, सापि नोपपद्यते, न
संगच्छते । सर्वप्रमाणोपदर्शितस्य मृषार्थत्वात् सापि सर्वधर्मनिःस्वभावता तद्विचारकप्रमाणो-
पदर्शितैव इति समानो न्यायः ॥

30

अत्र परिहारमाह कल्पितमित्यादि—

कल्पितं भावमसृष्ट्वा तदभावो न गृह्यते ।

कल्पनाकल्पितं समारोपितं भावमस्पृष्ट्वा कल्पनाबुद्ध्या अगृहीत्वा तदभावो न गृह्यते नालम्ब्यते । तथाहि घटमारोपितरूपेण परिकल्प्य तत्संबन्धितया घटाभावं प्रतिपद्यते लोकः । घटस्य विचारेण लोकप्रसिद्धेनैव यदा न किञ्चित् स्वरूपमवनिष्ठेन, तदा तदभावः तद्विपर्ययरूपः सुतरां न कश्चित् । तदेवोपदर्शयन्नाह तस्मादिदं—

तस्माद्भावो मृषा यो हि तस्याभावः स्फुटं मृषा ॥ १४० ॥

A P 572

यस्मात् कल्पितभावविवेकेन अभावो गृह्यते, तस्माद्भावो मृषा असत्त्वभावो यः, तस्याभावः स्फुटं मृषा, तस्य निःस्वभावस्य भावस्य अभावो विरुद्धः स्फुटं निश्चितं मृषा असत्यः । तस्यापि परिकल्पितरूपत्वात् । एवं च भावाभावयोः परिकल्पितरूपत्वे सर्वधर्मेनिःस्वभावतैव अवतिष्ठते ॥

पुनरिदमेव उपसंहारव्याजेन विस्पष्टयन्नाह तस्मात् खमे इत्यादि—

10

तस्मात्स्वप्ने सुते नष्टे स नास्तीति विकल्पना ।

यस्माद्भावभावो कल्पनोपस्थापितत्वान्मृषार्षौ, तस्मात् खमे मित्राक्रान्तिचिन्तायस्याया-मुत्पन्नविनष्टं सुते पुत्रे सति स पुत्रो नास्तीति विकल्पना तदभावविकल्पः । किं करोति ?

तद्भावकल्पनोत्पादं विवज्जाति

तस्य सुतस्य भावः तस्यास्तित्वं तस्य कल्पना सत्त्वसमारोपः तस्योत्पादः उन्मज्जनं ॥ तं नि[वि?]वज्जाति । निषेधयति—तथैव तर्हि सेति चेन्न—

मृषा च सा ॥ १४१ ॥

सा कल्पना तद्भावकल्पनां विवज्जाती अपि मृषा । अलीकमुतस्य स्वप्ने अनुपपन्ना-निरुद्धत्वात् । अथवा सत्याभिप्ते एव सुते स्वप्ने नष्टे सर्वमेतद्योजनीयम् । एवं सर्वधर्माणामुत्पादनिरोधौ कल्पनोपदर्शितौ द्रष्टव्यौ । एतदुक्तं भवति—यथा स्वप्नोपलब्धस्य वस्तुनो-
ऽनुत्पन्नानिरुद्धस्यापि कल्पनोपदर्शितौ भावाभावो न परमार्थसन्तौ, अथ च कल्पनया व्यवहारोचरमुपगती प्रतिभातः, न च सा कल्पना असत्यार्थविषयतया अप्रामाण्यम्, तद्विषयस्य परमार्थतो निःस्वभावत्वात्, तथैव ज्ञाप्रदशावामुपलब्धयोरपि भावाभावयोर्व्यवहारपथमुपगतयोः कल्पनाप्रतिपादितयोर्व्यवस्था । इति तस्या अप्रामाण्येऽपि न सर्वधर्मे निःस्वभावता निघटते । यदाह [नागार्जुनः चतुःस्तथे]—

85

उत्पन्नश्च स्थितो नष्ट उक्तो लोकोऽर्थतस्त्वया ।

कल्पनामात्रमित्यस्मात्सर्वधर्माः प्रकाशिताः ॥

कल्पनाप्यसती प्रोक्ता यया शून्यं विकल्प्यते ।

[चतुः—३.३४]

इति सर्वं समञ्जसम् ॥

30

एवमेहेतुभूतस्वभावेश्वरप्रधानकर्तृत्वं जगतो निराकृत्य नाप्यहेतुतः इत्यस्यैव प्रस्ताव्य उपसंहारनाह तस्मादेवमित्यादि—

तस्मादेवं विचारेण नास्ति किञ्चिद्देतुः ।

P 574

यतः स्वभावादिसेभूतं न किञ्चित् कार्यमुपपद्यते, तस्मादेवं विचारेण समनन्तर-
निरूपणेन नास्ति किञ्चिद्देतुः, स्वभावादेरहेतुतोऽकारणाज्जातं किञ्चित् कार्यं नास्ति न
विद्यते । उपलक्षणं चैतत् । पुरुषकालादिकृतत्वमपि नास्ति, तेषामप्यहेतुत्वात् । अतो
नाप्यहेतुत इति सिद्धम् । ननु यदि नाम स्वभावश्चाप्रधानादेरहेतुतो न किञ्चिदस्ति, तथापि
परिदृष्टकारणादेव परमार्थतः उत्पत्त्यते । तत् कथं सर्वधर्माणां निःस्वभावता सेत्स्यतीति
पराशपमाशङ्क्य न खतो नापि परतो न द्वाभ्याम् इति कोटित्रयं समर्थयन्नाह न च
व्यस्तेत्यादि—

न च व्यस्तसमस्तोषु प्रत्ययेषु व्यवस्थितम् ॥ १४२ ॥

10

न च नैव । व्यस्तसमस्तोष्विति व्यस्तेषु समस्तोषु च । तत्र न च व्यस्तेषु, एकैकशः
खतः परतश्चेति । नापि समस्तोषु द्वाभ्यां स्वपरान्याम् । प्रत्ययेषु कारणेषु । व्यवस्थितम्
उत्पादरूपतया प्रतिष्ठितं किञ्चित् ॥

P 576

तत्र न तावत् खतः स्वभावाद्भावा उत्पद्यन्ते । उत्पादात् पूर्वं तस्य स्वभावस्या-
विद्यमानत्वात् कुत उत्पद्यन्ताम् ! उत्पन्ने च तस्मिन् सत्त्वपि स्वरूपे तस्यापि निष्पन्नत्वात्
किमुत्पद्यन्ताम् ! अपि च । खत एव जन्मनि जातस्यैव पुनर्जन्म स्यात् । न च तद्युक्तम् ।
कृतस्य कारणयोगात् । जातस्य पुनर्जन्मनि बीजादीनामेव आसंसारं प्रवृत्तेः नाङ्गुरादयः
कदाचिदुत्पद्युमवसरं लभेरन् । न च एतदुत्पद्युगच्छतोऽपि लोकेत एव बाधामनुभवत्
सिद्धिपथमुपयाति, बीजादेरङ्गुराद्युत्पत्तिदर्शनात् । न च बीजाङ्गुरयोरेक्यम्, उभयोरपि
भिन्नरूपपरसवीर्यविपाकत्वात् । स्वस्वभावजन्यत्वे च कस्यचिदुत्पत्तिरेव न स्यात्, इतरेतरा-
श्रयत्वात् । तथा हि यावत् स्वभावो न भवति, तावदुत्पत्तिर्न स्यात्, यावच्च उत्पत्तिर्न
भवति, तावत् स्वभावो न स्यात् । तस्मान्न खतः किञ्चिदुत्पद्यते ॥

नापि परतः । परतो हि जन्मनि इष्यमाणे शालिवीजादपि कोद्वक्त्राङ्गुरस्योत्पत्ति-
प्रसङ्गः । शालिकोद्वक्त्रयोरपि च कोद्वक्त्राङ्गुरापेक्षया परत्वमविशिष्टम्, सर्वस्य वा जन्म
सर्वतो भवेत् । सर्वेषां परस्परं परत्वविशेषात् । अग यदि नाम परत्वमविशिष्टम्, तथापि
कार्यकारणयोरन्योन्यजन्यजनकभावस्य नियामकत्वात् न सर्वस्योत्पत्तिरिति चेत्, न ।
अनुत्पन्ने हि कार्ये कस्मिन् पुनरस्य शक्तिरिति वक्तव्यम् । न च कार्यकारणयोरसमान-
कालतया जन्यजनकभावप्रतिनियमोऽपि कश्चित् । अत एव एकसंततिप्रतिनियमोऽपि न
युक्तः, कार्यकारणमन्तरेण संतदेरभावात् । तस्य च एकक्षणानवस्थानात् केयं संततिर्नाम !
पूर्वापरक्षणप्रबाहृत्य च कल्पनासमारोपितत्वात् नास्ति संततिर्बोद्धव्यी । एतेन सादृश्यमपि
नियामकमिह निरस्तम् । इति न किञ्चित् केनचिदेकसंततिपतितं सदृशं वा जन्यजनक-
भावनियतं वा अस्ति, जन्यजनकभावस्यैव चात्र चिन्त्यत्वात्, कथं तेनैव परिहारः !
तस्मात् परतोऽपि न कस्यचित् संभवः ॥

P 576

नापि ह्याभ्याम्, प्रत्येकपक्षोक्तसर्वदोषप्रसङ्गात् । प्रत्येकं च द्वयोरशक्तयोर्मिलितयो-
रप्यसामर्थ्यात् । न हि एकानाधेनादृष्टमार्गो बहुभिरपि द्रष्टुं शक्नोते । प्रत्येकं वा सिकता-
सौलदानासमर्था मिलिता अपि तत्समर्था भवन्ति । तस्मादुभयपक्षप्रतिपादितदोषप्रसङ्गात्
ह्याभ्यामपि न कस्यचिदुत्पत्तिसंभवः ॥

इति स्वपरोमयजनितमहेतुजनितं वा तत्त्वतो न किंचिदस्ति । तस्मात् परमार्थतोऽनु- ८
त्पत्त्यानिर्दृष्टस्वभावं मायामरीचिप्रतिबिम्बप्रतिश्रुत्कासमं प्रतीत्यसमुत्पन्नं स्वभावशून्यमेव सर्वं
विश्रमामासते । न तु पुनरिदं प्रत्ययतामात्रं साङ्गतमिह निविध्यते । यदुक्तमत्र भगवता
शालिस्तम्बसूत्रे—

तत्र कथं प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति ! इदोक्तं भगवता—य इमं प्रतीत्यसमुत्पादं
सततसमितं निर्जीवं यथावदविपरीतमजीवमजातमभूतमकृतमसंस्कृतमप्रतिघमनालम्बनं १०
शित्रमभयमनाहार्यमव्ययमव्युपशमस्वभावं पश्यति, स धर्मं पश्यति । यस्तु एवं सततसमितं
निर्जीवम्—इत्यादि पूर्ववत् यावत्—अव्युपशमस्वभावं पश्यति, सोऽनुत्तरधर्मशरीरं बुद्धं
पश्यति । [आर्यधर्माभिसमये सम्पद्ज्ञानादुपनयेनैव !] । प्रतीत्यसमुत्पाद इति कस्मा-
दुच्यते ? सहेतुकः सप्रत्ययो नाहेतुको नाप्रत्यय इत्युच्यते । पेयालं । अथ च पुनरयं प्रतीत्य-
समुत्पादो ह्याभ्यां कारणभ्यामुत्पद्यते । कतमभ्यां ह्याभ्यां कारणभ्यामुत्पद्यते ! हेतुप- १६
निबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । सोऽपि द्विविधो द्रष्टव्यः—बाह्यश्चाभ्यान्तिकश्च । तत्र बाह्यस्य
प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतुपनिबन्धः कतमः ! यदिदं बीजादङ्कुरः, अङ्कुरात् पत्रम्, पत्रात्
काण्डम्, काण्डान्नालम्, नालाद्गण्डः, गण्डाद्गर्भम्, गर्भाच्छूकः, शूकात् पुष्पम्, पुष्पात्
फलमिति । असति बीजेऽङ्कुरो न भवति, यावदसति पुष्पे फलं न भवति । सति तु बीजे
अङ्कुरस्याभिनिर्गच्छतिर्भवति । एवं यावत् सति पुष्पे फलस्याभिनिर्गच्छतिर्भवति । तत्र बीजस्य २०
नैवं भवति—अहमङ्कुरमभिनिर्वर्तयामीति । अङ्कुरस्यापि नैवं भवति—अहं बीजेनाभिनिर्वर्तित
इति । एवं यावत् पुष्पस्य नैवं भवति—अहं फलमभिनिर्वर्तयामीति, फलस्यापि नैवं भवति—
अहं पुष्पेणाभिनिर्वर्तितमिति । अथ पुनर्बीजे सति अङ्कुरस्याभिनिर्गच्छतिर्भवति प्रादुर्भावः । एवं
यावत् पुष्पे सति फलस्याभिनिर्गच्छतिर्भवति प्रादुर्भावः । एवं बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य
हेतुपनिबन्धो द्रष्टव्यः ॥ २६

P 577

२६

कथं बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः ! षण्णां धातूनां
सम्बाधात् । कतमेषां षण्णां धातूनां सम्बाधात् ! यदिदं पृथिव्यतेजोवाक्काशऋतुसम-
बाधात् बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः । तत्र पृथिवीधातुबीजस्य
संधारणकृत्यं करोति । अन्धातुबीजं ज्ञेयमिति । तेजोधातुबीजं परिपाचयति । वायुधातुबीज-
मभिनिर्हरति । आकाशधातुबीजस्यानावरणकृत्यं करोति । ऋतुरपि बीजस्य परिणामनाकृत्यं ३०
करोति । असत्सु एव प्रत्ययेषु बीजादङ्कुरस्याभिनिर्गच्छतिर्भवति । यदा बाह्यश्च पृथिवी-
धातुरविकलो भवति, एवमेतेजोवाक्काशऋतुधातवश्च अविकला भवन्ति, तदा सर्वेषां

P 578

समवायाद् बीजे निरुध्यमाने अकुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । तत्र पृथिवीधातोर्नैवं भवति—अहं बीजस्य संधारणाकृत्यं करोमीति । एवं यावदतोऽपि नैवं भवति—अहं बीजस्य परिणामनाकृत्यं करोमीति । अकुरस्यापि नैवं भवति—अहमेभिः प्रत्ययैर्जनित इति । अथ पुनः सप्त पृथक् बीजे निरुध्यमाने अकुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । स चायमकुरो न स्वयंकृतो न परकृतो नोमयकृतो नैवजनिर्मितो न कालपरिणामितो न प्रकृतिसंभूतो न चैककारणाधीनो नाप्यहेतु-समुत्पन्नः । पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशकृतसमवायाद् बीजे निरुध्यमाने अकुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । एवं बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः ॥

P 570

तत्र बाह्यः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः कारणैर्द्रष्टव्यः । कतमैः पञ्चभिः ? न शास्त्रतो नोच्छेदतो न संक्रान्तिः परीच्छेदतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तिः तत्सदृशानुप्रबन्धतश्चेति ।
 10 कथं न शास्त्रत इति ! यस्यादन्योऽकुरोऽन्यद्बीजम्, न च यदेव बीजं स एवाकुरः । अथवा पुनः—बीजं निरुध्यते, अकुरश्चोत्पद्यते । अतो न शास्त्रतः । कथं नोच्छेदतः ? न च पूर्वनिरुद्धाद्बीजादकुरो निष्पद्यते, नाथनिरुद्धाद्बीजाद्, अपि च, बीजं च निरुध्यते, तस्मिन्नेव सम्येऽकुर उत्पद्यते, तुलादण्डोन्नाभावनामवद् । अतो नोच्छेदतः । कथं न संक्रान्तिः ! विसदृशो बीजादकुर इति । अतो न संक्रान्तिः । कथं परीच्छेदतो
 15 विपुलफलाभिनिर्वृत्तिः ? परीच्छयीजमुप्यते, विपुलफलान्यभिनिर्वर्तयतीति । अतः परीच्छेदतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तिः । कथं तत्सदृशानुप्रबन्धतः ? यादृशं बीजमुप्यते तादृशं फलमभि-निर्वर्तयतीति । अतस्तत्सदृशानुप्रबन्धतश्चेति । एवं बाह्यः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः कारणै-र्द्रष्टव्यः ॥ इति ।

आध्यात्मिकस्तु प्रतीत्यसमुत्पादः पूर्वमेव विस्तरेण प्रतिपादितः । इहापि योजयितव्यः ।

20 एवं परमार्थविचारे सांभृतमप्रतिपिदमेव ॥

P 580

ननु मात्रा नात्यन्तासंभविनो भवन्ति । अपि तु हेतुप्रसङ्गबलादनागतादध्वनो वर्तमानमध्वानमागच्छन्ति, वर्तमानाद् पुनरतित्यताबलादतीतमध्वानं गच्छन्ति । इत्येवमुत्पाद-स्थितिभिर्नाशव्यपदेशः । प्रतीत्यसमुत्पादोऽपि यथावदेवं संगच्छते इति त्रैकाल्यवादित-माशङ्क्याह अन्यत इत्यादि—

25

अन्यतो नापि चायातं न तिष्ठति न गच्छति ।

अन्यतो देशकालात् । नायातं नागतं किञ्चित् । नाप्यागतं सत् वर्तमानादध्वनः कचिद्गच्छति । नापि तेनैकस्वभावेन कचिद्विद्यते । तथाहि—यदि अनागतादध्वनो वर्तमान-मागच्छेत्, वर्तमानाद्वा अतीतम्, तदा संस्कृतमपि नित्यं स्यात्, सर्वदा विद्यमानत्वाद् । नानित्यं नामास्ति, स च धर्मो न च नित्यः इति कथमेतत् सेत्स्यति ?

30

अथ पूर्वापरकालयोः कारित्रशून्यतया धर्मस्य अन्वसु विशेषः । तथा हि यदा असंप्राप्तकारित्रः कृत्यं न करोति, तदा अनागतोऽभिधीयते, यदा करोति तदा प्रत्युत्पन्नः, यदा तु कृत्याभिर्वृत्तः तदा अतीत इति विशेषः । एतदपि न किञ्चित् । तेनैवाव्यना तस्यैव

तदापि सद्भावाद् कारित्रमपि कथं न स्यादिति वक्तव्यम् । प्रत्ययान्तरापेक्षापि नित्यमवस्थितरूपस्य न संभवति । कारित्रशून्यस्य च वस्तुत्वे अद्यविषयाणादीनामपि तत्त्वप्रसङ्गः । कारित्रं वा कथमतीतमनागतं प्रत्युत्पन्नं च उच्यते ? किं तदपरकारित्रसद्भावाद् स्वयमेव वा ? पूर्वत्र अनवस्थानम्, पाश्चात्ये च धर्मस्यापि स्वयमतीतत्वादिव्यवस्थायां न किञ्चित् क्षीयते । यदि च । यथा वर्तमानं द्रव्यतोऽस्ति, तथा अतीतमनागतं चास्ति, तदा नैवम् । स्वभावेन सतो धर्मस्य कथमनुपज्वलिनदृक्स्वभावता ! किमस्य पूर्वं नासीत् यस्याभावादजात इत्युच्यते ? किं च पश्चाज्जाति यस्याभावाद्दिनष्ट इति ! तेनैव चालम्ना पूर्वापरकालयोरवस्थाने वर्तमानवदुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः । तस्मादभूतत्वादभवनधर्मतो न संगच्छते कथंचिदपि अव्यवययोगः, तत्त्वान्युपगमतो नातीतादिसद्भावः । तदयमत्र संग्रहश्लोकः—

स्वभावः सर्वदा नास्ति भावो नित्यश्च नेष्यते ।

10

न च स्वभावाद्भावोऽन्यो व्यक्तमीश्वरचेष्टितम् ॥ इति ॥

यदप्युच्यते—अस्वतीतं कर्म, अस्वनागतं फलम्, इति सूत्रवचनादस्वतीतादिभावः, तदपि हेतुफलापवादे तद्वृष्टिप्रतिषेधार्थमुक्तं भगवता—अस्वतीतम्, अस्वनागतम्, इति । अतीतं तु यदभूतपूर्वमुत्पन्नं विनष्टम्, अनागतं यत् सति हेतौ भविष्यति । एवं हि हेत्वापक्षीत्युच्यते, अस्तिशब्दस्य निपातत्वाद् कालत्रयवृत्तित्वम् । इत्थं च एतदेवं ॥ यत्परमार्थशून्यतायामुक्तं भगवता—

चक्षुर्मिश्रं च उत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति, निरुध्यमानं न कञ्चित् संनिचयं गच्छति । इति हि मिश्रचः चक्षुरभूत्वा भवति, भूत्वा च प्रतिविगच्छतीति ॥

P 582

यदि च अनागतं चक्षुः स्यात्, नोक्तं स्यादभूत्वा भवतीति । तस्मात्ताद्व्यसंक्रान्तिरस्ति । यदि चैवम्, न कुतश्चिदागमनम्, कञ्चित् गमनं वा प्रज्ञायते, प्रतिभासमानस्य च प्रत्युत्पन्नस्य न रूपं किञ्चिद्विचारेणावतिष्ठते, तदा—

मायातः को विशेषोऽस्य यन्मूढैः सज्जतः कृतम् ॥ १४३ ॥

मायातः ऐन्द्रजालिकनिर्मितहस्त्यादिरूपाय अपि निःस्वभावतया विशेषो नैव कश्चित् अस्य हेतुप्रत्ययोपजनितस्य वस्तुरूपस्य परिदृश्यमानस्य ॥

कथं न विशेषः ? पुनरिदमेव व्यक्तीकुर्वन्नाह मायदेवादि—

25

मायया निर्मितं यच्च हेतुभिर्देव निर्मितम् ।

आयाति तत्कृतः कुत्र याति चेति निरूप्यताम् ॥ १४४ ॥

मायाशब्देनात्र मायानिर्माणहेतुविज्ञानादिविशेष उच्यते कारणे कार्योपचारात्, हेतोरपि मायास्वभावताप्रतिपादनार्थम् । तथा निर्मितम्, यच्च वस्तुरूपं मायाहेतुना माया- स्वभावेन यद्विरचितमिति यावत् । यच्च अन्यद्वस्तुरूपं हेतुभिः लोकप्रसिद्धैः कारणैर्जनितम् । परस्परस्समुच्चयार्थं चकारद्वयम् । आयाति आगच्छति । तन्मायानिर्मितं हेतुनिर्मितं वा वस्तु-

P 583

रूपं कुतः कस्मात् ? कुत्र याति च, विनष्टं सत् क पुनरेतद् गच्छति ? इत्येवं निरूप्यतां
सूक्ष्मेन्द्रिकया विचार्यताम्, यदि तस्य कुतश्चिदागच्छति क्वचिद् गच्छति वा उपलभ्यते ॥

ननु च । यदि हेतुप्रत्ययसामर्थ्योपजनितं वस्तुरूपम्, तदा कथमिव अलीकं
स्यात् ? अत एव अलीकमित्याह यदन्येत्यादि—

यदन्यसंनिधानेन दृष्टं न तदभावतः ।

प्रतिबिम्बसमे तस्मिन् कृत्रिमे सत्यता कथम् ॥ १४५ ॥

यद् वस्तुरूपमन्यस्य हेतुप्रत्ययस्य संनिधानेन दृष्टमुपलब्धम्, न तदभावतः, तस्य
अन्यस्य अभावतः न दृष्टम्, तत्पराधीनवृत्तित्वात् । प्रतिबिम्बसमे प्रतिबिम्बेन आदर्श-
मण्डलप्रतिभासिना मुखादिसादृश्येन तुल्ये । यथा मुखादिबिम्बादर्शमण्डलादिसंनिधानेन
10 प्रतिबिम्बं प्रतिभासते, तथा वस्तुरूपमपि हेतुप्रत्ययसंनिधानयोरेति । एवंभूते वस्तुरूपे
कृत्रिमे परायत्तवृत्तितया अस्वाभाविकं सत्यता अमृष्टार्थता कुतः ? नैव युज्यते । न हि
परोपनिषिद्धभाषानामकृत्रिमता युक्ता । तदुक्तम्—

हेतुतः संभवो येषां तदभावान्न सन्ति ये ।

कथं नाम न ते स्पष्टं प्रतिबिम्बसमा मताः ॥ इति ।

15

[युक्तिपट्टिका—]

P 584

तस्मान्न हेतुप्रत्ययोपजनितं किञ्चित् परमार्थसदस्ति । न च हेतुप्रत्ययानां सामर्थ्यं
क्वचिदपि परमार्थतः संभवति ॥

तथाहि—स्वपरोमयात्मकैर्हेतुभिर्विद्यमानो वा भावः क्रियेत, अविद्यमानो वा, उभय-
स्वभावो वा ? तत्र न विद्यमानः क्रियते इत्याह विद्यमानस्येत्यादि—

20

विद्यमानस्य भावस्य हेतुना किं प्रयोजनम् ।

विद्यमानस्य कारणव्यापारात् प्रागेव सत्त्वभावस्य हेतुना कारणेन किं प्रयोजनम् ?
कार्यस्य निष्पन्नात्मकतया निर्वर्त्यस्वभावाभावात् हेतुव्यापारस्यानुपयोगात् । द्वितीयं विकल्प-
मधिकृत्याह अथापीत्यादि—

अथाप्यविद्यमानोऽसौ हेतुना किं प्रयोजनम् ॥ १४६ ॥

25

अथापीति प्रकारान्तरयोतने । अविद्यमानोऽसौ न सत्त्वभावः । तर्हि हेतुना किं
प्रयोजनम् ? तदापि न हेतुना किमपि प्रयोजनमस्ति, तत्राप्यसत्त्वभावत्वात् हेतु-
व्यापाराभावात् ॥

स्यादेतत्—यदि नाम विद्यमानस्य निष्पन्नत्वात् कर्तव्याभावात् न हेतुना किमपि
प्रयोजनम्, अविद्यमानस्य तु किं न भवतीत्याह नाभावस्येत्यादि—

30

नाभावस्य विकारोऽस्ति हेतुकोटिशतैरपि ।

P 585

न अभावस्य अविद्यमानस्वभावस्य विकारोऽस्ति, अन्यथात्वं भावस्वभावात् अस्ति,
नीरूपतया तस्यापि कर्तव्याभावात् । हेतुकोटिशतैरपि, आस्तां तावद् हेतुशतैर्हेतुसङ्घैः,

हेतुना कोटिशतैरपि, तस्य निःसम्भवात् केनचिदपि विकारयितुमशक्यत्वात् । मा मन्त्र-
विकारः, भावसम्भवात् केवलमस्यास्तु चेदत्राह तदवस्य इति—

तदवस्यः कथं भावः

तदवस्योऽपरिष्कृताभावसम्भावः नैव भावः स्यात्, नाभाव एव भावो भवति,
केवलमभावसम्भावतानिर्गुणो भावसम्भावो भवति । अत्राह—

को वान्यो भावतां गतः ॥ १४७ ॥

यदि न प्रागभावो भावसम्भावो भवति, को वा तर्हि अभावोऽन्यः अपरः भावताम्,
अभावसम्भावतां परित्यज्य भावरूपतां गतः ? नान्यः कश्चित् प्रतीयते, कारणस्य कार्य-
सम्भवात्तयाः पूर्वमेव प्रतिविद्धत्वात् ॥

स्यादेतद्—नान्यः कश्चिद्भावो भवति, किं तर्हि प्रागभावस्य भावविरोधिनाः सद्भावा- 10
त्तदा भावो न भवति, पश्चात् पुनस्तस्मिन्नपगते भवत्येवेत्याह—

नाभावकाले भावश्चेत्कदा भावो भविष्यति ।

नाभावकाले अभावसत्तासमये न भावश्चेत्, यदि भावो न भवति, कदा भावो
भविष्यति ? अभावकाले भावस्यानुत्पत्तिश्चेत्, न कदाचिद्भावस्योन्मज्जनं स्यात्, अभावेन
विरोधिना सदा क्रोडीकृतत्वात् । तेनैवेत्यधमानेन भावेन अभावस्य विनाशो भविष्यतीति 15
चेदाह—

नाजातेन हि भावेन सोऽभावोऽपगमिष्यति ॥ १४८ ॥

यावदसौ भावो न जायते, तावदभावस्य विनाशो नास्त्येव । द्विर्यस्मात् । तस्मात्
न जातेन अनुत्पन्नेन भावेन सोऽभावः प्रागभावरूपः अपगमिष्यति निवर्तयिष्यते ॥

अथापि स्यात्—मा अपगच्छतु नाम अभावः, तस्मिन्नपगते एव भाव उत्पद्यते । 20
उत्पन्ने च भावे भावाभावयोः परस्परपरिहारात् पश्चादभावः स्वयमेव अपगमिष्यतीत्याह न
चेत्यादि—

न चानपगतेऽभावे भावावसरसंभवः ।

भवत्येव क्रमः, यदि पूर्वं भाव एव भवेत् । न चेतदस्ति । नो यस्मात् । न चैव
अनपगते अनिवृत्ते अभावे भावस्यावसरः अवकाशः, तस्य संभवः । भावोत्पत्तिविरोधिनाः 25
अभावस्यैव भावात् । कारणेनैव तदभावो निवर्तयिष्यते चेत्, न । कारणस्य कार्योत्पत्तावेव
व्यापारात् । कार्यमुत्पादयेद्वै तदभावमापि निवर्तयतीति चेत्, उत्पादयत्येव कार्यम्,
यदि तद्विरोधिनाऽभावादुत्पादयितुं क्षमते । न च तस्मिन्नप्रतिहतसामर्थ्ये तत्कार्यमुत्पादयितुं
क्षमते । न च कारणेन तदभावस्य विरोधः, कारणकालेऽपि तत्प्रागभावस्य भावात्
सत्तावस्थानात् । तस्माद्भावात्मनि अभावत्वात्मनि वा कार्यं न कारणस्य व्यापारो युज्यते । 30
उभयानुभयपक्षे च प्रत्येकपक्षनिषेधादेव कारणव्यापारस्य निषेधः कृतो भवतीति द्रष्टव्यम् ।
नापि तयोः संभवोऽस्ति । विरोधिनारेकत्र एकदा विविप्रतिषेधयोर्मायायोगात् । तदुक्तम्—

बोधि. ३५

न सक्तुष्यते भावो नाप्यसन् सदस्मिन् च ।

न स्वतो नापि परतो न ह्यात्म्या जायते कथम् ॥ इति ।

[चतुः-२.१३; ३.९]

एवं तावद्भावस्योत्पत्तिः परमार्थतो न कथंचिदपि संगच्छते । नापि कथंचिदुत्पन्नस्य
८ सत्त्वभावस्य निवृत्तिर्युज्यते इत्याह भावश्चेत्यादि—

भावश्चाभावतां नैति द्विस्वभावप्रसङ्गतः ॥ १४९ ॥

पूर्वपिञ्चकारः । यथा अभावो भावतां नैति, तथा भावश्च अभावतां नैति, गच्छति ।
कुतः ? द्विस्वभावप्रसङ्गतः । भावस्य सतः यदा अभावस्वभावता भवति, तदा च एकस्यैव
वस्तुनः द्वयोः स्वभावयोः प्रसङ्गः स्यात्, एकस्यैव भावाभावरूपत्वात् । न च भावतां
१० परित्यज्य अभावरूपतां यातीति वक्तुमुचितम् । तदा च भावस्यैवाभावात् कोऽभावरूपतां
यातीति न विद्यः । न च सत्त्वभावस्य पारमार्थिकत्वे निवृत्तिर्युक्ता, पारमार्थिकत्वस्य
अभावप्रसङ्गात् ॥

इत्थं भावस्योत्पादविनाशयोः परमार्थतोऽभावं प्रसाप्य उपसंहरन्नाह एवमिह्यादि—

P 588

एवं न च निरोधोऽस्ति न च भावोऽस्ति सर्वदा ।

१६ एषमुक्तक्रमेण उत्पादविनाशयोगात् । चो हेतौ । यस्मान्न निरोधोऽस्ति, न
विनाशोऽस्ति, [न च भावोऽस्ति,] न वस्तुसत्त्वमस्ति । यः समुज्जये । सर्वदा सर्वस्मिन्
काले । “उत्पादाद्वा तथागतानामुत्पादाद्वा तथागतानां स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता धर्मसमता
धर्मस्थितिता धर्मनियामता धर्मधातुः तथाता अवितयता” । इत्यादियचनात् । यत एवम्—

अजातमनिरुद्धं च तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥ १५० ॥

२० अजातमनुत्पन्नम् । अनिरुद्धं च अविनष्टं परमार्थतः । तस्मादुत्पादविनाशाभावात्
पूर्वोक्तात् । सर्वमशेषम् । इदं निःस्वभावतासम्मानाधिकरणं जगद्विद्धं सत्त्वमात्रलोकसंज्ञितं
सचराचरं वा । मायोपादनिरोधवद् व्यवहारवशात् पुनरुत्पादनिरोधो ह्यः । एतेन संवृति-
सम्पत्त्यप्रतिषेध उक्तः । धर्मसंज्ञितौ चैतदुक्तम्—

तथा तथेति कुलपुत्र शून्यतायां एतदधिबचनम् । सा च शून्यता नोत्पद्यते न
२४ निरुध्यते । आह—यदि एवं सर्वधर्माः शून्या उक्ता भगवता, तत् सर्वधर्मा नोत्पत्त्यन्ते, न
निरोत्पत्त्यन्ते । निरारम्भो बोधिसत्त्वः । आह—एवमेतत् कुलपुत्र, यमिमिसंखुष्यसे । सर्वधर्मा
नोत्पद्यन्ते, न निरुध्यन्ते । आह—यदेतदुक्तं भगवता संस्कृता धर्मा उत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च
इत्यस्य तथागतभाषितस्य कोऽभिप्रायः ? आह—उत्पादनिरोधमिनिविष्टः कुलपुत्र लोक-
संनिवेशः । तत्र तथागतो महाकारुणिको लोकस्य त्रासपदपरिहाराय व्यवहारवशादुक्तवान्—
३० उत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च । न चात्र कस्यचिद्धर्मस्य उत्पादो न निरोधः ॥ इति ॥

P 589

तस्मात् सर्वधर्मा अनुत्पन्नानिरुद्धस्वभावतया आदिशान्ताः प्रकृतिपरिनिर्वृताः, इति जगतो निःस्वभावतायां तदन्तर्गतायां नरकादिगतीनामपि निःस्वभावतैवेत्युपदर्शयन्नाह स्वप्नेत्यादि—

स्वप्नेपमास्तु गतयो विचारे कदलीसमाः ।

स्वप्नेन उपमा तुल्यं यासां ताः तथोक्ताः । तुरवधारणे । स्वप्नेपलब्धस्वभावगतयः ६ नरकप्नेतितिर्यक्यनुत्पदेवानां सभागतविशेषाः । यथा स्वप्ने देशान्तरादिगमनागमनं सुख-
दुःखाद्यनुभवनं च, तथा अनभिगतपरमार्थतत्त्वस्य नरकादिषु वेदितव्यम्, न तु तत्त्वतः ।
कथम् ! विचारे कदलीसमाः । हेतुपदमेतात् । सर्वधर्माणां निःस्वभावतया विचारे विमर्शं
सति यस्मात् कदलीसमाः कदलीविजिसाराः गतयः, तस्यादित्यर्थः । एतेन यथोक्तं
प्राक् [४.४७]—

P 530

10

मायैवेयमतो विमुञ्च इदं प्रासम्

इत्यादि, तदपि प्रसाध्योपदर्शितं भवति । यतश्च अनुत्पन्नानिरुद्धाः सर्वधर्माः, अत आह निर्वृतेत्यादि—

निर्वृतानिर्वृतानां च विज्ञेयो नास्ति वस्तुतः ॥ १५१ ॥

निर्वृताः ये सर्वविरणप्रहाणादिनिर्मुक्तसर्वबन्धनाः । अनिर्वृताः ये रागादिक्लेशपाशा- 15
यत्तच्चित्तसंततयः संसारचारकान्तर्गताः । तेषामुभयेषामपि विशेषो भेदो नास्ति, न संभवति ।
कुतः ! वस्तुतः परमार्थतः सर्वधर्माणां निःस्वभावतया प्रकृतिपरिनिर्वृतत्वात् । संब्रूया
पुनरस्ति एव विशेषः, इत्यनेकधा प्रतिपादितम् । अत एवाह—

बुद्धानां सत्त्वधातोश्च येनाभिन्नत्वमर्थतः ।

बाल्मनश्च परेषां च समता तेन ते मता ॥ इति ॥

20

[चतुः—३.४०]

इति परमार्थतत्त्वापरिज्ञानान्मिथ्याभिनिवेशादारोपितजगज्जालमुपकल्प्य आत्मनैव
आत्मानमाकुलपति बालजनः इत्युपदर्शयन्नाह एवमित्यादि—

एवं धृत्येषु धर्मेषु किं ह्यर्थं किं कृतं भवेत् ।

सत्कृतः परिभूतो वा केन कः संभविष्यति ॥ १५२ ॥

25

कुतः सुखं वा दुःखं वा किं म्रियं वा किमप्रियम् ।

P 531

का दृष्ट्या कुत्र सा दृष्ट्या मृग्यमाणा स्वभावतः ॥ १५३ ॥

विचारे जीवलोकः कः को नामात्र मरिष्यति ।

को भविष्यति को भूतः को बन्धुः कस्य कः सुहृत् ॥ १५४ ॥

एवं प्रतिपादितत्वायेन शून्येषु निःस्वभावेषु धर्मेषु किं लब्धम्, किं कुतश्चित् प्राप्तं 20
यज्ञाभेयु प्रपश्यन्ति ! किं कृतम्, किमप्यकृतं केन कस्यचित् भवेत्, यज्ञाभापहारेण प्रकुप्यन्ति !

सकृतः पूजितः, परिभूतः अपकृतो वा केन कः संविध्यति ? वस्तुस्वभावाभावे न कश्चिद् केनचिदित्यर्थः ॥

कुतः सुखहेतोरभावाद् सुखं वा, कुतो दुःखं वा दुःखहेतोरभावाद् ? अन्योन्यसमु-
च्चयार्थ उभयत्र वाशब्दः । यत्प्राप्तिपरिहारार्थमायासः क्रियते । किं प्रियं वा किं बहुमे-
४ वा ? प्रियरूपतायाः कथितत्वाद् । किमप्रियं किमनभिलषणीयम् ? अप्रियमपि न परमा-
र्थतः किञ्चित् विषये, इति किमर्थं प्रियाप्रियसंयोगवियोगार्थं प्रयत्नः क्रियते ? का तृष्णा
यया त्वाभाषणं तृष्यति जनः ? कुत्र सा तृष्णा, क पुनरसङ्गस्थाने वस्तुनि तृष्णा ?
P 509 मृग्यमाणा स्वभासतः, अन्विष्यमाणा स्वरूपतः । तद्विषयस्याभावाद् निर्विषयतया तस्या
अप्यभासः, यद्वशात् तत्तत् कर्म समुचीयते ॥

10 विचारे परमार्थस्वरूपनिरूपणे सति जीवलोकः सत्त्वलोकः कः ? नैव कश्चिद् ।
तदभावात् को नामात्र मरिष्यति ? जीवलोकस्य विचारेण असत्त्वभावत्वाद् को नामात्र
जीवलोके मरिष्यति, उपरतजीवितेन्द्रियो मरिष्यति ? को मरिष्यति, क उत्पत्त्यते ? को भूतः
पूर्वमुत्पन्नः ? ह्यस्तीतादिव्यवहारः कल्पनिक एव । को बन्धुः, कः स्वजनः ? कस्य कः
सुहृद्, किं मित्रं कस्य ? अत्रेति सर्वत्र योजनीयम् । यदभिव्यक्तेण अनुशालमपि न गण्यते ?

15 एवं स्वभावशून्यत्वाद् कल्पनासमारोपितमेष तत्त्वमित्याह सर्वमित्यादि—

सर्वमाकाशसंकाशं परिगृह्णन्तु मद्दिधाः ।

प्रकुप्यन्ति प्रहृष्यन्ति कलहोत्सवहेतुभिः ॥ १५५ ॥

सर्वमेतदुक्तम्, अन्त्यञ्च । आकाशसंकाशं समारोपितत्वशून्यत्वादाकाशकल्पम् ।
परिगृह्णन्तु अविद्यमानमेव तु स्वरूपमारोभ्य मद्दिधा इति ग्रन्थकारः आत्मानमेव निदर्शनं
20 करोति । मादृशाः अपरिज्ञातपरमार्थतस्या बालजनाः असद्वितर्काकुलितचेतसः प्रकुप्यन्ति,
मिथ्याभिनिवेशाद् कोपं यान्ति । प्रहृष्यन्ति अलीकलाभयोगाद् प्रसुदिता भवन्ति । कैः ?
कलहोत्सवहेतुभिः कलहहेतुभिः दिवादहेतुभिः, उत्सवहेतुभिरानन्दहेतुभिः यथायोगम् ।
तस्मादनधिगतपरमार्थतस्याः साधुत्वमेव वस्तुरूपं सत्यतयाभिनिविष्टाः सर्वमेतन्मन्यन्ते, न तु
परमार्थवेदिनः इति । तदुक्तम्—

25 एतावच्चैव ज्ञेयं यदुत संवृतिः परमार्थश्च । तच्च भगवता शून्यतः सुदृष्टं सुविदितं
सुसाक्षात्कृतम् । तेन सर्वज्ञ इत्युच्यते । तत्र संवृतिर्लोकप्रचारतत्त्वागमनेन दृष्टा । यः पुनः
परमार्थः, सोऽनभिलाष्यः अनज्ज्ञेयोऽविज्ञेयः अदेयितः अप्रकाशितः, यावत् अश्रित्य अकरणः,
यावत् न त्वामो नालाभो न दुःखं न सुखं न यशो नायशः न रूपं नाक्षरमित्यादि ।

तत्र जिनेन जनस्य कुतेन

30 संवृतिं देशितं लोकहिताय ॥

येन जगत्पुण्यस्य सकाशे

संजनयीह प्रसादमुख्याय ॥

संज्ञति प्रज्ञपयी नरसिंहः

यङ्गतयो भणि सत्त्वगणानाम् ।

नरकगतीश्च तथैव च प्रेतान्

आसुरकाय नरांश्च मरुंश्च ॥

नीचकुलां तप उष्णकुलांश्च

आत्मकुलांश्च दरिद्रकुलांश्च ॥ इत्यादि ॥

इदमपि तन्त्रानधिगमस्य फलमित्याह शोकायासैरित्यादि—

शोकायासैर्विषादैश्च मिथश्छेदनभेदनैः ।

यापयन्ति सुकृच्छ्रेण पापैरात्मसुखेच्छवः ॥ १५६ ॥

पुत्रकलत्रादिविप्रयोगकृताः शोकाः । सुखदुःखप्रसिपरिहारनिमित्तपरिश्रमा आयासाः । १०

तैः शोकायासैर्विषादैः यापयन्ति सुकृच्छ्रेणेति संबन्धः । विषादैश्च लामस्तकारादिविषादैर्दोर्मनस्यैः । मिषश्छेदनभेदनैः, मिथः परस्परं छेदनानि कतचरणशिरोनासिकाकर्णप्रमृती-

नाम्, भेदनानि बाहुजङ्घोर्हृदयःपाशोदरादीनाम् । चकारोऽनुवर्तते । तैश्छेदनभेदनैश्च

यापयन्ति, कालक्रमेण आयुःसंस्कारान् क्षापयन्ति । सुकृच्छ्रेण गृह्णता कष्टेन कथंचित्सुख-

ज्ञानपानवसनाः । किभूताः सन्तः ? पापैरात्मसुखेच्छवः, पापैरकुशलैः कर्मभिः, आत्मनः १५

स्वस्य सुखेच्छवः सुखामिलषणशीलाः ॥

तथाविधैश्च समाचारविशेषैश्च—

मृताः पतन्यपायेषु दीर्घतीव्रव्यथेषु च ।

मृताः जीवितेन्द्रियविमुक्ताः । पतन्ति गच्छन्ति अपायेषु नरकप्रेततिर्यङ्कु । किं

भूतेषु ! दीर्घतीव्रव्यथेषु च, दीर्घा चिरकालभाविनी, तीव्रा अतिदुःसह्येदनीयविषाकल्पात्, २०

व्यथा येनपायेषु ते तपोकाः, तेषु च । चकार उक्तसमुच्चये भिन्नक्रमे वा । केन प्रकारेण-

स्याह आगत्याग्येत्यादि—

आगत्याग्य सुगतिं भूत्वा भूत्वा सुखोचिताः ॥ १५७ ॥

सुखसंवर्धिता भूत्वा भूत्वा । कथम् ! आगत्याग्य सुगतिम्, शोभनां देवभनुष्य-

गतिं प्राप्य प्राप्य ॥

२५

पुनरपि तथाभूतानां दुःखपरंपरासागरनिमज्जानोन्मज्जनमादर्शयन्त्याह भवे इत्यादि—

भवे बहुप्रपातश्च तत्र चार्तत्त्वमीदृशम् ।

तत्रान्योन्यविरोधश्च न भवेत्तत्त्वमीदृशम् ॥ १५८ ॥

भवे संसारं कामरूपारूप्यस्वभावे बहुप्रपातश्च बहुतर उपपातश्च । तत्र चार्तत्त्व-

मीदृशम्, तत्र च भवे प्रपाते वा अतत्त्वमीदृशं व्यामोहविजृम्भितप्रेतादृशं सर्वजनसाधारणं ३०

यथाविधं प्रतिपादितं परिदृश्यमानं वा । तत्रान्योन्यविरोधश्च, तत्र एवविधे अतत्त्वे सति

अन्योग्यविरोधः परस्परविप्रतिपत्तिः । केन कारणेन न भवेत्तत्त्वमीदृशमिति । तस्माद्वस्तु-
रूपमेतादृशमनेकाकारसमारोपात् ॥

P 596

तत्र चातुपमास्तीवा अनन्ता दुःखसागराः ।

तत्र च एवमपि । अनुपमाः तदपरसदृशदुःखामत्वाद्नुपमानुमशक्याः । तीवा
जलुमवेदनाः । अनन्ता अनवधिकालविपाकतया अपर्यन्ता वा दुःखानामतिविपुलतया
महायानमनविगम्य निस्सीतुमशक्यत्वाद्, सागराः । तथापि कथंचित् महता वीर्येण
कुशलपक्षोपचयात् भूयसा कालेन सुगतिं प्राप्य क्षपयितुं शक्यन्ते इत्यत आह तत्रैव-
मित्यादि—

तत्रैवमव्ययबलता तत्राप्यव्ययमायुषः ॥ १५९ ॥

10

तत्रापि जीवितारोग्यव्यापारैः क्षुत्कुमग्रमैः ।

निद्रयोपद्रवैर्कलसंसर्गैर्निष्कलेष्टा ॥ १६० ॥

वृथैवायुर्वहत्याशु विवेकस्तत्र दुर्लभः ।

तत्र तथारूपे समावेशे एवं परिदृश्यमानरूपा अत्यबलता । हीनवीर्येति यावत् ।
तत्राप्यव्ययमायुषः । तत्रापि एवंभूते सत्यपि । अव्ययत्वं स्तोक्तवम्, आयुषः आयुःसंस्का-
16 राणाम् । तत्रापि जीवितारोग्यव्यापारैः आनाम्यजनप्रभृतिभिः । आरोग्यस्य आरोग्याय वा
रोगोपशमाय व्यापारैः विशेषेण कटुतिक्रमैवज्यकषायपानादिभिः । कुशललोपार्जनमन्तरेण
वृथा चैव आयुर्वहत्याशु इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तथा क्षुत्कमग्रमैः, क्षुत् भुजुक्षा, क्रमो
ग्लानिः, ग्रभो माग्विददि, तैः । निद्रया उपद्रवैः, निद्रया स्वप्नेन, उपद्रवैर्वात्येव्यास-
विद्वेष्टनादिकृतैः सरीसृपव्यालमृगदंशमशकादिकृतैः बधवन्धनताडनादिलक्षणेः । तथा बाल-
20 संसर्गैर्निष्कलैः, तथा बालानां पृथग्जनानां संसर्गैः संपर्कैः । किमूतैः ? निष्कलैः आत्मोत्कर्षादि-
संभिन्नप्रलापादिबहुलैः । तथेति न केवलं पूर्वोक्तक्रमेण, इत्थमपि वृथैवायुर्वहत्याशु, वृथैव
निष्कलमेव कुशलपक्षोपचयरहितत्वाद् आयुर्वहतिं याति आशु शीघ्रम्, असद्व्यापारप्रसङ्गात्
त्वरितमेव परिक्षयात् । एवमपि वर्तमानानां विवेकस्तु सुदुर्लभः, विवेकस्तु हेयोपादेयज्ञानं
व्यासङ्गपरित्यागो वा, सुदुर्लभः, कथमपि अतिदृच्छेनापि न लभ्यते । भवतु नाम एवम्,
25 तथापि यदि कथंचित् समाधानं जायते, तदा कल्याणं स्यात्, तदपि नास्तीत्याह
तत्रापिस्मादि—

P 597

तत्राप्यव्ययविक्षेपनिवारणमितिः कुतः ॥ १६१ ॥

तत्रापि भारो यतते महापायप्रपातने ।

तत्रापि एवमवस्थां गतेऽपि अम्यस्तविक्षेपः परिशीलितमौद्गलं तस्य निवारणं
30 निवर्तनं तस्य गतिरनुपवेशः कुतः ? नैवास्ति । तत्रापि एवमनर्थपरंपरायां स्थितानां कथंचित्
कुशलपक्षं समीक्ष्य भारो यतते महापायप्रपातने, केशमारो देवपुत्रमारो वा यतते उच्यन्ते

महापापप्रपातने प्रपातननिमित्तम् । अवीष्यादिनरकप्रक्षेपणार्थमिति यावत् । एवमपि कदाचित् सत्त्वरत्नादिषु अभिसंप्रत्ययवशात् कथंचित् कल्याणमुपजायते इत्याह तत्रास्-
न्मार्गोत्सादि—

तत्रास्न्मार्गोत्साद्विचिकित्सा च दुर्जया ॥ १६२ ॥

पुनश्च क्षणदौर्लभ्यं बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः ।

क्षेशोपो दुर्निवारश्चेत्यहो दुःखपरंपरा ॥ १६३ ॥

तत्र एवं दशां प्राप्नोति-सम्यग्दृष्टिनिष्कस्य असन्मार्गस्य चार्वाकमीमांसकादिपरि-
दीपितस्य बाहुल्यात् भूयस्त्वात् विचिकित्सा सन्मार्गे विमतिश्च दुर्जया, कथंचिदपि विचि-
कित्सा त्यक्तुं न शक्या । कथंचिद् सुगतिप्रतिलम्भेऽपि पुनश्च क्षणदौर्लभ्यम्, अद्याक्षण-
विनिर्मुक्तस्य क्षणस्य दौर्लभ्यं परमदुर्लभत्वम् ।

10

महार्णवमुगच्छिद्दूर्मम्रीवार्पणोपमम् । [४.२०]

कथंचित्तरक्षणसंभवेऽपि बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः, बुद्धानां [भगवतां] समस्तजगदालोक-
कारिणां सर्वदुःखनिदानभूतकेशशक्त्यापहारिणामुत्पादः प्रादुर्भवः अतिदुर्लभः । कथंचित्
कथंचिद् उदुम्बरपुष्पप्रायः संसारसागरोत्तरणोपायभूतः । कथंचित् बुद्धोत्पादसंभवेऽपि
क्षेशोपः [जातिजरामरणा]दीनामेषः अविच्छिन्नः प्रवाहः । स दुर्निवारः, दुःखेनापि निवार- 15
यितुमशक्यः । इत्यहो दुःखपरंपरा । इत्येवम् । अहो इति खेदे । दुःखस्य कष्टस्य परंपरा,
एकस्मादुःखाद्भिर्निर्गमेऽपि अपरस्मिन् दुःखे प्रपतनात् ॥

P 590

संप्रतमेवं सत्त्वान् सुदुःखितान् समीक्ष्य करुणाप्रेक्षितद्वयः परदुःखदुःखी शास्त्र-
कारः सत्त्वानां दुःखं शोचयन्नाह अहो बतेति—

अहो वतातिशोच्यत्वमेषां दुःखौचवर्तिनाम् ।

20

निपातसमुदायः खेदे । अतिशोच्यत्वमतिशयेन शोचनीयत्वम् । एषां हिताहितपरि-
ज्ञानविकलानां सत्त्वानां दुःखसागरकलोलपरंपरानिमज्जनोन्मज्जनाकुलचेतसां । के पुनरमी
सत्त्वाः शोचनीया इत्याह वे इत्यादि—

वे नैक्षन्ते खदौःस्मितमेवमप्यतिदुःखिताः ॥ १६४ ॥

ये सत्त्वा अविद्यान्वीकृतज्ञानलोचनाः नैक्षन्ते न मर्यन्ति खदौःस्मितं स्वस्य 25
आत्मनो दुःखावस्थितत्वम् । एवमप्यतिदुःखिताः एवमुक्तक्रमेण अतिदुःखिता अतिशयेन
दुःखावस्थिताः । दुःखपर्यापजा इति यावत् ॥

एतदनुत्पद्यमानेन स्पष्ट्यन्नाह ज्ञात्वेत्यादि—

ज्ञात्वा ज्ञात्वा यथा कश्चिद्विशोद्धर्हि मुहुर्मुहुः ।

P 600

स्वसौख्यं च मन्यन्ते एवमप्यतिदुःखिताः ॥ १६५ ॥

30

ज्ञात्वा ज्ञात्वा जलायागहनं कृत्वा कृत्वा यथा कश्चिदुपहतबुद्धिः शीतार्तः सुखाभि-
लाषी । विशेषं प्रविशेत् । कश्चिमस्मिन् । मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणं पुनः पुनर्वा । तथा एतेऽपि

सत्त्वाः स्वसौख्यत्वम् । आत्मसुखसंपत्तिं च मन्यन्ते अबबुध्यन्ते । एवमप्यतिदुःखिताः
एवमनेन प्रतिपादितक्रमेण अतिदुःखिताः दुःखामित्राः आलोकनीकृताः ॥

अहो बत अतिबहुलतराज्ञानान्धकारक्रमणम्भीषां यदात्मगतमपि प्रमादं न पश्यन्ती-
त्याह अजरेत्यादि—

४ अजरामरलीलानामेवं विहरतां सताम् ।

आयास्यन्त्यापशो घोराः कृत्वा मरणममृतः ॥ १६६ ॥

न विषन्ते जरा जीर्णता येषां ते अजराः । न म्रियन्ते ये ते अमराः । तेषामजराणा-
ममराणामिव लीला विचेष्टितं येषां ते तथोक्ताः । तेषामेवमनया लीलया विहरतां निश्चितं विचरतां
सताम् । आयास्यन्ति दैर्घ्यमन्यन्ते आपदो निरन्तरम् । सर्वे ते दुःखहेतवः जराव्याधि-
१० विपत्तयः । घोरा अतीव भयंकराः । कथमापत्यन्ति ? कृत्वा मरणममृतः, मरणमप्रतीकार-
परिहारं मृत्युममृतः पुरतः कृत्वा । एतच्चोक्तं राज्ञोक्तवादकसूत्रे—

तद्यथा महाराज चतसृभ्यो दिग्भ्यश्चत्वारः पर्वता आगच्छेयुः, दृढाः, सारवन्तः,
अखण्डाः अचिद्व्याः अक्षुण्णः, सुसंवृष्टाः एकधनाः नभः स्पृशन्तः, पृथिवी चोत्थितवन्तः,
सर्वे तृणकाष्ठशाखापर्णपलाशादिस्वसत्त्वप्राणभूतान् निर्ममन्तः । तेभ्यो न सुकरं जनेन
१५ वा पलायितुम्, बलेन वा द्रव्यमस्त्रौषधैर्वा निवर्तयितुम् । एवमेव महाराज चत्वारिमाणि
महामयानि आगच्छन्ति, येषां न सुकरं जनेन वा पलायितुम्, बलेन वा द्रव्यमस्त्रौषधैर्वा
निवर्तनं कर्तुम् । क्तमानि चत्वारि ! जरा व्याधिर्मरणं विपत्तिश्च । जरा महाराज
आगच्छति यौवनं प्रभयमाना । व्याधिर्महाराज आगच्छति आरोग्यं प्रमथन् । मरणं
महाराज आगच्छति जीवितं प्रमथमानम् । विपत्तिर्महाराज आगच्छति सर्वाः संपत्तीः
२० प्रमथन्ती । तत् कस्माद्धेतोः ! तद्यथा महाराज सिद्धो भृगराजो रूपसंपन्नो जवत्संपन्नः
सुजातनखदंष्ट्राकालो भृगुगणमनुप्रविश्य भृगं गृहीत्वा यथाकामकरणीयं करोति । स च
भृगराजोऽतिबलं व्यालमुखमासाद्य विवशो भवति । एवमेव महाराज विद्वस्य मृत्युशाल्येन
अपगतमदस्य अत्राणस्य अप्रतिशरणस्य अपरायणस्य मर्मसु चिच्छिद्यमानेषु मांसशोणिते
परिशुष्यमाणे परितुषितविह्वलवदनस्य कर्चरणविश्लेषाभियुक्तस्य अकर्मण्यस्य असमर्थस्य
२५ लालासिषाणकपूयमूत्रपुरीषोपलिप्तस्य ईषज्जीवितावशेषस्य कर्मभवात् पुनर्भयमालम्ब्यमानस्य
यमपुरुषभयभीतस्य कालरात्रिविशमतस्य चरमाश्वासप्रवासेषूपरुध्यमानेषु एकाकिनोऽद्वितीयस्य
खसहापस्य इमं लोकं जहतः परलोकमाक्रमतः महापथं व्रजतः महाकान्तारं प्रविशतः
महागहनं समवगाहमानस्य महाकान्तारं प्रपथमानस्य महार्णवेनोद्यमानस्य कर्मबाधुना
नीयमानस्य निमिच्छीकृतां दिशं व्रजतो नान्यत् प्राणं नान्यत् शरणं नान्यत् परायणमृते
३० धर्मात् । धर्मो हि महाराज तस्मिन् समये प्राणं त्यज्यं शरणं भवति । तद्यथा—
शीतार्तस्याग्निप्रतापः, अग्निमध्यगतस्यापि निर्वापणम्, उष्णार्तस्य वा शैत्यम्, अश्वानं

प्रतिपत्तस्य सुशीतलज्जायोपवनम्, पिपासितस्य सुशीतलं सलिलम्, बुभुक्षितस्य वा प्रणीत-
मन्नम्, व्याधितस्य वा वैद्यीयधपरिचारकाः, भयभीतस्य नव्वन्तः सहायाः साधवः
प्रतिशरणा भवन्ति ॥ इति विस्तारः ॥

तस्मादेतद्व्यपारिहारार्थं कुशलपक्षेभ्येव प्रज्ञापरिशोधितेषु यत्नः करणीयः ॥

इदानीं आत्मादिदुःखदुःस्मिन्नां दुःखापहरणाय साधयमाशङ्क्यन्नाह एवमित्यादि— ५

एवं दुःखाभितप्तानां शान्तिं कुर्यामहं कदा ।

P 603

पुण्यमेघसमुद्भूतैः सुखोपकरणैः स्वकैः ॥ १६७ ॥

एवमनन्तरोक्तया नीत्या दुःखाभितप्तानाम्, दुःखान्येव अग्रयः तैः संतापितानां
सत्त्वानां शान्तिं जात्यादिदुःखानलतापप्रशमनम् । कुर्यामहं कदा, कस्मिन् काले कुर्या
विदध्याम् । कथम् ! सुखोपकरणैः । सुखोपकरणानि सुखसाधनानि बलाभरणानुलेपन- 10
शयनस्नानप्रभृतीनि । किं तदुपाजितैरेव ? नेत्याह—स्वकैः स्वाभीष्टैः । मया स्वयमुपाजितैरित्यर्थः ।
किं निर्माणादिप्रदर्शितैः ? नेत्याह—पुण्यमेघसमुद्भूतैः, पुण्यान्वेष मेघाः सर्वदुःखसंतापार्ति-
शमनसुखोपकरणशीतलवृष्टिप्रदाननिमित्तात् । तेभ्यः समुद्भूतानि निर्जातानि, तैः ॥

एवममुदयसंपदि परेषां चेतो विधाय निःश्रेयससंपदि प्रदर्शयन्नाह कदेत्यादि—

कदोपलम्भदृष्टिभ्यो देशयिष्यामि शून्यताम् ।

15

संवृत्यानुपलम्भेन पुण्यसंभारमादरात् ॥ १६८ ॥

कदा कस्मिन् काले उपलम्भदृष्टिभ्यो भावग्राह्यमिनिविष्टिभ्यो देवायिष्यामि प्रकाश-
यिष्यामि । शून्यतां सर्ववर्त्मनिःस्वभावताम् । कथम् ! संवृत्या व्यवहारेण । अन्यथा विकल्पा-
विषयतया परमार्थशून्यस्य शून्यताया देशयितुमशक्यत्वात् । एवं निःश्रेयसहेतुज्ञानसंभार-
निमित्तमुपदर्शितम् । तत्कारणं पुण्यसंभारनिदानमुपदर्शयन्नाह—पुण्यत्वादि । पुण्यस्य ज्ञानादेः 20
संभारं कदा उपलम्भदृष्टिभ्यो देशयिष्यामीति संबन्धः । आदरादिति मूढता गौरवेण । सत्कृत्य
न गृह्येष्टया । केन प्रकारेण ? अनुपलम्भेन, देयदायकप्रतिग्राहकादित्रितयानुपलम्भ-
योगेन । त्रिकोटिपरिच्छन्ति यावत् । एवमुपचितः पुण्यसंभारो बुद्धताधिगमाय जायते ।
तदेवमनेन सर्वेण अशेषसंश्लेशहेतुसर्वसंभारोपविकल्पप्रतिपक्षतया सर्वविरणप्रहाणोपायत्वात्
समस्ततत्वागतधिगमहेतुत्वाच्च सर्वदुःखोपशमोपायप्रज्ञा उपजायते इत्युपदर्शितं भवतीति ॥ 25

ये गम्भीरनयावगाहनपटुप्रज्ञानिरस्ताभ्रमाः

संक्षेपव्यवदानपक्षविमलज्ञानोष्णिताः सूरयः ।

ते सन्तो गुणदोषधोरधि च तैः सारं निमिश्रादतो

प्राप्य सर्वमकल्मषं विषमिव त्याज्यं दुश्कं यदि ॥

न मुक्तमुक्तं किमपीह यन्मया

30

परं प्रजातं स्वलितं तदेव मे ।

ननु प्रहीष्यन्ति ममात्र साधवो

नति मयानेन हृत्वेन सांप्रतम् ॥

अपि च—

P 606

यः संश्रुत्या व्रजति मनसो गोचरत्वं कर्णचित्
 तादृश्यैः स्खलति न मतिः कस्य वै माहशस्य ।
 तत्सूक्ष्मार्थप्रविचयवतां मध्यमानीतिभाजां
 ६ इहा किञ्चिद्गुणलघुमिह स्यादुपादेयबुद्धिः ॥
 प्रज्ञाया विवृति विधाय विशदव्याख्यापदैः संश्रुतां
 सम्यग्ज्ञानविपक्षदृष्टिनिबिडव्यामोहशान्त्या मया ।
 यत्पुण्यं स्मृपार्जितं हितफलं तेनागु सर्वो जनो
 मञ्जुश्रीरिव सद्गुणैकवसतिः प्रज्ञाकरो जायताम् ॥
 १० इति प्रज्ञाकरमतिविरचितायां बोधिवर्यावतारपञ्चिकायां
 प्रज्ञापारमितापरिच्छेदो नवमः ॥
 कृतिरियं पण्डितमिक्षुप्रज्ञाकर[मति]पादानाम् ॥

* * * *

P 604

[लेखकविरचिता प्रशस्तिः]

15

टीर्क्यं परमा सुयञ्जितपदा शुद्धा मनोहादिनी
 संसारार्णवपाशगामिनि जने नौयानपात्रोपमा ।
 आगु प्रातिकरी जिनस्य पदवी साध लिखित्वा मया
 प्राप्तं यत्कुशलं सुसंपदि पदं तेनास्तु बुद्धो जनः ॥
 अद्यानवतिसंयुक्ते शते सरति वस्तरे ।
 कृष्णे श्रावणपञ्चम्यां वास्तरे कुजसाक्षये ॥
 २० श्रीमच्छंकरदेवस्य राज्ये विजयशालिनः ।
 बोधिवर्यावताराख्यटीके लिख्य(!)मिदं शुभम् ॥
 श्रीललितपुरे रम्ये श्रीमानीश्वरसंज्ञके ।
 यच्छ्रीराघवनाम्नस्य (!) विहारे सुगतालये ॥
 धन्यः स्वविरमिक्षोस्य(!) बुद्धचन्द्रस्य पुत्तकम् ।
 २५ तत्पुण्याद्बोधिसत्त्वत्वं लभते परमं पदम् ॥
 सृजतु शलिलं घना यथेष्टं

भवतु मही बहुशस्यसंप्रयुक्तम् (!) ।

अवतु नरपतिः प्रजा विनाम्नाः (!)

भवतु रत्नपतेः सुखातिबुद्धिः ॥ इति ॥

॥ कापल्यः भुवनाकर[व]र्मण[गा] लिखितमिति ॥

१० परिणामनापरिच्छेदो दशमः ।

बोधिचर्यावतारं मे यद्विचिन्तयतः क्षुभम् ।
तेन सर्वे जनाः सन्तु बोधिचर्याविभूषणाः ॥ १ ॥
सर्वासु विष्णु याचन्तः कायचित्तव्ययातुराः ।
ते प्राप्नुवन्तु मत्पुण्यैः सुखप्रामोद्यसागरान् ॥ २ ॥
जासंसारं सुखन्यानिर्मा भूतेषां कदाचन ।
बोधिसत्त्वमुत्सं प्राप्तं भवत्वविरतं जगत् ॥ ३ ॥
याचन्तो नरकाः केचिद्विद्यन्ते लोकभातुषु ।
मुक्तावतीमुक्तामोर्यैर्मोदन्तां तेषु देहिनः ॥ ४ ॥
क्षीतार्वाः प्राप्नुवन्तूष्णमुष्णार्ताः सन्तु क्षीतलाः ।
बोधिसत्त्वमहाभेषसंमवैर्जलसागरैः ॥ ५ ॥
असिपत्रवनं तेषां स्वाप्नन्दनवनद्युति ।
कूटशास्मलिशृङ्गाश्च जायन्तां कल्पपादपाः ॥ ६ ॥

कादम्बकारण्डवचनक्रवाक-

हंसादिकोलाहलरन्ध्रशोभैः ।

सरोमिरुद्रामसरोजगन्धै-

र्भवन्तु हृद्या नरकप्रवेशाः ॥ ७ ॥

सोऽङ्गारराशिर्मणिराशिरस्तु

वप्ता च मूः स्फाटिककुट्टिमं स्वात् ।

भवन्तु संचातमद्भीधराश्च

पूजाभिमानाः सुगतप्रपूर्णाः ॥ ८ ॥

अङ्गारवत्तोपलशङ्खपृष्टि-

रणप्रमुखास्तु च पुष्पवृष्टिः ।

तच्छङ्खयुद्धं च परस्परैश्च

श्रीदार्च्यमयास्तु च पुष्पयुद्धम् ॥ ९ ॥

पतिवसकलमांसाः कुन्द्वर्णास्त्रिदेहा

बह्वनसमजलायां वैतरण्यां निमग्नाः ।

मम कुशलबलेन प्राप्तविन्यात्मभावाः

सह सुरवनिताभिः सन्तु मन्दाकिनीत्वाः ॥ १० ॥

ब्रह्माः पद्मन्वकस्त्रादिह बभ्रुपुरुषाः काकगृध्राश्च घोरा

ध्वान्तं ध्वस्तं समन्तात्सुखरतिप्रननी कल्प सौम्या प्रसेचम् ।

इत्पूर्वं प्रेक्षमाणा गानतल्लग्नं वज्रपाणिं अवलन्तं
 दृष्ट्वा प्रामोद्यवेगाद्भयगतदुरिता यान्तु तेनैव साधम् ॥ ११ ॥
 पतति कमलवृष्टिर्गन्धपानीयमिमा-
 च्छमिति (?) नरकवर्हि दृश्यते नाशयन्ती ।
 किमिदमिति मुक्तेनाह्लादितानामकस्मा-
 द्भवतु कमलपाणेर्दर्शनं नारकाणाम् ॥ १२ ॥
 आयातायात शीघ्रं भयमपनयत भ्रातरो जीविताः स्मः
 संप्राप्तोऽस्माकमेव ब्रह्मदभयकरः कोऽपि चीरीकुमारः ।
 सर्वं यत्त्वानुभावात्प्रसन्नमपगतं प्रीतिवेगाः प्रवृत्ताः
 जातं संबोधिविषयं सकलजनपरिवाणमाता वया च ॥ १३ ॥
 पश्यन्त्वेनं भवन्तः सुरशतमुकुटैरर्च्यमानाङ्घ्रिपद्मं
 कारुण्यादाईदृष्टिं शिरसि निपतितानेकपुष्पीचवृष्टिम् ।
 कूटागरेर्मनोऽहैः स्तुतिमुखरमुखीसहस्रोपगीर्ति-
 र्दृष्ट्वा मे मञ्जुघोषं भवतु कलकलः सांप्रतं नारकाणाम् ॥ १४ ॥
 इति मत्कुशलैः समन्तभद्र-
 प्रमुत्तानावृतयोधिसत्त्वनेषाम् ।
 सुखाशीतसुगन्धदातवृष्टी-
 नमिनन्दन्तु विलोक्य नारकास्ते ॥ १५ ॥
 शाम्यन्तु वेदनास्तीव्रा नारकाणां भयानि च ।
 दुर्गतिभ्यो विमुच्यन्तां सर्वदुर्गतिपासिनः ॥ १६ ॥
 अन्योन्यमक्षुण्णमयं तिरश्चासपगच्छतु ।
 भवन्तु सुखिनः प्रेता यथोत्तरकुटी नराः ॥ १७ ॥
 संतर्प्यन्तां प्रेताः क्षाप्यन्तां शीतला भवन्तु सदा ।
 आर्यावलोकितेश्वरकरगण्डितक्षीरधाराभिः ॥ १८ ॥
 अन्धाः पश्यन्तु रूपाणि शृण्वन्तु वचिराः सदा ।
 गर्भिण्यश्च प्रसूयन्तां मायादेवीं च निर्द्वेषाः ॥ १९ ॥
 वज्रभोजनपानीयं श्रवणन्दनविभूषणम् ।
 मनोमिलयितुं सर्वं उभयानां हितसंहितम् ॥ २० ॥
 भीताश्च निर्भयाः सन्तु शोकार्ताः प्रीतिलाभिनः ।
 उद्विग्नाश्च निरुद्वेगा वृत्तिमन्तो भवन्तु च ॥ २१ ॥
 आरोग्यं रोगिणामस्तु मुच्यन्तां सर्वबन्धनान् ।
 दुर्बला बलिनः सन्तु क्षिप्रचित्ताः परस्परम् ॥ २२ ॥

सर्वा विशः शिवाः सन्तु सर्वेषां परिवर्तिनाम् ।
 येन कार्येण गच्छन्ति तदुपायेन सिध्यन्तु ॥ २३ ॥
 नौषानयात्रारूढाश्च सन्तु सिद्धमनोरयाः ।
 क्षेमोऽत्र कूलभासाद्य रमन्तां सह बन्धुभिः ॥ २४ ॥
 कान्तारोन्मार्गपतिना लभन्तां सार्यसंगतिम् ।
 अत्रमेण च गच्छन्तु चौरव्याघ्रादिनिर्मयाः ॥ २५ ॥
 सुप्रमत्तप्रमत्तानां व्याप्यारण्यादिसंकटे ।
 अनाथबालवृद्धानां रक्षां कुर्वन्तु देवताः ॥ २६ ॥
 सर्वाक्षुण्णविनिर्मुक्ताः श्रद्धाप्रज्ञाकृपान्विताः ।
 आकाराचारसंपन्नाः सन्तु जालिस्तराः सदा ॥ २७ ॥
 भवन्त्वक्षयकोशाश्च यावद्भग्नगञ्जवन्तु ।
 निर्द्वन्द्वा विरुपायासाः सन्तु स्वाधीनवृत्तयः ॥ २८ ॥
 अस्वीजसश्च ये सस्वास्ते भवन्तु महौजसः ।
 भवन्तु रूपसंपन्ना ये विरुपास्तपस्थितः ॥ २९ ॥
 याः काश्चन क्षियो लोके पुरुषत्वं व्रजन्तु ताः ।
 प्रामुख्यवृत्तां नीचा इतमाना भवन्तु च ॥ ३० ॥
 अनेन मम पुण्येन सर्वसत्त्वा अक्षेपतः ।
 विरम्य सर्वपापेभ्यः कुर्वन्तु कुल्लं सदा ॥ ३१ ॥
 बोधिविज्ञाविरहिता बोधिवर्थापरायणाः ।
 बुद्धेः परिगृहीताश्च मारकर्मविवर्जिताः ॥ ३२ ॥
 अत्रमेयायुषश्चैव सर्वसत्त्वा भवन्तु ते ।
 नित्यं जीवन्तु सुखिता सत्युक्तमोऽपि नश्यन्तु ॥ ३३ ॥
 रम्भाः कल्पद्रुमोद्यानैर्दिशः सर्वा भवन्तु च ।
 बुद्धबुद्धात्मजाकीर्णा धर्मचन्मिमनोहरौ ॥ ३४ ॥
 शर्करादिव्यपेता च समा पाणितलोपमा ।
 सुधी च वैदूर्यमयी भूनिः सर्वत्र तिष्ठन्तु ॥ ३५ ॥
 बोधिसत्त्वमहापर्वन्मण्डलानि समन्ततः ।
 निषीदन्तु अक्षोभामिर्मण्डयन्तु महीतलम् ॥ ३६ ॥
 पक्षिभ्यः सर्ववृक्षेभ्यो रदिमभ्यो गमानादपि ।
 धर्मचन्मिरविश्रामं कृत्यां सर्वदेहिभिः ॥ ३७ ॥
 बुद्धबुद्धसुतैर्नित्यं लभन्तां ते ममामगमम् ।
 पूजामेवैरतन्त्रैश्च पूजयन्तु जगद्गुरुम् ॥ ३८ ॥

देवो वर्षतु काठेन सत्त्वसंपत्तिरस्तु च ।
 स्त्रीतो भवतु ओरुक्ष राश भवतु मार्मिकः ॥ ३९ ॥
 शक्वा भवन्तु चौराभ्यो मन्त्राः सिध्यन्तु ज्ञापिनाम् ।
 भवन्तु कर्णविष्टा हाकिनीराक्षसादयः ॥ ४० ॥
 मा कश्चिदुःखितः सत्त्वो मा पापी मा च रोगितः ।
 मा हीनः परिभूतो वा मा भूत्कश्चिच्च दुर्मनाः ॥ ४१ ॥
 पाठस्वाध्यायकलिला विहाराः सन्तु सुखिताः ।
 नित्यं स्वात्सर्पसामग्री संप्रकार्यं च सिध्यन्तु ॥ ४२ ॥
 विवेकज्ञाभिः सन्तु शिक्षाकामाश्च भिक्षवः ।
 कर्मण्यविता ध्यायन्तु सर्वविद्वेषवर्जिताः ॥ ४३ ॥
 ज्ञाभिः सन्तु भिक्षुण्यः कलहायासवर्जिताः ।
 भवन्त्यक्षरदृशीलाश्च सर्वे प्रव्रजितास्तथा ॥ ४४ ॥
 दुःशीलाः सन्तु संविन्नाः पापक्षयरताः सदा ।
 मुग्धोर्जाभिः सन्तु तत्र चाक्षण्डितव्रताः ॥ ४५ ॥
 पण्डिताः संस्कृताः सन्तु ज्ञाभिः पैण्डपातिकाः ।
 भवन्तु शुद्धसंतानाः सर्वविरुद्धात्कीर्तयः ॥ ४६ ॥
 अमुक्त्वापायिकं दुःखं विना दुष्करचर्यया ।
 विद्वेनेकेन कायेन जगद्ब्रह्ममाप्नुयात् ॥ ४७ ॥
 पूज्यतां सर्वसंबुद्धाः सर्वसत्त्वरत्नेकया ।
 अक्लिञ्चोद्बसौक्येन सुखिनः सन्तु भूयसा ॥ ४८ ॥
 सिध्यन्तु बोधिसत्त्वानां जगद्दयं मनोरथाः ।
 यश्चित्तयन्ति ते नाथास्तत्सत्त्वानां समृध्यन्तु ॥ ४९ ॥
 प्रत्येकबुद्धाः सुखिनो भवन्तु आशक्तास्तथा ।
 देवासुरनरैर्नित्यं पूज्यमानाः स्मरैरपैः ॥ ५० ॥
 आसिस्मरत्वं प्रवक्ष्यामहं च प्राप्नुयां सदा ।
 यावत्प्रमुखाभूमिं मञ्जुबोधपरिमहात् ॥ ५१ ॥
 येन तेनासनेनाहं यापयेयं बलान्वितः ।
 विवेकवाससामग्री प्राप्नुयां सर्वजातिषु ॥ ५२ ॥
 यथा च हृष्टकामः स्त्वां हृष्टकामश्च किञ्चन ।
 तमेव नाथं पश्येयं मञ्जुनाथमविप्रतः ॥ ५३ ॥
 वृक्षदिग्भ्योऽप्यर्पयन्तु सर्वसत्त्वार्थसाधने ।
 यथा वारति मञ्जुग्रीः सैव चर्या भवेन्मम ॥ ५४ ॥

आकाशस्य स्थितिर्यावथावथ जगतः स्थितिः ।
 तावन्मम स्थितिर्भूयाध्वजगुःस्थानि निमग्नः ॥ ५५ ॥
 यत्किञ्चिज्जगतो दुःखं तत्सर्वं मयि पश्यताम् ।
 बोधिसत्त्वश्रुतेः सर्वैर्जगत्सुखितमस्तु च ॥ ५६ ॥
 जगद्दुःखैकभैरभ्यं सर्वसंपत्सुखाकारम् ।
 ज्ञानमसत्कारसहितं किं तिष्ठतु शासनम् ॥ ५७ ॥
 मङ्गुघोषं नमस्यामि यत्प्रसादागमतिः शुभे ।
 कल्याणमित्रं वन्देऽहं यत्प्रसादाच्च वर्धते ॥ ५८ ॥

॥ बोधिचर्यावतारे परिणामनापरिच्छेदो दशमः ॥
 ॥ समाप्तोऽयं बोधिचर्यावतारः । कृतिराचार्यशान्तिदेवस्य ॥

प्रथमं परिशिष्टम् ।

श्लोकसूची ।

अकारणेनैव विपुलानि ७.३९
 अकुर्यान्न कुतश्च ७.१९
 अकुरुतामि व शस्य ९.५
 अकुर्यादन्वतो ज्ञानात् ९.११६
 अकुरो ज्ञानेन भीमात् ९.११५
 अकुरुतेदायंमप्यथ ९.४४
 अकारणतोपलक्षकवृष्टिः १०.९
 अविनाशं कृता पूजा ९.१९
 अनेनमद्य तैवाहं ९.६९
 अतारामरलीमानां ९.१६६
 अवागानां पश्चि ज्ञाने ९.६९
 अन एव विचारोऽयं ९.९३
 अन एवाह भागवान् ४.२०
 अनः परं प्रतिष्ठतां २.२०
 अनः परायं कुरुष्वपि ८.१०९
 अनः सुपुण्यकन्देन ८.१०६
 अनीन्य पुण्यद्वयं ९.५४
 अनीनानागतं चित्तं ९.७४
 अन्यमिष्टागमेनापि ९.९
 अन्यप्रमत्तनिष्ठमि ९.५८
 अन्यप्रमत्तपरिणम २.३६
 अत्र गही भविष्यादि ४.७३
 अत्र मे जेतव्यं नाति ४.२०
 अध मेधवताज्ज्ञानं ९.११३
 अध मेधावकैपलात् ९.१०६
 अध त्वदिच्छया सिद्धं ६.८८
 अध शोषोऽयमभावात् ६.४०
 अध प्रत्यवकारी त्वां ६.५१
 अध वक्ष्ये मनः प्रसादमेति १.६५
 अधापि हस्तवादादि ७.२०
 अधापिह्न एवागमा ९.७०
 अधाहमशिक्षि ज्योऽन्य ८.१४५
 अधाहमन्यपरोक्षे ६.१०३
 अधैवमुप्यमानेऽपि ८.१६८
 अधविद् जगत्कृपा ५.९
 अधान्ता मन्वन्तावन् ५.९
 शेषि. १७

अथ मे तत्फलं तन्म ३.२५
 अद्यापि चेत्यैव त्वां ७.१४
 अधाप्यन्ति मम स्वार्थं ८.१००
 अयैव धरणे तैमि २.५९
 अद्यैव धारणे पारि २.४८
 अन्वसिद्धतो ज्ञानः ८.११८
 अन्वार्थं प्रतिपन्नस्य ८.३४
 अन्वाधानामहं नाथः ३.१७
 अनादिमति संसारे २.२८
 अमित्यधीवितासङ्गात् २.७३
 अनिष्टकर्मपात्रावम् ६.७
 अनिव्यमागमन्येत् ३.२३
 अनुवीनं प्रतिद्वयं ५.४८
 अनुपपन्नं हि तच्छानि ६.२८
 अनेकदोषदुष्टेन २.२१
 अनेके भुतावन्तोऽपि ५.२६
 अनेन मम पुण्येन १०.३१
 अनेन हि विहारेण ५.२१
 अन्धः संसारकूटेभ्यः ६.२७
 अन्धाः पश्यन्तु कुर्याणि १०.१९
 अन्वयो नापि ज्ञानानं ५.१४३
 अन्वयस्यि वा प्रीत्या ६.९५
 अन्वयदीयधरो भूत्वा ८.१५९
 अन्वयप्रमत्तार्थे वेत् ९.६७
 अन्वयसंज्ञानमतीति ८.१३०
 अन्वाधिकप्रमोदादिः ८.१६३
 अन्वेनापि कृतं वीर्यं ८.१६३
 अन्वोन्मयज्ञानादयं १०.१७
 अपकाराद्यपीऽस्तेति ६.११०
 अपश्यन्नरिति वारि ८.३
 अपायदुःखविधामे ६.१
 अपि चनेकस्मिन्नाथ ९.१२०
 अपि सर्वत्र मे लोकं ८.१४८
 अपुण्यवान्मि महाद्विदः २.७
 अपेक्षते चेन्नामही ९.१२५
 अपमेवा गता कस्याः ८.१५५

जममेवा गता बुद्धाः ४.१३
 जममेवा मया दोषाः ७.३३
 जममेवायुषमेव १०.३३
 जमहीना हि तत्कर्तुः ९.३२
 जमिया न जमिष्यमि २.३६
 जमयं केन मे वृषं २.६०
 जमविष्यतिर्दं कर्म ८.१५०
 जमुक्त्वापायिकं दुःखं १०.४७
 जम्वाक्यास्तस्मि मां ये च ३.१३
 जम्वासादुम्परीयेषु ८.१११
 जममेव प्रदेवेषु ८.२८
 जमेवमचमस्त्वान् ८.६०
 जयसेव हि कापो मे ८.३१
 जयं सुख्यः परो दुःख्यो ८.१६०
 जयुक्तमपि चेदेतत् ८.१००
 जर्जरक्षणाक्षयिणैः ८.७९
 जर्जराक्षय ये सत्त्वाः १०.२९
 जवर्णवादिनि द्वेषः ६.६२
 जवदयं गन्तुरन्यत्र ८.८२
 जविषादचतस्युह ७.१३
 जम्वापारमुखाब्जाद् ७.३
 जस्यस्थिप्लवः केवा ८.१०६
 जमुषितिमिमिसिर्नं गृहीत्वा १.१०
 जममोपाजिद्वन्नाद् ६.१००
 जसुख्ये यथा माया ९.२८
 जसहिष्णवत्तमं जीरे ५.५३
 जसंभ्रजन्वविनाय ५.२५
 जसंभ्रजन्वचैरेण ५.२७
 जसंभ्रजानिरोजाम्याम् ८.६६
 जसिन्वत्रवर्नं मेघां १०.६
 जसिन्वत्रवर्नं यद्दृष्ट ६.७६
 जमि सृष्टतया बुद्धं ९.९१
 जस्त्रीन्वपि प्रवृष्टं कृत्वा ५.६३
 जस्यापि हि वराकस्य ८.१५१
 जस्यैकस्यापि कायस्य ८.६२
 जस्यैवं पतितस्यापि ८.१०५
 जस्यामिहानि दुःखानि ८.१०९
 जहमेव तदावीति ८.९८
 जहमेवापकार्येषां ६.४९
 जहं करोमि कर्माणि ८.१७२

जहो वतामिषोप्यन् ९.१६४
 ज्ञानान्पुन्येन्द्रेण ९.८७
 माकाशस्य स्थितिर्वायव १०.५५
 मागमात्रं फलं तत्र ९.७०
 मावातो बोधिसत्त्वानां ५.९७
 माहमप्रमायमज्ञात्वा ४.४२
 माहममानांस्तया भोगान् ३.१०
 माहमसत्त्वेषां मितं ५.५७
 माह्मनमपरित्यज्य ८.१३५
 माहमानं चापरोक्षेण ८.१२०
 माह्मार्थं परमाज्ञप्य ८.१२८
 माह्मार्थं पीडयित्वाय ८.१२६
 माह्मीकृतं सर्वमिदं जगत्तः ६.१२६
 माह्मोक्तयः परावर्णः ८.१३
 माहाय बुद्ध्या मुनिपुंगवेष्यो २.६
 मादीप्तक्षयस्य यथा समम्भान् ६.१२३
 मादी साकादिदानेऽपि ७.२५
 मापातायात दीप्तिं १०.१३
 माहाधनायास तयागमानां ६.१२५
 माहोर्गं विवसं चेदं ४.१६
 माहोर्गं रोणिजामस्तु १०.२२
 माह्यमाकाशगर्भं च ९.५२
 माहवस्य च माहवस्य ६.११४
 माहसंसारं सुखञ्चानिः १०.३
 माह्मां तावत्परो लोको ८.१३२
 माह्मां मविष्यदुन्नाय ६.१३३
 इति ध्यात्वा तथा सिद्धे ५.६२
 इति मल्लसखेः समन्तम् १०.१५
 इति सत्रपत्तौ त्रिगस्य पुत्रे १.३४
 इति संततर्षभैरितेषु ४.३४
 इत्यव्याधिभीनोऽपि २.५५
 इदं च ते हृदिसुखं ६.७०
 इदं न प्राप्तयारब्धं ७.८
 इदं सुखादुपपन्नं १.२०
 इदं चर्मपुटं तावत् ५.६२
 इदं परिक्रमं सर्वं ६.१
 इदं वे कायमिच्छन्ति ८.१८३
 इदमेव तु मे विन्ता २.६३
 इह सम्भ्रजतेनापि २.४१
 इहैव निवृत्ताय २.३८

इन्ध्नोऽकृष्टान् समान् द्रव्ये ८.१२

इन्द्रो जगतो हेतुः ९.११९

उत्तरोत्तराः श्रेष्ठाः ५.८३

उर्ध्वार्द्धसामक ६.१५

उद्वेगं सोपहासं वा ५.५९

उद्वन्धनप्रपातौ ६.३६

उक्ताभ्यमानं यत्नघट् ८.४४

उपप्लुता ये च भवन्ति श्लोक ८.१३४

उपाध्यायानुशासन्या ५.३०

उरक्षारातिघातान् ये ६.१०

कज्जु पश्येत्सदा सध्वान् ५.८०

एक उरघटते जम्बुः ८.१३

एकक्षणकृत्वा पापात् ४.२१

एकस्मादुत्पादेयौ ८.५०

एकस्य त्रिस्तभावत्वं ९.१२९

एकस्यापि द्वि सत्त्वस्य ४.१०

एकतागम्यमानेन ९.५१

एकैनापि यथा सर्वे २.५६

एकैकस्मिन्काले सुष्ठु ७.७२

एतान्ते मे परिमिते ७.२२

एतदेव समासेन ५.१०८

एतदिदं वक्षिषं शीरे ६.८९

एतानाभित्य मे पारं ६.८८

एतानां च अस्त्वर्थो ६.९१

एवमब्रुवन्ति पुत्रान् ९.८६

एवमन्विष्य परेण ५.६४

एवमकाशनिष्ठस्य ३.२१

एवमागन्तुकोऽस्मीति २.१५

एवमात्मगुणान् भुक्त्वा ८.१५२

एवमाग्निभिराकरिः ८.८९

एवमादीनि कुत्सामि ६.३

एवमादीनवो भूवान् ८.८०

एवमापत्तिवलयौ ४.११

एवमुद्रित्य कामेभ्यो ८.८५

एवं कुर्वन् विद्वेहं ८.१६०

एवं क्षमी भवेद्दीप्ये ७.१

एवं गृहीत्वा मतिमान् ३.२४

एवं गृहीत्वा सुखं ७.१

एवं चापेक्षया हत्वा ८.१७२

एवं चापेक्ष्यभ्येतत् ८.७१

एवं चित्तं यवत्सङ्गात् ६.७१

एवं दत्त्वापि दत्तसङ्गात् ८.१४

एवं ते वस्तुन्यापि ५.६७

एवं दुःखाग्रितस्त्राणां ९.१६०

एवं न च तिरोगोऽस्ति ९.१५०

एवं परवत् सर्वं ६.६१

एवं परार्थं कृत्वापि ८.११६

एवं ब्रह्मा ह पुण्येय ६.६९

एवं ब्रह्मा परार्थेय ५.८४

एवं भावितसंज्ञायाः ८.१०७

एवं वर्णाङ्गुलस्त्राणां ५.७१

एवं विनिश्चित्य कोमि यत्नं ४.४८

एवं विरक्तमुन्मूल्य ७.३२

एवं द्रव्येषु भावेषु ९.१५२

एवं सर्वमिदं कृत्वा ३.६

एवं संक्षिप्तमाश्लेष्य ५.५४

एवं सुखाद्युत्थं मण्डलं ७.३०

एवं स्वभोग्येभ्यः ९.८८

एवं हि सुकृतं सर्वम् ५.४४

एव सात्त्विकते भावौ ८.१४१

कङ्काकारं कतिचिद् दृष्ट्वा ८.७०

कतिपयजनसत्रदायकः १.३२

कथं च मिःशराभ्यदक्षान् २.३२

कथं पितृपि संप्राप्तं ४.२६

कदलीयं कलं विहाय वासि १.१२

कथं पितृभ्यते लोके ६.१२

कदा तथागोत्पत्तौ ४.१५

कदोपलम्भमहिम्नो ९.१६८

करोत्यनिष्कृष्टाशब्दे ९.१६६

कर्परादिषु ह्रस्वेषु ८.६२

कर्मणः सुखदुःखे च ९.१२३

कचरता कश्चित्ते चेति ९.१०९

कचपाननस्यार्थं प्रविशितयन्त्रिः १.७

कल्पितं भावमसृष्ट्वा ९.१४०

कस्मान् सदा न कुतरे ९.१६४

कस्मादेवं कृतं पूर्वं ६.६८

कस्य मातुः पितृवोपि १.२३

कस्यान्वित्यन्वित्यस्य ८.५

कः पण्डितकथास्मात् ८.१२४
 कार्त्तरीहिपानेन १.४६
 कादम्बरकण्ठवक्त्रकाक १०.४
 काष्ठातोन्मार्गपतिना १०.२५
 कामा कनयजनका ८.४०
 कामेन वृत्तिः संसारे ७.६४
 कायस्थितिविधेय ८.६
 कायभूमि निजां गत्वा ८.३०
 कायस्यात्र किमायान ८.६७
 कायस्यावयवत्वेन ८.११४
 कायेनैव परिप्राप्ति ५.१०९
 कायेनैवमवस्थेयं ५.३९
 काये नौवृद्धिमावाप ५.७०
 काये व्यस्रोऽप्यसौ गन्धः ८.६५
 कायो न पादौ मो लंबा ९.७९
 काययन्तु न कार्याणि ३.१४
 कार्यं कल्प न चेत्सत्यः ९.७७
 किमुत सवतसर्षदुःखहेतुर् ४.३८
 किमुतानुत्तरं सौख्यं ४.६
 किमुताप्रतिभं शूल १.२६
 किमुवाच नरो जात्वा ७.१९
 किमु विरचितिसरस्वस्यवा १.३६
 किपतो भारयिःपाणि ५.१२
 किं ह्येते हेतुमेव हेतु ९.११८
 किं च निष्कप्रभङ्गनाम् ६.११९
 किं निर्गुणेन कनेत्यं ८.१४३
 किं पुनर्मैरवाकारैः २.७५
 किं यमानेन यजेण ८.१७९
 किं वारयतु शुभ्यानि ६.८५
 किं वीर्यं कुललोकादः ७.५
 कुतः सुखं वा दुःखं वा ९.१५३
 कुत्र मे वर्तत हति ५.४१
 कुपितः किं वृषः कुर्यात् १.१३१
 कुप्यामीनि न संश्लिष्य ६.९४
 कुशलादां च सर्वेषां ७.४०
 कृताकृतपण्डितोऽयं २.३४
 कृते यः प्रतिकूर्तित १.३१
 कृत्यापि पापानि मुदाकृत्यानि १.१३
 कृत्या बहुदुःखं येन ८.१०४
 केचित्सद्योभितं दृष्ट्वा ६.१७
 केचिदिदानीन्व्यापारैः ८.७३

कोरायसेवतेकाहं ६.७४
 क्रियासिमास्युपिनां ७.२४
 कीदृशं मम कायेन ३.१३
 क्लेशहेयावृत्तितमः ९.५५
 क्लेशात्कलसंभोऽयम् ५.६८
 क्लेशवहाणाम्युद्धिहेतु ९.१६
 क्लेशमहारान् वीरक्षन् ७.६७
 क्लेशवायुपिकाशायः ७.४
 क्लेशात्मनो लोकोऽयं ७.५०
 क्लेशोन्मत्ताहोन्मेषु ६.३८
 क्लेशास्त्रि मया दृष्टः ८.१६९
 क्लेशो नायात्मनःस्थो निरस्तः ४.४६
 क्लेशसंप्रतिपं सुदुर्लभा १.४
 क्लेशजनयि सुदुर्लभा ८.१०
 क्षपयन् पूर्वप्रापानि ७.२९
 क्षतासिद्ध्यावापौ माय ६.१०९
 क्षुत्पिपासाभ्यर्थां हृत्पां ३.८

गण्डोऽयं प्रतिमाकारः ६.४४
 गन्तुकामस्य गन्तुश्च १.१६
 गन्तुमीहेतुप्रसवेपु ५.८९
 गन्तुत्वप्राणि मे कारं ४.४६
 गुणलेशोऽपि नागवायो ७.३६
 गुणपरीकरादीनां ९.११०
 गुणावगते च शब्दादौः ९.१३०
 गुणा मयादेनीवाश्च ७.३५
 गुणोऽयं च दुःखस्य ६.२१
 गुदसाकोहितादीनां ६.१५
 गुह्यैराभिधायकैः ५.५९
 गुह्यदुःखं यदा चित्तं ९.३०
 ग्लानानामपि मेवमेव ३.४

चतुर्भिः पुरुषैर्वावत् ८.३५
 चर्मण्युपादिते वस्त्राद् ८.६४
 चित्तमेव यदा माया ९.१७
 चित्तं रक्षितकामासां ५.६३
 चित्तादन्वा न माया चेत् ९.२७
 चित्तादन्वाद्यमुद्गीर्ण ३.३
 चित्तात्मनिः कल्पतः ९.३६
 चित्तात्मकिर्णवृष्टः ३.१९
 चित्तिं ब्रह्मति मे कार्यं ४.२५

किराभासं क्षयवर् ५.५८

चेतनाचेतनकृता ३.६६

चेतनाचेतने चैवयं १.६८

कन्दःस्वामरानमुक्ति ७.३१

काचेरुचि मे दोषाः ८.१४९

छिद्यन्ते कामिनः कंचिव् ८.७८

छेत्तव्यश्चासि मेतस्यो ७.२१

जगदज्ञाननिमित्त ३.३१

जगद्वय निरक्षितं मया ३.३३

जगदादम्बुबीजस्य १.२६

जगदुःखकमेयस्य १०.५७

जगद्भाषिप्रसन्नं ३.२९

जगद्भुवनविनाशाय ३.२८

जगद्भुवनोऽपि सोऽभ्यासः ७.४८

जगत्कृपासि सर्वाणि ५.१६

जगत् केदमिदं शत्रोः ६.८७

जातिचरत्वं प्रकल्प्य १०.५१

जीवमात्म इवास्मीति ७.११

जीवलोकाभिर्न लक्षणा २.६२

जात्वा पदोक्तमात्मानं ८.११३

येवात्पूर्वं वसि शूनं ९.१०५

तच्चित्तजनप्रदृशाप सन्वत् २.१

तच्चित्तस्य दृष्टत्वेन ३.१८

तच्चित्तेया सुधी पाति ८.८

तच्छब्दं मम कायश्च ६.४३

तत्सुखेन मुक्तिर्न चेत् ३.५६

ततः कोटिहातेनापि ८.८३

ततः प्रवृत्ति मुक्तस्य १.१९

तत्तत्प्रकरणं याति ९.३७

तत्र सर्वं यथा ज्ञेयं ७.१८

तत्र बानुपमासीवाः ९.१५९

तत्र दोषक्षयात्मने ७.३४

तत्र लोको द्विधा दृष्टो ९.३

तत्र सर्वज्ञैवैव २.५७

तत्रापि जीवितारोग्य २.१३०

तत्रापि ज्ञातो भवते ९.१६२

तत्सर्वं देशाभास्ये २.५५

तथा कस्योऽम्बुबीजोऽपि ८.११३

तथागताशयमेतदेव ३.३२०

तथाश्रुता मया कार्यं ३.२६

तथा यद्यप्यसंदेहं ८.९३

तथा किंचित्परायेणम् ९.२०

तदेव रूपं जानाति ९.५३

तदेवं दृश्यमायमे ९.५४

तदेवं स्पर्शमायमे ९.५८

तदेवान्नेन रूपेण ९.६१

तदुःखेन च मे बाधा ८.५७

तदुष्टालक्षमेवायः ३.१११

तदेतत्तुल्यमावासेत् ९.१३१

तद्विचित्रितं द्विचित्रं १.१५

तद्वान्ति कायो मोक्षानु ९.८४

तद्वदुत्पादयाम्येव ३.२३

तन्मुक्तं तत्परिहृष्टम् ८.७५

तन्मात्मानं तुल्यमेव मितं १.६

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

तन्मात्मानं वसामेऽपि ७.६५

नै भामकोविदं नायं २.५१
 ताम्येवास्मीनि तान्यानि ८.४३
 मुखा किं नृपतिर्दयात् ६.१३२
 सल्लयैर्मन्दुसुखैः ८.५१
 मृग्या साकनुपादानं २.४७
 तेन किं लुप्तमिदं च ९.१२२
 तेन सत्यपरो भूत्वा ८.१३९
 तेनाहं लोकचरितैः ८.१८५
 तेऽप्यामन् दशमशकाः ७.१८
 ते मानिनो मित्रयितव्य ७.५२
 तेषामेव च सत्त्वानां १.२४
 तेषां हरितामि नमस्करोमि १.३१
 तैष्ठ्यात्रचरो यज्ञ ७.७०
 तैष्ठ्याप्यधिगतं धर्म २.४९
 स्वजेन जीवितं वस्त्रम् ५.८७
 स्वकस्वान्योम्यसुखोपाद् ८.१३३
 अस्याः पृथग्वन्यकस्यादिह १०.११
 त्राणस्तथा विप्रां इष्टा २.४७
 त्रिषु मानो विघातव्यः ७.४९
 त्रैलोक्यपुन्यं बुद्धत्वं १.८१
 त्वां सत्येषु न दास्यामि ८.१७१
 दक्षं तन्धानसंपन्नः ५.८२
 दण्डयात्रानिरपरे ८.७७
 दत्ताक्षै र्बेतां तस्मान् ५.१९
 ददासि धातानमहं जिनेभ्यः २.८
 दण्डकादस्य सेंटस ५.९१
 दन्तदंशनका नाहं ९.५८
 दरिद्राणां च सत्त्वानां ३.९
 दशविंशत्योमवर्षत ४.४१ १०.५४
 दशमाने गृहे यज्ञ ६.७०
 दिव्यैर्मन्दुसुखमभिचित्रतोमैः २.१३
 दीपः प्रकाशत इति ९.२२
 दीपार्थिनामहं दीपः ३.१८
 दुर्गातिनीकता मीकर्ष ८.१२७
 दुर्गातिम्यालवकस्ये ८.१४१
 दुर्गासुखगणे सेतुः ३.३०
 दुर्गापुत्रकर्मणा १.१३
 दुःखमेवाभिधावन्ति १.२८
 दुःखहेतुगर्हकः ९.७८
 दुःखं कस्यापिनायं वेत् ८.१०३

दुःखं तेषामि दुःखस्य ६.४५
 दुःखं न्यकारपातस्य ६.११
 दुःखं प्रवेदुकामस्य ६.१०१
 दुःखं हन्तुं सुखं प्राप्तुं ५.१७
 दुःखानि दीर्घमनसा ७.४१
 दुःखेऽपि मेव चित्तस्य ६.१२
 दुःखीका सन्तु संविज्ञाः १०.४५
 दुःखराज निवर्तत ८.११९
 धर्मते रहस्यते वापि ९.१००
 दृष्टिमित्रामहेतोस्तु ५.३६
 देवादिभिर्येषु च गान्धर्वाः २.४
 देवी यन्तु कालेन १०.६९
 द्वयोरेभ्यामयोः सिद्धेः ९.७२
 धन्यैः शशाङ्ककरचन्दनशीतलेषु ८.८१
 धर्मैरुन्मदविशोभेन ४.३९
 धर्म निर्गोरे स्वस्ये ५.८८
 धर्मापेक्षाप्रनाशाय ८.१६

न कर्तव्याम्यमि प्रीतिः ८.१७१
 न कर्मेष्टसंभवो ९.७१
 न किञ्चिदस्ति नष्टस्य ६.१४
 न केवलमप्यस्य ८.६१
 न केवलं स्वमाप्ताने ६.८१
 न क्षेप्य विषयेषु नेतिहृत्पणे ४.४७
 न स्वादिताम्यस्य ५.६५
 न च तन्मात्रमेवास्ती ४.२२
 न च द्वेषसमं पापं ६.२
 न च प्रत्ययसामन्या ६.२६
 न चात्र मे व्यापः कश्चित् ५.७८
 न चात्रवगतेऽप्यपि २.१४९
 न चास्ति कश्चातः केचित् ८.३७
 न चास्ति वेदकः कश्चित् ९.१०२
 न चेदं तादृशं दुःखं ६.७५
 न चिन्तयि यथासामं ९.१८
 न तत्रिदंते सौम्ये ६.५८
 न दुःखी तन्मयापराध ७.२७
 न दोषो बोधिसंभूता ९.८
 न नाम सायं बुद्धत्वं ८.१३१
 नन्दसिद्धं महामानं ९.४२
 न पश्यति दद्यात् ८.७

न प्राप्तं भगवन्मूर्ध्नि ७.३०
 न बाहः कलविमिश्रम् ८.२४
 न बाह्वक्षेत्रं कंचिद् ५.९५
 न युक्तं स्वार्थरक्षणम् ८.१३८
 न बाहं न विषं तापिः ८.८४
 न श्वासमीलनं मृदाय ५.६८
 न स्वीकृतं वेदमुक्तान्वयम् ९.१३५
 न स्वीकरोषि हे मूढ ५.६१
 न हस्तो मात्मनो पाथी ९.८०
 न हि कालोपपन्नः ६.१०५
 न हि किंचिदपूर्वमेव वार्य १.२
 न हि कश्चिन् किंचिद् ५.१००
 न हि सर्वान्महापुरुषां ४.३२
 न हीरार्थमेषरितः ७.१७
 नाकानामीतोऽपेक्षया ९.१११
 नागान्मुक्तानुपशेव ८.१६४
 नाहमपि कारयेकिंचिद् ५.९४
 नागोरणो मदेवोऽस्ति ९.९५
 नातः परा मन्त्रनास्ति ४.२३
 नापनिर्वाणशायनम् ५.९३
 नानाविमुक्तिकाः सत्त्वाः ८.३२
 नानाविधप्रलापेषु ५.४५
 नाभीकाले मावक्षेत् ९.१७८
 नाभावरणं विकारोऽस्ति ९.१४७
 नामेवमवयवमवयवम् ८.५६
 नावायत्यपि संमोहं १.३०
 नावध्यायति सर्वो ८.२६
 नाहं मीरं न च स्यात् ९.६०
 नाहं वस्तु न च स्वेदो ९.५९
 निखो ह्येतन्नद्याया ६.१९
 निन्दन्त्यलाभिनं वारयन् ८.२३
 निरङ्कृत्य च संतरोः ९.९६
 निरुद्यमफलाकीर्णम् ७.१७
 निरूप्य सर्ववर्तेन ५.४०
 निर्वाणकामाश्च विना ३.५
 निर्वाणित्वापि नु नात्र संशयोः ४.४५
 निष्कलादपि वे ज्ञातः ८.४८
 निष्कला नेत्रक्षिप्वा ५.३५
 नीचं कर्म करोत्यस्यः ७.५१
 नीचमेव हि को नीचः ९.२१
 नेत्रियेषु न रुपादी ९.१०३

नैकशान्तिविद्या कुर्वीत् ५.९३
 नैकस्य सर्वनामधेयं ९.१३
 नैव प्रकाशने दीपो ९.१९
 निचान्तर्न बहिः कायः ९.८३
 निबाधसादः कर्तव्यः ७.१७
 निरोक्ताहोऽस्य दातव्यो ८.१६६
 नीदारचर्मपात्रं च ५.९०
 नीयानकायाकृद्वा १०.२४
 न्यहारपरुषं वाचयन् ६.५३

पश्चिष्मः सर्वद्वेष्टको १०.३७
 पटादेस्तु मुक्तायै स्यात् ९.१३२
 पटावैषैव कर्पास ९.१३७
 पवित्रताः संस्कृताः सन्तु १०.४६
 पतति कमलपुटिरीम्ब १०.१२
 पतितसककर्मणाः कुम्भ १०.१०
 परब्रह्मनिर्वाणोऽसौ ८.४६
 परचित्तचित्तयोऽसौ ९.१०८
 परबोधनप्रकाशो ५.७४
 परस्परविरुद्धाभिः ५.५६
 परावध्याप्रसादात् ३.६३
 परात्मसमवयवो ८.९०
 परार्थैक्यं स्वार्थाधि ५.५२
 परिग्रहेणास्मि नवकृतेन २.९
 परोक्षं च गुणं व्युत्पद्य ५.७६
 पद्मस्यैव भवम्भः १०.१४
 पद्मवामो मुक्तिपाकावयव ८.१५०
 पात्रस्याध्यायकलिताः १०.४२
 पापकारिषुकेष्वा नु ७.४३
 पापक्षयं च पुण्यं च ६.६०
 पापविनाशमुद्भूतं ५.८
 पारदर्शेण साक्षाद्वा ५.१०१
 पित्रा वेद विना पुत्राद् ९.११४
 पितादिषु न मे कोपो ३.२९
 पुनरपिः कृतोऽनेन ९.१०३
 पुन्येन कायः सुखितः ७.२८
 पुनरकं क्षणरीकर्म ९.१६३
 पुन्याति वत्सवया पौरुषं ६.८९
 पुनरत्यर्थमादित्यान् ६.४
 पुन्यन्तो सर्वसंयदाः १०.४८
 पुनं तावदिवं विना ५.३४

पूर्वं निरूप्य मातृमीम् ७.४७
 पूर्वं पञ्चाश ज्ञातेन ९.१०१
 पूर्वाभ्युत्थनहेम्यः २.११
 पृथिव्यार्दामि मृगानि ३.२०
 प्रकाशा वायुकाशी वा ९.२३
 प्रकृतिमरणदुःखिताग्न्यकारम् ४.३७
 प्रक्षिप्तश्च मयेऽप्यात्मा ८.४९
 प्रतिमास्तृप्तदर्शने ६.१४
 प्रत्यक्षमपि रूपादि ९.९
 प्रत्ययानां तु विच्छेदात् ९.१५
 प्रत्ययान्तरयुक्तम् ९.२५
 प्रत्यक्षबुद्धाः सुखिनी १०.५०
 प्रभृतिनैर्बौतमलैरनुकम्पैः ९.१२
 प्रमाणमप्रमाणं चेत् ९.११९
 प्रमादादात्मनात्मानं ६.१५
 प्रकम्बमुक्तामखिहारशोभान् २.१८
 प्रामादिकम्पमारोग्यं ६.१३४
 प्रियाप्रियनिप्रियेन २.३५

कलेन मह सर्वमस्मि ५.१०

कको विद्वत्क्षेत्रज्ञ ५.७३
 कदम्बेक्षितमातङ्गः ५.३
 कङ्कनाशानुबन्धे तु ७.६६
 कलीपसामिभूत्वात् ९.९०
 कलहो क्वाभिनोऽमृषम् ८.२०
 कद्रुमा वा किमुक्तेन ८.१३०
 कद्रुमासेकदुःखेन ८.१०५
 काञ्चनन्ते पीडितेन ९.४
 कालाहरे पलायेन ८.१५
 कालैः मममाचरितो ८.९
 काष्ठमात्रा मया नावत् ५.१४
 कुट्टभर्मागमोदोन ३.११६
 कुट्टभर्मोदेषास्तु ६.११८
 कुट्टकुट्टसुखैर्मितं १०.६८
 कुट्टं गच्छामि शरणं २.२६
 कुट्टाश्च बोधितत्वात् ५.३१
 कुट्टोऽपि संसरेद्देवं ९.१४
 बोधिचर्यां नुरुणेन ९.३८
 बोधिचर्यावतारं मे १०.१
 बोधिचित्तं समुत्पाद्य ६.८०

बोधिचिन्ताविरहिता १०.३२
 बोधिप्रणिधिचित्तम् १.१७
 बोधिसत्त्वमहापर्वन् १०.३६
 बोधिसत्त्वस्य तेनेवं ४.८
 भयोत्पत्त्यादिसंक्रमे ५.४२
 भवचारकपास्तका इमे ४.३५
 भवचारकमन्त्रो वराहः १.९
 भवदुःखसतानि ननुकर्मैः १.८
 भवमवसरयकोशाश्च १०.२८
 भवेन्ममाश्रयगुणो ६.५०
 मये बहुमपातश्च ९.१५८
 मयानिहृत्वास्तानेवं ८.१०८
 मित्रमिति दुर्गं प्रविशाम्यनीतिं ६.१२०
 मीताश्च निर्जनाः सन्तु १०.२१
 मीनेभ्यो नामये दूषं ७.३८
 भूमिं छादयितुं सर्वां ५.१३

मक्षितान्मक्षिता एव ४.२९
 मक्षुषोपप्रसृतयः २.२२
 मक्षुषोर्ध्वं नमस्यामि १०.५८
 मत्कर्मचोक्षिता एव ६.४७
 मत्स्वाद्यः क नीयमां ५.११
 मद्रिहृत्वा तथाप्रापि ८.१५६
 मनः शमं न गृह्णामि ६.३
 मनसा चिन्तयित्वापि ४.५
 मनोजगन्धोदकपुष्पपूर्णा २.११
 मनोरथः शुभकृतां ७.४२
 मनो हस्तुममृतात्वात् ६.५२
 मज्झिमासमसम्पत्तिं ९.१२
 मम तावदनेन वानि हृदि १.३
 मया ज्ञानेन चोपात्तं ६.१०८
 महापद्मदुःखं हस्तस्य ८.९४
 मयापि पूर्वं सत्त्वानाम् ६.४२
 मया बालेन भूतेन २.६४
 मया वा पालितत्वेन ८.१८१
 मया हि सर्वं जल्प्यम् ७.५५
 मयप्रमादो योऽप्येवां ६.५४
 महत्स्वपि हि कृपन्तेषु ७.६१
 महाकाश्चपमुक्यैश्च ९.५२
 महीधरा रत्नमवास्तथान्ये २.३

ना कश्चिदुज्जितः सत्त्वो १०.४१
 मानुष्यं नावमासाद्य ७.१४
 मानेन दुर्गतिं गीता ७.५०
 माभ्यस्तवेनीवरमक्षिकायैः २.१५
 मासेवाभ्यो जुगुप्ससि ८.२१
 मापया निर्मितं यच्च ९.१४४
 मायाजुषवधासादौ १.११
 मायोपगम्येऽपि कथं ९.३१
 मायोपमाजिनास्तु ९.२
 मातृणीयः कर्तुं क्रित्वा ६.७२
 मागांदौ भवबोधाभ्यम् ५.३७
 मांसप्रियोऽहमस्वेति ८.५४
 मांसोष्णमग्निं हृत्वा ८.४७
 मुक्ययित्वापुनं मे ६.१००
 मुक्त्वा धर्मरतिं श्रेष्ठाम् ७.१५
 मुक्त्वा न मुक्तीव ५.९२
 मुकुटं दण्डादिकं हित्वा ६.४१
 मुष्णमानेषु स्वेषु ८.१०८
 मृतं ब्रह्मनासाद्य ७.५२
 मृताः पतन्त्यधायेषु ९.१५७
 मृत्यात्रमात्रभिन्नाः ८.२९
 मृदाचमेध्वमिहत्वा ८.५८
 मृमर्दनमृण्वेद ५.४६
 मेरोरपि यन्मातृका ७.३१
 मेघावायवा वसुध्वाः ६.११५
 मोहादेकऽपराधमिह ६.६७
 यवानुमोदिनं किंचित् २.६२
 यतस्तनो वास्तु अर्थ ९.५०
 यतःप्रभृत्यपरेण १.१८
 यतो निर्धर्तते यत्र ५.१००
 यत्किञ्चिजगतो दुर्यत् १०.५६
 यत्प्रत्यया यत्प्रत्यया ९.७३
 यत्प्रधानं किंवासीष्ट ६.२०
 यत् चक्षुःश्रवणं श्रोतः ८.४९
 यत्र यत्र रतिं याति ८.१८
 यन्मृदेऽवर्णादृश्यं ९.५०
 यथा शाकटिकः कर्मणं ५.३७
 यथा गृहीतं सुगतिः ६.२२
 यथा कण्ठमप्यमो ५.१२
 यथाऽमनुजिरम्यामा ८.११५
 योनिः ३८

यथा इदं धृतं ज्ञातं ९.२६
 यथा पांडुरुहे जिघे ६.९३
 यथा यथास्य कायस्य ८.१०४
 यथा मुष्णीकृतवाप्या ३.१२
 यथैको राजपुरुषः ९.१२८
 यथैव कदलीकर्मणो ९.७५
 यथैव तुल्यं पायोः ७.७५
 यत्प्रममनिप्रलेन ९.१४५
 यत्प्रमनेन जीवामि ६.३१
 यत्प्रमनेन विजित ८.७५
 यत्प्रमं हृतवृत्तीनां ८.४१
 यदा कुत्रालयोष्येऽपि ७.१८
 यदा च दृष्टकामः स्वर्ग १०.५३
 यदा चलिपुत्रकामः स्वर्ग ५.४०
 यदाऽमोक्तवर्णाभासं ५.५०
 यदा न मानो नाभासो २.३५
 यदा न कल्पते आदौ ९.२४
 यदा न वेदकः कश्चित् ९.९९
 यदा मम परेषां च ८.९५
 यदा मम परेषां च ८.९६
 यदा मानेन ते नास्ति ९.१३
 यदा शाकटिकस्य प्रजा ७.२६
 यदि केनानलेर्गर्भिः ८.६८
 यदि यैवं प्रतिज्ञाय ४.४
 यदि यैवं मिलयामि ४.६४
 यदिच्छति न तश्चित् ८.५५
 यदि तत्सर्वं तदुत्तं ८.९९
 यदि तु श्लेष्मया सिद्धिः ६.३४
 यदि तेन न तदुत्तं ६.८४
 यदि तेनाङ्गुली रागाः ८.५२; ८.५३
 यदि दास्यामि किं मोक्षे ८.१२५
 यदि तांति स्वर्गसिद्धिः ६.२४
 यदि प्रत्यक्षमप्येतत् ८.६३
 यदि प्रीतिपुत्रं प्राप्तम् ६.७३
 यदि सत्त्वो न विद्येत ९.७३
 यदि सर्वेषु काशोऽयं ९.८१
 यदि स्वभावादीनां च ८.६६
 यदि स्वभावो बाह्यानां ६.२९
 यदेवायद्यते कर्म ७.६२
 यदेवं कृत्वास्त्वत्वाद् ६.३७
 यद्दुःखजननं वस्तु ९.५६

यदुक्ता कर्तुमारब्धं ५.७३
 यद्यप्यन्तेषु मेहेषु ८.१२
 यद्यप्यस्य भवेच्छानो ८.१५३
 यद्यपि दुःखं तत्रैव ९.८९
 यद्यस्तेषु प्रवीक्ष्यते ९.१०
 यद्यतन्मात्रमेकाद्य ९.७३
 यद्येवं संवृतिर्नास्ति ९.१०७
 यद्य कथं न सान्त्वय ९.१०७
 यमनूतैर्गृहीतस्य २.४२
 यमपुरुषापनीतपकन ७.४५
 यमेतौद्रीक्ष्यमाणस्य ७.६
 यन्तोष्यं हारयत्यर्थम् ६.२२
 यतोऽपि सुखरङ्गाणि १.२९
 यस्माद्वापि सर्वाणि ५.६
 यस्मात्परकपाकात् ३.१३०
 यस्मादेव स पुंसां ६.१२९
 यस्मिन्नात्मन्यनिच्छेदात् ८.१२१
 यस्य त्वेव ह्येवं सत्यं ९.११२
 यं दृष्ट्वैव च संवत्साः २.५३
 यः पूर्ववत् क्रियाकाले ६.३०
 यः सवस्थाः प्रपद्येत ५.५५
 यावत्प्रत्ययमामग्री ९.१०१५.८५
 यावत्संमृतसंसारं ७.७
 यावन्ति पुण्यानि फलानि चैव २.२
 यावन्तो नरकाः केचिद् १०.७
 याः काश्चन क्षिप्तो लोके १०.३०
 युक्तं तुष्टशगासादेः ५.६६
 युगान्तकालानलवन्महान्ति १.१४
 ये केचिदपराधरादु ६.१५
 ये केचिदुःशिक्षा लोके ८.१२९
 येन संताप्यतेनाहं १०.५२
 येऽपि नित्यानपराधः ९.१६७
 ये सखा मानविजिता ७.५३
 येषां कुदा प्रसन्ना वा ३.१५
 येषां मुखे यान्ति युद्धं मुनीन्द्राः ६.१२२
 योऽप्यन्धः लग्नमप्यस्य ४.९
 यो मांश्चक्षुःशिरसादि ८.१२२
 यो कामसक्तिपाहेतोः ८.१२३
 यो हि येन विना भाति ३.१०४

एषं त्रीनितसंग्रहं ८.७७
 रज्ज्वयेव्यकारो यो २.३०
 रक्षप्रदीपान् निवेद्यमासि २.१७
 रसोऽजलस्यममनोरसेषु २.१०
 रम्याः कल्पद्रुमोद्यानैः १०.३४
 रात्रिदिवसविक्रामं २.४०
 रात्रिदिवे च त्रिरक्तं ५.९८
 राशौ यथा मोक्षयान्त्रकारे १.५
 रोषो यस्य सखीकारात् ८.१८२

लघुं कुर्यात्तथात्मानं ७.७७
 कम्पापि च दृष्टुं क्षामात् ६.५९
 लानसत्कारकीर्त्यर्थं ५.५१
 क्षामा नक्षत्रं मे कामं ५.२२
 क्षामान्तरापकारित्वात् ६.५५
 क्षामिन्यः सन्तु सिद्धयः १०.४४
 क्षामि च सत्कृतश्चाहम् ८.१७
 लोकापि च तद्वान् ९.१२८
 लोकः प्रत्यक्षतत्त्वात् ९.११७
 लोकाद्व्यवहारार्थं च ९.७
 लोके न भावी इत्यन्ते ९.५

वरमर्थं ये सृष्टुः ६.५६
 वर्धयित्वैवमुरसाहं ८.१
 वक्ष्यमोक्षशानीयं १०.२०
 वस्त्राभवेणमात्रस्य ९.९९
 वारणापि न मुक्तैव ६.३२
 विस्तीतस्वारमभावानां ८.७६
 विषमाकाङ्क्षविक्रमं ८.५७
 विचारितं तु द्रष्टुं ८.३
 विचारितेन तु यदा ९.११०
 विचारिते विषयं तु ९.१११
 विचारे जीवलोकात् ९.१५४
 विज्ञानस्य त्वमूर्तस्य ९.९७
 विज्ञापयति संवृत्तात् ६.२०
 विज्ञानस्य भावस्य ९.१०६
 विना शून्यतया चित्तं ९.३५
 विनिपातगत्वानाथ ५.८५
 विपुलमुगन्धिनीलक ७.४४
 विद्वद्मन्मोक्षसौ ९.९९

रक्षसीवं मनः कस्मात् ५.६०

विषेकाभिन्नाः सन्तु १०.७३
विषसविन्द्यापत् ५.७५
विषं कथिरमासीत् ७.६९
विषादहानिभेद ७.५३
विद्वत् वत् कथिनिष्ठकार्त्त ८.८७
वृषीवायुर्ब्रह्माणु ९.१३३
वेति सर्वज्ञा गृह्यात् ४.७
वेदनाप्रत्यया नृप्या ९.३८
व्यक्त्यासाय उरदसि ९.३३६
व्याघ्राः सिंह गजा कच्छाः ५.७
व्याघ्राकुलो बरो बह्व ५.२४
वज्रः ककुवात्रीतो ५.२०

वाक्ताः भवेन्तु सौम्यः १०.४०
वक्तृवाधावनिर्मुक्त्या ९.५३
वाग्दमनरूपे वत् ९.६४
वाग्दज्जाने वदि वत् ९.६१
वाग्दत्तादधिक्यत्वात् ९.५४
वामदेन विपश्चिन्नामुक्तः ८.४
वर्तिसपक्षपानेन ८.१८०
वर्कवादिधयेता च १०.३५
वस्त्राणि केन नरके ५.७
वाग्दन्तु वेदनालीलाः १०.१६
वासने विपुलायु ९.४५
विप्रासमुच्चयोऽवर्त्त ५.१०५
विश्वो रक्षितुकायेन ५.१
विश्वः सुखेपु दक्ष्यन्ते ५.१०४
विश्वःशुक्लानि सत्त्वानां १.२१
विश्वोर्गात्रंरसामर्थं ८.७२
विश्वार्ताः प्रामुख्यम् १०.५
विश्वोप्यादिवाताय ६.१६
वीकदृष्टिनिपश्चान्ति ८.१४४
वृत्तवाचाभनाभापत् ९.३३
वृत्तदेवकुले स्थित्वा
वोक्त्रेणसमुच्चुन ७.९
वोक्त्रासौर्विषाद ९.१५६
वीर्यमविमोक्षात् ५.१०३

स किं जेष्यसि सत्त्वानां ९.८३
स किं मंस्त्रियते यज्ञात् ८.६९
सचेदपमरेद्वापि ५.२८

सत्त्वक्षेत्रे जिनक्षेत्रे ९.११२
सत्त्वविदोऽप्यथ ९.२५
सत्त्वं रजस्तमोऽस्ति ९.१२८
सत्त्वं रजस्तमो वापि ९.६५
सत्त्वेत्यत्र जिनैर्यत्र ९.११३
सत्त्वदर्शनीयः सुक्तिः ९.४१
सत्त्वानेव सुखस्यती ९.१३३
सदा कदम्बाणमित्रं च ५.१०३
सहस्रमेवैकं कार्यं ५.८३
समन्तधर्मायात्मानं २.५०
सममात्मनामाकोषव ८.१४७
सविचारं महात्मानं ९.३४
सत्त्वदर्पाय सहसा ५.७२
सर्वक्षेत्राणुसंख्येय २.२४
सर्वक्षेत्राणि बन्धेऽहं २.२५
सर्वतः परियूयन् ७.५८
सर्वतामात्र निर्वानं ३.११
सर्वत्रिसाहस्रवित्तारिगणैः २.१४
सर्वसाक्षात्संकारं ९.१५५
सर्वमेतत्सुखंरितं ६.१
सर्वसद्मरंरजे २.३१
सर्वाक्षयविनिर्मुक्तः १०.२७
सर्वाक्षयता वेत्तसर्व ९.८२
सर्वा विद्याः विद्याः सन्तु १०.२३
सर्वाण्यक्षितानिर्मुक्तः ८.३९
सर्वात्मना हि सुखयोः ५.७७
सर्वासु विष्णु बाबन्तः १०.२
सर्वासु विष्णु संजुज्जन्त ३.४
सर्वे देवा मनुष्याश्च ४.३०
सर्वेऽपि वैद्याः कुर्वन्ति ७.२३
सर्वे बद्धा भवन्त्येते ५.५
सर्वे हिताय कल्पन्ते ७.३३
सहसा वात्समारब्धं ४.२
सह्यपि वाक्तास्त्रिभ्यो ५.१५
संक्षेपपञ्चमभ्यस्तो ७.६०
संक्षेपासक्त्याभ्यां ८.१६५
संक्षेपेणावद्या वदयेत् ५.१०६
संज्ञान्ती मेलाः १०.१८
संज्ञानः समुदायश्च ८.१०१
संज्ञक्यं वदामाति ५.३३

संवृत्ति परमावैश्व १.१
 संसर्ग कर्म वा प्राप्तं ७.७३
 संसारदुःखनिर्माणम् ३.२
 सावस्थामिनिवेशोऽथ ५.८१
 साम्प्रतान्निवृत्तार्थो चेत् १.११
 सिध्यन्तु बोधिसत्त्वानां १०.४९
 सुखयोगसुखितत्त्व वा ३.३२
 सुखाच्च स्वाधनीयोऽयं ८.१५४
 सुखाच्च स्वावधारमानं ८.१६१
 सुखार्थं क्रियते कर्म ०.६३
 सुगमोऽसुगमोऽयं सधर्मकायात् १.१
 सुमित्रितं सुधर्मकं ५.५५
 सुपरीक्षितमप्रमेयधीनिः १.११
 सुसमस्तप्रमत्तानां १०.२६
 सुभाषितेषु सर्वेषु ५.७५
 सुष्ठुमा वाचका कोके ३.१०३
 सुस्मृत्तैः कर्मवीर्यैः २.१९
 सुहृदोऽप्युद्दिनन्तेऽस्मात् ६.५
 सोऽस्माराणिर्मिरासिस्तु १०.८
 स्तुतिर्वैश्वोऽयं सत्कारो ३.९०
 स्वीकृतं स्वकथा भवेत्पुण्यं ९.१३४
 खातया खातया यथा कथितम् ९.१३५

ग्रीहाच्च स्वज्जले लोको ८.३
 दृष्टं दृष्टोद्देशेनानि ०.१९
 दृष्टीतद्वृत्तान्त्वमनोरमैश्च २.११
 स्वगुणो हीर्यमाने च ३.७९
 स्वयंस्वार्थानि कथाः ८.८८
 स्वजीवितामात्रमिदं धित्वाः ७.४०
 स्वपापस्युतिर्लक्षणः ७.१०
 स्वमेव सर्वगतं धीमत् ३.५७
 स्वभोगमास्तु गतयो ९.१५१
 स्वमेव बहुमेव ते ८.५३
 स्वयं मम स्वामिन एव तावत् ६.१२१
 स्वयं धर्माधर्माणां त्वयं ७.५
 स्वराज्ञस्तानीः क्षोभैः २.२३
 स्वार्थहारेण वा प्रीतिः ८.२५
 इक्ष्वादादिरहिताः ७.२८
 इक्ष्वादिभेदेन बहुप्रकारः ८.९१
 हितमुक्ताः प्रकुप्यन्ति ८.११
 हितार्थोऽसममात्रेण १.९७
 हीनादिष्वात्मतां कृत्वा ८.१४०
 हेतुमाद् परुषोऽपीति ९.७३

द्वितीयं परिशिष्टम् ।

टीकाकारोद्धृतानां पद्यानां सूची ।

बहो जम्बुरनीशोऽयं [मद्रास. ३.३०] २५४
 अथ पण्डितु कवि मार्गरे [ललित] २५८
 अतस्त्वया जगदिदं [चतुः. ३.१०] २५९
 अनध्वरस्य धर्मस्य १०६
 अनार्यं तु तं लोकः [शि. म. का. ११] ६९
 अन्ये पुनरिहाभ्यान् [त. सं. १७१] ८८, २१२
 अन्येध्वने परः कश्चि [चतुः. ३.१२] २५९
 अमृतं कथापपात्यं १७१
 अरणिं दध चोत्तरारणिं [ललित] २४८
 अलक्षणमनुपाद्यम् २००
 अक्षकं सर्वमिति चेत् [आचार्यपादाः] २२३
 अर्धेष्वक्षिप्रचित्तान् [त. सं. ७] २६२
 अहिर्मयूरस्य मुखाय जायते ६४०
 आत्मन्युपोषधोगानु [शि. घ. का. १३] ७०
 अहमस्मि सति परसेना [संक्षिप्तं=]
 अनात्मिक, ३.२५२] २३०
 आर्याभावस्य का छुद्धिः [शि. म. का. १९] ८०
 आत्मभावस्य श्रेयानां [शि. स. का. ४] ४८
 आत्मा हि आत्मनो नाथः [गाथा=धम्मपद] २२६
 इन्द्रिवैरुपलब्धं यत [चतुः. ३.१८] १८०
 उत्पत्तिरस्य नैवास्ति [चतुः. ३.२७] २४६
 उत्पन्नस्य मित्यो नष्टः [चतुः. ३.३४] २६४
 उपायभूतं व्यक्तहारमयं [म. अ. ६.८०] १०९
 उपायाभ्यास एवायम् ३७
 उपमि यवान् शरणं कृणुज्जलिः ७३
 एतस्मिन्नेव सदा कल्या [शि. स. का. ८] ६३
 एवं विनाशरूपस्योपा [धर्मसंगीति] २४४
 एषा रक्षात्मभावस्य [शि. स. का. १२] ७०
 कर्मा स्वतन्त्रः कर्माणि [चतुः. २.८] २२४
 कर्मैव लोकवैविध्यं [भा. को. ४.१] ५१, २९२
 कलस्य सफरोगाभ्यां ३८
 कल्पनासात्रमित्यभ्यान् [चतुः. ३.३४] २६७
 कल्पनाभिधानुत्पत्त्या [शि. घ. का. ६] ७४

कायस्वभावो बन्धव्यः [शि. घ. का. १९२] ६३४
 केचिच्च मौनान्नमन्या [त. सं. ३३६] २१५
 किपाकारकभेदेन [त. सं. २००१] १५०
 कुंडलमहागमाख्यातं [दधि. को. ६.९] २०२
 क्षणिकः सर्वमोक्षकारः १८१
 क्षयेन शुभमेवेन [शि. म. का. २०] ८१
 क्षिप्रं समाधि कथते [समाधि. २.५.६] ६०
 गङ्गावाहिकसंख्यानि [वीरदातपरिवृद्धा] १६
 गम्भीरहानिकोऽस्तीति ७९
 गुणदर्शी परितुष्यन् [आचार्यपादाः] ५३०
 गृहीयारीपमाने वा ७९
 ग्राह्यलक्षणसंयुक्तं [त. सं. ३२९] २१५
 विषं चित्तं न पश्यति [लोकनाथोक्तम्] ५२
 चित्तं न विपश्यते कर्म [रक्षयेत्] ५२
 चित्तेन नीयते लोकः ५२
 चित्तस्य द्मने साधु [घम. १५] ५१, २२०
 चैतन्यमन्ये मन्यते [त. सं. २८५] २१४
 जैमिनीवा ह्यु प्राहुः [त. सं. ३११] २१४
 ज्ञानासात्रासिद्धिबन्धः [त. सं. १७६] २२१
 जगत्यज्ञानेन बन्धः ८९
 जलस्य परमार्थोऽपि [चतुः. ३.३९] २४६
 जलं मितेन जगस्य कृतेन [पञ्चविंशत्य] २४६
 जन्मात्मभाव का रक्षा [शि. स. का. ७] ६३
 जय सर्वभवात्रयविनी [ललित] २४८
 जयविजय सदायैः [चतुः. ३.३८] २४६
 जयैव निरुच्यते [त. सं. २२४] २४४
 जन्मात्मभावोपयोगी [शि. स. का. ६] ५०
 नस्ति च्छास्समायुक्ते [त. सं. ३२४१] १९९
 नाभिर्मिनासिगवर्णीय [त. सं. ३२४२] १९९
 निहन्ते श्रेयैकस्यु [शि. घ. ६.५.११.१०] २०२
 ते भोजनं स्वादुरसं प्रवीणं [समाधि. ९.२९.१] ७१
 निगमागमो यस्यास्ति [विश्वसिद्धा-१४] २३५

येषु सप्त भवन्ते २५६

रत्नप्रज्ञासूत्राणां ७८

रत्नमेवेति विवेकोक्तः [शि. स. का. १२] ७४

राजीवकेसरादीनां [त. सं. १११] २५२

विकल्पः स्वयमेवार्थ १७७

विकल्पितं दत्तिमिरप्यभावात्

[म. अ. ६.२९] १७६

विज्ञानं जडरूपेभ्यः [त. सं. २०००] १९०

विनोपघातेन दधिनिप्रधानं

[म. अ. ६.२९] १७१

वेदान्तमुक्तेः प्रोक्तः [धर्मसंगीति] २४४

व्यवहारमनश्चित्तं [म. अ. २४.१०] १७५

व्यावृत्त्यनुगमात्मानं [त. सं. १२२] २१४

ब्रह्माधुमानां कर्तारं [त. सं. १७२] ८९, २१४

द्वान्यतायाश्च कथनान् ७२

द्वान्यता सर्वरहीनां [म. अ. १३.८] १९७

द्वन्द्वेभ्य एव शून्याः

[प्रतीत्यसमुत्पादब्रह्म] १९७

द्वन्द्वेन युगपद्योगान् [विधिक १२] २३६

सद्य इमे दुष्टि शोकादिनां

[पितापुत्रसमागम] १७५

सत्यक्षेत्रं जितक्षेत्रं [मुनि-मुद्र] ११०

सत्यकोकमथ भागनलोके

[म. अ. ६.८९] ५२, ५२६

सत्त्वसंज्ञा च ते माध [चतुः १.९] २२९

त प्रतीत्य समुत्पादो [अभि. खे. ३.१९] १८७

समाहितो मध्यासूत्रं

[शि. स. का. ९] ११७, १५९

सम्पत्कृत्यात्प्राप्तनञ्चयमात्रं

[म. अ. ६.२१] १७७

सर्वत्राचपलो मय् [शि. स. का. १०] ६८

सर्वपारमिताभिरत्नं

[प्रज्ञापारमितासूत्र ८] १६९

सर्वसंस्कृत्यदानाय [चतुः १.२१] १७४, १९०

सर्वदेतुनिर्वाणं [त. सं. ११०] २५२

सर्वोत्पत्तिमनसीर्षी [त. सं. ४६] २५४

संक्षेपेन कर्त ततः [शि. स. का. २०] १३५

संस्कार प्रदीप [ललित] २४८

संस्कार निरीह शून्यता [ललित] २४८

संज्ञाति प्रत्यक्षी वरसिद्ध [पितापुत्रसमागम] २७७

सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता २५६

सुखाद्यन्वितमेतद्वि [त. सं. १४] २६३

सूक्ष्मभावेन चोद्य [शि. म. प. १९२] २३४

सूत्राणां च सदैक्षणम् [शि. स. का. ६] ७७

स्कन्धावतनानि धातवः [ललित] २४८

स्पर्शाः नष्ट संनिपातजाः [अभि. खे.] २४१

स्वभावः सर्वदा चास्ति २७१

हेतुतः संभवो यत्तु [युक्तिपट्टिका] १३५

हेतुतः संभवो येषां [चतुः १.४] २७२

परिशिष्टं तृतीयम् ।

अनिर्विष्टग्रन्थ-ग्रन्थकर्तृ-नामकानां गद्यांशानां सूची ।

उक्तम्, यथोक्तम्, यथाह, तदुक्तम्,

इत्यादि

यस्यां राज्ञी ११९
कर्मकल्पमयि न क्षारकः २२३
तत्र अल्पबुःस्थान्यासपूर्वकं ८४-८५
मृत्तिरात्मन्वाप्रमाणः (अभि. को.) ५६
उक्तं भगवता-
एकमेव मिश्रणः परमं मयम् १०५
सर्वं सर्वमिति ब्राह्मण १८१
सर्वधर्मोः सून्याः १८८
तत्र कर्मस्य समुद्धार्यमयम् २०८

ये केचिद् भिन्नः २२९

उक्तं भगवत्याम्-

एवमुक्ते धृष्टिः १८२

वचनात्-

उत्पादाद्वा तवागतानां (=अनुसर ३) २०४

चित्तमेव संश्लिष्यते १९५

चैतन्यं पुण्यस्य स्वल्पम् २१४

संज्ञा कर्म २२२

नाकारणं विषयः १९१

यत् किंचिदुत्तं १०३

किंचिद् भावकक्षणम् १९५

परिशिष्टं चतुर्थम् ।

आचार्य-ग्रन्थ-शास्त्र-सूची ।

अष्टात्मिका २०८
आभिषर्ग १७५
आकाशगर्भसूत्र (य. १०४) ५०, ५९
आचार्यपात्राः (अनुबन्ध) १७५, १८ २००,
२२३, २४०
आदिकर्मिक १२२
आभिषर्गिक २०६
उपनिषद्वादिन् २१५, २१९
कामिक २१४, २१९, २६२, २६३
गण्डव्यूह १५, ७७
वतःशब्द २२९, २४९
शावांक १५९, २७९
चित्तमात्रवादिन् १८८
जैन २१४
जैमिनीय २१४, २१९
वैकात्म्यवादिन् २००
दुर्गापुत्रकण्ठाट (व. १३) ८४
ब्रह्मास्तुत (य. १०६) ८०
निःस्वभाववादिन् १९६
वैयर्थिकादि २१३, २१९, २५४
परमत, परसमय ९८, १९४, २२०
पुत्रकण्ठाट २१५
बुद्धधर्मागम (व. ११३, ११६, ११८)
११०, १११

मध्यमकवादिन् १८७, १९०
मीमांसकादि १०९, २०६, २११, २७९
मौल्यरूपायन २०८
योगाचार १८७
वस्तुवादिन् १९०
विज्ञानवादिन् १८७, १८८, १८९, १९२, १९७
वैयर्थिक २०६
वैयर्थिकादि २०३
वैयर्थिक २१३
शाब्द (मायमक) १७५
मिथ्यासंग्रह १५, ४१, ४९, ५८, ७१, ७५,
७९ (य. १०५) ८०, १६५ २१३
श्रीमंसवधिमोक्ष (= गण्डव्यूहसूत्र)
(य. १०३) ७०
सांख्य २१४
सांख्यवादि (चित्तमात्रवादादिन्) २१५, २६१
सिद्धांतवादिन् १८९, २६६
सूत्रसंग्रह (य. १०५) ७९
सूत्रान्त (य. १०३) ७०
सौगत २२०
सौगतेन्द्रिय २१५
स्वभाववादि २५२, २५३
स्वयुध्य (= विज्ञानवादिन्) १०९

पञ्चमं परिशिष्टम् ।

सूत्रोद्धरणसूची ।

[This Appendix contains, as in the case of *Śikṣasamuccaya*, names in alphabetical order of Buddhist Sūtras from which passages are cited in the *Bodhicaryāvatāra Pañjikā* of Prajñākaramati. Most of these can also be found in *Śikṣasamuccaya*, which work Prajñākaramati had before him. In arranging these works, the word अर्धे found prefixed to names of sūtras has been omitted. In the case of works which are available in print in the original form, I have given reference to editions used in [ ], while in the case of works which are not yet available in full or part in the original Sanskrit, I have given references, as far as possible, in [ ], to (i) *Mahāvastupatti* (MVy, Sec. 65); (ii) Fragments available in *Manuscript Remains found in Eastern Turkestan* (MR) edited by R. Hoernle, Oxford, 1916; (iii) *A Complete Catalogue of the Tibetan Buddhist Canon* (T) published by Tohoku Imperial University, Sendai, Japan, 1934; (iv) B. Nanjio's *Catalogue of Chinese Translations of Buddhist Tripitaka* (N) and (v) *Sūtrasamuccaya* of Nāgārjuna (Nāg's SS). Thereafter I refer to pages of *Bodhicaryāvatāra* on which the extracts occur and the topics to illustrate which they are cited in the order of their occurrence.]

जज्ञवन्ति (निर्देश) सूत्र [MVy 19; T 89, 175; N 34; mentioned in Nāg's SS]

Pp. 9-10- सम्यक्संबोधिविचित्रस्थानस्य दुर्लभत्वम्. P. 39- अतीतानागतमुत्सर्गः. P. 42- कथं सर्ववत्त्वानां किंवाणीयेषु सन्ति तस्यः. P. 60- एतन्मते ह्रीलोपसंहारस्योपेक्षा. P. 83- कथमा मुचिता ! या बुद्धधर्माणामनुस्मरणाय प्रीतिः. P. 246- धर्मस्मृत्युपस्थानमावना.

अप्राप्तयसंश्लेषनसूत्र [T 69; N 37; mentioned in Nāg's SS]

P. 205- सर्वप्रवचनसाधारणं लक्षणम्.

अपराधावपादकसूत्र [MVy 105; T 221; N 988]

P. 12- योऽपि पारमितायुः सिद्धिमुपसमर्थः, तेनापि बोधिविचित्रपुरावनीयम्. P. 280- चत्वारि भद्राभयानि.

अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता [BST No. 4]

P. 77- कथञ्चन विमानुसंज्ञाः. P. 174- सर्वसंतिष्ठु भवितुं विनाशः.

आकाशगर्भसूत्र [MVy 18; T 260; N 67-69; mentioned in Nāg's SS as

आकाशगर्भपरिहर्तृ]

बोधि. १९

P. 73- मद्वर्गप्रतिज्ञेयान्मर्गे भवति. P. 77- अकारागर्भसूत्रे च मूलपत्तीर्विस्मयेन (५. १०४). P. 78- हानियस्य मूर्धन्यविकल्पः पञ्च मूलापत्तयः. P. 78- आधिक्यविकल्पाणां कुलप्राणां कुलपुष्टिर्ना च अष्टौ मूलापत्तयः. P. 79- मूलपत्तीनां समुद्धारणम्.

उत्तम[द्वय]परिचयः [MVy 72]

P. 63-दक्षिणा बोधिसत्त्वेन प्रमादव्यानात्प्रतिविरतेन भवितव्यम्. P. 63-सदृष्टिः संप्र-
जन्मस्वाक्षिपः.

उपायबोधिव्यसूत्र [MVy 20; T 261; N 23, 52, 926; mentioned in Nāg's SS]

P. 70- जापस्यनापत्तिविभागः.

उपायपरिचयः [T 68; N 23 (24), 36, 979; MR]

P. 70- जापस्यनापत्तिविभागः. P. 75- बोधिसत्त्वावतीनां पुत्रीणां लक्ष्मीनां च देशना.

काशिताम्रपञ्चावदान [= AŚ 31]

P. 34- पद्मपुष्पातकम्.

कण्डवसूत्रम् [Edited by D. T. Suzuki and H. Idzumi, Kyoto, Japan; our edition in BST]

P. 5- अङ्गनावस्थायां पूर्वप्रविशवर्षाङ्कव्यवस्थम्. P. 11- बोधिसत्त्वानुबंधाः. Pp. 11-
12- वेदनुत्तरस्यां सम्पत्सर्वोपौ चित्तं प्रविशति, ते दुर्मेधाः. P. 15- बोधिसत्त्वोत्पादकस्य गुणाः.
P. 34- स्वविज्ञाधिष्ठानं सर्वबोधिसत्त्वचर्या. P. 77- (धीर्भवविमोक्षाच्च विज्ञेयः कृतवर्तनम्-५.१०३)
कम्पाणमित्रसंयुक्तानम्.

गणार्गीचसूत्र [T 109]

P. 228- महाकण्ठारम्भा बोधिसत्त्वानां सर्वां सर्वविज्ञाना.

कतुर्वर्गसूत्र [T 250, 251; N 266-67]

Pp. 33-34- शरणागतनादिना पापक्षयः. P. 75- चतुर्वर्गैः समन्वागतो बोधिसत्त्वः
कृतोपस्थितं पापमभिमनति. P. 77- कल्याणमित्रानुबंधाः.

धम्मप्रदीप (= तत्तापित्तर) सूत्र [Edited by N. Dutt in Gilgit Mss; our edition in BST No. 2]

P. 60- शीलं उपाधिचरित्तनीयम्. P. 71- अनुकूलयोगस्य शुद्धं भोजनं वधाय मनति.
P. 83- सुखेऽनभिप्रायः, सुखेऽनैमुक्त्यम्.

तथागतगुणसूत्र [MVy 30; mentioned in Nāg's SS]

P. 63- बोधिसत्त्वेन बुद्धा भागव्योक्तव्या. P. 231- भक्तकथरहितप्रशमात्सर्वज्ञेया उपगाम्यन्ति.

त्रिसप्तपरासूत्र [T 3144, 3401]

P. 28- पूजाविधिः.

दिग्वाचदान [Our edition in BST No. 20; cited as a sūtra.]

P. 220- न प्रणयन्ति कर्माणि. उपपत्तेष्वेव स्तब्धवात्वाद्यतनेषु विपश्यन्ते.

धर्मसंगीतिसूत्र [MVy 21; T 238; N 426; mentioned in Nāg's SS]

P. 55- खण्डितावीनो धर्मः. P. 68- तथा तथा बोधिसत्त्वेन प्रतिपत्तव्यं यत्सहस्रहोदेन सखाः प्रवीक्ष्युः. P. 83- त्रिविधा कान्तिः. P. 169-समाहितचेतसो यथाभूतदर्शनं भवति. P. 228- कल्याणपुरःसराः सर्वे पुण्यधर्माः. P. 236- कायस्सुखपुण्यामम्. P. 244- अभिमिक्षो वेदना (वेद-मानुभवः प्रोक्षा). P. 274- व्यवहारस्तस्याप्रतिषेधः.

भारतवर्षपरिचयः [T 684]

p. 18- न तद्वस्तु उपादातव्यं यस्मिन् वस्तुति नास्य स्वागन्धितमुत्पद्यते. P. 41- सर्वत्रपरित्यागी बोधिसत्त्वः.

निवर्तानिबन्धनानामुद्देशः [T 202; N 131, 132; mentioned in Nāg's SS]

Pp. 19-20- यः कुलपुत्रो महायानाधिभुक्तं बोधितरसं प्रपन्नचित्तः पश्येत्, सोऽसंख्येयतरं पुण्यं प्रपद्यति.

परमार्थसूत्रनाम्न

P. 271- चक्षुर्मिहैव उत्पद्यमानं न कुतश्चिदायस्कृति, निरुध्यमानं न कश्चित् संनिवर्त्य गच्छति.

वितापुत्रसमागमसूत्र [MVy 8; T 60; N 23 (16); mentioned in Nāg's SS]

P. 85- सर्वस्यैकस्याकान्तो नाम समाधिः P. 175- संवृतिः परमार्थेति हे सत्ये. P. 177- एतावन्नेव हेमम् - यदुत संवृतिः परमार्थश्च. P. 224- निरात्मानाः सर्वे धर्माः, कर्मफलसंख्या-विरोधश्च निःस्वभावता च. P. 237-238- बह्वधातुरस्यं पुरुषः.

पुण्यकूटभारणी [T 516, 536; N 337-339, 557; mentioned in Nāg's SS 80 पुण्यकूटसूत्र]

P. 201- संज्ञा तत्त्वतो वा पुण्यपापक्रियायाः फलं भवतीत्यागमात्प्रतीयते.

प्रज्ञापारमिता (= अष्टसाहस्रिका) [Our edition in BST No 4]

P. 56- संश्रयस्य नाम पुनः पुनः कायचित्प्रत्यवेष्टा. P. 198- न स्पष्टत्वंतया रूपं शून्यम्, रूपमेव शून्यम्. P. 203- बोधितरसः प्रज्ञापारमितायां धरन् रूपं भाव इति न भाववन्ति. P. 203- सर्वेऽपि तथागतः प्रज्ञापारमितामागम्येव सम्पन्नसंबोधिमधिसेषुदाः.

प्रज्ञानविनिश्चयप्रातिहार्यसूत्र [MVy 62; T 129; N 522; mentioned in Nāg's SS]

Pp. 18-19- बोधिसत्त्वस्यान्तिके प्रक्षिप्यितोत्पादेन नरकं वाहः. P. 49- चर्यासिद्ध्या-रम्भो महाफलः.

प्राप्तिमोक्ष (= बोधिसत्त्वप्राप्तिमोक्ष) [T 248]

P. 41-बोधिसत्त्वो न कंचिद्वाचमुपादत्ते. P. 48-बोधिसत्त्वानां सन्ध्यासविभागेऽपि आपन्नो भवन्ति. P. 61- निष्कलपनन्वर्धनम्. P. 71- विनीवरत्नसिद्धिं यथापदैत्यकं वातव्यम्. P. 72- कलमिनिकान्तेन बोधिसत्त्वेन धर्मं आसेवितव्यः. P. 75- आचारो बोधिसत्त्वानामप्रमेय उदाहृतः.

भारतवर्षपरिचयः

P. 223- आग्निप्राप्तिं भगवतो देहना.

मित्रबुद्धिर्भव [= प्राप्तिमोक्ष]

P. 71- स्थानमैकज्यम्.

ननुजीविमोक्ष (= गण्डव्यूहसूत्र)

P. 20- बोधिसत्त्वानां नास्ति दुर्पल्लवानपरोपक्रममवम्.

मज्झिमीसिद्धि [T 96; N 184-185; mentioned in Nāg's SS]

P. 81- प्रतिषः कल्पदत्तोपचितं कुशलं प्रतिहृत्ति.

सैत्रेवविमोक्ष (= मन्त्रव्यूहसूत्र)

P. 8- जिनरत्नमात्मानं कर्तुं कस्यैवोपि चित्तनहारसः सुखं प्रहीतव्यः. P. 9- सर्वज्ञानं त्रिभुव्यन्तं चर्यमातुर्विषयमवभासयति. P. 13- प्रतिपदिभिद्यमपि सर्वज्ञतामिति सर्वशक्तप्रत्येकमुद-
गुणानभिभवति. P. 76- बोधिवितेन पापविशुद्धिः.

सैवीयकजातक [= आनन्दमाला - ८]

P. 7- भगवतामपि दुष्करा चर्या. P. 20- अपकारोऽपि कचिद् मुक्तादुत्तमी.

रत्नसूत्र [MVy 39; T 118; N 51, 251]

P. 73- अपरिपाचितेषु सत्त्वेषु विद्यासो बोधिसत्त्वस्त्वस्मिन्. P. 245-246- चित्तसूत्र-
पञ्चानुसंसाः .

रत्नसूत्र [MVy 38; T 91; N 23 (47)]

P. 56- स्त्रिया सर्वज्ञेयानां प्रादुर्भावे न भवति. P. 188- चित्तं चित्तं न पश्यति.

रत्नसूत्र [MVy 12; T 231; N 152, 954; mentioned in Nāg's SS]

Pp. 28-29- बुद्ध्या. P. 48- बोधिसत्त्वेन बोधिसत्त्वविज्ञापेषु शिक्षितव्यम्. P. 52-
चित्तपूर्वगमाः सर्वपापाः. P. 70- द्विविधं शैब्यम्-सत्त्वशौचम्-स्नानप्रत्यक्षशौचम् च. P. 74-
(रत्नसूत्रे जिनोक्तत्वेन संज्ञेयवन्दः). P. 83- बोधिसत्त्व आचार्यात्मिकान् बोधिसत्त्वविशेषयति.
P. 120- इह बोधिसत्त्वो देवं चित्तमुत्पादयति-बुद्ध्याप्या बोधिर्मनुष्यभूतेन सता.

रत्नसूत्र [T 88; N 28 (44); MR; mentioned in Nāg's SS]

P. 70- परिशुद्धता बोधिसत्त्वेन कृतिश्रुत्यानामप्यासिरेण संश्रुः कर्तव्यः.

रत्नसूत्र [Our edition in BST No. 3]

P. 227- चित्तमात्मेति संश्रुत्या प्रकाशितम्.

रत्नसूत्र [Our edition in BST No. 1]

P. 248- शून्येय एव शून्या धर्माः प्रभवन्ति चर्मभ्यः.

रत्नसूत्रेण प्रकाशयिता [Max Müller's edition]

Pp. 209-210- बोधिसत्त्वेन एवमप्रतिष्ठितचित्तमुत्पादयितव्यम्.

राजपञ्चसूत्र

P. 39- अनेनाहं कुशलमूलेन सर्वसत्त्वानां लयनं भवेकम्. P. 127- (राजपञ्चसूत्रविधिना
मानं त्वारभ्य आचरो-७. ४६). P. 128- सार्वं कर्माभ्य आचरो.

रीदक्षपरीक्षा [MVy 88; T 72; N 23 (28), 389, 947; mentioned
in Nāg's SS]

P. 15- बोधिविद्यादुत्पत्तं पुण्यमाकर्तव्यार्तुं ध्याय्य ततोऽप्यधिकं भवति. P. 16-
सर्वज्ञत्ववैराग्याय बुद्धो भवेदवित्याशेषनाय् कस्युष्यं भवति, तद्बुद्ध्यामतिसेवे.

रत्नसूत्रेण (प्रकाशयिता) [BI edition]

P. 168- दानादिपारमिताः प्रहार्थमुपयुज्यन्ते. P. 169- प्रहारादिना दानादिपारमिताः
अभिभवति.

बालिसम्बन्धसूत्र [Edited by A. Śāstri, Adyar Library]

Pp. 170-171-तत्त्वोपपत्तिपत्तिः, विधवाप्रतिपत्तिः अहानमविद्या. Pp. 186-187-प्रतीत्यसमुत्पादः. Pp. 225-226-आध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः. Pp. 269-270-यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स धर्म-सुखं पश्यति. बाह्यः प्रतीत्यसमुत्पादः ,

सूर्यसमसूत्र ('धर्माधि') [MVy 31; T 182; N 399]

P. 11-आयोत्पादितमपि बोधित्वं ब्रह्मत्वेतुः .

ब्रह्मसत्त्वानामवतारसुवासूत्र [MVy 73; T 201; N 90; mentioned in Nāg's SS]

P. 19-बोधिसत्त्वं सत्त्वस्य सर्वसुखाः सत्त्वता अवन्ति.

श्रीसंभवविमोक्ष (= राण्डव्यूहसूत्र)

P. 77- (श्रीसंभवविमोक्षात् विमोक्षहृत्स्वतैत्तम्- ५. १०१).

सत्यहृत्वावतारसूत्र [T 3902, 4467]

P. 177-परमार्थसत्यं कायवाक्यमसामगोचरः.

समाधिराजसूत्र (= चन्द्रप्रदीप) [Our edition in BST No. 2]

P. 18-प्रतिपत्तिस्ततो भविष्यामि इत्येवं शिक्षितम्वयम्. P 160-161-सुपुण्यवन्त्रवृत्तान्तः.

सर्वधर्मवैतुष्यसंग्रह [T 114, 527 (१); N 498]

P. 73-सूक्ष्मं हि सञ्जुष्टीः सद्धर्मप्रतिक्षेपकमावरणम्.

सूक्तरीकावदान [= दिव्यावदान 14]

P. 76-विनाशमात्रं पापविशुद्धिः.

सूक्तसमुच्चय [T 3934]

Pp. 79-80- (संक्षेपेणापवा तावत्पश्येत्सूत्रसमुच्चयम् । आर्यनागार्जुनाथदे द्वितीयं च प्रयत्नतः- ५. १०१).